

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 20

Київ – 2011

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 20: Міжвідомчий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича / В.о. відп. редактора А.Ю. Мартинов. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 392 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 26 травня 2011 р.*

Збірник наукових праць присвячено 60-літтю від дня народження відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України С.В. Віднянського. Розглянуто актуальні проблеми зовнішньополітичної діяльності України, зокрема особливості формування зовнішньополітичної стратегії незалежної держави, протиріччя її зовнішньополітичного менталітету, роль інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи у формуванні європейської ідентичності громадян України, а також питання еволюції двосторонніх відносин з окремими державами світу. Значну увагу приділено історії міжнародних зв'язків України та її участі в європейських міжнародних відносинах і питанням новітньої історії зарубіжних країн — Великої Британії, Іспанії, США, Туреччини, Польщі, Словаччини, Литви, Білорусі тощо.

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Н.В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

М.М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Закарпатський державний університет;

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

О.Б. Дьомін, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*в.о. відповідального редактора*);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

П.С. Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Рецензенти: **О.Г. Касьянов**, доктор історичних наук, професор;

Л.А. Лещенко, доктор історичних наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938

04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

International relations of Ukraine: researches and discoveries. — Vol. 20: Interagency Scientific Papers in honor of the doctor of historical sciences, professor Stepan Vasylovych Vidnyanskyi / acting Editor-in-chief A.Y.Martinov. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2011. — 392 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol number 5 of 26 May 2011.

The collection of scientific labours is sanctified to the 60 years from a birthday of the famous Ukrainian scientist, doctor of historical sciences, professor, Honoured Worker of Science and Technology S.V. Vidnyanskyi. The issues of the day of foreign-policy activity of Ukraine are considered, in particular features of forming of foreign-policy strategy of the independent state, contradiction of it's foreign-policy mentality, role of integration experience of countries of Centrally-east Europe in forming of the European identity of citizens of Ukraine, and also question of evolution of bilateral relationships with the separate states of the world. Considerable attention is spared to history of international connections of Ukraine and it's participating in the European international relations and questions of the newest history of foreign countries — Great Britain, Spain, The USA, Turkey, Poland, Slovakia, Lithuania, Belarus and others.

Editorial board:

S.V. Vidnyanskyi, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine;

N.V. Kryvets, Candidate of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (*Executive Secretary*);

M.M. Varvartsev, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine;

I.I. Vovkanych, Doctor of historical sciences, professor, Transcarpathian State University;

O.M. Horenko, Candidate of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine;

O.B. Demin, Doctor of historical sciences, professor, Ilya Mechnikov Odessa National University;

L.O. Zashkilniak, Doctor of historical sciences, professor, Institute of Ukrainian Studies, I. Krypiakevych NAS of Ukraine;

A.E. Lysenko, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine;

A.Y. Martinov, Doctor of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine (*acting Editor-in-chief*);

O.S. Rublov, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine;

P.S. Sohan, Corresponding member of NAS of Ukraine, Doctor of Sciences, M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian Archeology and Source National Academy of Sciences of Ukraine.

Reviewers: **O.G. Kasianov**, Doctor of historical sciences, professor;

L.A. Leshchenko, Doctor of historical sciences, professor.

Certificate of registration of print media.

KV Series number 6938, 04.02.2003

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (The State Commission for Academic Degrees and Titles presidium decision, 14 April, 2010, № 1-05/3 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Андрій Мартинов.</i> До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського	9
<i>Микола Олашин.</i> Вчений європейського рівня	13
<i>Олег Горенко.</i> Степану Віднянському (З нагоди славного ювілею засновника «Батьків-засновників...»)	17

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ: ДО 20-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

<i>Степан Віднянський.</i> Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України	18
<i>Андрій Мартинов.</i> Зовнішньополітичний менталітет незалежної України: особливості й протиріччя (1990–поч. ХХІ ст.)	41
<i>Олег Горенко.</i> Українська версія європейської ідентичності та інтеграційний досвід Центрально-Східної Європи	59
<i>Вячеслав Ціватий.</i> Зовнішня культурна політика України: форми, принципи, стратегії розвитку (1991–2011 рр.)	80
<i>Теофіл Рендюк.</i> Українсько-румунська співпраця з питань національних меншин: еволюція нормативно-правової бази	94

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

<i>Наталія Кривець.</i> Науково-педагогічна діяльність німецьких учених у Харківському університеті у першій половині ХІХ ст.	111
<i>Владислава Піскіжова.</i> Особливості українсько-болгарських літературних зв'язків у ХІХ ст.	129
<i>Микола Варварцев.</i> Українська історія та історики на сторінках журналу «La Rivista Europea» (1870-ті роки)	146
<i>Оксана Іваненко.</i> Університет Св. Володимира у міжнародних наукових зв'язках (70–80-ті роки ХІХ ст.)	164
<i>Вікторія Окіпнюк.</i> Діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні у листопаді 1919 р. — квітні 1920 р.	183
<i>Олександр Даниленко.</i> Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.)	196
<i>Олександр Пагіря.</i> Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху і військово-політичними колами Угорщини (1943–1944 рр.)	214
<i>Сергій Кот.</i> До питання про передачу культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х років ХХ ст.	239
<i>Юрій Ладжеун.</i> Діяльність Комітету українців Канади щодо формування політики багатокультурності у Канаді (60–80-ті роки ХХ ст.)	260

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

<i>Ірина Стрикун.</i> Регіональні об'єднавчі процеси країн Балтії й Білорусі у 1919–1920 рр.	271
<i>Юлія Вялова.</i> Леон Василевський про проблеми ідентифікації української національної меншини у Другій Речіпосполитій	290
<i>Іван Боровець.</i> Словацька держава 1939–1945 рр. у системі міжнародних відносин	307
<i>Ігор Черніков.</i> Феномен «турецького нейтралітету» в Другій світовій війні	329
<i>Юлія Пірожкова.</i> Концептуальні засади політики США щодо СРСР у роки Другої адміністрації Д. Ейзенхауера (1957–1961 рр.)	344
<i>Надія Лемак, Оксана Черевко.</i> Внутрішня політика британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970–1974 рр.)	356
<i>Валентина Годлевська.</i> Регіональні партії Іспанії у період консолідації демократії (1982–1996 рр.)	377
<i>Відомості про авторів</i>	390

CONTENT

THE WORD ABOUT OUR HERO OF AN ANNIVERSARY

<i>Andriy Martinov.</i> To the doctor of historical sciences, professor S.V. Vidnyanskyi in his sixtieth birthday	9
<i>Mykola Olashin.</i> European level Scientist	13
<i>Oleg Gorenko.</i> To Stepan Vidnyanskyi (On occasion of glorious anniversary of the «Founding father's» founder)	17

FOREIGN-POLICY ACTIVITY OF UKRAINE: TO THE 20th ANNIVERSARY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

<i>Stepan Vidnyanskyi.</i> Features of becoming of foreign policy independent Ukraine . .	18
<i>Andriy Martinov.</i> Foreign-policy mentality of independent Ukraine: features and contradictions (1990-beg. of XXI century)	41
<i>Oleg Gorenko.</i> The Ukrainian version of the European identity and integration experience of Centrally-east Europe	59
<i>Vyacheslav Tsivatyi.</i> Foreign Cultural Policy of Ukraine: forms, principles, development strategies (1991–2011)	80
<i>Teofil Renduk.</i> The Ukrainian-Roumanian collaboration is on questions national minorities: evolution of normatively-legal base	94

UKRAINE IN THE EUROPEAN INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Natalia Krivets.</i> Scientifically-pedagogical activity of the German scientists is in the Kharkiv university in the first half of XIX of century	111
<i>Vladislava Piskijova.</i> Features of Ukrainian-Bulgarian literary connections in XIX of century	129
<i>Mukola Varvartsev.</i> Ukrainian history and historians on the pages of magazine «La Revista Europea» (1870 th)	146
<i>Oksana Ivanenko.</i> St. Vladimir University in international scientific relations (the 70–80-s of the XIX th)	164
<i>Victoria Okipnuk.</i> Activity of mission of Polish Society of Red Cross in Ukraine in November 1919 — April 1920	183
<i>Oleksandr Danulenko.</i> Prisoners of war, internee and refugees on territories of the European countries as object of diplomatic relations (1919–1923)	196
<i>Oleksandr Pagira.</i> Problem of Zakarpatyein negotiations between the representatives of the Ukrainian liberation movement and military-political circles of Hungary (1943–1944)	214
<i>Sergiy Kot.</i> To the question about the transmission of cultural values from Ukraine to Poland in the sec. part of 40 th of XX of century	239
<i>Juriy Landzhun.</i> Activity of Committee of Ukrainians of Canada of the forming of multicivility policy in Canada (60–80 th of XX century)	260

QUESTION OF THE NEWEST HISTORY OF FOREIGN COUNTRIES

<i>Irina Strykun.</i> Regional unifying processes of countries of Baltic states and Belarus in 1919–1920 th	271
<i>Julia Vyalova.</i> Leon Vasilevskiy talking about the problems of authentication of the Ukrainian national minority in the Second world war	290
<i>Ivan Borovets.</i> Slovakia the state 1939–1945 in the system of international relations . .	307
<i>Igor Chernikov.</i> The phenomenon of «Turkish neutrality» is in Second world war . . .	329
<i>Julia Pirozhkova.</i> Conceptual principles of policy of the USA in relation to the USSR in years of Second administration of D.Eizenhauzer (1937–1961)	344
<i>Nadiya Lemak, Oksana Cherewko.</i> Domestic policy of Edward Heath’s conservative government (1970–1974)	356
<i>Valentina Godlevska.</i> Regional parties of Spain in the period of consolidation of democracy (1982–1996)	377
<i>Information about authors</i>	390

*Збірник присвячено
відомому українському вченому,
доктору історичних наук, професору,
заслуженому діячу науки і техніки України,
відповідальному редактору*

*Степану Васильовичу
ВІДНЯНСЬКОМУ
з нагоди його 60-літнього ювілею*

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Андрій Мартинов

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.В. ВІДНЯНСЬКОГО*

2011-й рік — ювілейний у житті провідного вітчизняного вченого, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних¹ відносин Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського. Це ім'я добре відоме у науковій спільноті істориків не лише в Україні, а й за її межами.

Народився Степан Васильович Віднянський 27 березня 1951 р. в стародавньому місті Ужгороді на Закарпатті в родині місцевої інтелігенції. Талант історика закладався у нього родинним вихованням, прищепленням любові до рідного краю, розташованого у самому центрі Європи, й поваги до його складної історії та працелюбного багатонаціонального народу. Цей епос поваги до Традиції визначив подальший життєвий шлях юнака, який після закінчення середньої школи у «буреломний» 1968 р. стає студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Саме тоді у цьому вищому навчальному закладі викладала плеяда відомих українських істориків — професори Є.А. Балагурі, І.М. Гранчак, Г.В. Павленко, М.В. Троян, В.І. Худанич, І.Г. Шульга, Я.І. Штернберг. Їхні лекції заклали фундамент ерудиції допитливого юнака, який став активним учасником студентського наукового товариства. Вже в ті роки С.В. Віднянський стає неодноразовим переможцем всесоюзних і республіканських конкурсів студентських наукових робіт. Зрештою, блискучий захист ним оригінальної й новаторської на той час дипломної роботи на тему «Формування історичної концепції О.В. Духновича» остаточно визначив подальшу долю талановитого закарпатця.

Важливою віхою наукового життя Степана Васильовича Віднянського став переїзд до Києва у 1973 р. та вступ у аспірантуру Інституту історії Академії наук України. З того часу його творче життя нерозривно пов'язане з цією провідною вітчизняною науковою історичною установою.

---

* Передрук із: Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — с. 235–237.

Ретельний дослідницький пошук і якісний науковий доробок забезпечили успішний захист в 1977 р. під науковим керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникової кандидатської дисертації на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969–1975 рр.». За два роки під однойменною назвою С.В. Віднянський видає свою першу наукову монографію, яка була високо оцінена науковою громадськістю. Протягом року він перебував на науковому стажуванні у Москві в Інституті слов'язознавства та балканістики АН СРСР. Неухильно розширюється коло наукових інтересів тодішнього лауреата Премії АН УРСР для молодих вчених та переможця IV Всесоюзного конкурсу робіт молодих вчених і спеціалістів із суспільних наук (1981).

Працюючи у відділі історії і міжнародних відносин соціалістичних країн на посадах молодшого наукового співробітника, вченого секретаря, старшого наукового співробітника, поряд із післявоєнною історією Чехословаччини він розробляє актуальні тоді питання співпраці країн РЕВ, участі громадських організацій країн Центрально-Східної Європи в міжнародних відносинах, становлення руху споріднених областей та міст-побратимів. Зокрема, його брошура «Київ і міста-побратими» була відзначена у 1982 р. дипломом другого ступеня Всесоюзного конкурсу на кращі твори науково-популярної літератури. У Чехословаччині високо було оцінено науковий доробок Степана Васильовича, присвячений вивченню історії українсько-чехословацьких відносин. Його нагородили медаллю «Академік Зденек Неєдли» (1985 р.) та Почесною відзнакою Першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби (1988 р.). Узагальненням цього напрямку наукових досліджень ювіляра стала монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества», яка вийшла друком у революційному для країн центральноєвропейського регіону 1989 році. Автору тоді вдалося, як зазначали авторитетні рецензенти, на прикладі новітньої соціальної історії показати складність протиріч, які саме почали розв'язуватися у країнах Центральної Європи в суперечливому та складному процесі суспільно-політичної трансформації.

1991-й — рік проголошення незалежності України став поворотним у науковому житті Степана Васильовича Віднянського. Він за конкурсом обирається чи не наймолодшим завідувачем рідного відділу Інституту історії України НАН України, що невдовзі за його ініціативою дістає нову назву — відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин. Того ж року нинішній ювіляр стає відповідальним редактором міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та членом редколегії «Українського історичного журналу». Загалом С.В. Віднянський нині є членом редакційних колегій понад 20 фахових періодичних видань, в тому числі й декількох зарубіжних наукових часописів.

За дійової підтримки провідних вчених відділу — свого наставника члена-кореспондента НАН України І.М. Мельникової, професорів І.М. Кулинич, М.М. Варварцева та інших співробітників відділу, при всебічній підтримці дирекції Інституту на чолі з академіком НАН України В.А. Смолієм у відділі відбулася парадигмальна наукова революція. Змінилися наукові пріоритети, вдосконалювалися методологічні засади наукових досліджень, разом із підготовкою молодих наукових кадрів здійснювалося заглиблення у нові наукові теми.

Широкий діапазон наукових інтересів Степана Васильовича органічно поєднується із високим професіоналізмом вченого та організатора наукової діяльності. У 1994 р. видається новаторська наукова праця ювіляра «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)». Цей напрямок історичних досліджень доповнюється працями «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998, у співавт.), «Т.Г. Масарик і нова Європа» (К., 1998, у співавт.), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 рр.)» (К., — Ужгород, 1998, у співавт.) та ін.

До безперечних наукових звитяг ювіляра належить захист у 1997 р. докторської дисертації на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехо-Словаччині». В 1999 р. С.В. Віднянському було присвоєно звання професора з спеціальності «всесвітня історія». Значну науково-організаційну, навчально-педагогічну та громадську діяльність ювіляр поєднує з плідною науково-дослідницькою роботою. На межі ХХ–ХХІ століть видаються праці: «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали» (К., 1999, у співавт.), «Зовнішня політика України в умовах глобалізації (1991–2003 рр.)». Анотована історична хроніка міжнародних відносин» (К., 2004, у співавт.), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006, у співавт.), «Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 1, 2. — К., 2009, 2010, у співавт.», «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009, у співавт.) та інші. Всього у творчому доробку С.В. Віднянського понад 350 наукових праць, присвячених всесвітній історії та міжнародним відносинам ХІХ–ХХ століть, в тому числі він є співавтором півсотні колективних академічних та багатотомних енциклопедичних видань.

Завдяки ініціативі й творчій енергії Степан Васильович Віднянський як людина високих принципів і громадянського сумління працює у декількох спеціалізованих вчених радах по захисту дисертацій, двосторонніх міжнародних комісіях істориків, Українському комітеті славістів, активно виступає офіційним опонентом на захистах дисертацій, відповідальним редак-

тором і рецензентом наукових й навчальних видань, викладає у вузах України тощо. Також С.В. Віднянський видає новаторські підручники і навчальні посібники — «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи (посібник для шкіл)» (К., 1993), «Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів» (Львів, 2001, у співавт.), «Всесвітня історія. Новітня історія (Частина 2). Посібник для 11 класу» (К., 2000–2005), навчально-методичні посібники «Міжнародні відносини і зовнішня політика (від 1914 до наших днів)» (К., 2006), «Зовнішня політика України» (К., 2006) та ін. Тому цілком закономірно у 2007 р. йому було присвоєно звання «Відмінник освіти України», а у 2008 р. нагороджено відзнакою МОН України «За наукові досягнення». У березні 2001 р. Указом Президента України за вагомі досягнення у професійній діяльності, багаторічну сумлінну працю Віднянському Степану Васильовичу присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а у 2007 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної історіографії, розбудову української державності, підготовку високопрофесійних наукових кадрів й формування наукових шкіл» він нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України.

Наразі ювіляр підготував 5 докторів і 17 кандидатів історичних наук із спеціальності «всесвітня історія», керує роботою ще понад 10 здобувачів. У 2008 р. директор Інституту загальної історії Російської академії наук академік О.А. Чубар'ян у листі-підтримки на обрання С.В. Віднянського член-кореспондентом НАН України влучно сформулював, використовуючи поняття наукової новизни, безперечний внесок нашого ювіляра в історичну науку: «Він став одним з перших вчених на пострадянському просторі, який почав розробку теми «Україна в контексті світової історії ХХ століття».

Китайський мислитель Конфуцій слушно зазначав, що 60-річчя для чоловіка це час життєвої мудрості. Немає сумніву, що особисті риси Степана Васильовича Віднянського, його високий професіоналізм та працездатність, людяність, чуйність до професійних пошуків та життєвих проблем колег, почуття гумору та самоіронія, яка не зачіпає чужого марнославства, допоможуть йому й надалі відчувати себе покликаним у житті до великої місії, а це означає мати шанс на творче довголіття.

Колеги, численні учні та послідовники Степана Васильовича Віднянського щиросердно зичать шановному ювіляру міцного здоров'я, натхнення, гарного настрою, нових здобутків і успішних десятиліть нашої плідної співпраці.

ВЧЕНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ*

Як відомо, Закарпаська область межує з чотирма державами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією. Та й сам край є багатонаціональним. Функціонують національні школи, театри, передачі на телебаченні, культурно-освітні товариства... Закарпатці з дитинства перебувають у поліетнічному середовищі. Тому й не дивно, що частина з них добре знає іноземні мови, історію та культуру сусідніх народів. Навчаючись на історичному факультеті Ужгородського національного університету, чимало з них пише курсові, дипломні та магістерські роботи з проблем всесвітньої історії. Окремі з них після закінчення вишу продовжують наукові пошуки, будучи аспірантами та докторантами із часом стають відомими вченими, яскравими особистостями історичної науки. Серед них виразно виділяється постать випускника УжНУ, доктора історичних наук, професора, завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського. Вважаємо, що його 60-річчя від дня народження є чудовою нагодою, щоб сказати більше про цю непересічну особистість.

Степан Віднянський народився 27 березня 1951 року в Ужгороді в учительській родині. Навчався у міській СШ № 3. По її закінченні став студентом історичного факультету Ужгородського університету. Тут найбільший вплив на його формування мали професори Іван Гранчак, Михайло Троян, Яків Штернберг, Ілля Шульга, доценти Едуард Балагурі, Григорій Павленко, Василь Худанич та ін. Уже в студентські роки у нього проявився нахил до наукової роботи. Непереборне бажання стати висококваліфікованим науковцем привело його у древній Київ, де у 1973 році він вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Відтоді його доля нерозривно пов'язана з цією провідною вітчизняною науковою установою. Степан Васильович працював на посадах молодшого (1976–1980) і старшого (1980–1991) наукового співробітника, а від 1991 року і дотепер очолює відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Захистив кандидатську (1977) і докторську (1997) дисертації. Йому було присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника (1983) та професора (1999) за спеціальністю «всесвітня історія».

Наукові здобутки ювіляра є, безперечно, вагомими. Бібліографія його праць налічує понад 350 публікацій. Він чимало зробив у дослідженні різної

---

* Передрук із: Календар «Просвіти» на 2011 рік. — Ужгород, 2011. — С. 38–40.

проблематики. Так, будучи аспірантом, він під керівництвом відомого науковця, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента республіканської Академії наук Ірини Миколаївни Мельникової досліджував діяльність профспілок в Чехословаччині в кінці 60-х — першій половині 70-х років ХХ століття. Глибоко опрацював доступні документи, публікації в періодичній пресі, заяви партійних лідерів, виступи окремих профспілкових діячів... Усе це дозволило молодому вченому показати соціально-економічні і політичні умови, в яких працювали профспілки ЧССР; визначити місце, основні напрямки роботи, здобутки і упущення в роботі цієї масової й впливової громадської організації. У червні 1977 року Степан Васильович успішно захистив кандидатську дисертацію «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині і підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969–1975 рр.)». Через два роки побачила світ його монографія, основу якої склали дисертаційні матеріали.

Другий напрям наукових пошуків історика — це вивчення проблеми робітничого класу в європейських країнах соціалістичного табору, розвитку їх економічної інтеграції, участі громадських організацій країн Центральної та Східної Європи в міжнародних відносинах, становлення та розвиток міжнародного руху споріднених областей і міст-побратимів. З позиції досягнень історичної науки можна говорити про значну ідеологічну заангажованість тогочасних студій ювіляра. Але у той же час варто зазначити, що усі його публікації мали вагомий джерельний базис, який використовується й сучасними дослідниками. Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежної Української держави визначили нові наукові пріоритети нашого земляка. Степан Васильович взявся за вивчення дуже актуальної і благородної теми — українського питання в Чехословаччині в 20-х — першій половині 40-х років минулого століття. Він з головою поринув у виявлення і вивчення архівних документів (цьому неабияк сприяло знання чеської, словацької, угорської та деяких інших мов). Ґрунтовно опрацював опубліковані документи. Одна за одною з'являлися його публікації з досліджуваної проблеми, написані на високому фаховому рівні. А у 1994 році вийшла з друку його монографія «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український Вільний Університет». У численних публікаціях (у тому числі й зарубіжних) історик переконливо довів, що діяльність української еміграції досліджуваного періоду принесла користь не тільки українському народу, але й чехословацькій культурі та народному господарству першої Чехословацької республіки. Підкреслимо, що серед низки питань, які висвітлив Степан Васильович, чимало місця відведено аналізу життєвого шляху, релігійній, політичній та науковій роботі президента Карпатської України о. Августина Волошина (1874–1945), який у роки Другої світової війни викладав в Українському Вільному Універ-

ситеті, а згодом був його ректором. У березні 1997 року Степан Васильович захистив докторську дисертацію «Українське питання у міжвоєнній Чехословаччині», яка стала помітним внеском у вітчизняну історіографію. З приємністю констатуємо той факт, що дослідження зазначеної теми ювіляр продовжує дотепер.

Зрозуміло, що дослідницькі пошуки С. Віднянського не обмежуються вищеназваними темами. Крім того, що він є відомим богемістом і словакістом, вчений має вагомі здобутки і в інших галузях історичної науки. Так, він є автором низки студій з проблем інтеграції історії України у всесвітню історію, ролі і місця Української держави у міжнародних відносинах, історії Закарпаття XIX–XX ст. Для підтвердження сказаного перерахуємо наступні видання (написані одноосібно або у співавторстві): «Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз» (К., 1996), «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998), «Т.Г. Масарик і нова Європа» (К., 1998), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» (К.; Ужгород, 1998), «Україна: утвердження незалежної держави» (К., 2001), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2005), «Об'єднана Європа: від мрії до реальності: історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009) тощо. А ще він є співавтором численних довідкових видань («Енциклопедія історії України», «Малий словник історії України», «Українська дипломатична енциклопедія», «Політологічний енциклопедичний словник», «Юридична енциклопедія» та ін.).

Незважаючи на те, що ювіляр працює в академічній установі, він знаходить час і для педагогічної роботи. Сьогодні він — професор Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Дипломатичної академії України при МЗС України та Закарпатського державного університету. А у 2005–2006 роках був завідувачем кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції УжНУ. Підкреслимо, що Степан Васильович є високоєрудованим викладачем вищої школи. Він добре знає психологію студентської молоді, вдало обирає головні навчальні методи і прийоми. У контексті до наведеного додамо, що колега є автором інноваційного підручника з новітньої історії для 11 класу (К., 2000; 2001; 2003). І ми переконані, що робота у цьому напрямі буде мати успішне продовження.

Також вважаємо за необхідне виокремити громадську роботу ювіляра. Найперше зазначимо, що протягом більш як 15 років він був відповідальним секретарем редколегії міжвідомчого наукового збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Тепер він — редактор наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», а також входить до редколегії низки фахових видань (у тому числі «Наукового вісника

Ужгородського університету. Серія: Історія»). А ще він член Українського комітету славістів та Українського національного комітету з вивчення країн Південно-Східної Європи, двох спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Підкреслимо, що громадській роботі вчений приділяє чимало уваги і покладені на нього доручення виконує добросовісно.

З приємністю констатуємо факт, що науково-педагогічна, адміністративна і громадська робота С. Віднянського гідно відзначена. Так, ще у 1981 році його, як молодого вченого, було нагороджено медаллю АН УРСР, а через двадцять років — премією НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудову української державності. Двічі (1996, 2000) його удостоювали Почесної грамоти Міністерства освіти і науки України. Серед зарубіжних нагород згадаємо медаль «Академік Зденек Неєдли» (1985) та Почесну відзнаку першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби (1988). А ще він — дійсний член Нью-Йоркської академії наук (1995), Міжнародної асоціації вчених ім. Т.Г. Масарика (1996), академік і віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук (1997), академік Української академії історичних наук (1999), Почесний доктор (*Doktor Honoris Causa*) Ужгородського національного університету (2005). Але найвищою відзнакою, безперечно, є почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», присвоєне Указом Президента України 27 березня 2001 року.

Степан Віднянський підійшов до свого славного 60-річчя. Тож ми щиро вітаємо його з цим життєвим ювілеєм і бажаємо йому доброго карпатського здоров'я, щастя, благополуччя, родинного затишку, усіляких гараздів. Хай благословенною буде Ваша життєва дорога, а Господь дає сил, натхнення й енергії для подальшої плідної праці в царині вітчизняної історичної науки. Бажаємо й надалі сіяти в царині історії і педагогіки добірні зерна, які й надалі даватимуть рясні врожаї. А зозуля нехай накає Вам ще багато довгих щасливих літ!

Олег Горенко

СТЕПАНУ ВІДНЯНСЬКОМУ

(З нагоди славного ювілею засновника «Батьків-засновників...»)

Степан — це грецькою «вінок»!
Тож, безумовно, є природним
Шалений попит у жінок
На цінний досвід міжнародний.

Для того, щоб вінок носити
Потрібна гарна голова.
Хоч, зрозуміло, справжню ситість
Не відшукаєш у словах.

Степан крокує по канату
З минулого у майбуття
І на плечах «ума палату»
Несе над прірвою життя.

Як істині усі артисти
Він і глядач, і режисер.
Тому й нема коли присісти
Під куполом високих сфер.

Всім він потрібен, кожний тисне,
Усі плетуть міцний аркан.
А він очами хитро блисне
І ... омине новий капкан.

Життя із ним — як на вулкані.
Тож і у люті холоди
Погрітись може при Степані
Той, хто душею молодий.

За парубоцьким динамізмом
Він Одисей і флібустьєр!
Та із усім авантюризмом
Він все одно — британський сер.

Наш світ Шекспір назвав театром:
Кругом суфлери і лаштунки.
Жива історія — це шоу.
І не найкращого гатунку.

Якби Грушевський став Грошевським,
Набудував би він осель
Над тихим озером Женевським.
І нащо був би той Брюссель.

Хто «Україну у Європі»
Не встиг завчасно збудувати,
Той на «Європу в Україні»
Повинен гроші готувати.

Рівненсько підстрижем газони.
Париж — в Алчевськ! Стокгольм —
в Полтаву!
Як лусне «лінія Керзона»,
То й заживемо всі на славу!

Але Керзон був справжнім лордом.
Тож нам потрібно наплодити
Побільше українських лордів,
Щоб у Європі справжній жити.

Віднянський Відня вітром віє.
Він той, хто завжди править бал.
Він слово європейське сіє...
Й не забуває про підвал.

Підвал коньячного заводу —
То щире серце Закарпаття.
Там вічна молодість і врода,
А люди всі — як справжні браття.

Дух «Закарпатського» — соборний!
Зберуться всі навколо нього.
Він і самотнього пригорне,
І з ротою крокує в ногу.

Степан! Ти дух, що рве до бою!
Ти — революція в собі!
Як пощастило нам з Тобою
У нашій спільній боротьбі

За європейські ідеали
І за слов'янську єдність хвацьку,
І за смачне угорське сало,
І за духм'яний «Закарпатський»!

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ: ДО 20-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Степан Віднянський

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються історичні особливості становлення зовнішньої політики незалежної України, перші кроки молодого української дипломатії щодо забезпечення її міжнародного визнання у 1990–1991 рр.

Ключові слова: *Україна, незалежність, зовнішня політика, міжнародне визнання.*

Двадцять років, що минули із часу утворення незалежної України, досить переконливо довели, що найскладнішим напрямом українського державотворення виявилися формування зовнішньополітичної стратегії й реалізація адекватної національним інтересам зовнішньої політики у динамічному і взаємопов'язаному глобалізованому світі. Вони стали показником й того, що, на превеликий жаль, зовнішня політика України впродовж майже всього періоду її незалежності залишалася заручницею складних внутрішньополітичних процесів. Тому заслуговує на увагу аналіз перших, багато в чому обнадійливих кроків української дипломатії, що дають можливість з'ясувати особливості становлення зовнішньої політики незалежної України.

Україна стала незалежною державою в умовах, коли світ радикально змінився. Певною мірою можна стверджувати, що її суверенізація відбулася завдяки цій системній трансформації. Набуття Україною незалежності кардинально змінило геополітичну мапу світу. У ХХ ст., після закінчення Першої світової війни 1918 року, розпаду існуючих до її початку світових імперій і розколу Європи після Другої світової війни 1945 року на два антагоністичні воєнно-політичні блоки, крах Радянського Союзу й здобуття незалежності України та інших союзних республік стали третьою за значенням історичною подією, що докорінно перекроювала стратегічні вибудовування Старого Світу в прямому й переносному сенсі. Зокрема видатний американський політолог Зб. Бжезинський з приводу цього заявив:

«Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни»¹.

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалось у часі з періодом закінчення «холодної війни» й започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило Україну перед стратегічним викликом — ефективною адаптації до об'єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності у жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі. Складність цього перехідного періоду від «холодної війни» до нового світового порядку, з притаманними йому суперечностями і співіснуванням елементів нової й залишків попередньої епохи зумовили певні особливості становлення зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Насамперед слід зазначити, що нова незалежна країна, територія якої дорівнювала території Франції і населення якої становило 1991 року 52 млн. осіб, а економічний і культурний потенціал давав підстави сподіватися на швидке входження до групи найрозвинутіших європейських держав, постала перед низкою проблем, на розв'язання яких в Європі знадобилися століття. Йшлося про створення національних державних інституцій і структур, відновлення національно-культурної ідентичності українців і формування політичної нації, перехід до ринкової економіки й побудову громадянського суспільства, створення нової системи суспільних відносин і правової й демократичної держави. Водночас формування справді глобальної системи міжнародних відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола українських інтересів у різних регіонах світу, виділення зовнішньополітичних пріоритетів і ключових партнерів і самоствердження України у світовій політиці.

Отже, Україні з перших днів незалежності доводилося паралельно вирішувати принаймні два стратегічно важливих завдання. З одного боку, розбудовувати справді суверенну національну державу, а з іншого, — одночасно включатись до різних інтеграційних об'єднань, що суттєво впливають на сучасні міжнародні відносини.

Успішний розвиток будь-якої держави, як відомо, визначається збалансованістю і взаємозв'язком її внутрішньої й зовнішньої політики. Із огляду на це, досвід українського державотворення не може бути абсолютно унікальним, а має враховувати загальносвітові тенденції. Власне це ми й спостерігаємо впродовж усіх двадцяти років побудови нашої незалежної

держави, коли Україна неодноразово стикалась із складним синтезом внутрішніх і зовнішніх проблем. Однак, якщо практичне здійснення внутрішньої політики первісно мало змогу опертися на певні традиції організації державного життя, інтелектуальний і фаховий потенціал суспільства, рівень управлінської культури, то у здійсненні самостійної зовнішньої політики такий досвід був практично відсутній. До того ж, на момент здобуття незалежності Україна була фактично невідомою світові.

Розвиваючись у повоєнні роки у принципово відмінних від інших країн світу параметрах як частина наддержави, якою був за часи біполярної системи міжнародних відносин СРСР, звичайно, апріорі Україна була неготова відразу пристосуватися до нових реалій постмодерної системи міжнародних відносин, що почала формуватися після завершення «холодної війни». Окрім того, будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, українська дипломатія практично жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала у фарватері радянської зовнішньої політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності — маючи власних дипломатів, Українська держава ще не мала власної зовнішньополітичної концепції. Тому, відкриваючи себе світові, суверенна Україна змушена була витворювати й свою власну самостійну зовнішню політику. Упровадження її в життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, що визначали складні й суперечливі процеси глобального рівня й тенденції сучасного суспільного розвитку. Застосовуючи відому формулу родоначальника концепції «політичного реалізму» в міжнародних відносинах Г. Морґентау, «зовнішньополітичний потенціал» чи «сила держави», зміст, мета й вектори її геополітичної орієнтації залежать від багатьох факторів: геополітичного статусу держави, кількості населення та його інтелектуального потенціалу, типу політичного режиму та ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил і опозиції, ступеню зрілості інститутів громадянського суспільства, воєнного потенціалу й рівня соціально-економічного розвитку, наявності природних ресурсів тощо, а також від адекватного відображення зовнішньою політикою глобальних тенденцій світового розвитку.

Застосовуючи цю формулу до України, можна стверджувати, що реальна «сила держави» на етапі її становлення була не такою вже суттєвою, у кращому разі Україну можна було віднести до напівпериферійних середніх країн. Наприклад, незважаючи на досить вагомий частку республіки в економіці СРСР, — сільськогосподарське виробництво становило 23,5%, промисловість — 16,9% загальносоюзних обсягів, — щодо неї проводилася по суті колоніальна політика. Промовистим є, наприклад, такий факт: напередодні розпаду СРСР Українська РСР контролювала лише 5% свого валового національного продукту².

Отже, становлення нової, самостійної зовнішньої політики, що відповідала б національним інтересам, стало одним із першочергових завдань у розбудові суверенної, демократичної, незалежної Української держави. Перед новою українською політичною елітою з надзвичайною гостротою постало питання теоретичного осмислення місця держави в сучасній системі міжнародних відносин і напрацювання концептуальних засад її зовнішньої політики. Утім, як зазначав перший міністр закордонних справ незалежної України А. Зленко (липень 1990 р. — серпень 1994 р.), «вироблення нової доктрини міжнародних відносин з перших кроків ускладнювалося цілою низкою об'єктивних чинників і тривалий час українська зовнішньополітична доктрина потерпала від дещо спрощених підходів до її визначення та від недостатньо розробленої теоретичної бази»³.

Історіографія предмета, що розглядається у нашій статті є великою за обсягом. Тому наш підхід до історіографічного аналізу ґрунтується на висвітленні ключових праць діаметрально ідеологічно орієнтованих українських науковців і політичних діячів, які презентують максимально широкий спектр позицій щодо зовнішньої політики України.

Узагальнення історичного досвіду формування зовнішньої політики України на різних етапах історії було здійснено до десятиліття незалежності у фундаментальній академічній праці колективу вітчизняних істориків «Нариси з історії дипломатії України». Вказана праця задає парадигму наукового аналізу багатьох питань, що порушуються у нашій статті. Автори поєднують глибину історичного аналізу з оригінальною концепцією, що доводить тяглість процесу вітчизняної дипломатичної діяльності, незважаючи на втрату незалежності й державної та міжнародної суб'єктності на різних історичних етапах⁴. Аналогічне титанічне завдання спробували вирішити й автори індивідуально. З нашого погляду, найбільш вдала така спроба належить перу О. Івченка. У його монографії показано історичну ретроспективу й сучасний стан України у системі міжнародних відносин. Однак, на нашу думку, у цій науковій праці недостатньо уваги приділено проблемі взаємовпливу між внутрішньої й зовнішньої політикою держави, причому не лише за умов глобалізації, а фактично на всіх історичних етапах⁵.

Завдання персоніфікації вітчизняної дипломатичної історії вирішують у своїх працях В. Головченко, В. Матвієнко, Д. Табачник. Підхід до висвітлення української дипломатії в особах є досить продуктивним. Він дає можливість побачити не лише дію «об'єктивних» факторів міжнародних відносин, а й краще зрозуміти персональний внесок різних вітчизняних дипломатів у зовнішню політику України⁶. Перші кроки дипломатії незалежної України, зокрема деякі маловідомі й характерні факти історично складного і доленосного періоду української історії після проголошення

незалежності висвітлює у своїх спогадах один із найдосвідченіших кадрових вітчизняних дипломатів Б. Корнєєнко⁷.

У цьому контексті науковий інтерес становлять праці відомого українського дипломата А.М. Зленка. Як колишній міністр закордонних справ, він крізь призму власного досвіду й досягнень історичної науки пропускає новітній період зовнішньої політики України. Зокрема досвід перших десяти років незалежності відзеркалено в оригінальній монографії й збірнику виступів, промов і статей А. Зленка⁸. Своєрідним доповненням цих праць є також підготовлений ним навчальний підручник «Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України». Автор схиляється до ідеї проведення прагматичної багатовекторної зовнішньої політики України⁹.

Альтернативна позиція стосується обґрунтування пріоритетності європейського напрямку зовнішньої політики України. Цей підхід поєднує вітчизняні національні інтереси й безпеку. Яскравий приклад такого наукового аналізу представлений у численних публікаціях С. Василенко, В. Горбуліна, О. Ковальнової, Г. Перепелиці, Л. Чекаленко та інших вітчизняних авторів¹⁰. Великий масив наукової літератури присвячено дослідженню взаємозв'язку різних аспектів національної безпеки України та її зовнішньої політики. О. Данільян, наприклад, розглянув суть, структуру та напрями реалізації національної безпеки України. Звичайно, масштаб однієї монографії не дав можливість висвітлити всі аспекти згаданої системної проблеми, але дав можливість автору викласти власний концептуальний підхід¹¹.

Справжній інформаційний вибух у дискусіях з приводу зовнішньополітичних орієнтирів України відбувся на хвилі помаранчевої революції 2004 р. Звичайно, це питання залишалось у фокусі уваги вітчизняних науковців і дипломатів увесь час, але воно актуалізувалося за умов загострення зовнішніх і внутрішніх викликів. Зокрема впливу традиційних і новітніх тенденцій розвитку міжнародної системи у постбіполярному світу на формування й розвиток системи зовнішньої політики України присвячено колективну працю істориків-міжнародників Київського національного університету імені Тараса Шевченка за редакцією Л. Губерського¹². Відомий український діаспорний науковець Б. Осадчук, аналізуючи проблеми вітчизняної геополітичної орієнтації, наголошує, що пріоритетним має бути європейський вектор¹³. Натомість В. Литвин у монографії «Україна: Європа чи Євразія?» зазначає, що вибір геополітичної орієнтації залежить не лише від зовнішньополітичних імперативів, а й внутрішньополітичних потреб. Причому на різних етапах історії ці потреби закономерно змінюються¹⁴.

Показовим у цьому сенсі є заочна дискусія, що розгорнулася між відомими і впливовими радниками з міжнародних питань доби прези-

дентства Л.Д. Кучми — А. Гальчинським та А. Орлом. Зокрема А. Гальчинський звертає увагу на ключову тезу своєї концепції — непросте геополітичне становище України, розташованої на перехресті різних геостратегічних інтересів. Водночас автор надає перевагу європейським та євразійським пріоритетам зовнішньої політики України¹⁵. Однак недолюга спроба реалізації одновекторної зовнішньої політики з орієнтацією на Захід у 2005–2009 рр. викликала загострення українсько-російських відносин. Причини цього у своїх публіцистичних статтях розглянув А. Орел¹⁶. Він однозначно стверджував, що «суперництво з Москвою смерті подібно»¹⁷. Цю тезу менш критично, але на конкретних прикладах діяльності нової влади обстоює й колишній президент України Л. Кучма. Загалом його книга «Після майдану» досить обґрунтовано доводить факт неоднозначності зовнішньополітичних орієнтирів влади, що прийшла після помаранчевої революції¹⁸.

У центрі суспільно-політичних та історіографічних дискусій залишаються проблеми теорії й практики європейської та євроатлантичної інтеграції України у конкретних геополітичних умовах сучасності. Офіційний нейтральний позаблоковий статус України може розглядатися по-різному. За однією версією, це є елемент стратегічної невизначеності України¹⁹. Триває наукова дискусія з питання визначення причин такого стану речей. Досить популярною є думка про те, що однією з важливих причин цього явища є боротьба Росії та Заходу (в широкому сенсі цього поняття) за впливи на Україну²⁰. Звичайно, насамкінець, нехай і слабка, але реальна міжнародна підтримка нейтрального статусу України зумовлюється її стратегічною роллю як транзитного постачальника російського газу в Європу. Таким станом порушуються досить серйозні завдання перед українською енергетичною дипломатією²¹.

Чимало науковців і представників політичної еліти України погоджуються з тезою про необхідність врахування цих об'єктивних імперативів у формуванні стратегії європейської інтеграції України²². Цю позицію переконливо обґрунтовує В. Копійка у монографії про досвід розширення Європейського Союзу 2004 р. та інтереси України²³. Водночас розгляд України як «запасного гравця Європи» концептуально виводить її за межі об'єднаної Європи, що є, з нашого погляду, помилковою тезою²⁴.

Більш концептуально виваженою є історіографічна теза про доповнюваність Європи саме Україною, зокрема й через регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі²⁵. Однак будь-які реалістичні зовнішньополітичні стратегії мають спиратися на раціональний науковий аналіз і враховувати максимально широкий комплекс різних факторів, що заважатимуть, або сприятимуть реалізації того, або іншого зовнішньополітичного вибору. Зокрема на цьому слушно наголошує у своїй монографії

О. Горенко²⁶. Загалом навіть на підставі ретроспективного аналізу історіографії можна свідчити про продуктивність дискусій щодо стратегічного вибору зовнішньої політики України.

З нашого погляду, показовими й водночас історично дуже важливими і сповненими подій відрізком часу були 1990–1991 рр. — багато в чому драматичний, суперечливий і надзвичайно бурхливий період «суверенізації», або підготовки до становлення суб'єктності України в міжнародних відносинах, аналіз якого дає можливість більш повного з'ясування сьогоденнішніх проблем зовнішньополітичної діяльності нашої держави.

Перші кроки, спрямовані на те, щоб концептуально визначитися у сфері зовнішньої політики, були зроблені ще навесні 1990 р., коли 29 квітня колегія Міністерства закордонних справ Української РСР розглянула питання «Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах». Сам факт розгляду цього питання у такій постановці набував симптоматичного значення. У доповіді з цього питання зокрема зазначалося, що в основу такої концепції має бути покладено новий розподіл обов'язків між загальносоюзним і республіканськими зовнішньополітичними відомствами. Підкреслювалося, що республіка матиме більше можливостей для встановлення двосторонніх відносин. Особливо наголошувалося на тому, що слід наполегливо боротися проти централізованості й монополії з боку союзних відомств у зовнішній політиці. Щоправда, обговоренням цього питання тоді й обмежились. Москва не могла допустити, щоб союзні республіки отримали реальні важелі для визначення й реалізації зовнішньої політики, яка б відповідала національним інтересам суб'єктів Союзу.

Символічними у цьому сенсі були й результати союзно-республіканської науково-практичної конференції «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки», що відбулась у столиці України 27 лютого — 2 березні 1990 р. Зокрема на конференції обговорювались актуальні політичні, економічні, міжнародно-правові, гуманітарні питання зовнішньополітичної діяльності й були розроблені практичні рекомендації по здійсненню суверенних прав республік у міжнародних відносинах, об'єднанню зусиль і найбільш раціональному використанню їх потенціалу в загальноєвропейському процесі, розвитку співпраці на континенті. Цими питаннями мав займатися створений у Міністерстві закордонних справ СРСР Відділ союзних республік. Передбачалась більш широка участь представників республік у діяльності радянських посольств і консульств за кордоном, а також міжнародних організацій, що мали вплив на загальноєвропейську співпрацю та деякі інші конкретні заходи²⁷. Однак відчутних змін не відбулось. Усе, що стосувалось участі республік у зовнішніх відносинах, залишалось у віданні центральних союзних органів.

Характерним у цьому контексті був і такий факт. У червні 1990 р. колегія МЗС УРСР розглянула питання «Про деякі зміни у протокольній практиці». Гостру дискусію викликала назва майбутнього документа. Було запропоновано зокрема таку назву: «Державний протокол УРСР». Лунали й інші пропозиції. Зрештою, зійшлися на варіанті назви документа, запропонованому тоді першим заступником міністра закордонних справ А. Зленком: «Про протокольну практику УРСР». Іншого, за тих історичних умов, мабуть, і не могло бути. Водночас слід наголосити, що значення самого порушення згаданих питань та їх обговорення неможливо переоцінити. Сміливі на той час ідеї, думки і пропозиції щодо приведення зовнішньополітичної діяльності тоді ще УРСР відповідно до національних інтересів республіки стали важливою частиною інтелектуального й політичного досвіду, що відіграв вагомий роль у подальшому розвитку державотворчих процесів в Україні.

Сказане стосується не лише виконавчої, а й законодавчої гілки влади. Законотворча діяльність обраної у березні 1990 р. вперше демократичним шляхом Верховної Ради УРСР у галузі зовнішньої політики була важливою складовою механізму розроблення і забезпечення міжнародної правосуб'єктності України. Безпосередню практичну роботу в цьому напрямі здійснювала комісія у закордонних справах Верховної Ради. Саме на її засіданні 28 червня 1990 р. прийнято рішення, згідно з яким МЗС УРСР у двотижневий термін мало підготувати і внести на розгляд комісії пропозиції щодо законодавчого забезпечення зовнішньополітичної діяльності УРСР.

Напрацювання, ідеї та пропозиції, накопичені у процесі розгляду питань, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю УРСР, створили підґрунтя для підготовки, бурхливого обговорення й тріумфального схвалення Верховною Радою УРСР поіменним голосуванням 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України», якою проголошувалися «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»²⁸. Вона стала предтечею незалежності України і першим, надзвичайно важливим, кроком до її реального міжнародного визнання. Проголошені в Декларації основоположні принципи та основні політичні, економічні, соціальні завдання державотворення стали визначальними на всіх напрямках розбудови вільного демократичного суспільства, здійснення завдань внутрішньої й зовнішньої політики суверенної Української держави. Її принципові положення зокрема стали головними орієнтирами зовнішньополітичної діяльності УРСР до прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Реалізуючи свій суверенний статус у міжнародних відносинах, Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування. Урочисто

проголосивши про свій намір стати у майбутньому постійно нейтральною, позаблоковою і неядерною державою, Україна заявила про свою рішучість активно сприяти зміцненню загального миру і міжнародної безпеки. Принципове значення мало положення Декларації про безпосередню участь України у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Включаючись у загальну систему міжнародних відносин, що почала формуватись у нових умовах і на нових принципах, Україна визнала перевагу загальнолюдських цінностей і пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права.

Треба зазначити, що у період від схвалення Декларації до проголошення Акта незалежності, а також проведення референдуму і перших виборів Президента України 1 грудня 1991 р. керівництво зовнішньою політикою здійснювалося Верховною Радою України. І в цьому був свій сенс. Адже на той час, в умовах загострення загальної політичної ситуації в країні, обраний у березні 1990 р. вперше демократичним шляхом український парламент був єдиним органом державної влади, що виступав і діяв від імені всього народу.

Після ухвалення Декларації про державний суверенітет України під тиском громадськості й демократичних, націонал-патріотичних сил у парламенті Верховна Рада почала обережне та обмежене наповнення її реальним змістом. Вплив колись всесильного політбюро ЦК Компартії України та її парламентської фракції на роботу Верховної Ради неухильно слабшав. Компартія України дедалі більше втрачала свою монопольну позицію у засобах масової інформації. Водночас в українському суспільстві катастрофічно падали інтерес і довіра до офіційних видань та пропаганди взагалі. Тим часом Верховна Рада, потіснивши ЦК Компартії України, остаточно посіла центральне місце у суспільно-політичному житті республіки. Вона, з одного боку, найточніше відображала динаміку політичної боротьби у суспільстві, а з іншого — стала своєрідним генератором громадських процесів. Зокрема 30 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила принципове для українців рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території.

На засіданні комісії у закордонних справах Верховної Ради 23 липня 1990 р. на посаду міністра закордонних справ УРСР односторонньо було рекомендовано А. Зленка. 27 липня при затвердженні на цю посаду Верховною Радою він виклав і концепцію діяльності МЗС. Зокрема серед пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності було названо:

- необхідність переорієнтації зовнішньої політики, встановлення і розвиток безпосередніх двосторонніх відносин із державами, що мають пріоритетний, значний або спеціальний інтерес для України. Залучення республіки до міжнародної співпраці у політичній,

- торговельно-економічній, науково-технічній, культурній та інших галузях для забезпечення національних інтересів України;
- з урахуванням як політичних, так і економічних, і гуманітарних інтересів, зв'язків, що історично склалися, першорядне значення для України набуває європейський напрям зовнішньої політики, приєднання до загальноєвропейського процесу, оскільки Україна практично вилучена з регіональної багатосторонньої співпраці в Європі (за винятком участі в Європейській Економічній Комісії ООН). «Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного, — наголошував А. Зленко. — Україна, як з політичної, так і з міжнародної точки зору, має всі підстави для поставки питання про безпосередню участь у європейському процесі»²⁹;
  - розвиток нормальних відносин з усіма країнами, але особливо це стосується безпосередніх сусідів України. Важливою передумовою таких взаємовідносин є підтвердження принципу недоторканності кордонів у повоєнній Європі, що історично склалися і знайшли своє закріплення у Гельсінському Заключному Акті. Україна виступає за закріплення цього принципу у двосторонніх відносинах із країнами Європейського континенту. Із сусідніми державами — укладення на певному етапі договорів про добросусідство, дружбу і співпрацю;
  - налагодження відносин із країнами, де проживає значна кількість громадян українського походження. Прагнути до того, щоб Україна стала притягальною силою для мільйонів українців, які живуть за її межами, налагоджувала свої відносини з ними по-новому, надаючи їм можливості для задоволення своїх культурних потреб, для реалізації природного потягу до своєї історичної батьківщини;
  - подальша активізація діяльності в ООН та інших міжнародних організаціях.

На основі Декларації Верховна Рада 3 серпня 1990 р. прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР», реалізація якого мала стати матеріальним фундаментом державного суверенітету України. У 12 ст. Закону викладалися принципи розвитку зовнішньоекономічної діяльності республіки. «Українська РСР, — зазначалося в ній, — самостійно здійснює керівництво зовнішньоекономічною діяльністю, бере безпосередню участь у міжнародному поділі та розвиває економічне співробітництво з іншими державами на основі принципів заінтересованості, рівноправності і взаємної вигоди, бере участь у діяльності міжнародних економічних організацій. Міжнародні угоди УРСР з питань економічної діяльності укладаються відповідно до її законодавства»³⁰. Прийнята на тому ж засіданні Верховної Ради постанова про реалізацію Закону про економічну самостійність спрямована на неухильне дотримання суверенних

прав України і захист її економічних інтересів. У ній підкреслювалося, що «всі дії суб'єктів господарських відносин, які суперечать державному суверенітету і економічним інтересам Української РСР, визнаються недійсними і протиправними»³¹.

Отже, у Декларації про державний суверенітет і Законі про економічну самостійність уперше визначено основні принципи внутрішньої й зовнішньої політики України. Ці два правові акти створювали насамперед передумови для корінних змін у політичному, економічному й соціальному житті республіки. Водночас вони відкривали перспективи і для нової зовнішньополітичної діяльності України як суб'єкта міжнародного права, рівноправного учасника міжнародного спілкування, зокрема її участі в Організації Об'єднаних Націй. Виступаючи у вересні 1990 р. на 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Голова Ради Міністрів УРСР В. Масол проінформував світове співтовариство, що прийнятий парламентом республіки Закон про економічну самостійність «сприяє включенню України в міжнародне життя адекватно її політичному, економічному, інтелектуальному та культурному потенціалу»³².

25 грудня 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин». Для забезпечення безпосередніх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин УРСР з іноземними державами відповідно до Декларації про державний суверенітет Верховна Рада доручила Раді Міністрів УРСР при встановленні дипломатичних, консульських, торговельних відносин з іноземними державами виходити з необхідності найефективнішого забезпечення інтересів України та їх пріоритетності; вирішити питання про акредитацію консульських установ іноземних держав на території України при Міністерстві закордонних справ УРСР; спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Уряду пропонувалося передбачити у бюджеті республіки статтю видатків на зовнішньополітичну й зовнішньоекономічну діяльність, ураховуючи факт установаження УРСР безпосередніх відносин з іноземними державами, її участі у загальноєвропейському процесі й міжнародних організацій. Доручалося розробити і дати впродовж першого кварталу 1991 р. на розгляд Верховної Ради проекти законів, що мають регулювати зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зносини України. Було вирішено також створити систему підготовки кадрів для органів зовнішніх відносин республіки³³.

Постанова Верховної Ради, що визначала конкретні першочергові завдання уряду, міністерства закордонних справ та інших відомств України по розвитку зовнішніх зносин, могла стати етапною в активізації зовнішньополітичної діяльності суверенної Української держави. Проте її реалі-

зація, утвердження справжнього державного суверенітету України, особливо у зовнішній політиці й міжнародних відносинах, було справою нелегкою, враховуючи складну кризову ситуацію в країні, що все більше загострювалась. Зокрема на цьому етапі зовнішньополітичні можливості України були доволі обмеженими, оскільки де-факто наша держава залишалася союзною республікою у складі СРСР, а зусилля української дипломатії на міжнародній арені у напрямі наповнення суверенітету України реальним змістом викликало жорсткий спротив з боку союзного центру і часом нерозуміння з боку лідерів окремих західних держав. Чого варта, наприклад, різка відповідь 1990 року прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер на запитання про можливість української незалежності й встановлення українсько-британських відносин: «Британія не веде окремих переговорів з Аляскою чи Каліфорнією», — відповіла вона. Або такий приклад: восени 1990 р. делегація УРСР — європейської країни, члена-засновника ООН і учасника її 15-ти спеціалізованих установ і члена понад 60-ти їх постійних чи тимчасових органів, — так і не отримала навіть статусу спостерігача на Паризькій зустрічі у верхах Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). На знак протесту міністр закордонних справ УРСР А. Зленко вийшов зі складу спільної радянської делегації, очолюваної Президентом СРСР М. Горбачовим, і залишив саміт. І все ж навіть у цих непростих умовах удалося закласти фундамент майбутніх відносин із деякими принципово важливими для нашої країни державами.

Першочергового значення у розвитку двосторонніх відносин Україна надавала налагодженню безпосередніх контактів із сусідніми державами. Успішний початок у цьому процесі покладено у взаємовідносинах з Угорською Республікою, керівництво якої виявляло надзвичайно велику зацікавленість щодо набуття Україною державного суверенітету і сміливо підтримувало й заохочувало всі її починання у зміцненні незалежності. Історія становлення новітніх українсько-угорських відносин бере свій початок ще з кінця 1989 р., коли в Угорщину прибула українська делегація, очолювана міністром культури УРСР Ю. Олененком. Уперше в сучасній історії України було підписано двосторонній протокол про співпрацю сусідніх країн у галузі культури³⁴. У серпні 1990 р. на запрошення міністра закордонних справ Угорщини Г. Єсенські відбувся робочий візит міністра закордонних справ УРСР А. Зленка до Угорської Республіки.

До речі, як згадував згодом А. Зленко, «цьому намагалося зашкодити Посольство СРСР в Угорщині, яке відстежувало кожний наш крок і навіть попереджало, що «не допустить будь-яких дій», які не узгоджувалися б із союзними відомствами»³⁵. Водночас зустріч міністрів закордонних справ стала підготовкою до відвідування України Президентом Угорської Республіки.

27 вересня 1990 р. в Києві відбулася зустріч Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука і Президента Угорської Республіки А. Гьонца, який прибув в Україну з офіційним візитом. Слід підкреслити, що це був перший офіційний візит до нашої республіки глави іншої держави після прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Відбулися українсько-угорські переговори по широкому колу питань двосторонніх відносин, у результаті яких було прийнято Спільну Заяву.

У цьому важливому міжнародно-правовому документі Українська РСР та Угорська Республіка підтверджували своє прагнення підтримувати і розвивати взаємовигідну співпрацю й добросусідські відносини, що відповідають їх національним інтересам і не спрямовані проти третіх сторін, ґрунтуються на Статуті ООН, документах Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі, загально визнаних принципах і нормах міжнародного права. Це було дуже важливо з огляду на легітимацію Декларації про державний суверенітет УРСР. Сторони також заявляли про невід'ємне право народів України та Угорщини визначати свій внутрішній і зовнішній статус без втручання ззовні та здійснювати свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток³⁶.

Серед інших документів, що закладали основи якісно нових, прямих двосторонніх відносин України із сусідніми східноєвропейськими країнами, була і Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин, підписана 13 жовтня 1990 р. під час офіційного візиту в Україну міністра закордонних справ Республіки Польща К. Скубішевського. У ній Україна і Польща заявляли про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин і підтримання й розвитку взаємовигідної співпраці, що відповідають їх національним інтересам. Основою цих відносин, підкреслювалось у Декларації, є принципи Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта та інших документів Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі, зокрема принципи суверенної рівності, непорушності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, мирного врегулювання спорів.

Українська РСР і Республіка Польща заявили, що вони не мають одна до одної жодних територіальних претензій, розглядають існуючий між ними державний кордон як непорушний тепер і в майбутньому і вважають це важливим елементом миру й стабільності в Європі. У Декларації наголошувалось, що Україна і Польща будуть всебічно заохочувати українсько-польські зв'язки, усвідомлюючи етнічну й культурну спорідненість українського і польського народів і дбаючи про збереження позитивної спадщини їх багатотисячових відносин³⁷. Отже, був зроблений перший, досить важливий, крок на шляху до українсько-польського примирення, що згодом

стало важливою опорою нової Східної Європи, а в ширшому сенсі — гарантом геополітичної стабільності у цій частині світу.

Згідно з Декларацією про державний суверенітет Міністерство закордонних справ України вживало сплановані заходи по встановленню прямих зв'язків республіки з іншими європейськими країнами. Вирішувалося важливе завдання — створення якісно нової моделі двосторонніх відносин України із сусідніми країнами Східної Європи: Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Болгарією — на основі рівноправної співпраці й партнерства, з оформленням цих умов у відповідних міждержавних договорах і угодах. Водночас розпочались активні переговори з представниками США, Канади, країн Західної й Центральної Європи. Наприклад, згадуючи напружені переговори у Бонні 19–22 грудня 1990 р. з міністром закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини Г. Геншером, який на той час обіймав посаду Голови Ради міністрів закордонних справ держав-учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, А. Зленко зазначав, що Геншера можна вважати одним із батьків українсько-німецького партнерства, який «бачив Україну як важливого європейського гравця, якого єднатимуть з ЄС насамперед відкриті ринки» і тому «сам запропонував сприяти Україні в її якнайшвидшому визнанні країнами ЄС та у прийнятті до НБСЄ»³⁸.

Щодо відносин із республіками СРСР, то згідно з Декларацією про державний суверенітет України вони налагоджуватимуться на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Зокрема із санкції Верховної Ради почали встановлюватися такі зв'язки з іншими республіками, що протиставили себе союзному центру. У жовтні 1990 р. підписано Заяву про взаємовідносини між УРСР і БРСР, листопад–грудні договори про основи відносин в обхід горбачовського центру укладено Україною з Російською Федерацією і Білоруською РСР, упродовж 1991 р. — з Казахською РСР, Республікою Киргизстан, Узбекистаном, Азербайджаном, проведено переговори щодо підготовки та укладення такого договору з Республікою Молдова. Ці договори відкривали нові перспективи у відносинах України із союзними республіками. Уперше після їх входження до Союзу РСР визначались основи взаємовідносин через проголошення державного суверенітету республік. Окрім визнання незалежності сторін, договорами передбачалася повна самостійність при розв'язанні всіх проблем, установлення двосторонніх відносин на взаємовигідній основі, у дусі братерства, дружби і співпраці в усіх галузях суспільного життя. Вони фактично створювали основу принципово нового союзу республік, відносини між якими формуються на спільності політичних, економічних та культурних інтересів їх народів. Зокрема Голова Верховної Ради України Л. Кравчук під час

укладення договору з Білоруською РСР 29 грудня 1990 р. зазначив, що «ми закладаємо фундамент нового Союзу суверенних держав, даємо початок відповіді на запитання — яким бути нашому Союзу»³⁹.

Щоб запобігти падінню економіки, викликаного неспроможністю центральних органів влади Союзу позитивно вплинути на кризову соціально-економічну ситуацію в республіках, і зберегти народногосподарські зв'язки між ними, у жовтні 1990 р. — січні 1991 р. Україна уклала міжурядові двосторонні угоди про економічну і культурну співпрацю на 1991–1995 рр. з усіма 14 союзними республіками. Це дало зокрема можливість помітно прискорити укладення на 1991 р. договорів між підприємствами та організаціями про взаємні поставки продукції. Упродовж 1991 р. Україна уклала угоди практично з усіма республіками про принципи торговельно-економічної співпраці⁴⁰.

Проте акцент на розвиток двосторонніх відносин із зарубіжними країнами не означав зменшення уваги до питань участі України у діяльності ООН та інших міжнародних організацій. Навпаки, в умовах нового міжнародно-правового статусу України важливим було не лише закріпити свої позиції як одного із фундаторів-засновників Організації Об'єднаних Націй, а й подальшою активізацією участі в її діяльності сприяти перетворенню ООН в ефективно діючий інструмент миру і загальної безпеки, використати можливості цього визнаного світового політичного центру координації міжнародної співпраці для вступу суверенної України рівноправним членом у світове співтовариство, підвищення її авторитету і впливу на міжнародній арені.

Цю лінію зовнішньополітичної діяльності України підтверджено на 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відкрилася 18 вересня 1990 р. Глава делегації УРСР А. Зленко наніс візит Генеральному секретареві ООН Х. Пересу де Куельяру, проінформував його про прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет і підкреслив при цьому, що в своїй зовнішньополітичній діяльності Республіка керуватиметься положеннями цього документа. Генеральний секретар ООН, своєю чергою, високо оцінив внесок Української РСР у справу зміцнення миру й безпеки, її корисні ініціативи з низки актуальних міжнародних проблем. Він побажав подальших успіхів у демократичних перетвореннях суспільно-політичного життя України⁴¹.

Нові орієнтири зовнішньої політики України як суверенної держави та активні зусилля української дипломатії по встановленню й закріпленню безпосередніх контактів і двосторонніх відносин, розширенню її міжнародних зв'язків, а також становище в Україні після проголошення Декларації про державний суверенітет виявляли зацікавлену увагу зарубіжних спостерігачів — політичних діячів, дипломатів, представників ділових кіл багатьох країн і керівників міжнародних організацій. Підтвердженням

цьому може бути зокрема відвідання України 12–14 вересня 1990 р. делегацією підкомітету Північноатлантичної асамблеї по Східній Європі та Радянському Союзу, очолюваної головою підкомітету Яном Петерсеном (Норвегія).

Новою формою зовнішніх зв'язків України стали міжпарламентські контакти. Приймання у Верховній Раді УРСР зарубіжних парламентських делегацій, а також безпосередні стосунки народних депутатів із зарубіжними парламентарями під час поїздок до інших країн сприяли розвитку міжнародних відносин України, їх демократизації, ознайомленню із зарубіжним досвідом та його використанню в умовах становлення демократичних інститутів суверенної Української держави. Враховуючи роль міжпарламентських зв'язків, особливо у розвитку двосторонніх відносин країни з іншими державами, Президією Верховної Ради у грудні 1990 р. прийнято спеціальну постанову про підвищення ефективності міжнародних зв'язків Верховної Ради УРСР⁴².

У листопаді 1990 р. Москва розіслала у союзні республіки проект нового Союзного договору, у розробці якого Україна участі практично не брала. Зокрема 28 вересня, напередодні відкриття чергової сесії українського парламенту, було обнародовано звернення Президії Верховної Ради до громадян України, в якому підкреслювалося, що до досягнення «стабілізації політичної і економічної ситуації, побудови правової суверенної Української держави і прийняття нової Конституції республіки» Президія ВР вважає укладення Союзного договору «передчасним». Поступово почала превалювати думка, що Україна може брати участь у переговорах щодо підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет. Про це говорив Голова Верховної Ради УРСР у своєму виступі на Всесвітньому економічному форумі, що відкрився 31 січня 1991 р. в швейцарському м. Давосі.

30 травня — 1 червня 1991 р. відбувся перший офіційний візит Голови Верховної Ради України Л. Кравчука за кордон — в Угорську Республіку. Відбулися переговори з Президентом Угорщини А. Гьонцем, Прем'єр-міністром Й. Анталлом, Головою Державних Зборів Д. Сабадом. 31 травня в угорському парламенті було підписано дев'ять важливих двосторонніх документів, що мали регулювати співпрацю у різних галузях і фактично заклали фундамент договірно-правової бази українсько-угорських відносин. Серед них — Декларація про основи відносин між Української РСР і Угорською Республікою, що розвивала і доповнювала Спільну Заяву керівників двох сусідніх держав, підписану в Києві 27 вересня 1990 р. У цьому документі передбачалося, що його положення становитимуть основу для укладення відповідного міждержавного договору між Україною та Угорщиною. Було домовлено про створення міністерствами закордонних

справ двох республік спільної робочої групи експертів для підготовки проекту Договору про добросусідство і співробітництво між Україною та Угорщиною. Принципове значення у плані договірно-правового оформлення взаємовідносин мало підписання українсько-угорської Консульської конвенції. Українською РСР і Угорською Республікою підписані також на міждержавному рівні Декларація про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері, Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин, міждержавна Угода про торговельно-економічні зв'язки і науково-технічне співробітництво⁴³.

Будапештська зустріч найвищих керівних державних діячів Української РСР і Угорської Республіки була показником того, що добросусідські відносини між двома країнами розвиваються по висхідній лінії. Підписані документи стали початком створення нової правової основи відносин між сусідніми суверенними державами і викликали велику зацікавленість і схвалення світового співтовариства. Утім на інтенсивний розвиток українсько-угорських міждержавних відносин була й інша реакція, зокрема із Москви. Напередодні офіційного візиту Л. Кравчука до Угорщини, Міністерство закордонних справ СРСР через своє посольство в УР «нагадувало» офіційним угорським властям, що «Україна — це тільки частина Радянського Союзу» і водночас здійснювало шалений тиск на українських дипломатів, про який зокрема відверто згадує один із них — майбутній перший Надзвичайний і Повноважний посол України в Угорській Республіці Д. Ткач⁴⁴.

У липні–серпні в Ново-Огарьові під Москвою Президент СРСР М. Горбачов кілька разів збирав лідерів республік для завершальних консультацій по проекту Союзного договору. Одразу після створення неконституційного органу — Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, російська аббревіатура — ГКЧП) вранці 19 серпня до Києва прибув командувач Сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников. У супроводі місцевого генералітету він з'явився до Голови Верховної Ради УРСР з повідомленням про події, що сталися у Москві. Він попередив, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Л. Кравчук і Верховна Рада зайняли позицію ухильного очікування. Лише повний провал московського путчу, вирішальна роль в якому належала Б. Єльцину та його прибічникам, зберіг Україну від втрати національного суверенітету і повернення її до тоталітарних часів.

24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради з доповіддю про політичну ситуацію виступив Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук. У доповіді й співповідях (від парламентської більшості виступив О. Мороз, від демократичної опозиції — І. Юхновський) висловлювалася одна думка: про необхідність ужиття рішучих заходів щодо захисту суве-

ренітету України. Л. Кравчук запропонував створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорене формування Конституційного суду. Пропонувалося ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, ужити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування, увести в обіг власну грошову одиницю й забезпечити її конвертування. У ті критичні дні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І. Юхновський від імені Народної Ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на всенародному референдумі. Одночасно Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України. У другій половині дня Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. Водночас Верховна Рада визнала за необхідне провести 1 грудня 1991 р. всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України і вибори Президента України.

1 грудня 1991 р. народ України вільним волевиявленням підтвердив «Акт проголошення незалежності України», схвалений Верховною Радою 24 серпня. Понад 90 % учасників всеукраїнського референдуму висловилися за незалежну Україну. До речі, у цьому референдумі вперше взяли участь громадяни України, які перебували за кордоном у тих країнах, де були наші представництва, а Швейцарія навіть зробила у цьому разі виняток, оскільки її законодавство забороняє організацію голосування іноземних громадян на виборах у своїх країнах.

У Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. проголошено про намір будувати вільну, незалежну Українську державу на високих принципах свободи, демократії, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх національностей, етнічних груп, що разом з українцями становлять 52-мільйонний народ України. Наголосивши, що зовнішня політика України буде базуватися на загальноновизнаних нормах міжнародного права, Верховна Рада закликала парламенти та уряди країн-учасниць НБСЄ підтримати її намір стати безпосереднім і повноправним учасником загальноєвропейського процесу, брати участь в інших європейських структурах. Україна заявила про готовність встановити з іншими державами дипломатичні відносини і зміцнювати двосторонні відносини з ними на засадах рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, визнання територіальної цілісності й непорушності існуючих кордонів. Вона підтверджувала готовність

виконувати свої міжнародні зобов'язання, у тому числі й по міжнародних договорах колишнього Радянського Союзу, що не суперечать її Конституції і національним інтересам. Згідно з Декларацією про державний суверенітет Україна заявляла, що у майбутньому не буде ядерною державою⁴⁵.

Акт проголошення незалежності України, а також результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. створили необхідні правові й політичні передумови для становлення незалежної Української держави, а отже, і для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі міжнародного визнання України, що розпочався відразу після вільного народного волевиявлення. Хвиля визнання і встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Вона стала показником того, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів і геополітичних змін у Східній Європі. Вагому роль у тому, що незалежна Україна досить швидко й переконливо здобула визнання у світі, відіграв цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави, який вона обрала, а також її членство в ООН, адже найчастіше саме в стінах її штаб-квартири у Нью-Йорку українська дипломатія встановлювала контакти з представниками інших країн для здобуття ними підтримки української незалежності. Плодами цієї роботи, зазвичай, ставало взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин.

Перший дзвінок із вітанням з нагоди підтвердження референдумом незалежної України тодішній міністр закордонних справ А. Зленко отримав від свого російського колеги А. Козирєва. Спеціальний посланник польського уряду в Києві Є. Козакевич першим 2 грудня 1991 р. офіційно повідомив Міністерство закордонних справ України про визнання України Республікою Польща. Того самого дня Прем'єр-міністр Канади Б. Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу. 3 грудня Україну визнала Угорщина і того ж дня було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угорської Республікою і в Києві почало працювати посольство Угорщини. 4 грудня Україну визнали Литва й Латвія, а Президент Російської Федерації Б. Єльцин зробив заяву «Про визнання Росією незалежності України». 5 грудня Україну було визнано Аргентиною, Болгарією, Болівією, Росією, Хорватією, 6 грудня — Естонією і Кубою, 8 грудня — Чехією і Словаччиною, 11 грудня — Словенією, 12 грудня — Грузією, 16 грудня — Туреччиною, 18 грудня — Вірменією, 19 грудня — Швецією, 20 грудня — Туркменістаном і Киргизією.

Найвизначальнішими у процесі міжнародного визнання стали останні дні 1991 р.: Україну визнали всі держави «Великої сімки», що стало показником остаточного перелому в позиції світової громадськості стосовно

незалежності нашої держави. Зокрема США, Мексика, Ізраїль визнали Україну 25 грудня, Бразилія, Індія, Австралія і ФРН — 26 грудня, Франція і Китай — 27 грудня, Японія та Італія — 28 грудня, Велика Британія та Іспанія — 31 грудня. Отже, лише впродовж грудня 1991 р. Україну як повноправний суб'єкт міжнародних відносин визнали 68 держав світу. Упродовж січня 1992 р. незалежну Україну визнали ще 37 держав Європи, Америки, Азії та Африки.

Офіційне оформлення дипломатичних відносин з більшістю країн відбувалося майже одночасно з визнанням ними незалежності Української держави. Уже до першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, з них 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Процес міжнародного визнання незалежної України згодом завершився встановленням з нею відносин майже всіма державами світу – членами Організації Об'єднаних Націй: станом на 1 січня 2004 р. Україну визнали і встановили з нею дипломатичні відносини 173 країни світу⁴⁶.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом першої для неї європейської інституції — Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з грудня 1994 р. — Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), а трохи пізніше — 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної Ради із співробітництва (з 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства). 14 липня 1992 р. Україна подала офіційну заявку на членство в Раді Європи.

Паралельно з міжнародним визнанням України досить активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв іноземних держав. На початок 1994 р., наприклад, в Україні функціонувало вже 50 іноземних посольств, 5 представництв міжнародних організацій, а також 7 консульських установ. Наприкінці 1994 р. в Україні були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією у Києві, а через десять років в країні вже діяли 67 дипломатичних представництв зарубіжних країн і 16 представництв міжнародних організацій.

Стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовної розробки її зовнішньополітичної концепції. Визначені ще Декларацією про державний суверенітет принципові засади зовнішньої політики України необхідно було конкретизувати з урахуванням тих реальних проблем, що постали перед молодого державою після проголошення її незалежності. Активна, цілеспрямована, чітко окреслена й послідовна зовнішня політика мала забезпечити сприятливі умови для державотворчих процесів, економічного й культурного піднесення України як вільної незалежної держави і водночас — забезпечити її трансформацію у пов-

ноцінний суб'єкт міжнародних відносин та участь у розв'язанні низки глобальних і регіональних проблем, що потребували об'єднання зусиль світового співтовариства.

Згідно з Декларацією про державний суверенітет і Актом незалежності України принципово новими рисами її зовнішньополітичної діяльності у перші роки незалежності були: утвердження державності й зміцнення незалежності України; активна розбудова двосторонніх відносин і налагодження стратегічного партнерства з важливими для неї державами світу; повернення до Європи, від якої Україна впродовж століть була штучно ізолювана, зокрема включення до загальноєвропейського процесу, розвиток співпраці з ЄС і НАТО; захист національних інтересів у світі, зокрема у складних відносинах з окремими державами-сусідами; створення сприятливого зовнішнього оточення й забезпечення національної безпеки молодій державі.

Отже, головною особливістю становлення зовнішньої політики незалежної України наприкінці ХХ ст., на відміну від його початку, були відносно мирні умови розпаду СРСР. Помітний вплив на формування зовнішньої політики України має її геополітичне становище на стику цивілізацій і культур. Внутрішня стабільність України стала запорукою незмінності геостратегічних трансформацій, що відбулися в Європі й світі після закінчення «холодної війни».

«Внутрішньополітичний союз із розрахунку» між українськими національно-демократичними силами і прагматичним крилом компартійної номенклатури став універсальним ключем до розв'язання проблем становлення незалежності України та її зовнішньої політики. Водночас ця «родова травма» суттєво позначилася на подальшому розвитку зовнішньої політики України та дала їй характерну специфіку, що відрізняє й досі багатовекторний курс України від зовнішньополітичних пріоритетів наших сусідів із країн Центральної Європи.

---

¹ Бжезінський Збігнев. Україна у геостратегічному контексті. — [Перекл. з англ.]. — К., 2006. — С. 70.

² Касьянов Георгій. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — К., 2008. — С. 36.

³ Зленко А.М. Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. — К., 2006. — С. 7.

⁴ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — 736 с.

⁵ Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин. Історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997. — 687 с.

⁶ *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях: Монографія. — К., 2001. — 266 с.; *Табачник Д.В.* Історія української дипломатії в особах. Навч. посіб. — К., 2004. — 638 с.

⁷ *Корнєєнко Б.І.* Спогади посла (перші кроки української дипломатії). — К., 2005. — 256 с.

⁸ *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків, 2003. — 559 с.; *Його ж.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. Виступи, промови та статті. — К., 2001. — 370 с.

⁹ *Зленко А.М.* Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. — К., 2008. — 379 с.

¹⁰ *Василенко С.Д.* Європейський вибір України: Монографія. — Одеса, 2003; *Ковальова О.О.* Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія. — К., 2003; *Чекаленко Л.Д.* Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. — К., 2004. — 352 с.; *Її ж.* Зовнішня політика України. — К., 2006. — 710 с.

¹¹ *Данільян О.Г.* Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації. — Харків, 2002. — 285 с.

¹² Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підручник. — К., 2008. — 512 с.

¹³ *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ. Вибрані статті. — К., 2001. — 356 с.

¹⁴ *Литвин В.М.* Україна: Європа чи Євразія? — К., 2004. — 512 с.

¹⁵ *Гальчинський А.С.* Україна — на перехресті геополітичних інтересів. — К., 2002. — 180 с.

¹⁶ *Орел А.* Геополітичний вибір України — чи є вихід із глухого кута? // *День*. — 2005. — 27 жовтня. — С. 5.

¹⁷ *Орел А.* Суперництво з Москвою смерті подібно // *День* — 2006. — 7 березня. — С. 5.

¹⁸ *Кучма Л.Д.* После майдана. — К., 2005. — 688 с.

¹⁹ *Барааш Ю.Н.* Європейський нейтралітет і невизначеність України. — Донецьк, 2002. — 166 с.

²⁰ *Канцелярук Б.І.* Східноєвропейська дилема Америки. — К., 1995. — 200 с.

²¹ *Чалий О.* Енергетична дипломатія України: план дій на час «Ч» // *Дзеркало тижня*. — 2005. — № 51 — 30 грудня. — С. 4.

²² *Ковальова О.О.* Стратегії європейської інтеграції: як реалізувати європейський вибір України. — К., 2003. — 340 с.

²³ *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К., 2005. — 448 с.

²⁴ *Михальченко М.І.* Україна як новий реальний запасний гравець Європи. — К., 2004. — 487 с.

²⁵ Див.: Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К., 1998. — 526 с.; Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. А.І. Кудряченка. — К., 2009. — 544 с.; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія. — К., 2010. — 405 с.; *Волович О.* Регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі: міф чи реальність? // Актуальні питання євроатлантичної інтеграції України. Зб. наук. праць. — К., 2005. — 364 с.

²⁶ *Горенко О.М.* Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. — К., 2002. — 331 с.

²⁷ Див.: Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 5. — К., 1995. — С. 11–12.

²⁸ Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986–1990 рр. — К., 1993. — С. 6.

²⁹ Зленко А. Орієнтири на сьогодні і на майбутнє // Політика і час. — 1991. — № 1. — С. 78.

³⁰ Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986–1990 рр. — С. 18.

³¹ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 34. — С. 666.

³² Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986–1990 рр. — С. 92.

³³ Там само. — С. 34–35.

³⁴ Ткач Д.І. Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія. — К., 2004. — С. 414.

³⁵ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків, 2003. — С. 65.

³⁶ Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986–1990 рр. — С. 20–21.

³⁷ Там само. — С. 27–30.

³⁸ Зленко А.М. Дипломатія і політика. — С. 68–71.

³⁹ Правда Украины. — 1991. — 3 января.

⁴⁰ Див.: Грищенко М.В. Відносини України з державами-республіками колишнього Союзу (1990 — перша половина 1993 р.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 5. — С. 32.

⁴¹ Правда Украины. — 1990. — 25 сентября.

⁴² Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 5. — С. 132–133.

⁴³ Там само. — 1991. — № 25. — С. 670–671.

⁴⁴ Ткач Д.І. Вказ. праця. — С. 414–415.

⁴⁵ Урядовий кур'єр. — 1991. — № 23–24.

⁴⁶ Див.: Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. — К., 2004. — Т. 1. — С. 194–199.

В статье рассматриваются исторические особенности становления внешней политики независимой Украины, первые шаги молодой украинской дипломатии по обеспечению ее международного признания в 1990–1991 гг.

Ключевые слова: *Украина, независимость, внешняя политика, международное признание.*

The essay presents a historical specifically of development the foreign politic of independent Ukraine, the first steps of young Ukrainian diplomacy to secure its international recognition in 1990–1991.

Key words: *Ukraine, independents, foreign politic, international recognition.*

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ Й ПРОТИРІЧЧЯ (1990 — поч. XXI ст.)

У статті досліджено особливості формування й протиріччя виявлення в сучасних міжнародних відносинах зовнішньополітичного менталітету України. Розглянуто основні концептуальні підходи до його аналізу. Показано взаємовпливи історичних і цивілізаційних факторів, вплив національної психології на позиціонування держав у міжнародних відносинах. Ментально і концептуально добре організована зовнішня політика не гарантує ефективного захисту національних інтересів, а лише збільшує шанси на це.

Ключові слова: міжнародні відносини, менталітет, зовнішньополітичний менталітет, національні інтереси, національна психологія, цивілізаційні цінності.

Кожна країна відповідно до свого географічного розташування, конкретних історичних умов (причому минуле набуває смислових характеристик, коли на нього дивитися з майбутнього), економічного і демографічного потенціалу, особливостей національної культури, специфічних якостей державних лідерів, демократичних або авторитарних умов існування громадської думки позиціонує себе на міжнародній арені.

Зіткнення принципів реальної політики та ідеального бачення національних інтересів традиційно становить предмет наукового інтересу. Осмислити ідеальну складову національних інтересів допомагає поняття зовнішньополітичного менталітету. Причому в глобальному інформаційному суспільстві, коли дедалі більшого значення набувають ідеї «м'якої сили» інформаційних впливів, актуальним стає знання особливостей формування та основних протиріч зовнішньополітичного менталітету будь-якого суб'єкта міжнародних відносин.

Теоретичне тлумачення проблем зовнішньої політики будь-якої держави світу, так само як і практична реалізація тих чи інших концептуальних підходів до міжнародних відносин, спирається на з'ясування особливостей діалектичних взаємозв'язків між історичними витоками, цивілізаційними цінностями і національними інтересами. Досить часто повсякденність міжнародних відносин провокує стан конфлікту між цінностями, які певна держава обирає, і реальними національними інтересами.

Процес формування зовнішньополітичного менталітету будь-якої держави відбувається у конкретно-історичних умовах під впливом специфічного творчого потенціалу дипломатів як особистостей і представників

певної нації, а також залежить від функціонування національної й глобальної політичних систем. Тобто зовнішньополітичний менталітет держави залежить від взаємодії еліт і громадської думки, динаміку зміни якої висвітлюють дані соціологічних опитувань.

10 грудня 2010 р. перед цією дилемою постала українська дипломатія. Цього дня в Осло нагороджували Нобелівською премією миру китайського дисидента Лю Сяобо. Україна, реагуючи на китайську пропозицію союзникам Піднебесної, спочатку прийняла рішення про бойкот цього заходу. Однак цю позицію було досить відкориговано. Приводом для цього стала рекомендація Європейського Союзу країнам-претендентам на особливі відносини із ним поділяти й спільні європейські цінності. У підсумку Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Норвегія був відсутній на церемонії, відбувши до Києва на щорічну нараду послів. Україна ж була представлена першим секретарем посольства. Також показово, що ці пристрасті розгорталися за межами пильної уваги вітчизняної громадської думки. Водночас цей приклад є не лише показником важливості дослідження українського зовнішньополітичного менталітету, а й ставить прикладне завдання виявлення латентних можливостей гнучкої зміни політичного ставлення до певних подій.

Окрім того, з огляду на ці події, можна стверджувати, що Україна принаймні прагне запозичувати систему європейських цивілізаційних цінностей в її суті, а не лише у зовнішніх атрибутах. Такий курс є не просто свідченням глибокої суспільної трансформації, а й фактично ставить завдання радикальної зміни пострадянської цивілізаційної ідентичності України.

Загалом адекватне розуміння зовнішньополітичного менталітету в епоху глобальних і національних трансформацій дає можливість краще зрозуміти суть змін, чітко бачити вектор розвитку певної країни і перспективи взаємодії з нею. Метою нашої статті є аналіз евристичного потенціалу використання поняття «зовнішньополітичний менталітет». Заради цього доцільно дослідити загальні характеристики цього поняття, розглянути інформаційну складову зовнішньополітичного менталітету, показати особливості взаємодії між національним характером і менталітетом, з'ясувати роль зовнішньополітичного менталітету для зміни національної ідентичності.

Насамперед треба зазначити, що широке використання поняття «менталітет» обумовлює наявність різних концептуально-теоретичних підходів до його тлумачення. Важливе значення для адекватного розуміння цього терміна дає теорія комунікативної дії німецького філософа Ю. Хабермаса. Він пропонує для гуманітарних наукових дисциплін специфічний предмет дослідження сучасних соціальних комунікацій¹.

Теорія конфлікту цивілізацій американського політолога С. Гантінгтона дає можливість для кращого розуміння динаміки зміни ідентичності в суспільствах перехідного типу². У цьому сенсі показовим також був інтерес С. Гантінгтона до визначення національної ідентичності США в умовах глобалізації та американського домінування у міжнародних відносинах³. Суттєву увагу дослідженню проблем зв'язку між позиціонуванням держав на міжнародній арені та їх ідентичністю приділяє і Ф. Фукуяма⁴.

Національний менталітет є предметом досліджень як етнопсихології, так і конфліктології. Важливий внесок у скарбницю гуманітарних знань дають дослідження Е. Гелнера⁵, Е. Сміта⁶. Поняття «зовнішньополітичний менталітет» у російській науковий дискурс запровадив професор Московського державного інституту міжнародних відносин С. Чугров⁷. На його думку, зовнішньополітичний менталітет визначає позиціонування певної нації щодо зовнішнього світу. Можна погодитися з його думкою про те, що використання поняття «зовнішньополітичний менталітет» як аналітичного інструмента дає можливість кращого розуміння особливостей сприйняття зовнішнього світу представниками певної нації.

Загальне поняття «менталітет» утвердилося в історії, етнології, антропології, соціології. Однак кожна гуманітарна дисципліна використовує його у власних герменевтичних потребах для тлумачення свого предметного поля. Термін «ментальність» походить від латинського слова «mentalis», що означає «розум», «думка», «умонастрій». Іноді це поняття використовується як першоджерело цінностей і суспільних істин. Зважаючи на це, менталітет суттєво впливає на соціально-історичні процеси, виконуючи функцію віддзеркалення зовнішнього світу й визначення особливостей способів реагування великих соціальних груп. Поняття «менталітет» може бути поширено на нації, а поняття «ментальність» стосується соціальних страт різних історичних періодів. Досить часто поняття менталітет тлумачиться як специфічний зміст індивідуальної й колективної пам'яті. Однак, на нашу думку, суб'єктами менталітету є не індивіди, а суспільство у цілому.

Менталітет не завжди формалізується у вигляді вербалізованих установок свідомості, адже він спирається на стереотипи та архетипи. Важливо підкреслити, що менталітет не є тотожним ідеології й суспільним настроям, представленим громадською думкою. Водночас її дослідження є важливою складовою «діагнозу» стану менталітету на певний час. Також обмеженим є тлумачення поняття «менталітет» як системи цінностей суспільства. Менталітет визначає не цінності, а правила вироблення ціннісних суджень. Він не є тотожним суспільній свідомості, а характеризує лише специфіку певної національної свідомості щодо суспільної свідомості інших націй. Часто менталітет ототожнюють із національним характером⁸. Натомість зовнішньополітичний менталітет пов'язаний із національною ідентичністю.

Проблема ідентичності стосується як цінностей, так і символів. Причому з часом ця система суспільних координат змінюється. Унаслідок цього свідоме позиціонування своєї країни щодо інших держав, їх ціннісних систем і символів є умовою формування зовнішньополітичного менталітету.

Менталітет не є заданим з моменту народження, він культивується внаслідок соціалізації й стосується не лише інтелектуальних звичок та установок, а й культури емоційного життя. Національний менталітет характеризує специфіку соціокультурної ідентичності нації. Він, із плином історії, змінюється під впливом трансформації масової свідомості в умовах різких поворотів на шляху розвитку, коли суперечливо взаємодіють раціональне та емоційне.

Поняття «народного духу» в сенсі національної психології знаходимо у працях Ш. Монтеск'є, Ж.-Б. Віко, І. Гердера, Г. Гегеля. Поняття «колективного менталітету» як інструмента конкретного наукового дослідження вперше 1835 року використав А. де Токвіль, який вивчав формування демократії в Америці⁹. Саме він звернув увагу на важливість аналізу суспільних стереотипів і масових емоційних реакцій для розуміння національного характеру американців. Цей напрям залишається популярним в історичних соціально-психологічних дослідженнях.

У середині ХІХ ст. пришвидшився розвиток етнічної психології, представлений працями М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта, Г. Лебона, Р. Гарда та ін. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет пов'язав поняття «менталітет» із світоглядом та поведінкою народних мас¹⁰.

У рамках позитивізму поняття «ментальність» розглядалося класиками соціальної думки М. Вебером, Е. Дюркгеймом, К. Марксом з точки зору індивідуальної, групової й класової свідомості. З цієї точки зору ментальний стан суспільства є певною колективною уявою. Б. Андерсон розглядав націю як «уявне суспільство». Суттєвий внесок у дослідження проблем ментальності зробили неокантіанці, філософи школи феноменології, філософи-структуралісти (М. Фуко, К. Леві-Строс). Теоретики французької школи «Анналів» розглядали менталітет як стрижень історії. М. Блок інтерпретував це поняття як «колективну свідомість»¹¹. Л. Февр визначав менталітет як віддзеркалення колективного в індивідуальному¹². Нове покоління школи «Анналів» активно моделює ментальності народів різних історичних епох.

У Росії національний характер досліджували М. Бердяєв, В. Ключевський, В. Соловйов, П. Сорокін. У вітчизняній історичній науці дослідження «народного характеру» українців започатковано М. Грушевським і продовжено істориками його школи. Середньовічна ментальність стала предметом дослідження Н. Яковенко¹³.

Сталінізм і фашизм стимулювали дослідження виявів масової деструктивності і механізмів маніпулятивних впливів на масову свідомість. Франкфуртська школа соціальних наук у працях Т. Адорно, Х. Арендт, Г. Маркузе показали, як суспільна свідомість здатна конструювати соціальну реальність. К. Манхейм дослідив політичну свідомість як важливу складову суспільної свідомості¹⁴. Проблеми впливу процесу глобалізації на національну психологію досліджені у працях відомого російського політолога А. Панаріна¹⁵.

У сучасних гуманітарних науках термін «ментальність» інтерпретується як спосіб мислення, практика ставлення до навколишньої дійсності, спосіб її відчуження та осмислення. Історія народу накладає відбиток на його «характер». Наголосимо, що «національний характер» як сукупність якостей особистостей, які є типовими для певної нації, не існує. Однак ми трактуємо поняття «національний характер» у культурно-нормативному сенсі. Колективна духовна установка втілюється у соціокультурній діяльності народу. У цьому сенсі національний характер є формою втілення ментальності народу. Отже, колективної ментальності «фізично» не існує, якщо розуміти сенс цього терміна як сукупність даних «від природи» особистих психічних характеристик, які відрізняють одних представників певної нації від інших. Натомість колективна ментальність існує як стабільний комплекс специфічних для певної культури цінностей, установок, поведінкових норм.

Лікар-психотерапевт О. Стражний у науково-популярній монографії «Український менталітет» зробив, на нашу думку, вдалу спробу тлумачення основних ментальних характеристик України та її сусідів — Росії та країн Європи. Зокрема для Росії він виділяє такі характеристики, як культ сильної руки, державницьке імперське мислення, непередбачуваність, неповага до закону. Натомість відмінними ознаками сучасної Європи автор визначає владу закону, прагматизм, культ грошей, емоційну стриманість, спроможність робити висновки із помилок. Українська ментальність тлумачиться як результат цивілізаційного розташування між Сходом і Заходом. Наслідком цього є орієнтованість на свій внутрішній світ (самі собі на умі), обережність. Однак негативними рисами визнаються провінційність та архаїчність, занижена самооцінка (звідси перетворення «міфу про Європу як землю Обітовану» на замітник есхатологічної мрії про ідеальний суспільний устрій), анархічність, непослідовність, безпечність (чи не вона впливає на бажання бути за межами воєнно-політичних блоків і потерпати від дефіциту безпеки)¹⁶. Українці не завжди готові одночасно змінювати свої соціально-психологічні установки і реальні обставини. Унаслідок цього досить часто безрезультатними є реформи, а розвиток переважно відбувається «революційними проривами».

Відкритим залишається питання взаємовпливу геополітичного розташування певної території та особливостей ментальності суспільства, що формується на цій території. «Конкретна любов до істини, — зазначає В. Дергачов, — завжди територіальна»¹⁷. Тобто чітко визначений часово-просторовий континуум визначає специфіку суспільної ментальності. У складі СРСР після 1945 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка об'єднала більшість етнічних земель. Однак зберігалися суттєві регіональні ментальні особливості. Після розпаду Радянського Союзу ця соціокультурна регіональна специфіка до президентських виборів 2004 р. була латентною. Влада робила все можливе, аби унітарна організація державного устрою, зусилля, спрямовані на формування української політичної нації, виховання громадянського, а не етнонаціонального патріотизму скріплювали Україну не лише у матеріальному, а й духовному вимірі. Однак, швидко подолати іманентний цивілізаційний розкол, який умовно йде річкою Збруч, упродовж життя одного-двох поколінь неможливо. Тим паче, коли тема ментальних і соціокультурних відмінностей стає інструментом мобілізації виборців.

Наслідком цього стало загострення відносин між прихильниками трьох ментально-концептуальних зовнішньополітичних орієнтирів. Суто схематично для аналітичної інструменталізації їх можна визначити як європейський, євразійський і національно-орієнтований. Причому після президентських виборів 2004 р. найгострішим було протистояння між євразійськими і національно-орієнтованими концептуальними підходами до зовнішньої політики України. За цих обставин європейський напрям виглядає як «компромісний» і такий, який водночас відповідає базовим стереотипам, міфам щодо минулого й майбутнього, а також актуальним побажанням ідеального майбутнього у свідомості більшості громадян України.

Щоправда, відсутність конкретних позитивних результатів європейської інтеграції України провокує соціально-психологічний конфлікт між недосяжним бажаним і недосконалим справжнім. За цих обставин досить популярною стає точка зору щодо негативної ролі, яку Європейський Союз відіграє у процесі суспільної трансформації України. Зокрема у грудні 2010 р. на сайті «Лівий берег» читаємо, що «Україна заглиблюється у латиноамериканський варіант трансформації завдяки тому, що Євросоюз залишив Україну в геополітичному вакуумі»¹⁸.

Однак така точка зору автоматично перетворює Україну із суб'єкта міжнародних відносин на об'єкт впливу зовнішніх сил. Не менше образ, аніж Україна, до Євросоюзу може подати і Туреччина. Вона так само є цивілізаційно та ментально розділеною країною, що апріорі лякає «класичних» європейців. Причому Україна як географічно абсолютно європейська дер-

жава за обрїй розвитку бере конкретні європейські стандарти. Ще амбїційніше виглядає постановка завдання входження України до двадцяти найрозвинутїших країн свїту. Казахстан, наприклад, в аналогїчних амбїціях бїльш реалїстичний. Він за умов глобалїзації ставить собі за стратегїчну мету входження до кола п'ятдесяти найконкурентоздатнїших держав.

На взаємозв'язок зовнішньополїтичного менталїтету й зовнішньополїтичної поведїнки впливають рїзні соціально-полїтичні й соціально-економічні фактори. Серед найважливїших факторїв можна видїлити територїю, населення, економічний потенціал, вїйськову потугу, державну стабїльнїсть, полїтичні установки, імїдж полїтичних лїдерїв, соціальну активнїсть суспїльства та його установки.

Важливою складовою менталїтету є інформація. Існування менталїтету неможливе без накопичення соціальної інформації, позитивного та негативного досвїду, впливу пам'ятї на оцїнки актуальної ситуації. Також підкреслимо, що взаємне сприйняття народїв формується на основї їх комунїкації. З одного боку, об'єктивна інформація руйнує стереотипи, приносить соціуму інновацїйні знання. З іншого, тиск інформацїйних потокїв, проведення заходїв інформацїйної вїйни може спровокувати включення у масовїй свїдомостї захисних механїзмїв від зовнішнього впливу. Відомо, що суспїльна свїдомїсть, так само як й індивїдуальна, переважно реагує на надлишкову інформацію, повертаючися до традицїйних стереотипїв, якї допомагають спрощено тлумачити зокрема й актуальнї питання зовнішньої полїтики. Яскравий приклад цього становить реакція громадської думки на подїї помаранчевої революцїї та на геополїтичне становище України, що склалося за її результатами.

Успїх реалїзації будь-якої зовнішньої полїтики залежить від її зв'язку з історичним контекстом. Однак дипломатїя не може ставати заручницею минулого. Вона повинна, як слушно зазначає Г. Кїссїнджер, брати у минулому позитивний досвїд, аби не породити хаосу¹⁹. Водночас треба мати на увазї, що не лише об'єктивнї обставини, якї впливають на формування зовнішньої полїтики змінюються, а й трансформується сам спосїб отримання знань і формування відповідних уявлень про мїжнароднї вїдносини. Сенсацїєю дипломатїї 2010 р. стало оприлюднення на сайтї «WikiLeaks» таємної переписки американських дипломатїв. Пїсля цього здається, що декларований ще у листопадї 1917 р. В. Ленїним утопїчний принцип вїдмови від таємної дипломатїї, стає реальнїстю. Однак поспїшати з таким висновком навряд чи доречно, адже будь-який масив інформації може бути використаний з метою вирїшення рїзних завдань. А досконалі навички манїпулювання фактами дають можливїсть не лише вигравати інформацїйнї вїйни, а й позбавляти шансїв на це тї країни, що й досї живуть не за правилами інформацїйного суспїльства.

Минуле це не лише те, що пройшло й минуло. Воно накопичується у досвіді поколінь. У цьому сенсі історична епоха є часом домінування у суспільстві певного способу мислення²⁰. Це судження відповідає й умовам формування й реалізації зовнішньої політики. Зрозуміло, що вона реалізується у певному історичному часі, пов'язана з певними людьми, ідеями, які вони реалізують, «роблячи політику»²¹. Ментальність суттєво впливає на прийняття рішень та їх виконання. На нашу думку, у вітчизняному державному управлінні взагалі, та дипломатичному корпусі зокрема, в основному використовується традиційно-нормативне управління через прямий наказ. Ціннісне управління, що здійснюється через владний вплив на мотиви, потреби, інтереси, не є фаворитом вітчизняної політичної культури. Звичайно, демократія неможлива без бюрократії. Однак бюрократія без демократії, з огляду на історію, «почувається» зовсім непогано²². Показовим у цьому сенсі є не завжди вдалі спроби Міністерства закордонних справ України виконувати функції координатора зусиль різних органів влади на міжнародній арені. Однак ментальні особливості державного управління в Україні вплинули на появу проблем із реалізацією Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (1994). План реалізації заходів, передбачених цим документом, переважно залишився на папері. Унаслідок цього Україна опинилася за межами «розширеного» списку потенційних претендентів на вступ до ЄС після завершення адаптації до вимог європейської інтеграції новобранців 2004 і 2007 років.

У сучасній вітчизняній історіографії фактично ствердилася думка про те, що поворотним моментом у процесі європейської інтеграції України стали події 2004 р., причому незалежно від того як вони тлумачаться: чи як «помаранчева революція», чи як вдала спроба державного перевороту під час виборчої кампанії.

Ці події вкотре довели, що Україна належить до Європи ментально. Вони також показали, що Україна, безперечно, важлива для збереження геополітичного балансу в Європі. Водночас події «помаранчевої революції» актуалізували дискусію щодо регіональних ментальних особливостей України. Ця тема була дуже активно пропагованою політичними технологіями обох провідних кандидатів на посаду президента. У підсумку в розпалі символічного протистояння на Майдані Незалежності британська «залізна леді» М. Тетчер порушила табу мовчання і закликала західні демократії не допустити, аби Україною пройшла нова «залізна завіса», яка відділить Європу від Росії²³. Зрештою, з гострої внутрішньополітичної кризи листопада–грудня 2004 р. Україна вийшла завдяки іншим ментальним ознакам, що забезпечили у критичний момент боязнь кровопролиття (ліміт на це давно перевершено в українській історії), готовність йти на поступки опоненту (поганий мир краще за «гарну» громадянську війну). Однак за

своєю суттю подібний компроміс не міг остаточно вирішити ані проблеми внутрішньополітичної демократизації, ані позначити чіткий європейський та євроатлантичний зовнішньополітичний вектор як символ нової пострадянського і «постмалоросійської» ідентичності України.

Голова Верховної Ради В.Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав, «якщо зустрічаємося з росіянами — будуємо ЄЄП, коли зустрічаємось зі членами Європейського Союзу — крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитись»²⁴.

Зрештою, упродовж 1991–2010 рр. європейська інтеграція стала популярною національною думкою, а не ідеєю, яку можна швидко реалізувати. Адже, якщо ми думаємо про Європу, ми повинні думати й про стан відносин із Росією. Позиція різних представників команди переможців президентських виборів 2004 р. з цього приводу різнилася. Тодішній голова секретаріату президента В. Ющенко О. Рибачук стверджував, що «руські не будуть казати, що вони майже українці, а ми — майже руські. Ми станемо двома народами, кожний з яких обстоює власні інтереси»²⁵. Однак Росія не збиралася відносно дешевими цінами на енергоносії субсидіювати європейський та євроатлантичний прорив України. Українсько-російські відносини залишилися жорстко асиметричними, причому не на користь України. Спроба геополітичної гри на російсько-американських протиріччях не забезпечила виправлення цієї асиметричності.

Хоча, виступаючи перед обома палатами Конгресу США, В. Ющенко наголошував, що «Україна відкриває історію свободи в XXI столітті... Всі режими, які нищили демократію в Україні пробували прищепити українцям антиамериканські фобії... Вступ України до Євросоюзу це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації... Вступ України до Альянсу це якісно новий рівень стабільності на стратегічно важливому просторі від Варшави до Тбілісі і Баку»²⁶. Влада певний час не брала до уваги об'єктивні дані, які фіксували кореляцію між ментальними установками громадян України та їхніми геополітичними орієнтирами. Улітку 2005 р. за даними опитування Центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова і Київського міжнародного інституту соціології, «повністю згодні» або «швидше згодні» з думкою, що Україна мусить вступити до Європейського Союзу половина опитаних. Натомість прихильниками Єдиного економічного простору із Росією, Білоруссю і Казахстаном виявилися 63% опитаних. Також показово було, що у лютому 2005 р., за даними фонду «Демократичні ініціативи», 44% респондентів підтримували інтег-

рацію в Європу, а 58% — ЄСП²⁷. За даними травневого соціологічного опитування, за вступ України в НАТО виступали 41,4%, проти — 58,6% громадян України²⁸.

Президент В. Ющенко за цих обставин шукав аргументи на користь саме європейської орієнтації України. Він зазначав, що «ми не просто бачимо своє майбутнє в об'єднаній Європі. Успіх України здатен відкрити нові горизонти для всього нашого континенту. Вірю, що вже скоро без України не можна буде уявити ні нового обличчя Європи, ні її кордонів, ні ролі у сьогоднішньому світі»²⁹.

Однак варіант форсованої європейської інтеграції виявився неадекватним розмірам України, потенціалу та амбіціям національного бізнесу. За складних умов суспільної трансформації громадяни України краще знаються на понятті «евроремонт», аніж «європейська інтеграція», що коштує досить дорого. Водночас показовими стали побоювання втрати національної ідентичності в об'єднаній Європі. Солдат Великої Вітчизняної війни і письменник О. Сизоненко, згадуючи свою подорож до сучасної Німеччини, констатував, що «я не бачив німців і не чув німецької мови! Вся сфера обслуговування — араби, негри, індійці, китайці... І оце все, набуте великою нацією, має під тиском глобалізації стати другорядним? Або щезнути під англосаксонським, франко-масонським, а по суті, американським нахабством?! Чи не «сутінки Європи» Шпенглера, оголошені ще до Хвильового й заперечувані ним, здійснюються тепер під егідою глобалізації?»³⁰. Справді, Європа опинилась в умовах іманентного зіткнення цивілізацій. Адже ніхто не міг гарантувати, що «у якійсь європейській країні більшість мусульманського прийшлого населення, яке за нинішніх демографічних тенденцій на той час становитиме арифметичну більшість, не захоче також відділитися?»³¹. Такі міркування є актуальними й для України, яка після розпаду СРСР у сусідній Румунії, наприклад, розглядається як «міні-імперія». В умовах недостатньої національної консолідованості радикальні зовнішньополітичні повороти сприймалися громадською думкою досить болісно. Експерт О. Чалий зазначав, що «після помаранчевої революції... ми лише підвищили конфронтаційний запал нашої зовнішньої політики. Для її успішності важливо знати, чого очікують від нас головні центри сил. А в них сьогодні й без нас вистачає протиріч... без побудови дружніх і неконфронтаційних відносин із Росією неможливе членство ні в НАТО, ні ЄС... Є зовнішня політика, орієнтована на цінності, й зовнішня політика, орієнтована на інтереси. Зараз ми досягли апофеозу політики, спрямованої на цінності»³². На початку літа 2006 р. такий зовнішньополітичний курс спровокував жорсткий внутрішньополітичний ціннісний конфлікт.

7 червня 2006 р. фракція Комуністичної партії України в парламенті зажадала розгляду питання про прибуття до Феодосійського морського

порту військово-транспортного корабля США нібито для підготовки плацдарму для майбутньої бази НАТО. Через запеклі акції протесту в Криму США змушені були скасувати проведення військово-морських навчань. Так Україна втратила шанс природним шляхом стати членом НАТО. Національно-патріотичні кола звинувачували в цьому російську «п'яту колону». Не можна не зважати й на ментальні перешкоди на шляху України в НАТО. Адже в Україні неефективно працює бюрократична машина. Чиновники не поспішають унормувати свої функції, що, коли, як, де вони мають робити, слугуючи народу. Зовнішня політика України стала розбалансованою й все ще залишалась багатовекторною. Однак цей курс набув викривлених рис. Україна не стала органічною частиною Заходу, але встигла посваритися із Росією. Наприклад, навіть у Концепції державної мовної політики в Україні, розробленій Міністерством юстиції зазначалось, що «особливо небезпечною є мовно-культурна експансія Росії, яка супроводжується потоками ненависті й зневаги до української мови, української нації, української державності й має на меті виплекати з українського громадянина російськомовного українофоба»³³. З цією тезою не погоджувались ідеологи «Партії регіонів». Формально ця партія вважається політичним представником інтересів великого бізнесу. Однак, на думку Д. Табачника, «український національний капітал усвідомлює власну і своєї держави слабкість порівняно з Росією і російським капіталом»³⁴. За логікою українська державність мала захищати національний капітал, але найчастіше робила це за рахунок обмеження соціального захисту населення. Унаслідок цього діяли небезпечні тенденції, коли українська держава не встигла сформувати повноцінні державні інститути, але вже потенційно готова передати їх функції транснаціональним корпораціям і міжнародним громадським організаціям. Через це внутрішня політика країни стала стратегічним інтересом наддержав, а зовнішня — сферою інтересів партійних вождів як роздрібна монета на виборах. Відсутність головного внутрішнього вектора, який об'єднував би суспільство, партії, політичний істеблішмент, веде до того, що ідея зовнішньополітичної багатовекторності набуває гротескних форм.

Один із тодішніх лідерів комуністів Л. Грач пропонував «об'єднання суспільства навколо гасел збереження східнослов'янського простору, відновлення культурної єдності країни (для цього потрібно, в тому числі, надати російській мові статус державної), стратегічного партнерства в рамках ЄСП»³⁵. Здавалося, що Захід розчарувався в Ющенку, а Росія була не менше розчарована в Януковичі.

Після позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. в Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання наголошувалося на «ухваленні мети про вступ України

в НАТО, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-чорноморському регіоні»³⁶. Таке бачення зовнішньополітичних пріоритетів було констатацією потреби у вимушених компромісах між різними геополітичними орієнтирами представників істеблішменту і різних регіонів України.

Після швидкого визнання самопроголошеної 17 лютого 2008 р. незалежності Косово, Франція та Німеччина не мали наміру створювати додаткові приводи для конфліктів із Росією і відмовилися підтримувати заявку України на приєднання до програми набуття членства в НАТО. Формальним виправданням цього кроку стала загальновідома ситуація із недостатньою підтримкою громадською думкою України процесу євроатлантичної інтеграції. Коментуючи цей факт, американський координатор Комітету зі зв'язків країн Східної Європи і Росії з НАТО Айра Страус визнавав, що членами НАТО може бути країна, де членство підтримує не лише політичне керівництво та країни, що не мають територіальних проблем. Тому «у випадку з Україною під загрозою опиняється здоров'я самої структури НАТО, а у випадку з Грузією альянс ризикує втягуванням у війну»³⁷. Натомість патріарх вітчизняного євроатлантизму В. Горбулін переконував, що нейтральний статус не має перспектив, адже Україна нині є нейтральною і позаблоковою, тому її перспективи видаються неоптимальними³⁸. Однак складно спростувати той факт, що українська громадська думка, стурбована внутрішніми державними проблемами, була готова однозначно погодитися на відмову від обережного зовнішньополітичного позиціонування.

Оцінюючи імідж України в світі, О. Сушко слушно констатував, що «ситуація в українському політикумі це виклик репутації українського суспільства, якому через безвідповідальність правлячого класу загрожує здача позицій на «ментальній карті Європи», відвойованих 2004 року»³⁹. Серйозним подразником для громадської думки та опозиції стало прийняте 3 лютого 2009 р. рішення Міжнародного Гаазького трибуналу щодо поділу між Україною й Румунією чорноморського шельфу. Уперше за роки незалежності Україна без війни втратила частину своєї морської акваторії.

Однак уже влітку 2009 р. після заяви президента Росії Д. Медведєва про відмову від контактів із президентом України В. Ющенком національно-демократичні інтелектуали й політики звернулися до керівних органів ЄС щодо «необхідності зайняти чітку та однозначну позицію в питанні забезпечення державного суверенітету України, висловити застереження щодо будь-яких форм втручання Росії у внутрішні справи України»⁴⁰.

Виступаючи на початку жовтня 2009 р. на дев'ятій нараді керівників закордонних дипломатичних представництв України, Голова Верховної

Ради України В. Литвин зазначав, що зовнішня політика «приречена на провал, якщо не корелюється із настроями суспільства... Повинна бути принциповість та не потрібно демонструвати історичні образи»⁴¹. Однак тембр українсько-російського діалогу залишався високим.

22 листопада 2009 р. в «День свободи» президент В. Ющенко закликав Росію нарешті визнати, що «Сильна Україна у складі об'єднаної Європи — також історичний порятунок для Росії та захист для неї від сповзання в болото, в якому загинула Російська імперія, а потім СРСР»⁴². Тема заперечення факту певної цивілізаційної близькості України та Росії позитивно сприймалася у західноукраїнських регіонах, але заперечувалась у східних і південних регіонах України. Здавалося, що ментальні особливості відтворюють цивілізаційний поділ України по Дніпру.

Чергова зміна акцентів у зовнішньополітичних пріоритетах українців зафіксована за результатами президентських виборів 2010 року. В інавгураційній промові 25 лютого 2010 р. президент В. Янукович зазначав: «Як президент я маю чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи і колишнього СРСР водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації в світі»⁴³. Ця позиція активно критикується опозицією. Політолог В. Карасьов навіть прогнозував, що «повернення країни в лоно російської проектності, яка завжди була гегемоністською, транснаціональною, а не інтеграційною, може означати своєрідний зовнішньополітичний переворот. Українська державність буде перезаснована на російських засадах»⁴⁴.

21 квітня 2010 р. підписані Харківські угоди, що передбачали «бартер», тобто продовження базування Чорноморського флоту Росії у Криму до 2042 р. в обмін на полегшення для України тягаря високих цін на газ. Оцінюючи нову політичну реальність, британський експерт Джеймс Шерр зазначав, що «єдине, у чому Україна може зберегти свою позаблоковість — це право не брати участі у наступній війні Росії з її сусідами і не допомагати Росії в її внутрішній боротьбі з сепаратистами, бандитами, ісламістами та іншими»⁴⁵. Однак навіть цього було чимало. Відтворивши економічний та політичний вплив в Україні, Росія навіть готова формально погодитися з тим, що європейська інтеграція для України це природний процес посилення своєї історичної ідентичності. Нова зовнішня політика країни має об'єднувати, а не роз'єднувати українське суспільство, позиціонувати країну як європейську регіональну державу, рівно наближену до основних геополітичних центрів сучасного глобального світу.

Однак така зовнішньополітична пропозиція не поклала край дискусії щодо майбутнього нейтралітету України. Опоненти цього статусу наводять контраргументи, зокрема, що нейтралітет не завжди є панацеєю від усіх загроз. У нових геополітичних умовах нейтральний статус не має переваг. Їх спростовує колишній радник президента Л. Кучми з питань зовнішньої політики А. Орел. Він зазначає, що «сьогодні Європейський Союз, як і НАТО, не матимуть ані бажання, ані ресурсів предметно допомагати Україні чи втручатися у її політику у наступні роки, не кажучи вже про інтеграцію до своїх лав. Нормалізація відносин із Росією, проголошення політики позаблоковості значно покращили міжнародні позиції України. Якщо у трикутнику Київ–Москва–Брюссель буде створено територію справжнього партнерства і взаємодії, повернення до нового протистояння і нової «холодної війни» на сході Європи буде просто неможливим»⁴⁶.

У липні 2010 р. Верховна Рада України у першому читанні ухвалила Закон «Про засади зовнішньої та внутрішньої політики». Було зафіксовано положення про «неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес»⁴⁷. Захищаючи положення цього документа, Генеральний директор Центру міжнародних і порівняльних досліджень А. Орел розвінчував міфи щодо нейтралітету. На його думку, «нейтралітет, або неприєднання до воєнних блоків, є давньою дійсно європейською традицією в сфері безпеки». Поняття нейтралітет не є догмою, а має конкретний зміст, виходячи із зовнішньополітичного становища. Позаблоковість не обов'язково потребує підкріплення міжнародними гарантіями. Вона не означає зовнішньополітичної пасивності та знаходження в «сірій зоні»⁴⁸. Доповідь експертів Національного інституту стратегічних відносин переконувала у тому, що європейська інтеграція має замінити серед пріоритетів України євроатлантичний напрям. «Зовнішньополітичним пріоритетом України є стратегічний курс на європейську інтеграцію. Україна не може залишатися поза межами загальноєвропейських процесів і прагне включитися в розбудову системи європейської безпеки, поділяючи з іншими країнами Європи турботу про захист спільних цінностей та цілей»⁴⁹.

Сумніви у можливості реалізації такого зовнішньополітичного курсу висловлював колишній міністр закордонних справ В. Огризко, який назвав позаблоковість «глухим кутом»⁵⁰. Натомість владна команда стверджувала, що Україна більше не шукає опонентів на світовій арені, а прагне завоювати довіру та авторитет, повагу і підтримку. Попри це, наприклад, Росії важко вибудувувати стратегію щодо України на перспективу, адже экс-міністр закордонних справ В. Огризко пропонував денонсацію харківських угод про

Чорноморський флот і скасування «нейтрального» закону про основні засади внутрішньої й зовнішньої політики України. Залишалось тільки для цього зробити «дрібницю», тобто повернутися до влади. Утім, «Наша Україна» продовжила пропагандистський наступ на зовнішню політику В. Януковича. Голова фракції «Наша Україна» М. Мартиненко стверджував на засіданні парламенту 2 листопада 2010 р., що «помітний диспаритет склався у зовнішній політиці: повне домінування Росії та формалістика щодо Євросоюзу. Контакти з Росією увійшли в динамічну фазу оперативних рішень і часом цейтнотних дій. Натомість у співпраці з Європою, яка формально залишається головним вектором нашої зовнішньої політики, заклики і декларації замінюють реальну роботу»⁵¹. Отже, до внутрішньополітичної консолідації щодо зовнішньополітичних пріоритетів Україна так і не наблизилась.

Виступаючи на десятій нараді дипломатів, президент В. Янукович констатував, що «якість роботи дипломатів вимірюється конкретними цифрами, у тому числі обсягами торговельного обігу та інвестицій»⁵². Україна знову повернулася від зовнішньої політики цінностей до зовнішньої політики інтересів. Знайти баланс між цими складовими ефективною зовнішньої політики було дуже непросто.

Ще один цікавий напрям досліджень зовнішньополітичної ментальності становить вивчення ставлення української громадської думки до стратегічних партнерів України. У грудні 2010 р. Фонд «Демократичні ініціативи» презентував результати загальнонаціонального опитування «Сприйняття Польщі і поляків в Україні». Показово, що такі опитування фінансуються Міністерством закордонних справ Польщі у рамках регулярної програми поширення знань про Польщу в світі. Найчастіше у відповідях вітчизняних респондентів звучали позитивні характеристики. Часто підкреслювалася схожість України й Польщі. Однак думки опитаних розділились у питанні «Чи допомагає Польща Україні просуватися в ЄС?». Сорок відсотків відповіли на нього ствердно. Стільки ж вважають, що Польща у цьому процесі й не допомагає, й не заважає. На думку більшості опитаних, звичайний поляк є релігійним, підприємливим, сучасним, доглянутим, освіченим. А українець передусім гостинний, працьовитий, веселий, товариський і доброзичливий⁵³. На нашу думку, такі дослідження допомагають передусім фіксувати факти ідеалізації рис ментальності сусідніх народів. Іноді це допомагає офіційним міждержавним контактам, але практика зв'язків між громадянами може вносити у такий ідеалізований образ суттєві корективи.

Отже, наразі не можна вважати, що зовнішньополітичний менталітет незалежної України став стабільним і консенсусним. Такий його стан обумовлюється незавершеною трансформацією українського суспільства,

установки, цінності й мрії якого перебувають у стані флуктуації. Суттєвою проблемою для зовнішньополітичного менталітету України є потреба формування пострадянської ідентичності. Тобто подолання стереотипів, міфів, цінностей і пріоритетів колишньої епохи історичного розвитку. Адже погано засвоєні уроки історії прирікають майбутнє на повторення помилок минулого. Звичайно, ментально і концептуально добре організована зовнішня політика не гарантує ефективної реалізації національних інтересів, а лише збільшує шанси на це. Натомість хаотична ментальна орієнтація не залишає й такого оптимістичного шансу. Тому загальний суспільний консенсус щодо зовнішньополітичних орієнтирів є передумовою для проведення ефективного курсу на міжнародній арені.

Перспективи досліджень зовнішньополітичної ментальності України стосуються з'ясування ролі архетипів, стереотипів, міфів у його функціонуванні. Це надасть нові смислові значення розумінню того як не лише дипломати, а й інші громадяни України позиціонують себе на міжнародній арені в умовах суперечливих тенденцій глобалізації та дезінтеграції.

---

¹ Хабермас Ю. Расколотый Запад. — М., 2008. — С. 62.

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів, 2006. — С. 34.

³ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2008.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв. — М., 2008; Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. — М., 2008.

⁵ Гелнер Е. Нації та націоналізм. — К., 2003.

⁶ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., 2001.

⁷ Чугров С.В. Понятие внешнеполитического менталитета и методология его изучения // Полит. исследования. — 2007. — № 4. — С. 46–65.

⁸ Баронин А.С. Этническая психология. — К., 2000. — С. 6.

⁹ Алексис де Токвіль. Про демократію в Америці. — К., 2004.

¹⁰ Психология масс. Хрестоматия. — Самара, 2006.

¹¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1988.

¹² Февр Л. Бои за историю. — М., 1991.

¹³ Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століть. — К., 2002.

¹⁴ Мангейм К. Ідеологія та утопія. — К., 2007.

¹⁵ Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М., 2002.

¹⁶ Стражний А. Украинский менталитет. Иллюзии–мифы–реальность. — К., 2008. — С. 328–347.

- ¹⁷ *Дергачев В.* Цивілізаційна геополітика. — К., 2004. — С. 16.
- ¹⁸ *Билан В.* Євроцентризм і євровідповідальність // http://www.lb.ua/news/2010/12/13/77617_evrotsentrizm_i_evrootvetstvennos.html
- ¹⁹ *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002. — С. 297.
- ²⁰ *Оруджев З.М.* Способ мышления эпохи и принцип априоризма // *Вопр. философии.* — 2006. — № 5. — С. 20.
- ²¹ *Чернов С.А.* Системный анализ во внешней политике // *США–Канада: экономика, политика, культура.* — 1998. — № 6. — С. 80.
- ²² *Копылова М.А.* «Менталитет» и «национальный характер»: соотношение понятий в отечественной и зарубежной историографии // *Вопр. гуманитарных наук.* — 2006. — № 2. — С. 28–33.
- ²³ *Financial Times.* — 2004. — 29 November. — P. 3.
- ²⁴ *Голос України.* — 2004. — 3 лютого. — С. 2.
- ²⁵ *Известия.* — 2005. — 9 февраля. — С. 4.
- ²⁶ *Урядовий кур'єр.* — 2005. — 8 квітня. — С. 2.
- ²⁷ *Голос України.* — 2005. — 22 червня. — С. 5.
- ²⁸ *День.* — 2005. — 23 червня. — С. 4.
- ²⁹ *Виступ Президента України В. Ющенко на Майдані Незалежності 24 серпня 2005 р. // Урядовий кур'єр.* — 2005. — 26 серпня. — С. 2.
- ³⁰ *Сизоненко О.* З «розстріляних ілюзій» // *Голос України.* — 2006. — 22 лютого. — С. 8.
- ³¹ *Каспрук В.* Незалежність Косово чи прецедентне рішення для європейських націй? // *Дзеркало тижня.* — № 7. — 25 лютого — 3 березня 2006. — С. 3.
- ³² *День.* — 2006. — 5 травня. — С. 4.
- ³³ *Еженедельник «2000».* — № 39. — 29 сентября — 5 октября 2006. — С. А1.
- ³⁴ *Табачник Д., Жильцов С.* Оценка истоков и перспектив. Россия–Украина: в поисках оптимального сотрудничества // *Киевский телеграф.* — 2006. — 3–9 ноября. — С. 1.
- ³⁵ *Грач Л.* Між небезпекою і сприятливими можливостями // *Голос України.* — 2007. — 2 червня. — С. 6.
- ³⁶ *Голос України.* — 2007. — 1 грудня. — С. 14.
- ³⁷ *Страус А.* Только Россия способна убедить украинцев вступить в НАТО // *Еженедельник «2000».* — 2008. — 9 мая. — С. А3.
- ³⁸ *Горбулін В.* Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України // *День.* — 2008. — 5 липня. — С. 3.
- ³⁹ *Сушко О.* Самодискредитація України // *Дзеркало тижня.* — № 41. — 2008. — 1 листопада. — С. 5.
- ⁴⁰ *Звернення інтелектуалів, політиків та громадських діячів України до парламентів, урядів і народів світу // Голос України.* — 2009. — 12 вересня. — С. 3.
- ⁴¹ *Дипломати не демонструють історичних образ. Прес-служба Верховної Ради України // Голос України.* — 2009. — 15 жовтня. — С. 2.
- ⁴² *Независимая газета.* — 2009. — 25 ноября. — С. 3.
- ⁴³ *Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України 25 лютого 2010 // Голос України.* — 2010. — 26 лютого. — С. 2.

⁴⁴ Карасьов В. Україна–Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. — № 11. — 2010. — 20 березня. — С. 4.

⁴⁵ Шерр Дж. Хибні розрахунки // День. — 2010. — 26 травня. — С. 3.

⁴⁶ Орел А. В Європу нас проштовхне Москва // Еженедельник «2000». — 2010. — 2 июля. — С. В2.

⁴⁷ Голос України. — 2010. — 4 червня. — С. 1.

⁴⁸ Орёл А. О чём умалчивают эксперты? // Еженедельник «2000». — 2010. — 23 апреля. — С. А3.

⁴⁹ Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В.Ф. Януковича до Українського народу // http://www.niss.gov.ua/public/File/2010_Book/Poslanya_2010/ukr.pdf

⁵⁰ Огризко В. У глухому куті «позаблоковості», або «нова малоросійськість» української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. — № 28. — 7–13 вересня 2010 // <http://www.zn.ua/1000/1600/70154/>

⁵¹ Голос України. — 2010. — 3 листопада. — С. 2.

⁵² Урядовий кур'єр. — 2010. — 15 грудня. — С. 1.

⁵³ Градоблянська Т. Відносини з Польщею — пріоритет для кожного четвертого українця // Голос України. — 2010. — 14 грудня. — С. 9.

В статтє исследованы особенности формирования и противоречия проявления в современных международных отношениях внешнеполитического менталитета Украины. Рассмотрены основные концептуальные подходы к его анализу. Показано взаимное влияние исторических, цивилизационных факторов, национальной психологии на позиционирование государств в международных отношениях. Ментально организованная внешняя политика не гарантирует эффективной защиты национальных интересов, но увеличивает соответствующие шансы.

Ключевые слова: *международные отношения, менталитет, внешнеполитический менталитет, национальные интересы, национальная психология, цивилизационные ценности.*

The article is devoted to the basic specifically of evolution and realization foreign policy mentality of Ukraine. Presents influence the historical, civilization and national psychology aspects in status of state in international relationship.

Key words: *international relationship, mentality, foreign policy mentality, national interest, national psychology, civilization value.*

Олег Горенко

УКРАЇНЬСЬКА ВЕРСІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Статтю присвячено аналізу ролі європейської самоідентифікації громадян у сучасних інтеграційних процесах. Йдеться також про реалізм сприйняття актуального досвіду країн Центральної й Східної Європи і людський вимір європейської інтеграції.

Ключові слова: ідентичність, європейська інтеграція, досвід, Центрально-Східна Європа.

У середовищі науковців, політиків і пересічних громадян можна зустріти чимало контроверсійних міркувань з приводу самого поняття «європейська ідентичність». Подібна багатоманітність тлумачень відбиває культурне багатство і гносеологічний плюралізм самої європейської ідеї. У цьому сенсі історія як фактор впливу на індивідуальну й колективну людську свідомість традиційно має дві іпостасі: історія як реальний подієвий процес та історія як наука. Визначальний характер впливу обох варіантів історії на людську свідомість, увесь процес самоідентифікації (а це, власне, і є актом народження ідентичності) не потребує особливого доведення. Більш цікавим є те, як саме цей потенціал реалізується та як і хто його намагається використати.

Історична наука здатна здійснити суттєвий внесок у формування європейської ідентичності як на теренах України, так і на теренах самої Європи. Насамперед шляхом формування відповідного стратегічним інтересам мнотичного простору і потенціалу практичного досвіду. Удосконалення фундаментальних світоглядних підстав історіописання і, відповідно, викладання історії можливе лише у площині неухильного наближення до історичної правди, нормальної наукової істини. Істина не встановлюється голосуваннями й корпоративними домовленостями. Історична пам'ять, що не відповідає історичним реаліям, а є результатом подвійної перегонки за подвійними стандартами спеціальних установ, ще нічого путнього не підказала народам у критичні періоди їх національного становлення. Гносеологічно актуальним завжди залишається вчасне усвідомлення онтологічного змісту ідеї історії, тобто наполегливе й комплексне тлумачення системності й спонтанності еволюції реальних процесів у політиці, економіці й гуманітарній галузі за будь-якого варіанту «національно-визвольних євроінтеграційних змагань». Адже сама ідея європейської

інтеграції за своїм глибинним інновативним змістом є ні що інше, як пошук нових можливостей для раціонального культурно-історичного синтезу в інтересах покращення життя громадян і людської свободи.

Окремо потрібно наголосити, що європейська ідентичність — це передусім глибоке розуміння ролі закону, усвідомлення суспільної потреби підвищення якості законотворчого процесу і колективної здатності до соціальної взаємодії на основі закону. У царині історичної свідомості, що відповідає інтенціям європейської ідентичності, це означає «право правди» помножену на «правду права». Непоодинокі прояви примітивізації суспільної та індивідуальної правосвідомості, а тим більше зухвалі спроби її руйнації шляхом генерування правового нігілізму завжди були й залишатимуться головним джерелом розповсюдження зневаги до найвищих гуманістичних ідеалів. Історія, що нівелює цінність людського життя і цінність людської творчості на рідній землі, нехтує цінністю людини задля витворення якоїсь нової абстрактної системи — це лише історія підступної методологічної брехні. Як відомо, навіть найпослідовніша й софістично найдосконаліша брехня невідворотно вбиває довіру до реальної історії, історичної науки, істориків. Коли вбивається довіра одних громадян до інших, то у загальному підсумку нищиться довіра й до самої ідеї національної державності. Єдино прийнятна політика у царині історичної пам'яті — це не політика «промивання мізків», не політика формування чергового єдино правильного варіанту, а політика, спрямована на формування індивідуальної здатності до об'єктивного й достатньо самостійного сприйняття і критичного осмислення історії. У сенсі прагматичної історії йдеться про осмислення без регульованого забуття краси і ницості людських учинків, перекручення логіки інтерпретації, хитромудрого замовчування суттєвих структурних елементів наукової проблеми, а виключно в інтересах пошуку істини на межові питання спільної людської екзистенції. З точки зору гармонізації інтересів спільноти та індивіда, найраціональніша стратегія у царині соціальної пам'яті — це, по-перше, раціональна топологія наявного ресурсу історичної інформації, усіх без винятку її сегментів; по-друге, створення колективних та індивідуальних розумових передумов для максимально ефективної переплавки пам'яті у досвід (тобто з'ясування глибинних каузальних зв'язків); і, по-третє, послідовна селекція досвіду. Йдеться, звісно, не про корисливу «селекцію» в інтересах ідеологічно-пропагандистського застосування, а про селекцію для чесного екзистенційного використання отриманих результатів аналізу для своєчасного окреслення такої філософії життя, що є адекватною актуальним суспільним реаліям.

Українські історики й філософи історії уважно аналізують особливості еволюції культурно-географічного детермінізму та його місце серед інших спроб «з'єднання миготливих фактів» (Н. Яковенко). Як довела сама

Європа, географічний детермінізм в історії, попри усю неоднозначність його тлумачень найбільш оригінальними політичними діячами (різноманітними «ефективними менеджерами» історичного процесу), фіксує цілком реальний зв'язок територіально закоріненого буття і «людинозакоріненого» часу. І хоча такий детермінізм інколи досить необачно перетворює цей зв'язок на черговий пізнавальний абсолютизм, тим не менш він багато в чому сприяє початковому розумінню зворотного впливу історії на «географічне самовизначення» народів, на їх самоідентифікацію у межах європейського простору. Феномен європейської ідентичності як такий фактично і є варіантом переосмислення цієї двосторонньої інтенції географії та історії, фокусуванням цієї інтенції у площині культурно-історичного світогляду особистості. Тобто, європейська ідентичність — це плід європейської історії у вигляді певного конструкту історичної свідомості людини. Тож, навіть коли обґрунтованій критиці піддаються приклади деяких занадто оригінальних практичних тлумачень поняття «життєвий простір» (Lebensraum), сама Європа залишається і залишатиметься «життєвим простором» для мільйонів живих людей. І уявлення цих людей про власну «європейскість» (тобто про свою європейську ідентичність), цілком природно корелюватимуться з їхніми уявленнями про Європу загалом. У цьому сенсі ідейна спадщина Монтеск'є, Гердера і навіть Ріттера з Ратцелем виявляється не менш цікавою, аніж тлумачення С. Соловйова, В. Ключевського або «фатальна географія» М. Грушевського.

Для України як традиційного «простору між Сходом і Заходом», як своєрідної геополітичної пуповини Азії та Європи, така ідейна диспозиція має особливе значення. За століття складної історії українських земель стала очевидною потреба культурного самоусвідомлення людей як визначального напрямку формування європейської ідентичності. Мабуть, зовсім не випадково один із батьків європейської інтеграції Жан Моне свого часу зауважив, що коли б нині він знову ініціював євроінтеграційний процес, то розпочав би його з культури. Тобто, йдеться про потребу значно глибшого усвідомлення славнозвісної «людинотворчої» функції культури та, відповідно, про необхідність якісно нового аналізу прагматики європейської культурної історії у її широкому тлумаченні. Із досвіду соціально-економічних і політичних перетворень двадцятиліття новітньої української незалежності, цей історико-культурний вимір європейської ідентичності має особливе значення (достатньо згадати лише сучасну гостроту проблеми української політичної культури). В одному зі своїх виступів І.Ф. Курас слушно наголосив, що «багатовікова бездержавність і розчленованість наклали виразний відбиток на ментальність українців, створили різнополюсність ціннісних орієнтацій. Тому сьогодні ми значною мірою розплачуємось за глибоко закорінену звичку жити «чужим розумом». Така ментальна спадщина унеможливує

обмеження «самими розмовами про злагоду». Громадянське суспільство і виховання культури громадянськості — це цілком практичне завдання, що не вирішується одними лише закличками до нової національної революції. Як справедливо підкреслює вчений, «для лікування таких серйозних суспільних хвороб, як правовий нігілізм, анемія історичної пам'яті потрібні не хірургічні заходи, а тривала і вдумлива терапія». Особливої уваги у цьому сенсі, на переконання І.Ф. Кураса, потребує розробка етики ненасильства, обґрунтування культури діалогу, відмови від монополії на істину. Продовжуючи свою думку, вчений і досвідчений політик-практик акцентував незаперечну пріоритетність питань співвідношення політики і моралі. Як було цілком справедливо зазначено, «моралізаторів-практиків сила-силенна, однак у той же час вітчизняні розробки проблем політичної етики суттєво відстають від потреб сьогодення. Це одна з причин гострого браку зрозумілих моделей і критеріїв моральності в українській політиці. Це є станом вельми небезпечним, оскільки звільнення політики від будь-якої моральної відповідальності загрожує суспільству великими бідами. Елементи культури у політичному протиставленні, політична етика є передумовою повноцінної діалогічності суспільного середовища і прагматичним підґрунтям ненасильницької форми комунікації»¹.

У контексті нашого дослідження варто лише додати, що проблематика політичної етики є центральною для розуміння європейської системи цінностей і слугує осердям сучасної європейської ідентичності. Історичний досвід Європи — це процес усвідомлення потреби нової культури політичного й соціального спілкування, що здатна убезпечити від повторення попередніх європейських «помилоч Фауста». Якщо виходити з того, що історія — це сфера пам'яті, а пам'ять — наріжний камінь пізнання й самопізнання, то цілком очевидно стає ключова роль історії у справі формування ідентичності. Адже збереження минулого дає можливість відбутися актові осмислення, фіксації сьогодення й виробленню припущень щодо можливого майбутнього. Європейська ідентичність як тип мислення є феноменом історичним у своїй основі, оскільки вона є ментальним результатом еволюції емпіричного і раціонального. «Пізнавальний» вимір європейської ідентичності є головною особливістю європейського погляду на світ. На основі розуміння особливої суспільної ролі «розуму», власне, й сформувався суто європейський «культурний універсум». Тож є великий сенс у тлумаченні історичної пам'яті як варіанту своєрідної «культурної угоди». Варто лише нагадати, що її змістом є «селекція досвіду». Поняття «селекції досвіду» (епістемологічний потенціал якого яскраво проілюстрований Ф. Гайеком у славнозвісній «Конституції свободи») є варіантом вирішення споконвічної європейської суперечки між чистими емпіриками і завзятими раціоналістами. Віднайдено варіант синтезу обох конкуруючих

підходів. «Досвід» визначено безпосереднім об'єктом критичного розуму (як «чистого», так і «практичного»). Це виявилось надзвичайно важливим кроком реалізації права вільного вибору як практичного втілення свободи волі. На нашу думку, усвідомлення своєї свободи, розуміння необхідності *свідомого* вибору і становить специфіку європейської ідентичності. Усвідомлення «необхідності свободи» і є справжнім європейським розумінням зв'язку між поняттями «свободи» і «необхідності». Більш звичне для нас «істматівське» тлумачення «свободи як усвідомленої необхідності» насправді було результатом свідомої софістичної кастрації і політизованим перекрученням базового гегелівського постулату (на кшталт зручного фаталізму сучасної глобалістики). Тож новий раціоналізм «усвідомленої необхідності свободи» залишається ключовою епістемологічною й морально-етичною передумовою продуктивної рецепції змісту європейської ідеї. І, до речі, має залишатися найважливішим критерієм оцінки еволюції конкретно-історичного змісту цієї ідеї.

Можна констатувати, що фактор історії у формуванні європейської ідентичності є визначальним. Однак не можна забувати, що сама історія твориться щодня, народжується у сьогодні. Тож ігнорувати його виклики означає нехтувати історією. Адже, з одного боку, ідентичність формується під впливом реальної історії подій, учасником яких стає індивід (тобто вона є довільною фіксацією його особистого досвіду), а з іншого — становлення ідентичності відбувається під впливом «фаз історичного нарративу»². Водночас, незалежно від того, визнається чи ні унікальна роль «селекції досвіду», все одно на рівні особистості історично сформована ідентичність постійно ревізується внаслідок впливів сьогодення. Коли принципи й цінності, покладені в основу наявної ідентичності, не витримують перевірки актуальною соціальною практикою, тоді відбувається їх невідворотна трансформація у напрямі пристосування до потреб соціальної конкуренції. Тобто, якщо сформована на підставі досвіду ідентичність виявиться неспроможною вчасно «підкорегувати» сьогодення, тоді воно у підсумку «відкорегує» будь-яку ідентичність за зовнішнім сценарієм. Історична практика довела, що у періоди політичної, соціально-економічної нестабільності (а тим більше за умов абсолютного домінування етичного релятивізму) можуть з'являтися найпотворніші форми людського спілкування.

Процес формування європейської ідентичності безпосередньо пов'язаний із традиційними уявленнями про саму Європу та спільноту європейських громадян. Цілком зрозуміло, що так звана «ментальна географія» як спроба систематизації та оцінки уявлень про навколишній простір має незаперечну феноменологічну природу. Уже хоча б на тій підставі, що сама вона є результатом «суб'єктивного відтворення в уяві»³. Тож оскільки «навколишній простір» у його широкому тлумаченні має цілком реальний

соціальний вимір, він цілком природно є ще й «уявленням про традиційні уявлення», зміст і характер процесу колективної самоідентифікації. Самоідентифікація — це неunikний «*шлях до себе*», що потрібно здолати в інтересах продуктивної комунікації. Поняття «життєпростір», «структура життєвого світу» та «ідентичність» (і відповідно «європейський життєпростір» і «європейська ідентичність») найтіснішим способом пов'язані між собою фундаментальною прагматикою історичного процесу.

Цілком зрозуміло, що європейською можна з повним правом уважати національну ідентичність кожної з європейських націй (уже хоча б з огляду на історичну приналежність до європейського континенту). На індивідуальному рівні це є *особисте відчуття європейськості* як внутрішнього простору інкорпорації європейських ідей. Однак інша справа, коли йдеться про своєрідну «загальноєвропейську ідентичність», формалізовану на міжнародному рівні, ментальну спільність, що офіційно декларується у просторі колективного європейського співжиття. Прагматику такої дещо умовної й відчутно ідеалізованої «загальноєвропейської ідентичності» сформульовано у Статуті Ради Європи і конституційних актах Європейського Союзу. «Загальноєвропейська ідентичність» народжується із особистого визнання ідеалів і принципів, що є спільним надбанням європейських народів, які є джерелом особистої свободи і законності й становлять підвалини кожної справжньої демократії. У преамбулі «Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини» (1950) спеціально акцентується увага на «спільній спадщині в політичних традиціях, ідеалах, свободі і верховенстві права». У ст. 2 Договору про Європейський Союз конкретно йдеться, що ЄС ставить перед собою мету «стверджувати свою *ідентичність* на міжнародному рівні, зокрема, проводячи спільну зовнішню та безпекову політику і поступово формуючи спільну оборонну політику». Сам ЄС ідентифікує себе як інструмент захисту «прав та інтересів громадян» держав-членів. Декларується прагнення «берегти й розвивати Союз як простір свободи, безпеки та справедливості, де забезпечено вільне пересування осіб і водночас належні заходи щодо контролю на зовнішніх кордонах, притулку, імміграції, запобігання злочинності та боротьбі проти неї». Ст. 6 Договору про ЄС прямо констатує, що «засадничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів — свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права».

Європейський Союз — це результат і етап політичного, економічного й соціального розвитку європейського континенту. Загальноєвропейська ідентичність як масовий феномен формується переважно всередині ЄС, під потужним впливом європейських інституцій. Водночас, нині можна констатувати, що така ідентичність у старій Європі хоча і має більш тривалу традицію, все ж утверджується із чималими ускладненнями (про це крас-

номовно засвідчує низька активність «старих європейців» на виборах до Європарламенту). У той же самий час, у країнах Центрально-Східної Європи на етапі їх просування до повноцінного членства в ЄС така «загальноєвропейська ідентичність» формувалася прискореними темпами. Громадяни на сході континенту прагнули якнайскоріше відчутися повноправними європейцями, однак при цьому неповні усвідомлювали реальний характер подібної самоідентифікації, її глибинний культурно-історичний зміст. Це багато в чому пояснює завищені очікування східноєвропейців. Історична реальність переконує в тому, що європейцем не можна себе оголосити (навіть коли щиро вважаєш себе ним і вже маєш у кишені паспорт країни-члена ЄС). Справжнім європейцем потрібно ставати шляхом непростого внутрішнього перетворення у царині європейської логіки, культури та етики людської комунікації. За використання подібного критерію, навіть, у «старому ЄС» можна констатувати непоодинокі вияви «деєвропеїзації». Дехто вважає зайвим (чи навіть шкідливим) бути справжнім європейцем з урахуванням потреб кризової стратегії особистої історичної конкуренції. Тож просто «заштовхнути» Україну до Європи замало. Значно важливіше заздалегідь врахувати, як саме відбудеться європейська легітимація українського громадянина. За будь-якого варіанту європейського майбутнього, потрібно вчитися бути європейцями. І формальне членство в ЄС є у цій справі не найголовнішою передумовою успіху. Завдяки одному лише формальному членству в ЄС ще ніде громадяни не перетворилися на «стовідсоткових європейців» (і не опинилися у благодатному просторі «європейських стандартів життя» автоматично). «Стовідсоткових європейців» узагалі, мабуть, не існує. Хіба що їх можна відшукати у середовищі європейських бюрократів-інтернаціоналістів (здебільшого, завдяки статутному обов'язку щодо визнання пріоритету інтересів ЄС над партикулярними національними інтересами). Ті країни, яким нещодавно вдалося повністю реалізувати свої євроінтеграційні амбіції, провадять рутинну роботу з виховання європейської ідентичності. В її основі — виховання адекватного особистого розуміння принципів демократії й розвиток умінь жити без «погонича» і «налигача», тобто ставитись один до одного по-людськи. В умовах економічної кризи ця робота часто зводиться нанівець унаслідок загострення соціальних проблем.

Розділ VI багатостраждальної Конституції ЄС фіксує базові засади європейської демократії (він, до речі, так і називається «Демократичне життя Союзу»). Найперший принцип цього європейського співжиття — це принцип демократичної рівності. Згідно зі ст. 44, усі громадяни ЄС «дістають однакову увагу від інституцій Союзу». Рівність у правах є чітко зрозумілим правовим запобіжником перетворення цілком законної національної гідності у небезпечні форми національного егоїзму та етнічної

самозакоханості. У цьому сенсі, будь-яке історичне обґрунтування необхідності «правосторонньої» або «лівосторонньої» українізації тоталітаризму насправді слугуватиме лише нівелюванню європейської раціоналізації української демократії. Атавізми тоталітарної свідомості — це той тромб, що постійно триматиме українську національну державність у передінсультному стані й загрожуватиме черговим «крововиливом». Суперечливий досвід українських земель європейського членства «фрагментами тіла» мав би давно переконати у необхідності своєчасної переплавки культурного досвіду малочисельної шляхти у загальнонаціональний культурний досвід. Найскладніше у цьому процесі — вчасно зробити зрозумілим для кожної нової «шляхти» історичний досвід людських страждань, щоб уникнути їх нині та у майбутньому. Це й зумовлює потребу демократизації самого процесу «селекції досвіду». Колосальне значення має дбайливе ставлення до всіх результатів творчої еволюції національної спільноти, зокрема її грандіозних трудових звершень і яскравих виявів людського таланту. У цьому сенсі стратегічні концепти «Україна в Європі» — «Європа в Україні» — «Європа в українцях» мають перспективу реалізації лише у тісному взаємозв'язку. Лише за такого підходу європейська ідентичність може претендувати на статус домінанти суспільної свідомості. І лише у такий спосіб «українська людина» матиме шанси забезпечити собі гідне місце в єдиній Європі. З огляду на історичний досвід сусідів (і на заході, і на сході), можна переконатись у тому, що така модель розуміння власного майбутнього є найпродуктивнішою. Пізнання «європейської ідеї» передбачає неупереджений критичний аналіз реального змісту самої цієї ідеї на кожному історичному етапі її концептуалізації й практичної реалізації. Адже, як свого часу дуже слушно зауважив видатний європейський мислитель Джон Локк, «якщо наше пізнання ідей обмежується самими ідеями і не сягає далі, то всюди, де мається на увазі щось більше, наші найсерйозніші думки виявляться не на багато кориснішими, аніж фантазія хворого мозку»⁴. Тільки за такого теоретико-пізнавального позиціонування щодо будь-яких перспективних ідей українська національна свідомість зможе вирватися з полону звичного платонізму й наблизитися до адекватного тлумачення національних інтересів як справедливої рівності шансів у реалізації права на життя, свободу і власність. У цьому, власне, й полягає головне покликання української національної державності, двадцятиліття якої ми нині осмислюємо як плід діяльності «чистого» державницького розуму. Критичний ідеаліст Імануїл Кант вельми слушно наголошував, що коли «чистий розум» є дійсно практичним, то «він доводить свою реальність і реальність своїх понять на ділі»⁵. У цьому сенсі кожний ювілей державотворення — лише черговий привід для додаткового «очищення» колективного розуму й перевірки його на практичність.

Сучасна модель української зовнішньої політики орієнтується на підвищення ефективності й зменшення витратності української дипломатії. Йдеться про прагматичне партнерство із Росією, більш ініціативну співпрацю зі США і реалістичне тлумачення змісту співпраці з ЄС і НАТО шляхом відмови від ілюзій. Стратегічним пріоритетом України було і залишається набуття повноправного членства в Європейському Союзі шляхом досягнення рівня розвитку ЄС. Цей пріоритет є незмінним за будь-якої політичної конфігурації української влади, оскільки сформувався у результаті широкого консенсусу громадян і еліт. В основній своїй масі людям властиво прагнути до моделей співжиття, що ґрунтуються на повазі до людської гідності. (Саме тому вибір, власне, й називається «цивілізаційним», а не «варварським».) Однак нині вже цілком очевидно, що все залежить від готовності самого ЄС до нового розширення і від нашого рівня соціально-економічного, правового й морального розвитку. Реалістичність в оцінках існуючих умов і перспектив — ознака повноцінного історичного мислення. У цьому сенсі європейська ідентичність — це не лише питання внутрішньої зрілості й психологічної налаштованості громадян, а й відповідності існуючим реаліям наших уявлень про себе та Європу. Власне, цим справжня європейська ідентичність і відрізняється від фіктивної. Послідовна відмова від пропагандистського міфу про ідеальну єдину Європу і формування прагматичного уявлення про європейський тип соціальної взаємодії громадян, органічну солідарність у межах громадянського суспільства європейського типу власне й становить зміст європеїзації. Справжня європейськість — це той самий кантівський «закон у собі», який не дозволяє безбожно красти під акомпанемент гучного публічного декларування своєї відданості демократичним принципам. Європейський раціоналізм — це дбайливе ставлення до свого і чужого історичного досвіду в його органічній єдності економічних, політичних, соціальних і морально-етичних характеристик. І це не лише знання і глибоке розуміння досвіду, а й його практичне використання у державному будівництві.

У цьому сенсі, як слушно зауважив представник України при ЄС А.І. Веселовський, для того, щоб успішно «імпортувати» успіхи інших країн і уникнути запозичення їх помилок, треба, принаймні, знати досвід європейської інтеграції країн-кандидатів на вступ до ЄС. При цьому важливо пам'ятати, що такий аналіз досвіду має підтримувати і стимулювати дії, а не бути просто ще однією аналітичною вправою. Потрібно також змінити дискурс у країні щодо європейської ідентичності України через подолання психологічного бар'єру пострадянських комплексів та ілюзій у напрямі нової системи світових та європейських координат. Вельми своєчасним видається наведене українським дипломатом висловлювання Генерального секретаря Ради Європейського Союзу — Високого пред-

тавника ЄС з питань Спільної безпекової та зовнішньої політики Хав'єра Солани про те, що «слабкі держави є кошмаром для тих, хто є їх мешканцями, але також проблемою для всіх нас... Ми можемо допомогти. Але в кінцевому рахунку це їх власна відповідальність»⁶.

Осмислення досвіду сусідів завжди було корисною справою. Скільки б хто не натякав на потребу руху всієї країни на схід або на захід, варто не забувати, що насправді всією країною рухатися можна лише подумки, шляхом трансформації своїх практичних навичок та інституційних механізмів. Такий рух є функція раціонального розуму, і у практичній царині його не підміниш жодними міфами, маніфестами або гучними реляціями. Коли О. Гончар свого часу описував очеретяний макет козацького собору, він акцентував історичну потребу якісного проектування спільного майбутнього. Він не припускався божевільної думки, що хтось захоче будувати з очерету й сам собор української державності. Реальний «життєвий світ» людської спільноти — це лише один із варіантів «можливих світів», і його життєва раціональність, а значить і життєспроможність, багато в чому залежать від раціональності щоденного вибору, тобто від базової раціональності людського мислення. Раціональний рух від міфу до логосу — єдиний спосіб вирахувати національну перспективу у нових цивілізаційних умовах. Досвід Центральної-Східної Європи — наочний приклад складності такого руху.

Оцінюючи 2000 року проміжні результати трансформації в країнах Європи і на теренах колишнього СРСР, експерти МВФ нагадували про основні кроки перехідного процесу: 1) *лібералізація* (ринкова саморегуляція процесу ціноутворення і максимально можливе усунення бар'єрів у міжнародній торгівлі); 2) *макроекономічна стабілізація* (процес, завдяки якому встановлюється контроль над інфляцією та її наступне зниження, що у підсумку має наслідком поживлення кон'юктури. Цей процес потребував бюджетної дисципліни, дисциплінованої і добре збалансованої грошово-кредитної й фіскальної політики у цілому та відповідного оздоровлення платіжного балансу); 3) *реструктуризація і приватизація* (процеси створення працездатного фінансового сектору і реформування підприємств для їх пристосування до виробництва товарів, що користуються попитом на світових ринках і передачі права власності на ці підприємства у приватні руки); 4) *правова та інституційна реформа* (покликана по-новому визначити роль держави, забезпечити побудову повноцінної правової держави і запровадження прийнятних принципів і правил конкуренції)⁷.

Провідні європейські дослідники достатньо об'єктивно оцінили результати системних змін у регіоні Центральної й Східної Європи і справеливо зауважили, що такі зміни не могли не позначитися на зовнішніх зв'язках⁸. Стара планова економіка країн регіону була міцно вмонтована у політично

зафіксований міжнародний поділ праці у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. Ці країни спеціалізувалися у рамках «східного блоку» на відносно високоякісній споживчій і промисловій продукції, що вироблялася на основі отриманої з Радянського Союзу сировини. 1990 року відбулася лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, здійснено перехід на розрахунки у твердій валюті, скасовано державну монополію у зовнішній торгівлі, проведено девальвацію валют. Однак нові кордони й нові валюти створили й нові труднощі. Стара східноєвропейська торгівля зазнала краху, що багато в чому і зумовило глибоку трансформаційну рецесію. Відбулася грандіозна переорієнтація зовнішньої торгівлі на Західну Європу і потужна інтенсифікація експортно-імпортних зв'язків із ЄС. Відкриття західних ринків, передусім у рамках Договорів про асоціацію, а також участь у міжнародних організаціях (ВТО, МВФ, Світовий Банк тощо) стимулювало процеси лібералізації. Усі країни регіону є нині країнами з відкритою економікою, де експорт-імпорт становить дуже значну частку ВВП. Більш високі темпи зростання із середини 90-х років сполучалися, зазвичай, із погіршенням платіжного балансу. Зростання імпорту не компенсувалося відповідним зростанням експорту. Згадані проблеми зовнішньоторговельного дефіциту провокували зовнішню заборгованість, що зростала в усіх країнах. Запровадження жорсткого режиму економії спрямовувалося на поліпшення показника зовнішнього боргу щодо експорту і ВВП. Однак попри певні успіхи проблеми залишались.

Важливим джерелом іноземного капіталу (і «ноу-хау») були прямі інвестиції. Мотивація інвесторів полягала в обслуговуванні внутрішнього ринку. Здебільшого вони отримували існуючі підприємства і потім звільняли частину трудового колективу. Лише згодом здійснювались інвестиції для створення нових робочих місць і організації виробництва продукції для західноєвропейських ринків. Іноземні підприємства наразі контролюють ключові експортні галузі країн регіону. Більшість інвестицій надійшло з ЄС. Ключову роль відіграла Німеччина. У структурі регіональних пріоритетів зовнішньоторговельних зв'язків країн ЦСЄ майже 60% експортно-імпортних операцій було орієнтовано на ЄС-15. Після стрімкого зростання у період до 1995 р. відбулося своєрідне «природне насичення» і стабілізація пропорцій. Щоправда, після кризи у Росії 1998 р. відбулося деяке додаткове зміцнення ролі ЄС. Найважливішими торговельними партнерами країн ЦСЄ є Німеччина (майже 50%), а також Австрія та Італія.

Торгівля, інвестиції й міграція робочої сили трансформували систему європейського поділу праці. Конкурентоздатність країн-кандидатів базувалася на коливаннях обмінного курсу або на відносно нижчому рівні заробітної платні та інших локальних виробничих витрат (не більше, ніж це було до 1989 р. як продуцента середнього технологічного рівня і висо-

кокваліфікованої робочої сили у рамках східного блоку). Освітній рівень був відносно високим, однак продуктивність праці залишалася дуже низькою. Бракувало сучасної інфраструктури й капіталу. Підприємства були вимушені інтенсивніше інвестувати в обладнання та організацію виробництва. Щоб наблизитися до західних стандартів життя, країни-кандидати мали б прагнути до конкурентоспроможності у тих секторах, що обіцяли вищу прибутковість. Однак попри певну дифференцію між Угорщиною та Чехією, із одного боку, і Польщею, Словаччиною й країнами Балтії, із іншого, — у зовнішній торгівлі цих країн й надалі переважала трудозатратна і вразлива у ціновому відношенні продукція із малим рівнем наукоємності. Такий розвиток був продиктований ринком і чималою мірою зумовлений політикою прискореної лібералізації, що драматично знецінила попередньо наявний капітал (і людський, і у вигляді обладнання) і через передчасну орієнтацію на ЄС спричинила формування периферійної моделі. Це демонструвала зміна товарної структури експорту після 1989 р., коли у багатьох країнах зникли сировинний і машинобудівний сегменти, а нато-мість зовнішня торгівля країн-кандидатів із країнами ЄС зосередилася на таких сегментах, що характеризувалися низькою якістю і цінами (передусім у галузі експорту). Щоправда, Чехії й Словенії, завдяки приєднанню до європейських структур виробництва, вдалося поліпшити свою конкурентоспроможність.

Дуже часто зростання продуктивності праці, особливо на приватизованих підприємствах і підприємствах, що переходили у власність іноземних фірм, досягалося за рахунок масштабних скорочень персоналу. Адже за часи «реального соціалізму» підприємства страждали від прихованого безробіття, що в результаті модернізації швидко перетворилося на безробіття легальне. Скорочення робочих місць на старих державних підприємствах промисловості не компенсувалися рівнозначною кількістю новостворених робочих місць у сучасних секторах. Лише у таких потужних центрах, як Прага, Будапешт або Варшава структурні зміни здійснювалися відносно вдало. Там створювалися нові робочі місця у секторі послуг (управління, фінансовий сектор, туризм). Суттєва регіональна диференціація безробіття й доходів стала характерною рисою країн-кандидатів на вступ до ЄС. Це відчутно збільшило соціальну нерівність, викликану реальним знеціненням соціальних трансферів (пенсій та інших соціальних виплат) і заробітної платні, з одного боку, й паралельним швидким збагаченням нечисленних «переможців економічно-визвольних змагань» — з іншого.

Переважна частина населення країн-кандидатів була сповнена надій на те, що після виконання всіх умов щодо вступу до ЄС нарешті настане бажане піднесення⁹. Однак і для Заходу, і для Сходу після 1 травня 2004 р.

Європа стала іншою. Т. Даніель у своїй статті «Гальмування реформ і проблема меншин» (розміщеної на порталі «europa-digital.de» 28 квітня 2004 р.) зауважував, що, приміром, Польща до розширеної Європи привнесла із собою низку проблем. Ще на етапі переговорів про вступ Польща демонструвала яскраво виражене прагнення до регіонального лідерства. Водночас список критичних зауважень щодо Польщі з боку Єврокомісії вже тоді був довшим, аніж стосовно інших кандидатів. Наприклад, поляки затримувались у справі адаптації свого законодавства до європейських норм. Тривогу викликала поширеність корупції. Не квапилася Польща і в скороченні частки дрібного землеволодіння, що виявилось джерелом націоналістичних настроїв. Під тиском вулиці польський уряд вимагав посилення представництва країни в ЄС. Даючи подібні оцінки, Т. Даніель чесно визнає, що й сама стара Європа має проблеми із корупцією. За бажання можна висловити певні претензії й щодо реалізації демократичних свобод на старому континенті. Достатньо лише згадати дискусію в Ірландії щодо заборони страйків на підприємствах державної й напівдержавної форми власності. М. Даудерштедт у своєму дослідженні для порталу Фонда Фрідріха Еберта «Euro-Kolleg Online» («Важкий Схід Європи: конкурент чи притулок для бідних») проаналізував наслідки розпаду РЕВ і зокрема зазначив, що у загальному підсумку «бездумна структурна політика» призвела до знецінення «гуманного капіталу», руйнації високотехнологічних виробництв і експортної спеціалізації у секторах продукції низької вартості. На його думку, дуже схоже на те, що Центральна й Східна Європа змирилася зі своїм новим периферійним статусом. У руслі цієї дискусії Х. Хофбауер зауважив, що найбільш красномовною є еволюція соціальної галузі. Скасування попередньої моделі соціального забезпечення на рівні держави і підприємств відбулося в усіх східноєвропейських країнах зі швидкістю, незбагненою для мирних часів. Наслідком виявилася широкомасштабна десолідаризація. Ліквідація соціального забезпечення на рівні держави і підприємств, анулювання різноманітних субвенцій (у царині енергетики, громадського транспорту, житлового господарства, основних продуктів харчування тощо) при одночасній деіндустріалізації, приватизації й підсумкової раціоналізації на рівні підприємств — все це призвело до вражаючої соціальної дерегуляції. Ці процеси складно описати лише за допомогою статистики. Їх справжній людський зміст стає краще зрозумілим після безпосереднього ознайомлення із ситуацією у регіонах, що опинилися за межами невеликої кількості нових полюсів економічного зростання на теренах Східної Європи. Приміром, якщо навідатися у Польщі до нижньосилезького Вальбріча, верхньосилезького Катовіце, до угорського Татабанья або центрально-словацького Мартіна, стає очевидним, що соціальна деградація тамтешніх мешканців не потребує жодного наукового доведення.

Як висловився К.-П. Шмідт на сторінках «Die Zeit» (11.03.2004), «немає сумніву, що десять новачків використали підготовку до вступу для здійснення модернізації економіки. Без євроінтеграційної аргументації ані Польща, ані Словаччина не здійснили б приватизацію своїх державних концернів і не вдалися б до масових звільнень персоналу. Кандидати доклали надзвичайних зусиль і тепер очікують на плоди своєї попередньої активності». Адже жертвність попереднього етапу виявилася таки чималою. Приміром, в Угорщині з 5,3 млн. зайнятих 1990 року за період до 2002 р. роботу втратили 1,4 млн. громадян (тобто 26% усіх найманих працівників); у Чехії статистика зайнятості демонструвала спад на рівні 10%; Польщі — 7,7% (1,2 млн). Як відомо, населення Польщі становить половину населення всіх нових країн-членів. Тож не дивно, що саме Польща стала головним джерелом трудової міграції. Після того, як Польща реалізувала свою широкомасштабну програму приватизації, її квота безробіття стала однією з найвищих у регіоні й коливалася на рівні 20% (це в середньому, а у депресивних регіонах відповідні показники бути ще тривожнішими). З точки зору моральної атмосфери ринкової революції досить симптоматично, що знаменита польська профспілка «Солідарність», що домінувала у національному профспілковому русі, сама стала активним співучасником приватизаційного процесу. Характерно, що напередодні вступу до ЄС профспілковим рухом у Польщі було охоплено лише приблизно 18% зайнятих. Це найнижчий показник регіону (наприклад, у Словаччині він становив 40%, а Угорщині й Чехії — майже 33%). Значно відчутнішою стала й конкуренція між провідними профспілками. Цікаво, що втримати рівень зайнятості фактично вдалося одній лише Словенії.

Звертає на себе увагу і та обставина, що в умовах загальносистемної оптимізації відчутних скорочень зазнала мережа закладів освіти та охорони здоров'я. Приміром, у Польщі 1990 року на 10 тис. жителів припадало 1380 учнів початкових шкіл, а згодом — лише 883. В Угорщині аналогічні показники знизилися з рівня 1092 (на 10 тис.) до 957. Менш відчутним падіння було у Словаччині — з 1362 до 1245. Однією з причин цього виявилось також і збільшення випадків дочасного припинення підлітками свого навчання (це було особливо характерним для Польщі). Молодь особливо приваблювали можливості кращого заробітку в інших країнах ЄС (зокрема у Німеччині). Вартість робочої сили на сході Європи відчутно нижча, аніж на заході. Тому західноєвропейські концерни переносили свої виробництво на схід, а будівельні корпорації знову ж таки зі сходу рекрутували суттєво дешевшу робочу силу для своїх потреб. Тож насправді соціальні стандарти на сході Європи підтягти до західних показників не так вже й просто. Адже якщо різниці між заходом і сходом не буде, то втратить економічний сенс вже здійснена і запланована передислокація нових

виробництв на схід Європи. Відповідно ще більш загостриться проблема з новими робочими місцями, а значить і усіма соціальними відрахуваннями. Деякі фахові європейські дослідники визнають, що «Дикий Схід» — це продукт безвідповідального у суспільному аспекті варіанту дерегуляції¹⁰.

На сучасному етапі європейські експерти і прагматичні політики країн ЦСЄ уважно слідкують за розвитком ситуації у фінансовій галузі об'єднаної Європи. Приміром, достатньо досвідчений економіст і президент Чехії з 2003 р. В. Клаус узагалі вважає, що Європейський валютний союз зазнав фіаско¹¹. Водночас, хоча В. Клаус із самого початку був переконаним противником єдиної європейської валюти і критиком цього проекту, він мало втішається з цієї обставини, оскільки, за його словами «у підсумку ми всі будемо у програші». Колективні сподівання на те, що «єврозона» захистить своїх членів від економічних негараздів, не виправдались. Після її створення економічне зростання у країнах-членах порівняно з попередніми десятиліттями уповільнилось. Водночас збільшився розрив у темпах економічного зростання між країнами «зони євро» та іншими провідними економічними центрами світу, такими, як США, Китай та іншими лідерами. Ті країни Центральної й Східної Європи, які ще не увійшли до єврозони, також демонструють кращі показники зростання.

Як зокрема наголошує Ф. Віллерсхаузен, Польща, Чехія та Угорщина відтермінують свій вступ до єврозони, оскільки грецька криза довела переваги гнучкого обмінного курсу. Ніколи ще євроскептицизм у Центральній та Східній Європі не був таким відчутним¹². Своєю чергою, Г. Дойбер (Deutsche Bank Research) констатує, що країни цього регіону достатньо швидко виходять із кризи, у той час як сама єврозона ще тривалий час залишатиметься ослабленою. Польський прем'єр Д. Туск вважає, що не варто квапитись зі вступом до «єврозони» і говорить про перспективу приєднання не раніше 2017 року. Міністр фінансів Я. Ростовські взагалі порівнює «єврозону» з будинком, що потребує ремонту, який «краще перечекати у своїй власній хатині». Так само й для Угорщини приєднання до «єврозони» більше не є пріоритетом. Характерно, що правоконсервативний уряд В. Орбана переміг на виборах із євроскептичними гаслами. З того часу приєднання до зони євро хоча й не виключається, але вже відкрито й не схвалюється. Це є симптоматичним, оскільки саме Угорщина, що вже тривалий час в економічному відношенні залишається об'єктом особливої стурбованості, найбільше виграла б від такого приєднання. Адже переважна частина її фінансових зобов'язань базується саме на євро. За наявного рівня державного боргу на рівні 80% ВВП Угорщина відчутно перевищує визначену Маастріхтом межу у 60%. Можна констатувати, що серед усіх претендентів лише маленька Естонія упоралася зі своїм домашнім завданням. Як слушно зауважив економічний експерт австрійського Raiffeisenbank,

для країн ЦСЄ приєднання до зони євро вже перетворилося з питання економічної необхідності на питання політичне.

Навіть за два роки після східного розширення ЄС (2006 року) нові країни-члени з регіону ЦСЄ все ще перебували у процесі трансформації, що у жодній із цих країн неможливо було назвати близьким до завершення. Більше того, багато з тих економічних негараздів, що не були подолані у 90-ті роки, й досі очікували свого вирішення. Однак фахівці вважають, тим не менш, що внаслідок зростання внутрішньоевропейської торгівлі від східного розширення виграли як старі, так і нові члени ЄС¹³. Водночас існує тверезе розуміння того, що стартовий рівень розвитку країн ЦСЄ був помітно нижчим, а значить для реального вирівнювання своїх позицій у ЄС вони впродовж наступного десятиліття мають продемонструвати відчутно вищі темпи. Однак цілком очевидно, що бажаних темпів у багатьох країнах регіону досі так і не було досягнуто. І це попри те, що згідно з даними офіційної європейської статистики зростання продуктивності праці у цих країнах було вищим порівняно зі зростанням доходів громадян.

Мета євроінтеграційних зусиль усіх політичних лідерів країн-кандидатів на вступ до ЄС завжди була благородною – зробити свої країни і своїх громадян успішними й заможними. Варто зауважити, що таку мету поділяють і країни, що найближчим часом не збираються до ЄС. У контексті дослідження європейської ідентичності й використання міжнародного досвіду цікавим видається сучасне тлумачення цих питань нинішнім російським керівництвом. Наприклад, у своєму інтерв'ю авторитетному виданню «Financial Times» (18 червня 2011р.) російський президент Д. Медведєв також наголосив, що за десять років волів би бачити Росію, «успішною, країною в якій живуть успішні й забезпечені люди». Він сподівається, що за наступне десятиліття росіянам вдасться «суттєво підняти стандарти життя». Адже хоча порівняно з буремними дев'яностими ситуація відчутно поліпшилася: «вищі стандарти життя, вища зарплата, краще гарантовані права, але вони все одно ще є недостатніми і не відповідають рівню такої держави, як Росія. Тому підняття життєвих стандартів, покращення життя наших людей — це найголовніше...». Таке гуманне завдання, на думку Д. Медведєва, має сполучатися із процесом зміцнення гарантій російського суверенітету, позицій Росії у світі, з кроками, спрямованими на перетворення Росії на справді сучасну країну, лідера зростання у найширшому сенсі цього слова. У цьому сенсі російський президент позитивно оцінив наявні 4,5% зростання, особливо з урахуванням того, що 2009 року російська економіка впала на 10%. Сучасний російський рівень безробіття на рівні 7,1% (за методикою Міжнародної організації праці) і 2% тих, хто стоїть на біржі, Д. Медведєв також вважає гарним результатом. Чинний російський президент відверто позиціонується як прихильник зниження

ролі держави в економіці. На його переконання, оскільки відбулося наро- щування обсягу державного майна, державної власності, частину цього майна потрібно продати. Як підкреслив російський лідер, «це ... у світі дуже часто відбувається». Окрім того, на його переконання економічні й політичні перетворення мають відбуватися паралельно. Д. Медведєв зокрема пошко- дував про те, що у сучасному російському парламенті немає правих. У Держдумі, на його переконання, має бути представлений «увесь полі- тичний спектр». Є партії, що поєднують у собі кілька політичних парадигм, але справжніх правих таки бракує. Російський президент висловив жаль з приводу стійкості традиційного для російської ментальності «патерна- лістського мислення». Як він висловився, «силою різних причин люди в нашій країні століттями покладали надію на доброго царя, на державу, на Сталіна, на керівників, але не на самих себе. А ми розуміємо, що будь-яка конкурентна економіка — це передусім надія на самих себе, на те, що ти сам здатний щось зробити. Це той челлендж (виклик), на який дає відповідь будь-яка людина. Звісно, це не робиться ані указами, ані розчерком якогось пера. Це проблема». Іншою серйозною російською проблемою Д. Медведєв визнав корупцію. За його словами, «корупція, зрозуміло, заважає реформам, тому що вона створює відчуття безкарності у тих, хто бере хабарі, і тотальне розчарування у тих, хто бачить це. На жаль, *тут є проблеми, які ми поки що не можемо подолати*» (Виділено нами. — О.Г.)¹⁴.

У контексті розуміння ролі історичної свідомості й перспектив співпраці Росії та Європи видається також цікавим, що Д. Медведєв у своєму інтерв'ю польським ЗМІ (грудень 2010 р.) напередодні свого офіційного візиту до Варшави висловив концептуальні міркування з приводу соціальної функції історії й зокрема зауважив, що треба «постаратися відділити істо- рію, якою б вона не була, від сьогоденного життя, інакше ми завжди будемо заручниками того, що робили до нас і за що сучасне покоління політиків (і загалом всіх громадян Росії та Польщі) ніяк не можуть відповідати. Однак водночас ми не повинні забувати уроки історії. Ми маємо пам'ятати про те, що відбувалося. І те, як саме можна віднайти гармонічний баланс між тим, щоб пам'ятати історію, робити певні висновки з уроків історії і водночас не перетворюватися на заручників цієї історії — це найскладніше». Торкаючись проблем міжнародних, російський президент сказав буквально наступне: «... ми виходимо з того, що Росія і НАТО можуть мати нормальні партнерські добросердечні відносини. Ми вже маємо гарні відносини у багатьох напрямках. Якщо ми домовимося щодо ПРО, це просто буде прорив у відносинах на майбутнє. (...) Щодо позиції самого НАТО, то у стра- тегічній концепції, схваленої у Ліссабоні, також йдеться про те, що НАТО не загрожує Росії, це також зміна парадигми наших відносин». Під кутом зору європейської проблематики симптоматично, що нова масштабна іні-

ціатива щодо розбудови «економічного простору від Ванкувера до Владивостока» виголошена саме у Берліні. У розвитку стратегічного партнерства з Євросоюзом головну надію росіяни покладають саме на спільні великі проекти. Одним із наочних прикладів може слугувати «Північний потік». За допомогою великих проектів має бути створено «нову економічну ситуацію для відносин між Росією і Євросоюзом». Як нагадав російський президент, Євросоюз є найбільшим партнером Росії, річний обсяг торгівлі з яким перевищує 200 млрд. євро. Існує впевненість у тому, що ці обсяги будуть зростати. Торкуючись питання розбудови демократичних інституцій, Д. Медведєв підкреслив, що «демократія найтісніше пов'язана зі станом економіки». Для того, щоб Росія мала сучасну демократію (а на його переконання на її теренах лише створюються основи демократичного устрою), має існувати сучасна, сильна, модернізована економіка, що базується не лише на нафті й газі. Російська економіка має базуватися на інноваціях, нових технологіях. Усі передумови для цього існують. Водночас, для створення передової економіки необхідним, на думку Д. Медведєва, є сучасний політичний устрій, у рамках якого гарантуються основні права й свободи. Створення ефективної економіки та ефективної держави, що ґрунтується на владі закону — це взаємопов'язані процеси. Як підкреслив російський президент, «демократія неможлива у бідній країні... Однак і створення сучасної розвинутої економіки неможливе в умовах диктатури, щоб інколи не говорили на цю тему». Симптоматично, що на переконання Д. Медведєва «значна частина наших людей ідентифікує себе з Європою, цінностями, що прийшли до нас із Європи, — і релігійними, і моральними, і державно-політичними. І тому обидва ці напрями — створення сучасного розвинутого економічного устрою і створення розвинутої політичної системи — мають бути синтезовані. ... це окреме і дуже непросте завдання». І питання, на думку Д. Медведєва, не лише в економічних або політичних реаліях сьогодення, а й російській історії, так званому правовому нігілізмі, притаманному Росії і 100, і 200 років тому. Питання у відсутності демократичних традицій. Демократії не створюються за 10 років. На теренах Росії, як висловився російський лідер, «ніколи не було демократії до 1991 р., коли виникла сучасна Російська держава. (...) ніколи — ні за царя-батюшки, ні у радянський період, ні в який інший. Це процес складний». Водночас, Д. Медведєв однозначно наголосив: «...для того, щоб право мало верховенство, воно має спиратися на державу. (...) Система права діє через державні інститути. А коли ці державні інститути розвалені (...), то ніякого верховенства права бути не може. Коли слабка держава, не може бути сильним право»¹⁵.

Таке тлумачення небезпек слабкої державності Д. Медведєвим виглядає напрочуд близьким до вже згаданого нами тлумачення Х. Солани.

На нашу думку, найголовніше у цьому випадку це те, хто і як наповнює традиційні демократичні концепти змістом практичного історичного досвіду. Для нас досвід тлумачення демократії всіма нашими сусідами є цікавим і вкрай необхідним з точки зору практичних потреб державотворення. Наостанок можна лише згадати міркування вітчизняних дослідників євроінтеграційної проблематики С.В. Віднянського та А.Ю. Мартинова, які у вступі своєї чергової цікавої праці «Об'єднана Європа: від мрії до реальності» (2011) слушно наголосили, що «європейська історія часто цілком справедливо розглядається як перманентна зміна ритмів інтеграції та дезинтеграції, які стали наслідком реалізації ідей та діяльності масштабних політиків Європи». Складність дослідження європейських процесів суттєво зростає у площині прагматичної історії, коли поліваріантне європейське буття потрібно осмислювати «через призму життя, мислення й практичної діяльності конкретної, а тим більше публічної людини»¹⁶. Тим більше коли весь сенс демократизації, власне, й полягає у тому, щоб кожну людину зробити публічною, тобто такою, що може апелювати до всіх співгромадян і має шанс бути почутою. Сакральний сенс сучасної європейської ідентичності та європейського досвіду полягає у раціональному поступі ідей свободи, права і справедливості. Неоднозначність «людського виміру» трансформації нових членів ЄС і нинішня непроста загальна ситуація в об'єднаній Європі навіюють підозри щодо ерозії соціального змісту європейської ідеї. Під цим кутом зору й потрібно розглядати небезпеки нашої глибоко закоріненої звички жити «чужим розумом». Однак при цьому дуже важливо не забувати й про те, що конструктивний єроскептицизм є плід критичного європейського розуму. І тому він не має розглядатися як принципове заперечення об'єктивних інтеграційних процесів. Здоровий скепсис — стартова позиція будь-якого продуктивного критичного мислення. Критичність є спонукою до нового реалізму в оцінці національних перспектив. Йдеться про ретельніше і морально відповідальне припасування до безпосередніх життєвих інтересів своїх співвітчизників будь-яких спущених із гори «домашніх завдань». Адже якщо вже щиро керуватися демократичною ілюзією і вірити в те, що «не людина для держави, а держава для людини», то варто залишатися послідовним й аналогічно виходити з того, що «не людина для якогось союзу держав, а будь-який союз держав — для людини». Інакше втратить сенс і держава, і будь-який союз держав. У нашій складній історії таке, до речі, уже траплялось.

---

¹ Курас І.Ф. До проблеми політичної культури. Етнополітика: історія та сучасність (статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999. — С. 476–478.

- ² Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. — К., 2004. — С. 76.
- ³ Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 218.
- ⁴ Локк Дж. Опыт о человеческом разумении (Книга четвертая) / Сочинения в 3-х томах. — Т. 2. — М., 1985. — С. 40–41.
- ⁵ Кант И. Критика практического разума. — К., 2004. — С. 7.
- ⁶ Веселовський А.І., Куліш І.В. Європейська інтеграція України: між омріяним поверненням і «домашньою роботою» / Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К., 2009. — № 15 (Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи. — С. 68; 63.
- ⁷ Див. Transformationsländer: Die IWF-Perspektive zu den Fortschritten und Aussichten / Diskussionsunterlagen. 3. November 2000. — (Електронний документ). — Доступ до матеріалу: <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/deu/110300g.htm>
- ⁸ Див. Dauderstädt M. Transformation und Integration der Wirtschaft der postkommunistischen Beitrittsländer / Aus Politik und Zeitgeschichte (B 5-6/2004) — http://www.bpb.de/publikationen/FZ5E5B,3,0,Transformation_und_Integration_der_Wirtschaft_der_postkommunistischen_Beitritts%20lander.html
- ⁹ Див. Unser soziales Europa ? — <http://www.labournet.de/diskussion/eu/wipo/beitritt.html>
- ¹⁰ Див. «Die soziale Gestaltung der Osterweiterung der EU – Zur Verantwortung von EU, Staaten und Zivilgesellschaft» / Dokumentation einer Tagung an der Evangelischen Akademie Mülheim 2001.
- ¹¹ Див. Klaus V. Der Euro ist gescheitert — (Електронний документ). — Режим доступу до матеріалу: <http://www.wiwo.de/politik-weltwirtschaft/vaclav-klaus-der-euro-ist-gescheitert-433351/>
- ¹² Willershhausen F. Warum Osteuropa die Euro-Einführung verschiebt. — (Електронний документ). — Доступ до матеріалу: <http://www.wiwo.de/politik-weltwirtschaft/warum-osteuropa-die-euro-einfuehrung-verschiebt-433378/>
- ¹³ IM FOKUS: Mittel- und Osteuropa nach dem EU-Beitritt / Newsletter 08/2006 <http://www.schulbank.de/newsletter/2006/08/im-fokus-mittel-und-osteuropa-nach-dem-eu-beitritt/>
- ¹⁴ Интервью Дмитрия Медведева газете Financial Times (Запись интервью состоялась 18 июня в Санкт-Петербурге. Материал издания InoСМИ.Ru) — (Електронний документ). — Режим доступу до матеріалу: <http://news.mail.ru/politics/6154597/>
- ¹⁵ Интервью президента Медведева польским СМИ / Материал предоставлен изданием InoСМИ.Ru (6 Декабря 2010). — (Електронний документ). — Режим доступу до матеріалу: <http://news.mail.ru/politics/4908696/?page=1-5>
- ¹⁶ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2011. — С. 5–6.

Стаття посвячена аналізу ролі європейської самоідентифікації громадян в сучасних інтеграційних процесах. Речь йде також о реалізму сприйняття актуального досвіду країн Центральної і Східної Європи і о людському виміренні європейської інтеграції.

Ключевые слова: *ідентичність, європейська інтеграція, опыт, Центральная и Восточная Европа.*

The article deals with the role of European self-identification in the context of modern integration processes. Real experience of Central and Eastern European countries and human aspects of European integration are also accentuated here.

Key words: *identity, European integration, experience, Central and Eastern Europe.*

ЗОВНІШНЯ КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ФОРМИ, ПРИНЦИПИ, СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ (1991–2011рр.)

У статті аналізується зовнішня культурна політика України доби Незалежності. Особливу увагу приділено принципам і формам діяльності культурно-інформаційних центрів. Визначено здобутки і перспективи розвитку зовнішньополітичної діяльності України у сфері культурно-гуманітарного співробітництва.

Ключові слова: зовнішня політика, зовнішня культурна політика, культурно-гуманітарне співробітництво, культурно-інформаційний центр, діалог культур, міжнародний культурний обмін.

У міжнародних відносинах початку ХХІ століття пильну увагу дослідників привертає культурна складова зовнішньополітичної діяльності держав. Цей інтерес зумовлений тим, що в сучасному світі культура дійсно є унікальним інструментом політичного регулювання, здатним гармонізувати міжнародний клімат, залагоджувати гострі кризи й конфлікти, активізувати суспільно-політичні процеси та інформаційно-комунікаційні зв'язки, зближати людей різної етнічної, релігійної та соціально-політичної приналежності.

Нові виклики часу, проблеми глобалізації, інтернаціоналізації, інституціоналізації, культурної експансії надають особливе звучання питанням використання культурного потенціалу в інтересах тієї або іншої держави. Розуміння цього знайшло відображення в цілому ряді різних документів, прийнятих багатьма державами світу, які, у загальному й цілому, можна назвати зовнішніми культурними концепціями держав¹.

Відзначимо, що звернення до національної культури як засобу досягнення певних політичних цілей — явище не нове в історії зовнішньої політики і дипломатії². Подібні приклади характеризують кожен історичну епоху, але тільки в сучасному світі цей процес набув офіційного оформлення у вигляді різних державних концепцій і доктрин, одержавши статус частини зовнішньої політики держави³.

На сьогодні вже накопичено багатий досвід вироблення і реалізації стратегії зовнішньої культурної політики різними державами світового співтовариства, що може бути використаний і Україною. Безумовно, цей досвід повинен бути застосований до українських реалій і можливих перспектив лише з урахуванням національної специфіки, традицій, історії культурного, політичного, соціально-економічного розвитку нашої держави й особливостей менталітету українців.

Незважаючи на різноманітний спектр підходів до реалізації зовнішньополітичних культурних концепцій, лише деякі країни володіють дійсно ефективною й багатовекторною зовнішньою культурною політикою. Із цього погляду досвід створення таких концепцій можна розглянути на прикладі найбільших європейських країн: Німеччини, Франції, Великої Британії, відомих своїми багатими культурними традиціями, активними й різноманітними міждержавними стосунками. Крім того, ми думаємо, що саме досвід європейських країн для української моделі буде найбільш характерним і діючим.

Якщо говорити про теоретичні основи зовнішньополітичних культурних концепцій, то і французький, і німецький, і британський варіанти виходять із розуміння зовнішньої культурної політики як невід'ємної частини зовнішньої політики держави в цілому. При цьому всі пріоритети, характерні для загального політичного курсу держави, переносяться й на її культурну політику.

Зовнішньополітичні засади і пріоритети України в культурній політиці визначено в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» від 01 липня 2010 року № 2411-VI та в Указі Президента України «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України» від 20.02.2006 р. № 142/2006.

За двадцять років незалежності Україна накопичила багатий досвід і потенціал подальшого розвитку культурно-гуманітарного співробітництва. На особливу увагу заслуговує діяльність культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України, їх практичний досвід, принципи і форми діяльності, стратегії та перспективи подальшого розвитку, зокрема щодо питання використання культури як інструмента зовнішньої політики держави.

Основні напрями реалізації зовнішньої культурної політики провідних європейських країн, у тому числі й України, зводяться певною мірою до розвитку й популяризації національного мистецтва і культури в широкому розумінні цього явища, а також до пропаганди національного колориту, спорту й туризму. У свою чергу, вони можуть бути реалізовані як у традиційних формах, наприклад гастрольної та виставкової діяльності, спортивних змаганнях, так і в інноваційних проектах. Як правило, кожен із цих напрямів знаходить висвітлення у відповідних документах і покликаний підвищувати загальний культурний престиж та імідж держави за кордоном.

Велике значення в концепціях зовнішньої культурної політики європейських держав приділяється лінгвістичному фактору. Саме національна мова є потужним інструментом зовнішньої культурної політики й основою міжнародного спілкування. Крім того, знання мови сприяє глибокому засвоєнню іншої культури, долученню до національних цінностей тієї або

іншої держави, розумінню ментальності народу. Так, зокрема мовний фактор і розуміння того, що мова є потужним інструментом зовнішньополітичного культурного впливу, знайшло своє відображення й у зовнішній культурній політиці України.

Таким чином, діяльність закордонних культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ відображає основні напрями зовнішньої культурної політики України і, незважаючи на особливості реалізованих ними програм і специфіку держави перебування, у їх діяльності можна відзначити багато загального, зокрема сполучення двох найважливіших компонентів — освітнього й культурного, що дають найбільш глибоку уяву про духовний розвиток своєї держави.

У нашій державі такі функції виконує МЗС України, через культурно-інформаційні центри у складі закордонних дипломатичних установ України, та Міністерство культури України. Їх основні завдання у сфері культурних зовнішніх зносин полягають у здійсненні через систему інституцій інформаційних, культурних, освітніх і гуманітарних зв'язків України з іншими державами, а також — сприяти роботі неурядових організацій у цій сфері, поширенню української мови й української культури.

Таким чином, культурно-інформаційні центри здійснюють активну діяльність по формуванню об'єктивного подання інформації про сучасну Україну, її економічний, освітній і духовний потенціал, про проведені реформи й зовнішньополітичний курс держави, сприяють установленню міцних гуманітарних, наукових, культурних зв'язків із закордонними партнерами на основі взаємовигідного співробітництва.

Одним із основних напрямів діяльності культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України є робота із підвищення статусу української мови у світі, зміцненню її позицій як мови світової культури. Активне сприяння в цьому напрямі роблять також закордонні дипломатичні представництва України, які є основними центрами української мови за межами нашої держави. На їх базі працюють курси української мови, серед яких останнім часом стали переважати професійно орієнтовані програми й форми викладання, наприклад інтенсивні короткострокові курси для журналістів, бізнесменів тощо. Значну частину слухачів таких курсів становлять студенти й школярі, особливий контингент становлять представники української діаспори.

У всіх культурно-інформаційних центрах, крім мовної підготовки ведеться й різнопланова культурно-просвітницька робота. Її форми і засоби реалізації надзвичайно різноманітні: організація конкурсів з української мови і літератури, випускні вечори слухачів мовних курсів, літературні вечори, зустрічі з українськими поетами й письменниками, митцями і мистецтвознавцями. Під егідою цих центрів нерідко організуються теат-

ральні студії, музичні клуби, літературні вітальні. Культурно-інформаційними центрами проводиться значна методична робота, зокрема по наданню допомоги закордонним українцям, викладачам української мови і літератури, регулярно влаштовуються семінари, конференції, «круглі столи», консультації.

Географія поширення діяльності українських культурно-інформаційних центрів досить широка. Традиційними стали такі заходи, як тижні української мови, дні української мови й культури, а також методичні семінари для викладачів української мови у багатьох державах світу. Разом з інституціями держави перебування культурно-інформаційні центри України проводять олімпіади з української мови, української літератури та історії, виставки-презентації українських вишів. Ці заходи користуються незмінним інтересом і залучають чимало учасників з різних держав.

Компаративний аналіз зовнішньополітичних стратегій, що стосуються основних напрямів і форм реалізації зовнішньої культурної політики провідних європейських держав, свідчить про їх вагомий здобутки і напрацювання у цій сфері. Разом з тим, вони являють собою найцікавіший досвід організації культурного обміну в сучасному світі. Їх значення тим більш цінне, що вони дозволяють не тільки запозичити позитивний досвід реалізації культурної політики, а й сприяють розвиткові міждержавного культурного діалогу, зокрема — певною мірою виступають противагою процесам культурної експансії, вестернізації, американізації тощо.

Європейські країни мають унікальний культурний потенціал. Саме в Європі зародилися загальнолюдські цінності й виникли ті механізми й форми культурних контактів, які одержали найбільший розвиток у сучасному світі. Багаті історичні традиції європейських держав покладені в основу процесів культурної інтеграції й знайшли відбиття в їх сучасних культурних концепціях⁴.

У сучасному мінливому світі, безперечно, роль і значення культури буде неухильно зростати. Це на сьогодні стає вочевидь як для політиків, так і для учасників культурного обміну і освітніх програм. Тільки спільні міжнародні зусилля громадськості, міжкультурний діалог, толерантна і виважена зовнішня культурна політика й державна підтримка дозволять зробити духовну спадщину світової цивілізації надбанням кожного жителя планети, а зовнішню культурну політику кожної держави, у т.ч. й України, потужним фактором успішного вирішення самих гострих і нагальних проблем сучасності в умовах глобалізації⁵.

Одним із головних пріоритетів державної культурної політики України є інтеграція в європейський і світовий контекст⁶. Відповідно Україна брала участь у Міжурядовій конференції з питань культурної політики і розвитку, організованій ЮНЕСКО у Стокгольмі (Швеція, 1998р.), у Міжнародному

форумі з питань культурної політики в Оттаві (Канада, 1998 р.), Конференції «Діалог цивілізацій» у Вільнюсі (Литва, 2001 р.), у міжнародних заходах у рамках Програми розвитку ООН (ПРООН) та міжнародних проектах ЮНЕСКО (2009–2011 рр.) тощо.

Багато роблять у галузі міжнародного культурного співробітництва окремі особи та недержавні організації за підтримки вітчизняних і міжнародних фондів і організацій, таких, як Міжнародний фонд «Відродження», Британська Рада в Україні, Швейцарська культурна програма в Україні, Гете Інститут у Києві, Шведський Інститут, Французький культурний центр та інші.

З 2002 року і по теперішній час Міністерство закордонних справ України, Міністерство культури України, Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності та незалежний Інформаційно-аналітичний центр «Демократія через культуру» долучилися і активно співпрацюють щодо культурних програм Ради Європи.

Отже, разом із зовнішньополітичною та зовнішньоекономічною діяльністю важливим напрямом міжнародного співробітництва України початку ХХІ століття є культурно-гуманітарна сфера. За своїм особливим потенціалом і можливостями цей напрям має значний вплив на двосторонні й багатосторонні відносини, суттєво доповнює політичні та економічні контакти України із зарубіжними державами.

Слід відзначити значну активізацію за двадцять років незалежності України інтеграційних процесів в культурно-гуманітарній сфері, що було досягнуто завдяки постійній роботі над такими головними завданнями, як: утвердження України у міжнародному співтоваристві як цивілізованої, демократичної європейської держави з багатими культурними традиціями, як надійного партнера у розв'язанні сучасних проблем у галузях культури, освіти, науки, інформації, туризму, молоді та спорту; співробітництво в галузі реституції культурних цінностей; сприяння духовному відродженню і розвитку культури України шляхом ознайомлення з найкращими цінностями світової культури, а також поширення власних культурних і науково-технічних здобутків у світі; збагачення передовим зарубіжним досвідом у різних сферах інтелектуальної діяльності людини та доступ до сучасних технологій; підготовка та підвищення кваліфікації фахівців у навчальних закладах зарубіжних країн; впровадження європейських норм і стандартів в системі освіти і науки України; здійснення спільних наукових, культурних й освітніх проектів; забезпечення для українців за межами України можливостей зберігати рідну мову, культуру, національні традиції та надання їм допомоги в цьому.

Цілеспрямованому розвитку культурно-гуманітарних зв'язків України із зарубіжними державами сприяло створення солідної профільної дого-

вірно-правової бази, яка нині налічує понад 300 міжурядових і міжвідомчих договорів, угод, протоколів та програм в галузях культури, освіти і науки.

З метою реалізації поставлених завдань МЗС України постійно ініціює обговорення питань співробітництва в галузі культури, освіти і науки в ході візитів вищих посадових осіб держави, активно сприяє проведенню в десятках країн світу різноманітних міжнародних культурно-мистецьких акцій, як наприклад, дні культури, фестивалі мистецтв, художні виставки та концерти. Численні виступи українських виконавських колективів, виставки творів з колекцій провідних українських музеїв, експозиції українських художників сприяють зміцненню міжнародного авторитету України, дають можливість зарубіжній громадськості ознайомитися з культурними та мистецькими здобутками нашої країни, переконатися у тому, що Україна становить органічну частку європейської спільноти зі своїми багатими культурними та духовними традиціями. Відбувається також активне ознайомлення вітчизняної аудиторії з кращими набутками світового мистецтва.

У цьому зв'язку варто відзначити успішне проведення таких великомасштабних акцій, як Фестиваль українського мистецтва в Росії (2002 р.) та культурно-мистецькі заходи в рамках «Року Росії в Україні», Дні культури Молдови та Білорусі в Україні (2002 р.), Фестиваль польської культури (2002 р.) та Дні німецької культури (2003 р.), Дні культури Грузії (2007 р.), Дні культури Сербії (2009 р.), Дні культури Азербайджану (2009 р.), Дні культури Ірану (2010 р.), Дні культури США (2010 р.), Дні культури Вірменії (2011 р.), а також — відповідно — Дні культури України у Франції (1999 р.), Німеччині (2000 р.), Китаї та Азербайджані (2002 р.), Грузії (2003 р.), Польщі (2005 р.), Ізраїлі (2007 р.), Сінгапурі (2008 р.), Словенії (2009 р.), Бельгії (2009 р.), Китаї (2010 р.), Сирії (2010 р.), Республіці Білорусь (2011 р.) та багато іншого⁷.

На підтвердження прагнень України інтегруватися в європейські структури, МЗС України вживаються активні заходи для поступового розширення нашої присутності в Європейському культурному просторі, зокрема шляхом зміцнення наших позицій у такій впливовій інституції, як Рада Європи, членом якої Україна є з 1995 року. Програмним питанням діяльності Ради Європи в цій сфері є формування єдиного європейського культурного простору із збереженням самобутності кожної з європейських культур. Європейська культурна конвенція, стороною якої є й Україна, забезпечує базу для багатостороннього співробітництва в галузях освіти, культури, культурного надбання та молодіжних питань.

Серед заходів Ради Європи, спрямованих на сприяння об'єднуючим процесам у галузі культури та охорони культурної спадщини, слід відзначити ініційовані Радою Європи Дні європейської культурної спадщини, які, починаючи з 2002 р. і по теперішній час, широко проводяться в Україні на

державному рівні: серед населення проводиться робота з популяризації охорони і збереження культурної спадщини, надання, насамперед молоді і дітям, вільного доступу до пам'яток культури, проведення безкоштовних екскурсій та тематичних заходів у музеях, заповідниках, на території визначних археологічних пам'яток тощо.

Високо були оцінені експертами Ради Європи, які у липні 2003 р. перебували в Україні з метою опрацювання національного звіту по Україні «Культурна політика і культурне розмаїття», досягнення України у питаннях освіти національних меншин, зокрема мови викладання, змісту підручників. Ними був висловлений намір сприяти запозиченню українського досвіду іншими багатонаціональними державами-членами Ради Європи, залученню України до програм Ради Європи, спрямованих на реалізацію прав національних меншин.

Проводиться також робота щодо залучення України до програм Ради Європи у галузях освіти та гендерної рівності. Із зацікавленими міністерствами і відомствами проробляється питання участі України у програмах Європейського Союзу в гуманітарній сфері.

Серед суто гуманітарних аспектів варто відзначити постійну роботу над отриманням Україною гуманітарної допомоги, оздоровленням українських дітей за кордоном тощо.

Виходячи з викладеного і позитивно оцінюючи здобутки культурно-гуманітарної діяльності двадцяти років незалежності України, пріоритетними напрямками наступного десятиліття в гуманітарній сфері мають бути: подальша робота по розбудові договірно-правової бази культурно-гуманітарних відносин; забезпечення інтеграції України в європейський і світовий простір шляхом посилення співпраці з Радою Європи, Європейським Союзом; активна іміджева політика, яка має отримати нове наповнення в результаті створення розгалуженої мережі інформаційно-культурних центрів України за кордоном; подальше поступове впровадження європейських норм і стандартів у системі освіти і науки, поширення власних культурних і науково-технічних здобутків; вирішення практичних питань повернення в Україну культурних цінностей, зокрема, проведення переговорного процесу з питань реституції культурних цінностей з такими країнами, як Німеччина, Нідерланди, Росія, Польща, Велика Британія, Франція.

При цьому пріоритетними напрямками концептуалізації та інституціоналізації культурної політики України в цілому на перспективу мають залишатися: приділення уваги культурі як невід'ємній частині соціально-економічного розвитку; багатоканальне фінансування культурної діяльності і розробка фіскальних та податкових механізмів стимулювання розвитку культурних індустрій; запровадження програмно-цільового методу фінансування культури; розробка середньострокових і довгострокових програм у галузі

культури; узгодження визначення поняття культури як основи культурної політики; розробка і ухвалення нового базового закону про культуру; збалансування культурного розвитку з економічним ростом; запровадження нових принципів фінансування і контролю (принцип «на відстані витягнутої руки», громадський моніторинг); зміцнення позиції регіонів, «третього сектора» і комерційних організацій у процесі прийняття політичних рішень у галузі культури; розвиток міжнародного і культурно-гуманітарного співробітництва.

Використовуючи європейський і світовий досвід, Міністерство закордонних справ України і Міністерство культури України мають чітко і виважено визначити майбутні потреби і розвивати свої можливості відповідно до нових викликів світового глобалізованого простору. Це є одним з його ключових завдань. За останнє десятиліття Європа сформулювала кілька ключових принципів своєї культурної політики, які залишаються базовими і у першому десятилітті XXI століття. Так, ще у звіті Ради Європи «In from the Margins» (1997) зазначено, що більшість європейських країн здійснюють свою культурну політику відповідно до чотирьох ключових принципів: сприяння [розвитку] культурної ідентичності; сприяння культурному різноманіттю; сприяння творчості; сприяння участі в культурному житті.

Реалізуючи свою культурну політику, органи влади (національні, регіональні, місцеві) європейських країн сьогодні демонструють ряд спільних тенденцій⁸, які певною мірою тотожні й українським тенденціям: вони підтримують культурну діяльність з огляду на притаманну їй цінність; вони підтримують культуру як засіб досягнення певних цілей соціально-економічної політики, включно з розвитком громадянського суспільства; вони визнають вплив культурного сектора як самостійного сектора економіки та важливу взаємодію між неприбутковою діяльністю та культурними і творчими індустріями; вони заохочують розвиток самоврядних інституцій та мереж; вони співпрацюють з різними партнерами в державному, приватному та незалежному секторах; вони визначають відповідальність органів влади на національному, регіональному та місцевому рівні відповідно до принципу субсидіарності; вони збалансовано, через гнучкі програми фінансування проєктів, реагують на потреби культурних інституцій, заохочуючи творчий розвиток, індивідуальні мистецькі ініціативи та нові методи роботи.

Для досягнення поставлених цілей необхідна міжміністерська та міжвідомча кооперація, і відповідальність за її координування покладено на відповідне Міністерство; ця діяльність зазвичай включає стосунки з Міністерствами фінансів, освіти і науки, закордонних справ, соціальної політики, праці, юстиції, охорони здоров'я тощо.

Якщо загальноєвропейські тенденції та моделі торкнулися й України, то це означає, що перед інституціями в Україні, які відповідають на сьогодні за реалізацію завдань зовнішньої культурної політики України, стоять і

цілковито нові виклики, включаючи такі питання: як реорганізуватися, щоб змістити акцент в роботі на лідерство і стратегічне мислення; як сформулювати модернізаційну програму і виховати відчуття мети; як сформулювати національні цілі і політичні орієнтири і запровадити субсидіарність; як забезпечити професійне обстоювання інтересів, консультації, координування та оцінювання і як використовувати найкращі, часто зовнішні ресурси на контрактній основі; як співпрацювати з широким колом партнерів на центральному (інші міністерства й відомства), на регіональному і місцевому (області, муніципалітети, культурні заклади, неурядові та приватні організації), а також міжнародному рівні тощо.

Їх нова роль і перспективи діяльності мають відобразитися в організаційній структурі, яка передбачає використання горизонтальних і вертикальних зв'язків у виробленні культурної політики і в роботі в цілому⁹. За цих умов їх основні функції можуть включати: підтримання ефективних зв'язків з іншими міністерствами та відомствами, робота яких впливає на культуру; моніторинг та координування участі Міністерства в роботі над законодавством, що має вплив на культуру; співпрацю з парламентським комітетом з питань культури задля моніторингу, доопрацювання чи просування законопроектів; підтримання ефективних зв'язків з регіональними та місцевими владами; моніторинг реалізації культурної політики та забезпечення її регулярного перегляду; моніторинг потреб та координування навчальної роботи; налагодження механізму збирання, аналізу та оприлюднення статистики культури; виявлення та просування «кращих практик» та нових культурно-гуманітарних моделей; визначення потреб Міністерства у проведенні наукових досліджень.

Водночас із чіткішим та жорсткішим окресленням сфери повноважень Міністерств, на які покладено реалізацію головних завдань зовнішньої культурної політики України, має покращитися й управління зовнішніми очікуваннями. Зокрема йдеться про припинення деяких малоєфективних іміджевих проектів і культурних заходів Міністерств, або перенесення акцентів та їх ролі в інших. Як засвідчує європейська практика, Україна не єдина держава, де очікування гравців культурного сектора та громадськості вищі за результати, які здатні забезпечити держава, відповідні інституції та урядові структури, відповідальні за культуру. Отже, є необхідність активно управляти очікуваннями.

Аргументація на користь змін має проводитися в позитивному контексті. За останні двадцять років Незалежності в культурному секторі України зроблено багато такого, чим можна пишатися. Очевидним успіхом держави і Міністерства закордонних справ України та Міністерства культури України є те, що, попри неймовірні труднощі, несприятливу економічну й політичну ситуацію, інституціям, відповідальним за культуру,

вдалося зберегти більшу частину інфраструктури. Отже, аргументом на користь змін має бути не те, що стара культурна політика і система управління та координування є хибними, а те, що вони вже не відповідають запитам майбутнього.

Вагома роль у зовнішній культурній політиці належить мережі та діяльності культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України.

У сучасному світі культура все більше перетворюється на ключовий елемент суспільного, гуманітарного розвитку. Завдяки їй члени суспільства мають змогу реалізувати свій творчий потенціал, долучитись до всього духовного й художнього багатства світової цивілізації, зберігати і збагачувати власну історико-культурну спадщину у всьому її різноманітті.

Масштабні зміни у світових соціально-економічних, науково-технологічних процесах привели до переоцінки самої ідеї суспільного розвитку. Переосмислення ролі й місця культурно-мистецької сфери в житті сучасних суспільств породило оновлену концепцію людського (гуманітарного) розвитку. В європейській культурній традиції останніх двох століть розвиток трактувався в просвітницько-раціоналістичному сенсі, як синонім прогресу, тобто інтенсивного освоєння потенціалу людини й природи, зростання економіки, оновлення технологій, підвищення добробуту тощо. При цьому роль культури й мистецтва вважалася другорядною.

Сучасна етнічна ситуація в багатьох країнах світу складалася не відразу й сьогодні, як і раніше, відчуває динамічні явища, які визначаються процесами внутрішнього й зовнішнього порядку. Вивчення змін в етнічному складі, у розселенні й чисельності народів і національних груп, у їхній етнічній самосвідомості, мові, культурі, у міжнаціональних відносинах і т.д. важливо сьогодні своєю спряженістю цих проблем з політичними й соціально-економічними процесами. Однією з особливостей етнічного складу населення нечисленних народів світу є те, що поряд з корінними народами проживають групи численних вихідців з інших країн світу.

Забезпечення міжнародного культурного обміну в Україні має здійснюватися відповідно до Основ законодавства України про культуру (введено в дію Постановою Верховної Ради України № 2141-ХІІ від 19.02.92 р.). Одним із актуальних завдань в системі пріоритетів діяльності МЗС України є створення мережі культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України та організація їх діяльності на засадах, визначених Указом Президента України від 20 лютого 2006 року № 142 «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України».

Відповідно до Переліку закордонних дипломатичних установ України, у складі яких утворюються культурно-інформаційні центри, затвердженого

Розпорядженням Кабінету Міністрів від 19 квітня 2006 року № 213-р, у 27 країнах світу має бути відкрито 29 центрів (Австрія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Велика Британія, Греція, Грузія, Естонія, Ізраїль, Італія, Казахстан, Канада, КНР, Молдова, Польща, Португалія, РФ, Румунія, Словаччина, США, Туркменістан, Франція, ФРН, Чехія, Узбекистан, Угорщина — у складі посольств, у Мюнхені, Нью-Йорку, Стамбулі — у складі генеральних консульств).

З метою створення Культурно-інформаційного центру у складі Посольства України в Королівстві Іспанія Кабінет Міністрів України 3 грудня 2008 року видав Розпорядження № 1501-р «Про доповнення переліку закордонних дипломатичних установ України, у складі яких утворюються культурно-інформаційні центри».

Основними завданнями культурно-інформаційних центрів є: сприяння розвитку міжнародного співробітництва України з державою перебування в галузі культури, освіти, науки та техніки, туризму, фізичної культури і спорту; поширення в державі перебування інформації про Україну; ознайомлення громадян держави перебування з історією і культурою України, сприяння вивченню української мови на території цієї держави; підтримання зв'язків з українцями за кордоном, сприяння задоволенню їх культурно-мовних, інформаційних та інших потреб; поширення інформації про туристичні можливості і привабливість України, сприяння співробітництву з державою перебування в туристичній галузі.

На сьогоднішній день Міністерством закордонних справ України засновано 16 культурно-інформаційних центрів у складі дипломатичних представництв України в Австрії, Білорусі, Бельгії, Греції, Грузії, Ізраїлі, Казахстані, КНР, Молдові, Польщі, Португалії, Румунії, США, Франції, ФРН та Генерального консульства України в Стамбулі. На завершальному етапі знаходиться створення культурно-інформаційного центру в складі Посольства України в Італійській Республіці. За умови забезпечення належного фінансування, планується відкриття і повнопрограмне функціонування культурно-інформаційних центрів в Болгарії, Естонії, Іспанії, Чехії, Угорщині, Великій Британії, Канаді, Словаччині та Генеральному консульстві України в Мюнхені.

Змістовне наповнення діяльності культурно-інформаційних центрів забезпечується МЗС України спільно з Міністерством культури України, Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України та ін. До цієї роботи залучаються також обласні державні адміністрації та громадські організації України. Культурно-інформаційні центри України за кордоном стали важливим каналом поширення в країнах акредитації інформації про політичне, економічне, наукове та культурне життя нашої держави. У рамках поставлених перед МЗС завдань культурно-інформаційні центри діють як інст-

румент формування позитивного іміджу нашої держави за кордоном. Протягом 2008–2011 років в них організовано та проведено понад 4000 значних громадсько-політичних заходів, присвячених різним аспектам зовнішньої і внутрішньої політики України — пам'ятним датам української історії і культури, мистецьких та книжкових виставок, театральних вистав, фестивалів; тематичних конференцій, зустрічей тощо.

Суттєво розширилася і конкретизувалася робота з представниками політичних, ділових, наукових кіл та громадських організацій країн акредитації. Особливий акцент робиться на організації роботи серед закордонного українства, задоволенні його гуманітарних, мовних та інформаційних потреб. Значна увага приділяється діяльності, спрямованій на розширення присутності України в інформаційному просторі держави перебування культурно-інформаційного центру. Інформаційно-роз'яснювальна робота проводиться в тісній взаємодії із засобами масової інформації та з використанням Інтернет-мережі.

Пріоритетним напрямом у роботі культурно-інформаційних центрів стало проведення культурно-просвітницьких заходів, конференцій, круглих столів та семінарів з актуальних проблем української історії та донесення до зарубіжної громадськості інформації та документальних джерел про ці сторінки української історії.

Культурно-просвітницькі та мистецькі акції, які організовуються культурно-інформаційними центрами, висвітлюються місцевими ЗМІ, мають широкий резонанс серед зарубіжної громадськості, сприяють утвердженню позитивного іміджу України як європейської держави з великим потенціалом.

Аналізуючи практичний досвід культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України від їх започаткування до сьогодні можна окреслити наступні підсумки їх діяльності, які на сьогодні: дозволили надати системного характеру роботі в культурно-гуманітарній сфері, удосконалити її змістовне наповнення; зміцнили культурно-інформаційну присутність нашої держави за кордоном, продемонструвало її прагнення до поглиблення конструктивного та взаємовигідного співробітництва у галузі культури, освіти, науки та техніки, туризму, фізичної культури і спорту; сприяли підвищенню авторитету та утвердженню позитивного іміджу нашої держави в країнах акредитації, поширенню інформації про здобутки та духовні цінності української культури; забезпечили ефективний зв'язок Української держави з громадянами України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном.

Отже, можна зробити висновок, що культурно-інформаційні центри є стрижневим елементом зовнішньої культурної політики України й каналом постійного міжнародного діалогу. Для них характерні одночасно доступ-

ність розповсюдженого культурного продукту, системи спілкування й висока якість інформації та заходів. Усі дії, проведені культурно-інформаційними центрами, в остаточному підсумку повинні працювати на формування сприятливого зовнішньополітичного іміджу держави, що представляється ними, на підвищення його міжнародного престижу та іміджу України.

Однак, лише провідні європейські держави мають дійсно потужні системи культурних центрів, які нагромадили великий досвід роботи, мають значні засоби, фінансові можливості, наділені широкими повноваженнями й досить ефективно проводять культурну політику своїх країн паралельно з посольствами й іншими закордонними установами. Тому для України щодо цього, безумовно, буде цікавий і корисний досвід, накопичений Францією, Німеччиною й Великою Британією, визнаних «культурних полюсів» Європи і які мають у своєму арсеналі власні підходи до формування зовнішньої культурної політики й керуванню культурними центрами. Очевидно, що, використовуючи свої системи культурних центрів, держави можуть не тільки проводити зовнішню політику, але й сприяти зміцненню співробітництва, взаєморозуміння, взаємодії між народами, поліпшенню міжнародного клімату.

Культурно-інформаційні центри у складі закордонної дипломатичної установи України — це порівняно новий інструмент зовнішньої культурної політики, але при цьому досить діючий. Тому надто важливо вивчити накопичений світовий та європейський досвід у цій сфері, проаналізувати плюси й мінуси в роботі, щоб досягти більшої ефективності системи власних українських культурно-інформаційних центрів і врахувати двадцятилітній досвід зовнішньої культурної політики України, її здобутки, проблеми, стратегії розвитку та перспективи.

---

¹ Див. дет.: Культурная политика в Европе. Выбор стратегии и ориентиры. Сборник материалов. — М., 2002; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / За ред. А.І. Кудряченка. — К., 2010.

² Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — Вип. 4. — С. 268–274.

³ Див.: Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К., 2004; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. — К., 2011.

⁴ Мацевич И.Я. Вызовы креативности: культурная индустрия и культурная политика в Европе (на англ. яз.). — М., 2010. — С. 113–119.

⁵ Див. дет.: Глобалізація і сучасний міжнародний процес: Монографія / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О. Шергіна. — К., 2009; Глобализация и социальные институты: социологический подход. — М., 2010; *Макаревич Э.Ф., Карпунин О.И.* Последний бастион. Глобализация культурных коммуникаций. — М., 2011.

⁶ Див.: *Віднянський С.В.* Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 18–31; *Циватий В.Г.* Інституціональний вимір зовнішньої політики у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України (теоретико-методологічний аспект) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. — Випуск 16. — К., 2007.

⁷ Поточний архів Міністерства закордонних справ України. — Департамент зв'язків з закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва. — 2006–2011 рр.

⁸ Див. дет.: *Зеленцова Е., Мельвиль Е.* Культурная политика и экономика культуры. Тезисы для сборки региональных стратегий. — М., 2010; *Мацевич И.Я.* Указ. соч.; *Карпова Г.Г.* Социальное поле культурной политики. — М., 2011.

⁹ *Симоненко С.П.* Проблеми культурної політики в Україні та світові інтеркультурні взаємодії // Універсальні виміри української культури. — Одеса, 2000. — С. 43.

В статье анализируется внешняя культурная политика Украины периода Независимости. Особое внимание уделяется принципам и формам деятельности культурно-информационных центров. Определены достижения и перспективы внешнеполитической деятельности Украины в сфере культурно-гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: *внешняя политика, внешняя культурная политика, культурно-гуманитарное сотрудничество, культурно-информационный центр, диалог культур, международный культурный обмен.*

Foreign cultural policy of Ukraine during the period of its independence is the subject of the analysis of the article. It is focused on the principles and forms of the cultural and information centers. The progress and prospects for the development of the foreign policy of Ukraine in the sphere of cultural and humanitarian cooperation are defined in the article.

Key words: *foreign policy, foreign cultural policy, cultural and humanitarian cooperation, cultural and information centre, dialogue of cultures, international cultural exchange.*

УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКА СПІВПРАЦЯ З ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО- ПРАВОВОЇ БАЗИ

Статтю присвячено проблемі формування та розвитку договірно-правових засад сучасних українсько-румунських відносин у сфері забезпечення прав української національної меншини в Румунії та румунської національної меншини в Україні. Наголошено на створення за роки незалежності України солідної правової бази та розгалуженої системи двосторонніх механізмів, покликаних забезпечити належний рівень співпраці України та Румунії з питань національних меншин.

Ключові слова: *переговорний процес, становлення договірно-правової бази українсько-румунських відносин, Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, угоди, протоколи, національні меншини.*

На сучасному етапі можна говорити про досить розвинуту інституційну й законодавчу базу українсько-румунських відносин щодо захисту прав і свобод національних меншин, хоча її розвиток з моменту встановлення дипломатичних відносин 1 лютого 1992 р. між обома країнами був досить повільним. Виходячи з актуальних упродовж 90-х років минулого століття європейських та євроатлантичних прагнень Румунії, Бухарест був зацікавлений у налагодженні українсько-румунських відносин. На думку колишнього міністра закордонних справ Румунії Т. Мелешкану, «Україна є найбільш важливим сусідом Румунії з політичної та економічної точок зору». В інтерв'ю газеті «Роминул» він зокрема підкреслював, що «Україна — найбільша країна, з якою межує Румунія, дуже важливий ринок для нашої країни і, не в останню чергу, країна, де проживає румунська національна меншина, країна, до складу якої включені території, що є складовою частиною румунської національної держави». Тому керівник румунської дипломатії вважав, що відносини з Україною мають для Румунії «пріоритетний характер»¹.

Однак на початку 90-х років минулого століття відносини між постсоціалістичною Румунією і незалежною Україною склалися зовсім не просто і залишалися тривалий час неврегульованими. Посткомуністичні трансформації румунського суспільства і влади не привели одразу ж до одужання від націоналістичної ідеології, що пропагувалася при диктаторському режимі Чаушеску. Тому процес становлення українсько-румун-

ських відносин характеризувався певними труднощами, які зумовлювалися тим, що територіальні претензії, які раніше висувалися до Радянського Союзу, після його розпаду були перенесені на Україну. Нормальному розвитку міждержавних відносин завдавало політичної шкоди тенденційне використання Бухарестом деяких питань історії, насамперед щодо національно-територіальної приналежності Північної Буковини, колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії.

Отже, румунська сторона ставилася до України, з одного боку, як до важливого сусіда з політичної та з економічної точок зору, а з іншого — як до країни, що після розпаду Радянського Союзу успадкувала «захоплені румунські території». Саме територіальні претензії затримували розробку і підписання двостороннього політичного Договору між Україною й Румунією. Українсько-румунські переговори стосовно підписання означеного документа тривали впродовж кількох років, починаючи з 1993 р., і лише на початку травня 1997 р. він був парафований під час візиту в Україну тодішнього міністра закордонних справ Румунії А.Северіна. Причиною затягування переговорного процесу стало те, що Румунія продовжувала наполягати на включенні до преамбули Договору положення про засудження політичних наслідків таємного протоколу до Пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р.² Обидві сторони одностайно дотримувалися думки, що пакт був виявленням злочинної політики тоталітарних режимів, але, тим не менше, їм не вдалося знайти взаєморозуміння у питанні конкретного відображення цього у самому договорі. Це стало причиною, з якої переговори тривалий час не могли просунутися вперед³. Бухарест не погоджувався на включення до Договору статті щодо відмови обох сторін від жодних територіальних претензій нині й у майбутньому⁴.

Труднощі, що виникли на шляху створення й підписання базового політичного Договору, мали своє коріння в одному із стратегічних завдань зовнішньої політики Румунії у першій половині 90-х років ХХ ст., а саме: «створення умов для реалізації в перспективі возз'єднання нації в історичних природних кордонах Румунії», — як підкреслювалось у звіті про діяльність МЗС Румунії у 1991–1992 рр., надрукованому в журналі «Лумя»⁵. У ці роки румунська преса роздмухувала тезу про те, що українсько-румунські кордони начебто не гарантовані міжнародними договорами і тому можуть бути переглянуті. Мотивувалося це тим, що Україна в той час, коли підписувались означені документи, начебто не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі в їх підписанні. Звісно, ця мотивація не витримує критики, оскільки Українська Радянська Соціалістична Республіка брала участь разом з іншими союзними державами в укладенні мирного договору з Румунією 1947 року, тому що Україна була і є членом ООН з часу заснування цієї міжнародної організації⁶.

Зміни до кращого відбулися після парламентських і президентських виборів у Румунії 1996 року, коли новообраний президент Е. Константінеску заявив, що румунська сторона готова поважати кордони України, не має до неї територіальних претензій, і це є основою для будівництва нових відносин. Переговори, що продовжувалися кілька років і вимагали великих зусиль щодо вироблення основних принципів регулювання українсько-румунських відносин, завершилися укладенням 2 червня 1997 р. довгоочікуваного Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Румунією та Україною. Цей документ став надзвичайним імпульсом у поступовому розвитку взаємовідносин між Україною й Румунією у сфері політики, дипломатії, економіки, науки й культури.

Водночас, питання територіальної приналежності Північної Буковини, Південної Бессарабії, Герцаївського краю та острова Зміїний наприкінці 90-х років і на початку XIX ст. продовжувало займати важливе місце у передвиборних платформах більшості політичних партій. Незважаючи на ратифікацію румунським парламентом українсько-румунського базового політичного Договору, в правлячих колах Бухареста не відмовилися від ідеї «уніонізму». Концепція про «Велику Румунію» продовжувала залишатись одним із елементів масової свідомості, яким маніпулювали різні політичні сили й громадські організації для досягнення власної мети. Тому реакція політичних кіл Румунії на парафування та укладення цього Договору була неоднозначною. Якщо правлячі партії, що входили до складу Демократичної Конвенції Румунії, розцінювали означений документ як «фактор стабільності та безпеки» у Центрально-Східній Європі, то опозиційні, особливо націонал-екстремістські сили виступали з гострою його і необґрунтованою критикою. Так, лідер партії «Велика Румунія» (ПВР) К. Тудор заявив, що парафування Договору між Румунією та Україною було «актом державної зради», що «Україна, самовільно володіючи румунськими землями», є «більш шовіністичною і примітивною, ніж колишній СРСР»⁷.

Подібну жорстку позицію зайняли і представники Партії Національної єдності Румунії (нині — Соціал-демократична партія — Т.Р.), очолювану экс-президентом Румунії І. Ілієску. Під час зустрічі з президентом Е. Константінеску Ілієску заявив про необхідність проведення референдуму з приводу укладення Договору з Україною. У румунській пресі у той час посилилась критика президента Е. Константінеску та уряду прем'єра В. Чорб'я, які «для досягнення вищої мети — інтеграції в НАТО, відмовилися від територій, що належать румунському народові»⁸.

Слід зазначити, що націоналістично налаштовані політичні діячі й журналісти й пізніше критикували базовий політичний договір між Україною та Румунією, вимагають його денонсації. Так, у статті Г. Стенеску «Кордони між цивілізованим світом і колишньою сталінською імперією»,

надрукованій у газеті «Гардіану» від 22 вересня 2004 р. підкреслювало, що румунські «політики і дипломати уклали документи, незадовільні й недостатні для країни. У розгубленій гонці, щоб увійти до НАТО на саміті у Мадриді, погано розуміючи критерії інтеграції, режим Константинеску уклав Договір з Україною, яким віддав Острів Зміїний, породивши нині юридичну справу, що невідомо як вирішиться у Гаазі щодо континентального шельфу, багатого на нафтові запаси». Стенеску стверджував, що «Київ здійснює агресивну кампанію денаціоналізації румунів і інтенсивний процес етнічної чистки. Практично, відсутні школи з викладанням румунською мовою, програми громадського радіо і телебачення виходять щоденно лише по кілька хвилин, заборонені дотації румунської книги тощо»⁹. Цю наскрізь фальшиву тезу мусували чимало румунських журналістів. Так, у статті В. Патріке «Вступ Румунії до ЄС — шанс для румунів навколо країни», надрукованій у газеті «Гардіанул» від 10 лютого 2004 р., зазначалось, що «укладення політичного договору з Україною погіршило ситуацію румунів в Україні. Не існує жодного ліцею з викладанням румунською мовою, школи поступово закриваються, «тому що так хоче населення», як недавно пояснював Чернівецький губернатор Бауер»¹⁰.

З наближенням 10-ліття набуття чинності Договором про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією (22.10.2007 р.) націоналістична партія «Велика Румунія» розпочала серію популістських дій, спрямованих на закріплення у румунській громадській думці ідеї про необхідність денонсації цього Договору та його заміни іншим базовим документом, що врахував би односторонні інтереси Румунії. Так, 1 листопада 2006 р. газета «Триколер» — один із друкованих органів партії «Велика Румунія» — опублікувала під назвою «ПВР вимагає денонсацію безглузлого і застарілого Договору між Румунією та Україною, який вважається другим Чорнобилем» підписаний заступником Голови Сенату Румунії, головою парламентської партії «Велика Румунія» К.В. Тудором, прес-комюніке, в якому зокрема підкреслювалося: «Маючи на увазі, що цей Договір укладений унаслідок тиску і диверсій, яким була піддана наша країна, яка була обманута, що відразу буде прийнята у НАТО і, враховуючи, що Україна не поважала жодне з головних положень, які вона взяла на себе (навпаки, розпочала систематичний процес денаціоналізації й переслідування румунів, закрила численні школи з румунською мовою викладання, не покарала вандалів, які підпалили побудовану 1607 року церкву, що є пам'ятником історії, тероризує етнічних румунів різноманітними шовіністичними і провійськовими організаціями, збудувала небезпечний канал Бистре, мілітаризувала острів Зміїний тощо), партія «Велика Румунія» вимагає від Уряду Теричяну, щоб до 5 листопада 2006 р. денонсувати Договір і довести своє рішення до відома Уряду в Києві. На підтримку такого звернення,

нагадуємо про те, що відповідний документ, через який наша країна добровільно відмовляється від споконвічних румунських територій Північної Буковини, Південної Бессарабії, Герцаївського краю та острова Зміїний (перші три вкрадені СРСР унаслідок Пакту між Сталіним і Гітлером від 23 серпня 1939 року), був розроблений і підписаний режимами Еміля КонстантINESКУ та Леоніда Кучми...»¹¹.

Більше того, 1 листопада 2006 р. сенатор від Партії Велика Румунія, лідер парламентської групи від ПВР Г. Фунар надіслав, як повідомила антиукраїнськи налаштована газета «Зіуа» від 2 листопада 2006 р., Президенту Румунії Т. Бесеску, Прем'єр-міністру К. Попеску Теричяну та Міністру закордонних справ Румунії М.Р. Унгуряну відкритого листа, в якому вимагав «діяти до 5 листопада, щоб денонсувати Договір з Україною»¹². 2 і 3 листопада 2006 р. тему про денонсацію цього Договору підхопили газети «Зіуа», що надрукувала відповідну інформацію під назвою «Договір з Україною — денонсовано», та «Адеверул» — «ПРМ вимагає денонсації Договору з Україною»¹³, формуючи у такий спосіб упереджену громадську думку з цього питання, особливо, у молодого покоління Румунії.

Повертаючись до питання про денонсацію базового Договору між Україною та Румунією, оглядач газети «Зіуа» від 6 листопада 2006 р. опублікував широкий коментар критичного характеру на цю тему. Характеризуючи цей документ як «ганебний для історії Румунії договір» та «документ національної зради», автор повідомляв, що законний термін для денонсування базового договору закінчився без відома на те широкої публіки, без можливості визначення того, чи здійснила політична еліта підлий або безглуздий учинок дев'ять років тому. Зокрема робиться паралель між Договором з Україною 1997 р. і Договором Румунії з СРСР, підписаним І. Ілієску під час свого першого президентського мандату у квітні 1991 р. Як стверджував автор, переважна частина радянської версії цього документа відображується у румунсько-українському базовому договорі. За його словами, обидва документи використовують зміст Пакту Ріббентропа-Молотова щодо «румунських територій Бессарабії та Північної Буковини, до яких додалися Герцаївський край та острів Зміїний»¹⁴.

Подібні критичні матеріали румунська преса публікувала 2004 року через загострення румунсько-українського конфлікту з питань делімітації континентального шельфу і виключних економічних зон у Чорному морі й будівництво каналу Бистроє, а також «порушення прав національної меншини в Україні». Розгорнута антиукраїнська кампанія, з нашого погляду, була тісно пов'язана з двома обставинами: прийняттям Румунії у члени НАТО і парламентськими й президентськими виборами в Румунії у листопаді–грудні 2004 р. По-перше, ставши повноправним членом Північно-Атлантичного альянсу, Румунія розраховувала на його підтримку

своїї позиції з питань делімітації континентального шельфу і виключних економічних зон у Чорному морі, а також будівництва каналу в дельті Дунаю. По-друге, розв'язана антиукраїнська кампанія була пов'язана з електоральною кампанією правлячої на той час СДП і кабінету А. Нестасе. СДП намагалася переконати електорат у тому, що лише вона послідовно захищає національні інтереси Румунії у відносинах з Україною, що уряд Нестасе робить все можливе для усунення негативних наслідків румунсько-українського базового політичного Договору, укладеного 1997 р. правлячою коаліцією, очолюваною Демократичною Конвенцією, до складу якої входили Націонал-ліберальна партія і Демократична партія — основні конкуренти СДП на парламентських і президентських виборах 2004 р.

Разом з тим, слід зазначити, що ще до укладення базового політичного договору між Румунією та Україною певна частина румунських політиків і вчених зрозуміли важливість визнання нині існуючого українсько-румунського кордону. Так, відомий румунський історик Д. К. Джуреску вперше в румунській історіографії офіційно визнав, що нині «у Північній Буковині румунів залишилося 19,5% населення», що навіть «на румунських демографічних картах 1930 року румуни на всій Буковині не сягали 50% усього населення», що її північна частина «була заселена в абсолютній більшості українцями, поляками і незначною мірою німцями», а у «Південній Бессарабії ми ніколи не мали більшості...». Тому вчений вважає, що вимагати ці території, не маючи «чіткої демографічної більшості», не реально. З його погляду, «визнання де-юре існуючих кордонів і прав румунської і «молдовської» меншин в Україні становить єдине ціле, що не може бути розмежоване»¹⁵.

Переорієнтацію політики Румунії з територіальних претензій до України на захист румунської національної меншини підтримали на той час й інші вчені й політичні діячі, зокрема М. Ретеган, І. Булей, колишній керівник групи політичного планування МЗС Румунії Д. Костя та ін. Вони вважали, що базовий Договір є «юридичним інструментом» для підтримки румунської національної меншини в Україні.

Підписання цього документу стало можливим після того, як румунські правлячі кола переконались у непохитності української сторони у питанні про державний кордон. Вони прагнули увійти в НАТО, але цей альянс не приймає до свого складу країни, що висувують територіальні претензії до сусідів. Тому румунська сторона погодилися краще визнати законним діючий державний кордон¹⁶. У договорі зазначається, що Сторони базують свої відносини на взаємній довірі, повазі, співпраці й партнерстві. Далі Договірні Сторони підтвердили непорушність існуючого між ними кордону і взяли зобов'язання утримуватися тепер і в майбутньому від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на загарбання і окупацію частини чи всієї

території іншої Договірної сторони. Також у Договорі йдеться про взаємне дотримання прав національних меншин як в Україні, так і Румунії.

Дійсно, цей Договір містить у 13-й ст. найповніші, порівняно з усіма попередньо укладеними угодами цих держав з третіми країнами, положення щодо взаємного захисту національних меншин. Самий факт того, що 13-я ст. про взаємний захист прав національних меншин становить приблизно 1/3 тексту договору, говорить багато про що. Надзвичайно важливою є науково аргументована політика щодо міжнаціональних відносин як всередині країни, так і у контексті двосторонніх відносин. У текст українсько-румунського договору включено спеціальні положення, які визначають, хто є предметом захисту національних меншин у відносинах України й Румунії. Відповідно до п. 2 ст. 13 Договору румунська меншина в Україні включає громадян України незалежно від регіонів, де вони проживають і які відповідно до їх вільного вибору належать цій меншині, зважаючи на їхнє етнічне походження, мову, культуру чи релігію, а українська меншина в Румунії, так само, включає громадян Румунії незалежно від регіонів, де вони проживають і які відповідно до їхнього вільного вибору належать цій меншині, зважаючи на їх етнічне походження, мову, культуру чи релігію¹⁷.

Важливо підкреслити, що Договірні Сторони зобов'язуються у разі необхідності вжити необхідних заходів для розвитку в усіх галузях економічного, соціального, політичного та культурного життя повної й справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення.

Особливе значення для розвитку міжнаціональних відносин має п. 4 ст. 13, в якому Договірні Сторони підтверджують, що особи, які належать до національних меншин, мають право індивідуально або разом з іншими членами їхньої групи на свободу виявлення, збереження і розвиток їхньої етнічної, культурної, мовної й релігійної ідентичності, право зберігати і розвивати свою культуру і право на захист від будь-якої спроби асиміляції проти їхньої волі. У цьому контексті слід зазначити, що Україна ретельно виконує взяті на себе обов'язки у базовому політичному Договорі з Румунією.

Україна й Румунія є членами багатьох міжнародних правозахисних організацій і підписали велику кількість угод і конвенцій щодо врегулювання питання про захист прав національних меншин у своїх країнах. Метою захисту осіб, які належать до національних меншин, у рамках загальних прав людини є унеможливлення дискримінації та установлення загальної рівності, що проголошуються у «Статуті Організації Об'єднаних Націй» (Ст. 1 і 55) і «Загальній декларації прав людини» (Ст. 2). Важливими у цьому аспекті є прийняті в минулому столітті «Угода стосовно дискримінації при прийомі на роботу і політика в сфері зайнятості» (1958), «Угода

проти дискримінації в освіті» (1960), «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» (1966), «Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин» (1992), «Рамкова конвенція про захист національних меншин» (1995), «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (1998).

Усі перелічені документи спрямовані на забезпечення національних меншин необхідними засобами збереження особливостей і традицій їх існування і нормального функціонування. Водночас «особливі права» не потрібно розуміти як привілеї. Вони не ставлять меншини у більш вигідне становище порівняно з іншим населенням. Напруження виникає у більшості випадків при порушенні саме їх колективних прав, де не завжди утверджуються рівні можливості. Через це особливі права меншин викликані необхідністю їх захисту в умовах нерівного становища з тим, щоб наблизити їх до можливостей більшості населення держави¹⁸. Так утверджується рівність малих і великих націй.

Особливої уваги заслуговують «Рамкова конвенція про захист національних меншин» (ратифікована парламентом України 1995 р.) і «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (ратифікована 2003 р.). «Рамкова конвенція» — це розроблений і деталізований правовий акт у зазначеній сфері, що спирається на певні філософсько-методологічні засади, що визначають місце і статус національних меншин у сучасній демократичній державі й правовому громадянському суспільстві¹⁹. Документ проголошує «право рівності перед законом і право на рівний правовий захист для всіх національних меншин»²⁰. Ратифікувавши цю конвенцію, держави зобов'язалися «створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати і розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину»²¹. Окрім того, держава зобов'язана надавати інформаційний простір для ЗМІ «мовою національних меншин» без втручання держави. Владою гарантуються можливості навчання для національних меншин рідною мовою і підготовка кваліфікованих кадрів для закладів освіти. Водночас у «Рамковій конвенції» наголошується, що ефективний захист національних меншин має забезпечувати також поважання територіальної цілісності, національної й політичної незалежності держав, а вивчення рідної мови не повинно завдавати шкоди вивченню державної мови.

«Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин» має на меті «розвиток регіональних мов або мов меншин для їх збереження»²². У цьому документі врегульовується питання навколо забезпечення освітніх потреб національних меншин (початкова, середня, спеціальна і вища освіти), а відповідні держави також зобов'язані впроваджувати мови національних

меншин, де це доцільно: в адміністративних, судових органах і ЗМІ «у міру розумної можливості».

Ратифікація «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» викликала великий резонанс в українському суспільстві. Насамперед, потрібно згадати історію ратифікації документа, адже це відбулося двічі: 1999 року і 2003 року. Перша ратифікація визнана Конституційним Судом такою, що не відповідала Конституції України. Верховна Рада повернулася до цього питання повторно 2003 року. Хартію було ратифіковано з деякими труднощами. Однак одразу після прийняття Закону група депутатів подала прохання до президента накласти на нього вето. Після прийняття Хартії обговорення цього документа не припинилось. Багато політиків, науковців і просто пересічних громадян підтримали ратифікацію. Так, А. Опаєць, тодішній голова Товариства румунської культури імені М. Емінеску, назвав це рішення «історичною подією для України, яка йшла до цього 11 років», адже у регіонах, де компактно проживає 20% і більше населення румунської національної меншини, її мова стала офіційною в діловодстві. Опаєць висловив надію, що держава візьме на себе «видання художньої літератури, підручників для шкіл і вузів, газет національними мовами, збільшення часу мовлення на радіо і телебаченні»²³. Про це йдеться у колективній статті О. Мостіпаки й Л. Пустельник, які підкреслювали, що насправді у попередні роки всі ці питання реалізовувались успішно в межах України. Більш позитивно виявилася позиція політолога, кандидата історичних наук І. Буркута, який вважав, що ратифікація Хартії була кроком вперед до європейської інтеграції України. Деякі побоювання щодо наслідків від ратифікації Хартії висловив тодішній народний депутат С. Гавриш, який убачав можливість регіонального сепаратизму, виділяючи Буковину, де, за його словами, «ряд румунських організацій вимагають офіційного діловодства в Чернівецькій області румунською мовою»²⁴.

З часу проголошення незалежності Україна прагне створити умови для рівноправного розвитку та активної участі в соціально-економічному, політичному й духовно-культурному житті держави представників усіх національностей, які разом з українцями становлять єдину етнопонаціональну структуру суспільства. Умовою досягнення цього є виважена та ефективна державна етнопонаціональна політика, що базується на відповідній нормативно-правовій базі й міжнародно-правових актах. Правовою основою формування державної етнополітики в Україні, у тому числі заходів стосовно забезпечення потреб національних меншин, стали Декларація прав національностей України, ухвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р.²⁵, Закон України «Про національні меншини в Україні», ухвалений 26 червня 1992 р.²⁶, Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р.²⁷. Важливе значення для етнополітики України мають Закони України «Про ратифікацію

Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин»²⁸, «Про громадянство України»²⁹, «Про освіту»³⁰, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»³¹, «Про свободу совісті і релігійні організації»³², «Про об'єднання громадян»³³, «Про мови в Українській РСР» (1989 р. зі змінами 2003 р.)³⁴, «Місцеве самоврядування в Україні»³⁵ та інші нормативні акти.

Отже, виконання передбачень цих нормативних актів створює необхідні умови для рівноправного розвитку румунської національної меншини в Україні, її активної участі у соціально-економічному, політичному й культурному житті країни, для збереження своєї етнічної ідентичності, мови і національних традицій.

Слід відзначити, що на підставі п. 13 ст. 13 українсько-румунського базового договору сторони домовилися про створення Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. Українська частина цієї Комісії створена постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998 р. № 168 і згідно з положенням вона координує діяльність міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення прав румунської меншини в Україні та української в Румунії. Українська частина Комісії взаємодіє з відповідними комітетами Верховної Ради України, а також із національно-культурними товариствами, об'єднаннями громадян і релігійними організаціями для виконання нею відповідних завдань. Основним її завданням є організація й розроблення комплексу заходів щодо співпраці між Україною і Румунією в питаннях забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. На засіданні Комісії від 4–5 грудня 2002 р. в м. Чернівцях, наприклад, підписано відповідний протокол, згідно з яким затверджувалися першочергові заходи у цій сфері за принципом взаємності. Зазначені заходи стосувалися забезпечення відповідного представництва національних меншин у центральних і місцевих органах влади України й Румунії, забезпечення національно-культурних потреб, викладання мов національних меншин у навчальних закладах різного рівня, спорудження пам'ятників діячам культури і мистецтв тощо³⁶.

Важливе значення для поглиблення співпраці між Україною і Румунією у питаннях забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, має Українсько-Румунська Спільна Президентська Комісія, протокол про створення якої підписано 2 лютого 2006 р. в Києві президентами України і Румунії. Газета «Найн о'клок» від 3 лютого 2006 р. охарактеризувала цю Комісію «механізмом двосторонніх консультацій, покликаною надати нової динаміки співпраці між двома державами щодо регіонального розвитку, гуманітарної допомоги і делімітації континентального шельфу»³⁷.

У рамках цієї Комісії діють 3 Комітети, серед яких Комітет із питань культури, освіти, національних меншин і громадської інформації, очолю-

ваний Міністром культури України та Міністром культури і культів Румунії. У рамках цього Комітету функціонує Робоча група з питань національних меншин, очолювана співголовами Змішаної міжурядової Українсько-Румунської Комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. На нашу думку, у перспективі Комісія має еволюціонувати з механізму врегулювання проблемних аспектів двосторонніх відносин, значна частина яких дісталась нам у спадщину від минулого, в інструмент прагматичного і консолідованого партнерства, орієнтованого не на історичне минуле, а на завтрашній день³⁸.

Для подальшого організаційного оформлення Українсько-Румунської Спільної Президентської Комісії українська сторона у серпні 2006 р. передала на розгляд румунській стороні доопрацьовані з врахуванням її зауважень і пропозицій проекти регламентів Українсько-Румунської Спільної Президентської Комісії та Комітету з питань безпеки, європейської, євроатлантичної й регіональної співпраці цієї Комісії. Проте, хоча на щорічній нараді послів Румунії (30.08.2006 р.) Міністр закордонних справ Румунії М.Р. Унгурану позитивно розцінив прагнення України і Румунії «спрямувати двосторонній діалог у конструктивному дусі», на тому етапі з боку Бухареста було зафіксовано суттєву затримку процесу опрацювання зазначених вище документів і навіть спроба забюрократизувати роботу над ними, пропонуючи, зокрема, необґрунтовану зустріч керівників зовнішньополітичних служб президентських інституцій двох країн для завершення роботи над Регламентом Українсько-Румунської Спільної Президентської Комісії³⁹.

Незважаючи на наявну законодавчу базу, проблематика співпраці у забезпеченні прав національних меншин на території України й Румунії залишається важливою складовою двосторонніх відносин, що зумовлено компактним проживанням відповідних етнічних громад на території обох країн.

Проте, аналізуючи етнополітику румунського Уряду, можна стверджувати, що скоординована на рівні кількох державних відомств робота з «румунами звідусіль» залишалася важливим елементом зовнішньополітичної доктрини Бухареста, який намагався використовувати специфічний характер цієї сфери для маніпулювання її окремими аспектами у внутрішньо- і зовнішньополітичних цілях. У контексті відносин з Україною Бухарест продовжував експлуатувати тезу, згідно з якою українська сторона не дотримувалася європейських стандартів у забезпеченні прав румунської меншини, а також взятих на себе міжнародних зобов'язань, зокрема зафіксованих у ст. 13 базового політичного Договору 1997 року. Слід зазначити, що до кінця 2003 р. Департамент з питань зв'язків із румунами звідусіль спільно з МЗС Румунії планували переглянути всі наявні нормативно-

правові акти, що регламентували підтримку Бухарестом зарубіжних румунів, і, враховуючи європейські стандарти, розробити два цільові законопроекти, на основі яких здійснювалася б подальша робота із румунською діаспорою далекого зарубіжжя і румунськими меншинами суміжних держав.

За словами голови Департаменту з питань зв'язків із румунами звідусіль, державного секретаря Т. Корлицяну, очолювана ним установа провела консультації з фахівцями міністерств закордонних справ, освіти і культури, а також інших компетентних державних інституцій на предмет удосконалення законодавства, що регламентувало підтримку зарубіжних румунів. Окрім того, означену ініціативу підтримав на той час прем'єр А. Нестасе, який виступив перед представниками румунських громад зарубіжних країн, у тому числі України, які зібралися у румунському курортному містечку Мангалія на семінар «Додому, румуни». Виступаючи перед учасниками зустрічі, А. Нестасе повідомив, що румунський уряд розробляє проект закону про підтримку культурної ідентичності румунів, які проживають за кордоном, в основу якого буде покладено угорську модель відповідного закону⁴⁰. Ця законодавча ініціатива була піддана гострій критиці з боку опозиційних партій Румунії. Так, віце-голова НЛП Т. Мелешкану і заступник голови ДП П. Роман розцінили заяву тодішнього прем'єр-міністра Румунії А. Нестасе щодо необхідності ухвалення закону про статус румунів за кордоном «за аналогією з відповідним угорським законом» як відвертий електоральний крок, спрямований на використання діаспори під час передвиборчої боротьби⁴¹.

Примітно, що газета «Курентул» у статті «Очікуємо протести» зазначала, що ця ініціатива уряду може викликати протести у сусідів, які надзвичайно чутливі, коли йдеться про права румунської меншини. Безсумнівно, підкреслювало видання, найбільш пристрасна критика надійде з Києва. В умовах, коли румунська громада Буковини була постійною причиною напруження між двома країнами, Бухарест часто звинувачував Київ у порушенні елементарних прав румунів Чернівецької області. У Кишиневі, Софії або Белграді також знайдеться чимало голосів проти закону про статус румунів за кордоном⁴². Газета «Адеверул» від 11 серпня 2003 р. приверта увагу до того, що, зустрівшись з румунами із-за кордону, прем'єр-міністр Румунії пообіцяв їм подвійне громадянство та більш широкі можливості для економічної, туристичної діяльності на території Румунії⁴³.

Активізація діяльності Департаменту з питань зв'язків із румунами звідусіль у напрямі розробки означених цільових законопроектів пояснювалося румунськими аналітиками потребою приділення урядом більшої уваги, передусім, румунам із України і Республіки Молдова, а також

корисного використання румунської діаспори з дальнього зарубіжжя для лобювання інтеграційних інтересів Бухареста за кордоном. Водночас деякі румунські політичні діячі підкреслювали, що під час розробки внутрішніх законопроектів компетентні органи влади повинні були уважно аналізувати проблемні питання, щоб уникнути окремих невдоволень на зразок тих, що були спровоковані прийняттям парламентом Угорщини закону «Про статус закордонних угорців».

У етнополітиці Румунії першої декади XXI століття чітко прослідковувалися «подвійні стандарти» у трактуванні прав і свобод національних меншин і розробці нормативно-правової бази з цих питань. Уряд і Парламент Румунії насамперед піклувався про прийняття Закону про статус румунів за кордоном, а проект Закону про статус національних меншин, запропонований Демократичним Союзом угорців Румунії ще 2005 року було заблоковано. Цей законопроект був відхилений Сенатом Румунії наприкінці 2005 р. Його обговорення з 2006 р. безрезультатно відбувалося в комісіях Палати депутатів. Обговорення проекту Закону про статус національних меншин не закінчилося до кінця попередньої каденції Парламенту⁴⁴.

Незважаючи на те, що Парламент Румунії ратифікував «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин», абсолютна більшість парламентських партій не згодні з передбаченими у проекті закону про статус національних меншин їх правом на освіту рідною мовою та правом угорської громади на створення національно-територіальної автономії, тому блокували його прийняття. Деякі румунські політики, наприклад, підтримували ідею щодо створення румунської національно-культурної автономії в Чернівецькій області й водночас різко критикували проект Національної Ради секуїв про створення угорської національно-територіальної автономії у Трансільванії, до складу якої ввійшли б сучасні повіти Харгіта, Ковасна і частина повіту Муреш.

Бухарест проігнорував вимоги Європейського Парламенту щодо дотримання Румунією «культурної автономії» національних меншин та якнайшвидшого прийняття закону про національні меншини, що були включені у відповідній доповіді⁴⁵. Проти створення рад культурної автономії виступила правляча до 2008 р. Демократична партія. Так, керівник євроспостерегачів ДП Маріан Жан Марінеску заявив, що зазначена доповідь «не вимагала прийняття відповідного закону про національні меншини». Аналогічну позицію зайняв лідер ПВР К. Тудор, який заявив, що означена доповідь є лише «рекомендацією»⁴⁶. Більше того, тодішній прем'єр К.П. Теричяну заявив у Брюсселі після утвердження Європейським парламентом зауважень до Румунії стосовно прав національних меншин, що Румунія «не потребує будь-чиїх лекцій щодо національних меншин», оскільки румунське законодавство у цій галузі «перевищує законодавство інших держав»⁴⁷.

Невипадково, константою румунсько-українських відносин залишаються спроби Бухареста, спрямовані на дискредитацію політики України у забезпеченні прав національних меншин, чинити тиск на Київ, у тому числі, щоб уникнути поділу румунської меншини в Україні на власне румунську й молдовську. При цьому, Бухарестом переслідувалася мета офіційного визнання Києвом румунської меншини третьою за чисельністю. Ці моменти чітко відстежувались як під час двосторонніх переговорів із проблематики національних меншин 2006 року (липнева зустріч міністрів закордонних справ України й Румунії, вереснева зустріч експертів із питань організації й проведення моніторингу забезпечення прав румун в Україні та українців у Румунії), так і під час практичних двосторонніх заходів, зокрема першого етапу моніторингу стану забезпечення прав і потреб осіб, які належать до національних меншин (жовтень–листопад 2006 р.).

Політика самого Бухареста у забезпеченні прав української меншини у Румунії мала переважно декларативний характер і здебільшого переслідувала мету формального виконання окремих вимог європейських інституцій і загальноприйнятих міжнародних стандартів, наприклад — гарантованим представництвом у Палаті депутатів Парламенту Румунії⁴⁸.

Про зазначене чітко можуть свідчити результати перших двох етапів спільного моніторингу стану забезпечення прав української національної меншини в Румунії та румунської національної меншини в Україні, які, згідно з двосторонніми домовленостями, були проведені у жовтні та листопаді 2006 р. та відповідно у травні–черні 2007 р. за участі компетентних експертів ОБСЄ та Ради Європи, а також п'ятого засідання Змішаної міждержавної Українсько-Румунської Комісії з питань національних меншин (22–27 листопада 2006 р.).

На підставі Змішаної Комісії результатів двох етапів моніторингу можна стверджувати, що рівень забезпечення прав, свобод і потреб румунської меншини в Україні набагато вище, ніж рівень забезпечення прав, свобод і потреб української меншини у Румунії⁴⁹.

Негативний результат п'ятого засідання Змішаної міждержавної Українсько-Румунської Комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин — непідписання відповідного Протоколу, зумовлювалися продемонстрованим румунською стороною під час переговорів явним небажанням констатувати у підсумковому документі окреслені вище реалії, що випливають із результатів моніторингу, врахувати рекомендації й висновки міжнародних експертів (ОБСЄ та РЄ), що брали участь у першому етапі моніторингу стану забезпечення прав румунської меншини в Україні та української в Румунії, а також намаганням нівелювати у вигідному для себе плані негативні аспекти, що були виявлені на румунській території під час першого етапу моніторингу⁵⁰.

Отже, з огляду на вищенаведене можна стверджувати про суто декларативний і необґрунтований характер тези офіційного Бухареста про те, що «Румунія є європейською моделлю у забезпеченні прав національних меншин».

На нашу думку, вступ Румунії до Європейського Союзу буде впливати позитивно на захист прав усіх осіб, які належать до національних меншин, у тому числі й етнічних українців. Це прагнення України стати членом ЄС сприятиме не лише гармонізації законодавства обох країн з європейськими стандартами, а й виробленню спільних підходів до розв'язання проблем у делікатній сфері міжетнічних відносин. Як результат, поступово зникатимуть взаємні звинувачення сторін у порушенні прав меншин, і виникатимуть нові форми співпраці. Зокрема можна передбачити зростання ролі Змішаної міжурядової Українсько-Румунської Комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, створеної відповідно до українсько-румунського базового договору, та Українсько-Румунської Спільної Президентської Комісії.

На регіональному рівні, у контактних зонах обох країн, де переважно і проживають етнічні румуни України та етнічні українці Румунії особливу роль набуває транскордонна співпраця, зокрема єврорегіони, що, крім економічних завдань, вирішують і гуманітарні питання, у тому числі щодо забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин.

---

¹ *Meleşcanu T.* România a trecut din tabăra candidaţilor la integrarea euro-atlantică, în tabara potenţialilor membri ai acestei alianţe // *Românul*. — 24 decembrie 1994 — 8 ianuarie 1995. — P. 5.

² *Constantiniu F.* Semnarea tratatului de bază cu Ucraina, între incertitudini şi speranţe // *Lumea românească*. — 1997. — Nr. (7) 2. — 25 februarie — 10 martie. — P. 2.

³ *Хаусляйтнер М.* Значение румынско-украинского договора для Республики Молдова // *Politica externă a Republicii Moldova: Aspecte ale securităţii şi colaborării regionale: Materiale ale simpozionului ştiinţific internaţional (Chişinău, 16–17 octombrie 1997)*. — Chişinău, 1997. — P. 109.

⁴ *Григорішин С.* Україна у зовнішньополітичній стратегії постсоціалістичної Румунії // *Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин. Міжнародна наукова конференція 16–17 травня 2001 року*. — Чернівці. — 2002. — С. 280–281.

⁵ *Lumea*. — 1992. — № 46.

⁶ *Григорішин С.* Вказ. праця. — С. 281.

⁷ Там само. — С. 282.

⁸ *România Liberă*. — 1997. — 5 mai.

⁹ *Gardianul*. — 2004. — 22 septembrie.

¹⁰ *Tricolorul*. — 2006. — 1 noiembrie.

- ¹¹ Ziua. — 2006. — 2 noembrie.
- ¹² Ibid.
- ¹³ Adevarul. — 2006. — 3 noembrie.
- ¹⁴ Ziua. — 2006. — 6 noembrie.
- ¹⁵ Tratatul cu Ucraina: ce sacrificăm? // România Liberă. — 1997. — 5 martie.
- ¹⁶ Алексеев Ю., Кульчицкий С., Слісаренко А. Україна на зламі епох. — К., 2000. — С. 170.
- ¹⁷ Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією // Урядовий кур'єр. — 1997. — 5 червня.
- ¹⁸ Ковалева И.В. Коллективные права национальных меньшинств // Вестник Белорусского ун-та. Сер. 3. — 2002. — № 2. — С. 69.
- ¹⁹ Основи етнодержавознавства. — К., 1997. — С. 567.
- ²⁰ Міжетнічна толерантність — основа реалізації прав національних меншин в Україні // Матеріали круглого столу в Київському національному університеті імені Т. Шевченка, 12–13 грудня 2003 р. — С. 50.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — С. 57.
- ²³ Мостінака О., Пустельник Л. Російська та румунська стали мовами нацменшин // Молодий Буковинець. — 2003. — 22–28 травня.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Декларація прав національностей України. — Голос України. — 1991. — 29 листопада.
- ²⁶ Закон України «Про національні меншини в Україні». — К., 1993.
- ²⁷ Конституція України. — К., 1996.
- ²⁸ Закон України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» / Відомості Верховної Ради України, 2003. — № 30. — С. 259.
- ²⁹ Закон України «Про громадянство України» // Захист прав національних меншин України. Збірник нормативно-правових актів. — К.: держкомнацміграція, 2003. — С. 28–30.
- ³⁰ Закон України «Про освіту» // Там само. — С. 82–83.
- ³¹ Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» // Там само. — С. 58–73.
- ³² Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» // Там само. — С. 74–76.
- ³³ Закон України «Про об'єднання громадян» // Там само. — С. 16–27.
- ³⁴ Закон Української Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР», 28 жовтня 1989 р. // Там само. — С.
- ³⁵ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Там само. — С. 77–81.
- ³⁶ Поточний архів МЗС України. 2002 рік.
- ³⁷ Nine o'clock. — 2006. — 3 febr.
- ³⁸ Поточний архів МЗС України. — 2006 рік.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Дивись: Cotidianul, Azi, Dimineața, Curentul, Curierul national, Monitorul de București. — 2003. — 11 august.

⁴¹ Див.: Azi, Ziua, Monitorul de București. — 2003. — 12 august.

⁴² Curentul. — 2003. — 11 august.

⁴³ Adevărul. — 2003. — 11 august.

⁴⁴ http://www.divers.ro/actualitate_ro?wid=37455&func=view Submission&sid=7915

⁴⁵ <http://www.RomaniaNews.net/modules.php.name=News&file=artcle&sid=299>

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Поточний архів МЗС України. 2006 рік.

⁴⁹ Протокол 5-го засідання Змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин // Поточний архів МЗС України. 2006 рік.

⁵⁰ Там само.

Статья посвящена проблеме формирования и развития договорно-правовых основ современных украинско-румынских отношений в сфере обеспечения прав украинского национального меньшинства в Румынии и румынского национального меньшинства в Украине. Акцентировано на создание за годы независимости Украины правовой базы и разветвленной системы двухсторонних механизмов, призванных обеспечить надлежащий уровень сотрудничества Украины и Румынии по вопросам национальных меньшинств.

Ключевые слова: *переговорный процесс, становление договорно-правовой базы украинско-румынских отношений, Договор об отношениях добрососедства и сотрудничества между Украиной и Румынией, соглашения, протоколы, национальные меньшинства.*

The article deals with the formation and development of the legal foundations of the modern Ukrainian-Romanian relations in the sphere of ensuring the rights of the Ukrainian national minority in Romania and the Romanian minority in Ukraine. Accented on the establishment during the years of Ukrainian independence the legal framework and an extensive system of bilateral mechanisms to ensure an adequate level of cooperation between Ukraine and Romania on National Minorities.

Key words: *the negotiation process, the establishment of the legal framework of Ukrainian-Romanian relations, the Treaty on the relations of good neighborliness and cooperation between Ukraine and Romania, agreements, protocols, national minorities.*

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Наталія Кривець

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ УЧЕНИХ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ у першій половині ХІХ ст.

У статті висвітлено діяльність німецьких учених, педагогів, які працювали у першій половині ХІХ ст. у Харківському університеті, їхній внесок у розвиток науки та освіти в Україні.

Ключові слова: *Харківський університет, німецькі вчені, науково-викладацька діяльність, наука, освіта.*

Одним із важливих центрів розвитку науки та освіти в Україні у першій половині ХІХ ст. був Харківський університет. Від початку його існування (1804 р.)* встановлювалися зв'язки із західноєвропейськими вченими, що позитивно впливало на активізацію науково-дослідницької діяльності університету, удосконалення його організаційних структур, залучення до світового процесу культурного й наукового розвитку. Серед учених, запрошених з-за кордону для науково-педагогічної діяльності в університеті, було багато вихідців із Німеччини. І це не випадково, адже високий рівень освітньої системи у цій країні на той час не міг бути непоміченим у Російській імперії. Університети Лейпцига, Ієни, Віттенберга, Галле, Ерфурта, Тюбінгена, Геттінгена як важливі наукові та освітні центри Німеччини привертали особливу увагу російського уряду. Оскільки місцева академічна еліта ще не була сформована, чимало випускників і професорів цих навчальних закладів одержали запрошення для роботи до Петербурзької Академії наук, Московського, а також Харківського університетів, що стали для багатьох із них місцем реалізації творчого і наукового потенціалу.

Причини міграції німецьких учених до Російської імперії на початку ХІХ ст. полягали не лише у складності одержання посади в одному з університетів Німеччини через велику конкуренцію, це були і політичні

---

* Статут Імператорського Харківського університету затверджено у листопаді 1804 р., офіційне відкриття університету відбулося у січні 1805 р.

причини та ідейні міркування. Багатьох із них приваблював високий гонорар, кращі умови роботи, можливість у майбутньому отримати посаду професора на одній із кафедр університету. Не останню роль у прийнятті рішення переїхати до незнайомої їм країни мали особисті зв'язки вчених. У більшості випадків учні рекомендували своїх учителів або, навпаки, їхали услід за ними.

Причиною того, що потім вони залишали Харків, стали знову ж таки більш вигідні пропозиції в інших місцях, особисті обставини, розчарування тощо. Слід враховувати, що у такому елітарному науковому середовищі індивідуальні умови, міжособистісні відносини та інші фактори мали першочергове значення.

Забезпечення педагогічними кадрами Харківського університету перебувало у центрі уваги попечителя Харківського навчального округу графа С.О. Потоцького, який 1803 року, ще до офіційного відкриття університету, особисто їздив за кордон для пошуку іноземних учених на вакантні кафедри навчального закладу. Він був переконаний у перевагах іноземних професорів не лише перед російськими, а й узагалі слов'янськими¹. Як зазначав професор Н. Лавровський, «із зрозумілих причин неможливо було сподіватися на заміщення усіх кафедр російськими професорами, які згідно зі Статутом університету повинні були мати наукові ступені. А тому цілком природно було запрошення закордонних учених»².

У підсумку на січень 1805 р., професорсько-викладацький склад Харківського університету був укомплектований значною мірою іноземними вченими. Так, із 25 осіб, які почали працювати в університеті, 19 були іноземці, із них 12 — німців³.

Це були переважно професори і викладачі університетів, які разом із науковим потенціалом принесли в Україну передові просвітницькі ідеї, дух і традиції класичних німецьких університетів. Для багатьох із них Україна стала другою батьківщиною.

Серед німецьких учених, життя і діяльність яких були пов'язані з Україною, був один із видатних хіміків початку XIX ст., професор кафедри хімії Харківського університету Ф.І. Гізе. Народився у Пруссії, освіту здобув у Берлінському університеті, де навчався у лабораторії Й. Шредера⁴. Ступінь доктора філософії одержав у Ерфуртському університеті. Ф. Гізе до Харкова приїхав за запрошенням попечителя Харківського навчального округу графа С. Потоцького 1804 року віком 26 років. Тут він упродовж 1805–1814 рр. викладав хімію за працями С.Г. Гмеліна, а також власними напрацюваннями, займався зі студентами розбором новітніх хімічних теорій. Свої лекції Ф. Гізе читав німецькою або латинською мовами.

Незважаючи на відсутність добре упорядкованої хімічної лабораторії в університеті, Ф. Гізе не переставав займатися науковою діяльністю. До кола

наукових інтересів ученого входили питання з хімії та фармакології. 1806–1811 рр. Гізе підготував і видав «Посібник з фармакології» у 4-х томах. На особливу увагу заслуговував четвертий том, присвячений викладу питань про органічні сполуки на основі вивчення і узагальнення тогочасних результатів у науці та власних досліджень. Для ознайомлення широкого кола учених із цими проблемами він опублікував окрему брошуру.

У 1810–1820 роках почали з'являтися перші вітчизняні посібники і підручники з хімії. Важливим досягненням ученого-педагога Ф. Гізе стало написання підручника «Загальна хімія для студентів» у 5-ти томах, перекладеного з німецької російською мовою його учнем В. Комлишинським і виданого у 1813–1817 рр.⁵ Для того часу це було унікальне видання, що знайомило читачів із новітніми теоріями і відкриттями у хімії. У ньому вперше у Російській імперії викладено основні положення атомістичної теорії Д. Дальтона⁶. Ф. Гізе також розглядав уявлення К. Бертолле про хімічну спорідненість. Він виступав проти думки Бертолле, що речовини можуть з'єднуватись у будь-яких пропорціях. 1804 року Ф. Гізе опублікував у Берліні книгу «Про хімічні процеси», присвячену викладу та обговоренню теорії Бертолле. У листі до німецького ученого Я. Берцеліуса від 20 листопада 1813 р. Ф. Гізе писав: «Учення про відповідні пропорції у моїй праці подано повністю і застосовується настільки, наскільки можливо»⁷.

Підручник Ф. Гізе, безперечно, зробив позитивний вплив на розвиток хімії у Російській імперії. Учений сподівався, що він «стане засобом до вивчення хімії» і сприятиме поширенню у Росії «цієї важливої і корисної науки, здобуваючи їй набагато більшу кількість ревних любителів».

Показником цінності цієї праці може бути той факт, що вона була видана на кошти Міністерства народної освіти. Фактично цей підручник із хімії став найкращим не лише у Росії, а й багатьох країнах. Його можна порівняти лише із «Підручником з хімії» Я. Берцеліуса, виданим у Німеччині 1820 року⁸.

Для першої половини ХІХ ст. було характерним проведення практичних, прикладних досліджень учених-хіміків, створення університетської науки, формування перших наукових шкіл хіміків, початок фундаментальних досліджень. У розвитку хімії виникали нові ознаки, зумовлені новим соціально-економічним становищем у країні. Учені вбачали своє головне завдання не лише у пропаганді й популяризації хімічних знань, а й практичному застосуванні наукових знань.

Упродовж своєї науково-викладацької діяльності у Харківському університеті Ф. Гізе опублікував у наукових журналах значну кількість статей, в яких висвітлювалися основні результати його досліджень із різних аспектів хімії. Наукові положення й висновки цих праць ґрунтувалися на глибокому вивченні й критичному аналізі досліджень своїх попередників, проведенні особистих дослідів. Професор Харківського університету К. Роммель у

своїх спогадах зазначав, що праці Гізе, перекладені російською мовою, мали неабияку цінність для хіміків-практиків. Він характеризував його як «надзвичайно старанного фармацевта»⁹.

Використання надр великої держави висувало нові завдання перед хімією, геологією, мінералогією. Накопичення знань у цих галузях було необхідним для подальшого розвитку мануфактур, будівництва фабрик і заводів. Учені-хіміки відгукувалися на ці запити, зростала кількість публікацій, присвячених вивченню природних багатств країни.

Продовжуючи і розвиваючи традиції хіміків-аналітиків XVIII ст., багато учених першої половини XIX ст. приділяли першочергову увагу аналітичним дослідженням складу різних мінералів, руд, неорганічних речовин — солей, кислот, продуктів рослинного і тваринного світу тощо. Зокрема Ф. Гізе належить низка праць, присвячених хімічному дослідженню водоймів мінеральних вод України. В окремій праці він описав науково-практичні методи добування селітри. Учений проводив також хімічні аналізи метеоритів, розробляв методи добування індивідуальних хімічних сполук із рослинних речовин¹⁰. Ф. Гізе постійно співпрацював із «Журналом з питань хімії і фізики» Швейгера.

Працюючи у Харківському університеті, професор Ф. Гізе створив свою школу. У розвитку науки роль наукових шкіл неможливо переоцінити. Саме наукова школа забезпечує спадкоємність наукових ідей і методів дослідження. У науковій школі формується стиль мислення вченого, визначається напрям його досліджень, виробляються характерні методи його роботи. Під керівництвом Ф. Гізе сформувались як учені його учні В. Комлишинський і Н. Сухомлинов. Останній пізніше замінив свого вчителя на кафедрі хімії. З 1816 р. до 1836 р. він читав курс лекцій із хімії за методикою Ф. Гізе, Г. Гесса, С. Гмеліна.

1814 року Гізе запросили на кафедру хімії Дерптського університету, де він продовжував займатися науковою діяльністю, обіймав посади декана, потім ректора університету. Перед від'їздом Гізе запропонував Ученій раді Харківського університету направити у Дерптський університет для подальшого удосконалення знань свого учня Сухомлинова. «Я сподіваюсь, що він займе згодом достойне місце серед відомих хіміків», — писав Гізе до Вченої ради університету¹¹. Упродовж усього періоду діяльності Ф. Гізе у Харківському університеті насамперед завдяки його працездатності, невтомній жаги до наукової роботи, відбувався процес наукового зростання вченого, ім'я якого стало відоме і користувалося повагою далеко за межами Російської імперії. Як видатний педагог він умів викликати у студентів допитливість та інтерес до вивчення хімії.

На кафедрі хімії Харківського університету за рекомендацією Й. Гете С. Потоцькому було призначено і професора Л. Шнауберта, родом із Гес-

сена. Навчання розпочав в Ієнському університеті з вивчення природничих наук. Потім вступив до хімічно-фармацевтичного інституту м. Тромсдорфа, де слухав лекції з практичної хімії, аптекарського мистецтва, проходив практику в лабораторії та одержав звання вченого аптекаря. Після повернення до Ієни займався вивченням нових праць із хімії, писав статті, надруковані згодом у хімічному журналі, одержав докторську ступінь. Гете у своєму листі до С.О. Потоцького писав: «Хоч цей молодий чоловік і не має жодної причини залишити Ієну, але пропозиція стати членом академії, що знаходиться під покровительством великого монарха, йому, як людині, яка присвятила все своє життя науці, здалася дуже принадною»¹².

1807 року Шнауберт, разом із професором Гізе, вивчав метеорит, що упав у жовтні 1787 р. в Сумському повіті Харківської губернії. Хімічний склад каменю він описав у доповідній записці до Вченої ради університету. 1811 року Шнауберт через хворобу пішов у відставку. Учена рада університету прийняла рішення про призначення йому річного окладу.

Під час перебування за кордоном «для приискання професоров» попечителем навчального округу С. Потоцьким було запрошено до Харкова за рекомендаціями Й. Гете і Ф. Шіллера доктора філософії, професора Ієнського університету Й.Б. Шада. Народився він у Мюрсбаху в родині римсько-католицького віросповідання. Навчався в єзуїтській семінарії, прийняв чернецтво Банцького бенедиктинського монастиря. Він добре володів латинською мовою, що дало йому змогу самостійно читати твори класичних авторів, зокрема Цицерона, праці якого він дуже любив. У монастирі Й. Шад ознайомився із філософією І. Канта, в якій його приваблювало обґрунтування свободи, людської гідності, викладені ним у творі «Критика практичного розуму». «Цей твір Канта був для мене справжнім сонцем», — говорив Й. Шад¹³. Захоплення філософськими ідеями, щире прагнення до свободи, а також духовна криза, яку він переживав, привели молодого Шада до критичного переосмислення власних світоглядних принципів і після написання праці «Доля поважного отця Синцеріуса», що була гострою сатирою на ченців, він приймає рішення тікати із монастиря.

1798 року Й. Шад прибув до Ієнського університету для удосконалення у гуманітарних і природничих науках, зокрема хімії, експериментальній фізиці, медицині. 1799 року його призначено викладачем філософії університету. У той час Фіхте якраз залишав кафедру філософії в Ієнському університеті і на прохання студентів порадили їм, чиї лекції з філософії їм краще слухати, він указав на Шада, як на свого наступника. Разом із Шадом на кафедрі філософії працювали Шеллінг і Гегель, які справили на нього визначальний вплив. Того ж року Й. Шад захистив в Ієнському університеті дисертацію «Про зв'язок філософської теорії з практикою» і здобув ступінь

доктора філософії¹⁴. Ще до приїзду в Харків Й. Шад пройшов складний шлях у процесі розробки власної філософської позиції. Він послідовно пережив вплив кількох філософських систем і напрямів. Його світогляд еволюціонував від філософії І. Канта до Й. Фіхте, зрештою схиляючись до певних ідей Р. Шеллінга. Як зазначав професор філософії Харківського університету Ф.О. Зеленогорський, «слідкуючи за усіма новими явищами у галузі філософії Шад ознайомився з філософськими творами Фіхте. Філософія Фіхте була, мабуть, справжнім відкриттям для Шада. В основу цієї філософії була покладена ідея розвитку нашого духу»¹⁵. Зрештою Шад створив свою оригінальну філософську концепцію, що поєднувала етичні ідеї Канта, ідеї Фіхте тотожності суб'єкта та об'єкта і містичні ідеї Шеллінга.

Й. Гете у своєму рекомендаційному листі від 28 листопада 1803 р. до попечителя Харківського навчального округу С. Потоцького про Й. Шада писав: «Він родом із Франконії, йому приблизно 40 років. З дитинства вивчав стародавні й нові мови, особливо стародавню словесність, а пізніше присвятив себе філософії. Він вивчав догми різних християнських віросповідань, особливо законодавство, історію, риторику, був членом різних словесних і критичних товариств, де старанно працював. Його лекції з філософії відвідують багато слухачів, відгукуючись про нього, як про чудового викладача»¹⁶.

У лютому 1804 р. Й. Шад отримав із Росії запрошення зайняти посаду професора у Харківському університеті на таких вигідних умовах, на яких, за словами Шада, жоден із німецьких князів не міг запросити навіть знаменитого ученого, а саме: платня до 2400 талерів, кожна посада, що обіймав професор окрім кафедри — ректора, декана, секретаря — оплачувалась окремо. До того ж надавалися гроші для проїзду до Росії.

У Харківському університеті Й. Шад став першим професором філософії на кафедрі умоспоглядальної й практичної філософії історико-філософського факультету, викладав курси логіки, психології, історії філософії, метафізики, фізики, теорії естетики тощо. Зі своїми студентами він проводив філософські диспути і, бажаючи познайомити їх із творами кращих стародавніх мислителів, у 1808–1809 рр. пояснював твори Цицерона. Шад читав лекції із латинської, німецької словесності, перекладав зі студентами твори Горація. Він неодноразово обирався деканом історико-філософського факультету і етико-політичного відділення.

Упродовж викладацької діяльності у Харківському університеті Й. Шад активно пропагував ідеї представників німецької класичної філософії — Канта, Фіхте, Шеллінга. У Харкові він видав латинською мовою «Логіку чисту і прикладну» (1812), «Природне право» (1814). У передмові до «Логіки» Шад зазначав: «У чистій логіці я не міг наслідувати жодного з

керівників, мені потрібно було прокласти зовсім новий шлях, спираючись цілковито на власні ідеї»¹⁷. Й. Шад у своїх працях розробляв погляд на державу як організм. Він уважав, що функції держави не повинні йти далі підтримки зовнішнього порядку, охорони майна та особистості громадян. «Жодне громадянське законодавство не повинне переходити межі фізичного світу і торкатися сфери морального світу, або мети, що перевищує фізичну необхідність. ... Усі інші дії, спрямовані до якої-небудь вищої мети, повинні бути надані волі кожної окремої особи»¹⁸. Шад піддавав критиці систему рабства, що ґрунтується на насильстві над людьми. У своїй праці «Природне право», що стала приводом для висилки Шада із Росії, він виступав за абсолютну свободу совісті й віросповідання, свободу розуму, свободу університетського викладання. Цей твір, як зауважував Н.О. Лавровський, «невмолимий протест проти усякого виду насильства щодо свободи».

Професор Й. Шад за час перебування у Харківському університеті написав кілька промов, виголошених ним на урочистих засіданнях, присвячених певним датам, зокрема дню відкриття університету і початку навчального року: «Про вище призначення людини» (30 серпня 1806 р.); «Про необхідність вивчення філософії» (30 серпня 1812 р.); «Повернення свободи Європі» (25 грудня 1814 р.)¹⁹. В останній промові Й. Шад з'ясував місце і роль нації у житті суспільства, різко виступав проти тиранії Наполеона і певною мірою торкався французької нації²⁰. Шад різко засуджував загарбницькі війни, але виправдовував справедливі війни проти поневолювачів. Професор В.О. Зеленогроський, аналізуючи твори німецького філософа, писав, що у праці «Про необхідність вивчення філософії» через критику філософських учень Канта, автор, очевидно, робив спробу викласти напрям своєї власної філософії. «На думку автора, критична філософія Канта («Критика чистого розуму») є лише вступ до істинної філософії», — зазначав рецензент²¹. У Харківському університеті Й. Шад створив філософську школу, до якої входили його учні А. Дудрович, Н. Білоусов, А. Гавліч, І. Любачинський та ін.²².

На початку XIX ст. ідеалістична філософія зустріла рішучий протест з боку передових учених-природознавців і мислителів Росії. Так, професор математики Харківського університету Т.Ф. Осиповський убачав в ідеалістичній філософії Канта, Фіхте, Шеллінга і зокрема у працях Шада відродження ворожого матеріалізму філософського напрямку. Осиповський піддав різкій критиці «Логіку» Шада в основному за її ідеалістичний характер.

Поширення Й. Шадам передових ідей щодо свободи розуму, ставлення до релігії викликали відповідну реакцію адміністративних органів. До Міністерства народної освіти почали надходити доноси, анонімні рецензії на його твори від окремих професорів, передусім вихідців із Франції (проф. Дегурова), в яких передового мислителя звинувачували у пропаганді

«антидержавних», «атеїстичних» ідей і зазначали, що філософські погляди Шада шкідливі для юнацтва. Вони вишукували в його працях, зокрема у «Природному праві», як зазначає Д. Багалій, «неблагонадійні місця, ігнорували релігійний елемент і підкреслювали тільки раціоналістичний — той дух свободи, який обстоював Шад і який не відповідав уже реакційному настрою як самого імператора Олександра I, так і тих державних діячів, які його оточували; те, що вважалося цілком природним і навіть заохочувалося 4–5 років тому, тепер визнавалося шкідливим і неблагонадійним»²³.

Міністерство народної освіти висловило рішучий протест проти поширення ідей німецької класичної філософії, що обґрунтовував у своїх працях Й. Шад. У листі до попечителя міністр народної освіти зокрема зазначав, що «автор наслідує новій німецькій філософії і особливо Шеллінгу, між тим дуже сумнівно, щоб запровадження цієї системи у Росії та укорінення її у пам'яті юнаків можна було допускати»²⁴.

Професор Роммель уважав, що причиною звільнення Шада із Харківського університету було те, що його лекції з метафізики ґрунтувалися на філософії Шеллінга. Останній був тим мислителем, який справив найбільш глибокий вплив на філософію у Росії першої половини XIX ст., незважаючи на велику популярність Гегеля у 40-і роки.

У грудні 1816 р. Й. Шада царським урядом було вислано за межі Російської імперії, а на книги, видані ним, накладено заборону²⁵. Повернувшись до Німеччини, Й. Шад працював екстраординарним професором Берлінського, а згодом Ієнського університетів.

Харківський університет був першим в Україні закладом із медичним факультетом. Необхідність створення медичного факультету ініціювала освічена частина дворянства, зокрема В. Каразін. Царські чиновники намагалися перешкодити його організації, мотивуючи це тим, що серед молоді України немає бажаючих вивчати медицину. Міністр освіти О. Розумовський на це відповів: «До медичних наук давно вже помічена схильність в українському юнацтві. Найбільша частина лікарів вийшла з малоросів»²⁶.

Для роботи на медичному факультеті Харківського університету 1805 року було запрошено німецького ученого із Фрейбурга Л.О. Ванноті. Він закінчив Фрейбурзький університет, де отримав ступінь доктора медицини (1798 р.). Кілька років був обер-хірургом при імператорській армії під час війни із Наполеоном. Потім займався медичною практикою, видав працю «Про прищеплення коров'ячої віспи» польською мовою. У Харківському університеті Ванноті було призначено ад'юнктом анатомії й прозектором. Він викладав анатомію, фізіологію, судову медицину, антропологію, фармакологію. Свої лекції Ванноті читав латиною, анатомію викладав за підручником Пленка, а фармакологію за Вілле. Від 1811 р. — екстраординарний, а з лютого 1812 р. — він ординарний професор університету. Від 1810 р.

очолював кафедру фармакології, рецептури та історії медицини. 1816–1818 рр. працював завідувачем фармацевтичної лабораторії. З іменем Л. Ванноті пов'язано заснування у Харківському університеті кафедри анатомії, анатомічного театру і музею. 1807 року Л. Ванноті видав працю «Настанови для полкових лікарів, які розпочинають практику»²⁷. 1818 року він виголосив актову промову «Про імовірну виліковність майже усіх хвороб», в якій висловив цікаві теоретичні положення щодо процесів індивідуального розвитку організму людини, які випереджали результати, отримані пізніше І. Мечниковим і К. Бернарром²⁸.

На медичному факультеті Харківського університету професором ветеринарії від 1806 р. працював М. Пільгер, родом із Вецляра. Навчався медицині у Гессенському та Ерлангенському університетах. Пізніше учений присвятив свою діяльність ветеринарії. Для цього він здійснив кілька подорожей, займаючись ветеринарною практикою. До приїзду в Харків працював на посаді ординарного професора з ветеринарії Гессенського університету.

У Харківському університеті М. Пільгер упродовж 1806–1812 рр. викладав ветеринарну медицину і займався науковою діяльністю. Він автор багатьох праць із проблем ветеринарії. Однією із перших його розвідок, написаних у Харкові з цих питань, є «Короткі роздуми про хворобу, яка лютує серед рогатої худоби у деяких губерніях». Окрім наукової роботи, Пільгер займався медичною практикою і не лише як ветеринар. Він займався порівняльним вивченням хвороб людей і тварин, використовуючи свої спостереження у лікувальній практиці. Ці питання він детально висвітлив у своїй промові «Про вплив порівняльної медицини на теоретичну і практичну терапію», виголошеній 1813 р.²⁹ Х. Роммель називав його «геніальним лікарем і ветеринаром, який, незважаючи на те, що йому було заборонено лікарську практику, викликав заздрість усіх учнів Ескулапа своїм вдалим, простим, хоча й надмірним лікуванням. Він постійно спілкувався із сільськими поміщиками, що давали йому продукти, та іншими пацієнтами з околиць. На жаль, свої найкращі часи він провів, потерпаючи від саркастичних наклепів опонентів на факультеті (так, що ми із зусиллями врятували його від майже вирішеного звільнення)»³⁰.

Важливе значення у вивченні стародавньої літератури мала науково-педагогічна діяльність відомого філолога, спеціаліста з античності, професора Харківського університету Х. Роммеля. Освіту здобув в університетах Німеччини. Ще з дитинства під керівництвом свого батька він вивчав стародавню єврейську, арабську мови. Його учителями були відомі семітологи А.Т. Гартман із Марбурзького та Ейхгорн із Геттінгенського університетів. З особливим задоволенням він слухав також лекції Арнольдї, Крейцера, Гейне, Шлецера, Блюменбаха. Гейне прийняв його до філологічного

семінару і надавав йому допомогу у перших літературних працях на премії філософського факультету. Його праця «Опис Аравії» дістала високу оцінку відомого арабіста Сільвестра де Сасі. 1804 року Роммель захистив докторську дисертацію і отримав посаду ординарного професора красномовства і грецької мови Марбурзького університету. Х. Роммель був відомим ученим, знав 12 мов і давніх літератур, мав друковані праці, статті у наукових журналах.

У Харківському університеті Х. Роммель працював за рекомендацією міністра освіти О.К. Розумовського від 1811 р. на кафедрі стародавньої літератури, викладав загальну історію мовлення, методологію, філологію, тлумачив Вергілія, Горація, Корнелія, Таціта, промови Цицерона, читав історію римської літератури за Герлахом. Роммель проводив філологічний семінар, на якому вивчались основи граматики і критики. 1812 року його призначено директором Педагогічного інституту. У звіті за 1812 р. зазначалося, що професор Роммель викладав студентам інституту педагогіку, дидактику і методологію, окрім того, на заняттях надавав їм поради і настанови, вимагаючи від них звітів про домашні завдання. Він написав «Дидактику і методику» для студентів інституту. Як члена училищного комітету Роммеля направили для перевірки гімназій, під час якої було виявлено негаразди в їх роботі. Одним із них, за його словами, була «майже необмежена влада директорів гімназій».

Х. Роммель, будучи досвідченим викладачем, видавав підручники, хрестоматії, промови і праці латинських класиків для користування студентами університету, а також гімназій і духовних училищ³¹. Упродовж 1812–1814 рр. ним видано 5 таких посібників, при підготовці яких він користувався працями Гревія, Вербурга, Оліветті та ін. Його тексти супроводжувалися посторінковими примітками і коментарями, хронологічними таблицями, іменними і географічними покажчиками. У передмові до видання праць Цицерона, Корнелія Непота Роммель наголошував на важливості вивчення класиків, граматики давніх мов як основи вищої освіти і науки³².

У своїй промові «Про силу і перевагу істинного і досконалого дару», виголошеній 30 серпня 1811 р., характеризуючи рівень освіти, учений зауважував, що потрібно відрізняти істинну і досконалу освіту від неправдивої і поверхової. Перераховуючи всі науки, Роммель особливе значення надавав класичній філології³³.

1814 року, з посиленням у Росії реакції, Роммель залишив Харків і повернувся до Німеччини, де був призначений професором історії Марбурзького університету.

1807 року ординарним професором «дипломатики і політичної економіки» Харківського університету затверджено філософа-економіста Л. Якоба.

Народився у м. Веттіні (Пруссія). У Галльському університеті вивчав філософію і філологію, слухав лекції відомих професорів — Землера, Шіца, Нессельта, Ебергарда. У 1781–1785 рр. працював викладачем у гімназії. Після захисту дисертації 1785 року одержав ступінь доктора філософії, згодом професор і ректор (1794–97 рр.) Галльського університету³⁴.

У науковому світі Л. Якоб був відомий багатьма своїми працями із філософії й політичної економії, а за його підручниками з логіки, метафізики, психології й природничого права читалися лекції майже в усіх університетах Німеччини, а також Данії та Угорщини³⁵.

Після поразки Пруссії у війні проти Наполеона і закриття у Галле університету Л. Якоб переїхав до Харкова.

Л. Якоб опублікував 35 наукових праць, присвячених окремим питанням із філософії, логіки і психології. Він розглядав людську психіку, мислення як нерозгадані процеси, укорінені в окремому від матерії «духовному началі», зрештою — у Бозі. Убачав у розумі достатню підставу для ствердження людської гідності, насамперед рівноправності перед законом. Л. Якоб притримувався думки про необхідність скасування кріпосного права. За свої праці «Про безсмертя душі» та «Існування Бога» Якоб одержав найвищі нагороди від Лейденського і Гарлемського наукових товариств³⁶.

У Харківському університеті професор Л. Якоб упродовж 1807–1809 рр. читав загальний вступ до політико-камеральних наук, державне право, політичну економію. Написані ним підручники для гімназій із логіки під назвою «Нарис загальної логіки для гімназій» одержали високу оцінку від Головного правління училищ. Член правління, академік М.І. Фус зазначав, що розглянуті ним за розпорядженням міністра народної освіти два рукописи професора Якоба заслуговують на схвальну оцінку, вони відповідають навчальним планам гімназій і будуть корисні як для студентів, так і вчителів. Він порекомендував перекласти їх російською мовою. Л. Якоб — автор «Курсу філософії для гімназій Російської імперії». 1809 року вчений видав монографію німецькою мовою «Основи національної економії, або національне господарювання».

17 січня 1808 р. на урочистому зібранні Імператорського Харківського університету Л. Якоб виступив із промовою «Про вплив університетів на освіту і добробут народу», в якій, підкреслюючи роль університетів і середніх навчальних закладів у розвитку науки і освіти, зазначав, що освіта веде до матеріального, розумового і морального прогресу і вона має поширюватися на всіх, а не належати одному стану.

Л. Якоб недовго пробув у Харкові. У серпні 1809 р. університет одержав розпорядження міністра освіти з пропозицією направити професора Л. Якоба до С.-Петербурга. Там його було призначено на службу до фінансової законодавчої комісії М.М. Сперанського³⁷.

Непересічне значення для розвитку досліджень у галузі економіки на початку XIX ст. мала діяльність професора Харківського університету Й.М. Ланга — одного із старійших членів університетської колегії, чий праці й нині є цінним джерелом пізнання історичного минулого. Й. Ланг, виходець із Німеччини, разом із Шторхом, Шлецером, Якобом та іншими є одним із видатних представників так званої російсько-німецької школи національної економіки. Приїхав до Харкова із Фрейбурга, де вивчав філософію і правознавство в університеті. У цьому ж навчальному закладі працював генеральним репетитором із філософії й математики, а 1795 року через хворобу професора математики виконував його обов'язки. У Харківському університеті Ланг одержав посаду ад'юнкта філософських і математичних наук, успішно склавши іспит у квітні 1806 р.

На етико-політичному відділенні Й. Ланг викладав народну економію, політичну економію, статистику, фінансове право. 1810 року одержав звання екстраординарного професора. Будучи незмінним секретарем етико-політичного факультету, Й. Ланг брав активну участь при обговоренні на засіданнях Ученої ради університету різних спірних питань. 1812 року Ланга призначено на посаду ординарного професора факультету дипломатії й політичних наук³⁸.

До кола наукових зацікавлень ученого входили економічні питання. У своїх працях «Про вищі принципи політичної економії» (1807), «Основні напрями політичної арифметики» (1810), «Що таке гроші? Трактат з національної економіки» (1815) він із принципово нових позицій аналізував питання загальноекономічного фінансового розрахунку народного господарства і його моделі. Ідеї Й. Ланга є розвитком ідей Кене, його теорії обігу³⁹.

Професор прикладної математики фізико-математичного факультету Й. Гут прибув до Харківського університету 1808 року із Франкфурта. Закінчивши Галльський університет і одержавши ступінь доктора філософії, він був призначений ординарним професором математики і фізики Франкфуртського університету.

Об'єктом досліджень ученого у Харківському університеті стала, серед інших, тема вимірювання дуг меридіанів і паралелей, що у той час досліджувалась у різних країнах Європи. Й. Гут був автором одного із проєктів розробки цієї теми. 1811 року він переїхав до Дерпта, де працював на кафедрі математики та астрономії університету. Тут його лекції слухав майбутній російський астроном В. Струве⁴⁰.

Одним із кращих викладачів початкового етапу діяльності Харківського університету був доктор філософії Кеннігзберзького університету Б. Рейт, який навчався у Віденському, Лейпцизькому і Геттингенському університетах. 1804 року його зараховано на службу до Харківського університету

для викладання історії європейських держав і статистики. Він викладав латинською мовою природниче і народне право за методикою Мейстера і Клейна, читав політичну економію, користуючись працями Шторха і Якоба, і дипломатику за власним методом. 1806 року Вченою радою університету Б. Рейта обрано ад'юнктом, але лише у серпні 1809 р. це звання було затверджено. 1811 року він отримав звання екстраординарного професора, а 1814 року — ординарного⁴¹. Серед його праць найвідомішими є «Історія королівської влади і державних змін у Франції після падіння ліги до початку республіки» (1802); «Досвід російської історії» (1811) тощо. Характеризуючи останню працю Б. Рейта, професор Харківського університету М.І. Лавровський зауважував, що ця книга «представляє собою перший у нас досвід написання короткого нариса російської історії із застосуванням до нього історичної критики. Вона цікава тим, як автор висвітлює деякі питання з історії, що до цього часу продовжують дискутуватися серед істориків»⁴².

1812 року надрукована актова промова Б. Рейта, в якій він розмірковував про Індію. Перераховуючи низку давніх народів, Б. Рейт уважав їх батьківщиною Північну Індію, а джерелом їх мови — санскрит. Він наводить цитати із творів Аделунга, Ейхгорна, Шлегеля про спорідненість російської мови із санскритом.

Ординарним професором кафедри акушерства Харківського університету був А. Блюменталь. Закінчив медичний факультет Геттінгенського університету (1824–1825 рр.). 1826 року в Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини, працював асистентом в університетській клініці. У Харківському університеті професор Блюменталь викладав теорію й практику акушерства за методикою Ієрга та Озіандера, проводив практичні заняття зі студентами в університетській клініці, розповідав про дитячі хвороби за підручниками Генке і Гартаннера. 1829 року він організував в університетській хірургічній клініці палату із чотирьох ліжок.

У 1830–1831 рр. Блюменталь входив до складу Центральної комісії з боротьби проти епідемії холери у Росії. Від 1832 р. — він секретар, а з 1834 р. — декан медичного факультету Харківського університету. Одночасно був завідувачем терапевтичної клініки внутрішніх хвороб при університеті. Учений опублікував кілька монографій і статей із питань медицини, кілька творів із лютеранського богослов'я німецькою та латинською мовами. У 1827–1837 рр. Блюменталь був головою євангельсько-лютеранської церковної ради у Харкові. Визнанням заслуг ученого було нагородження його орденами Св. Володимира 3-го ступеня, Св. Станіслава 1-го ступеня та Св. Анни 1-го ступеня. Окрім того, він був почесним членом Ерлангенського фізико-медичного товариства (1836).

1837 року Блюменталь переїхав до Москви, де працював завідувачем однієї з акушерських клінік⁴³.

1827 року на кафедрі східних мов, що від 1806 р. після смерті Й. Барендта була вакантною, було запрошено за рекомендацією відомого арабіста, академіка Х. Френа доктора теології і філософії, приват-доцента східних мов Лейпцизького університету Б.А. Дорна. Ще будучи студентом Галльського і Лейпцизького університетів він, під впливом відомого у той час орієнталіста Розенмюлера, вивчав східну філологію і богослов'я, а також старовірську, арабську, сирійську мови. Самостійно займався вивченням персидської, афганської, турецької, ефіопської мов. Вивчення мов поєднувалось у нього із дослідженнями східних рукописів у бібліотеках Лондона, Гамбурга, Парижа, де він познайомився із знаменитими орієнталістами С. де Сасі і Г. Клапротом⁴⁴. Низка питань з історії сходознавства знайшла висвітлення у працях і перекладах ученого, в яких він широко використовував письмові джерела, літературу та узагальнював особисто зібраний ним матеріал. Однією із перших праць Б. Дорна у цьому напрямі, що побачила світ у Лондоні 1829 року, був переклад англійською мовою першого тому «Історії афганців», написаної на початку XVII ст. в Індії придворним історіографом імператора Джангхіра. У передмові до цього тому Дорн писав про важливість вивчення східних літератур: «Вони важливі для нас не лише тим, що розширюють наші пізнання, а й тим, що допомагають власне усвідомленню нашої власної історії»⁴⁵.

Відомий орієнталіст XIX ст. Б. Дорн розпочав свою педагогічну діяльність на кафедрі східних мов Харківського університету 1829 року. З його ім'ям пов'язано початок викладання ефіопської мови не лише у Харківському університеті, а й Російській імперії⁴⁶. Разом із викладанням курсу історії перської літератури Б. Дорн проводив зі студентами читання перських текстів за хрестоматією О.В. Болдирева і Вільнення, що містили переважно тексти художньої літератури, знайомив їх із турецькою граматикую за хрестоматією Летельєра, пояснював арабську граматику і Коран, викладав англійську, єврейську мови, а також для бажаючих початковий курс санскриту.

Лекції Б. Дорна, безперечно, викликали у студентів зацікавлення і вони їх охоче відвідували, незважаючи на те, що вони розпочинались о шостій годині ранку. Дорн знав і давні класичні й багато західноєвропейських мов. Свої лекції він читав латиною, оскільки російської на той час не знав. Слід зазначити, що, маючи чудові здібності до вивчення іноземних мов, він, від'їжджаючи із Харкова 1835 року вже вільно розмовляв російською. Латинська мова, що до початку XIX ст. вважалася мовою вченості, поступово втрачала свої позиції й витіснялася новими мовами. Проте у першій половині XIX ст. деякі предмети все ще викладалися латиною. Один із

слухачів лекцій Б. Дорна писав у своїх споминах: «З одного боку, недостатнє знання латинської мови і невміння володіти нею створювали труднощі для студентів, з іншого — розкішні вимисли фантазії й своєрідні твори Сходу, що мали особливий тільки їм притаманний характер, нелегко піддавалися складним формам римської мови»⁴⁷.

Окрім східних мов, Дорн цікавився археологією, етнографією, нумізматику і геральдику. До 1831 р. він завідував нумізматичним кабінетом у Харківському університеті. Учений постійно піклувався про поновлення університетської бібліотеки і східного кабінету літературою з питань сходознавства.

Працюючи у Харківському університеті, Б. Дорн продовжував дослідження афганської мови, підготував переклад англійською мовою другого тому «Історії афганців», працював над текстами і перекладами віршів популярного афганського поета XVII ст. Абдуррахмана. Потрібно зауважити, що серед наукових інтересів ученого значне місце належало порівняльному мовознавству. 1833 року в Харкові вийшла його монографія латинською мовою «Про спорідненість слов'янської та санскритської мов». Успішно ознайомившись із слов'янськими мовами — російською, церковнослов'янською, польською і чеською, він доказував, що «два слова, узяті із двох мов можуть співпадати по зовнішньому вигляду, не маючи жодної внутрішньої спорідненості між собою»⁴⁸. Схвальний відгук на цю працю зробив професор Харківського університету, видатний санскритолог П.Г. Ріттер, який читав курс порівняльного мовознавства. Учений зазначав, що Б. Дорн у багатьох випадках набагато випередив тогочасну науку. Він обстоював існування мови, що не дійшла до нас, з якої виникли санскрит, перська, латинська, грецька, германська і слов'янська мови. Отже, Дорн виступив проти поширеного у той час хибного погляду, нібито санскрит є «батьком усіх інших індоевропейських мов», — зазначав П. Ріттер⁴⁹.

У липні 1834 р. Дорн був відряджений до Вільна для прийняття навчального приладдя колишнього Віленського університету — меблів, книг, приладів і колекцій мінц-кабінету, що розподілялися між Харківським і Київським університетами. У відрядженні він пробув увесь рік, послідовно обстоюючи інтереси свого університету.

1835 року Б. Дорн переїхав до Петербурга, де його призначили професором Інституту східних мов при Азійському департаменті Міністерства іноземних справ у Петербурзі, читав курс з історії і географії мусульманського Сходу. Учений до кінця свого життя займався науковою і викладацькою діяльністю. У Петербурзькому університеті він викладав санскритську та афганську мови. 1877 року в Лейпцигу був виданий хронологічний список його праць з нагоди 50-ліття від дня запрошення його професором Харківського університету.

Аналізуючи основні напрями наукової та викладацької діяльності німецьких учених, які за запрошенням або особистої ініціативи переселилися до Російської імперії, необхідно зазначити, що вони доклали чимало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку університетської освіти і науки в Україні, зокрема у Харківському університеті у перші роки його існування, розвитку загалом української культури. Німецькі учені за своєю кількістю займали провідні позиції у вітчизняному університеті. Однак з підготовкою власних кадрів чисельність іноземних учених у Харківському університеті поступово зменшувалася. Вони виявляли себе як лояльні патріоти своєї названої батьківщини, сумлінно працювали на викладацькій ниві, займаючись підготовкою висококваліфікованих спеціалістів у стінах навчального закладу, створенням навчальної та науково-методичної бази. Науковці привнесли свої особливості викладання навчальних дисциплін, стиль наукової роботи, брали активну участь в урочистих зібраннях університету, підготовці навчальних посібників, підручників, складанні програм навчальних курсів. Німецькими вченими була проведена значна кількість наукових досліджень у галузі хімії, медицини, правознавства, філології, філософії тощо.

---

¹ *Лавровский Н.* Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1872. — № 2. — С. 200.

² Там же. — С. 199.

³ *Рославский-Петровский А.* Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1855. — № 7. — С. 4–5.

⁴ *Волков В.А.* Выдающиеся химики мира. Биографический справочник. — М., 1991. — С. 120.

⁵ *Багалій Д.І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизвестным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). — Харків, 2004. — С. 611.

⁶ *Соловьев Ю.И.* История химии. Развитие химии с древнейших времен до конца XIX века. — М., 1983. — С. 139.

⁷ *Куриной В.И.* Неопубликованные письма Ф.И. Гизе к И.Я. Берцелиусу. — Труды Института истории естествознания и техники. — М., 1960, т. 30. — С. 340.

⁸ *Соловьев Ю.И.* Указ. соч. — С. 126.

⁹ *Роммель Крістоф Дітріх.* Спогади про моє життя та мій час. — Харків, 2001. — С. 124.

¹⁰ *Волков А.А.* Указ. соч. — С. 120.

¹¹ *Лавровский Н.* Указ. соч. — С. 235.

¹² Там же. — С. 227.

¹³ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете (1804–1817). Биография // Записки Императорского Харьковского университета. — 1896. — Кн. 2. — С. 59.

¹⁴ Філософська думка в Україні. — К., 2002. — С. 216.

¹⁵ Зеленогорский В.А. Указ соч. — С. 60.

¹⁶ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 226.

¹⁷ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 27 (2). — С. 162.

¹⁸ Историко-философский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1908. — С. 27.

¹⁹ Горський В.С. Історія української філософії. — К., 2001. — С. 142.

²⁰ Историко-философский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 21.

²¹ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 27 (2). — С. 163.

²² Горський В. Філософія в українській культурі. — К., 2001. — С. 202.

²³ Багалій Д. Усунення проф. Шада з Харківського університету. Попередні зауваги // Хроніка 2000. — К., 2000. Вип. 37–38. — С. 369–370.

²⁴ Там само. — С. 365.

²⁵ Див.: Там само; Лавровский Н.А. Эпизод из истории Харьковского университета (дело А.И. Стойковича и И.Г. Шада в 20-х гг. XIX в.) // Чтения в имп. об-ве истории и древностей российских при Московском университете. — 1873. — Кн. 2. — С. 1–58.

²⁶ Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах і іменах. — Львів, 2004. — С. 34.

²⁷ Попов М.А. Первый профессор анатомии в Императорском Харьковском университете Людвиг Осипович Ванноти // Записки Императорского Харьковского университета. — 1900. — Кн. 4. — С. 12.

²⁸ Волков В.А., Куликова М.В. Российская профессура XVIII — нач. XX в. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. — СПб., 2003. — С. 103.

²⁹ Герман Ю.О. Историко-науковий аналіз науково-освітньої діяльності німецьких вчених Харківського університету у дореформенний період. — Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 166.

³⁰ Роммель Кристоф Дітріх. Вказ. праця. — С. 124.

³¹ Там само. — С. 105.

³² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 158.

³³ Речи произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 25 декабря 1814 г. — Харьков, 1815. — С. 43.

³⁴ Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник. — К., 2002. — С. 237.

³⁵ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 234.

³⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). — С. 468.

³⁷ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 234.

³⁸ Там же. — С. 232.

³⁹ Юбе Г. Йозеф Ланг и российско-германская школа национальной экономики // Немцы в России. Русско-немецкие научные и культурные связи. — СПб., 2000. — С. 370.

⁴⁰ Канцюз В.Б., Чубей М.С. «Русская дуга» Струве — памятник истории мировой науки и техники // Там же. — С. 266.

⁴¹ Лавровский Н. «Опыт русской истории» Рейта // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1873. — Ч. 165. — С. 88.

⁴² Там же. — С. 87.

⁴³ Немцы России. Энциклопедия. Т. 1. — М., 1999. — С. 217.

⁴⁴ Куликова А.М. Б.А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. — 1975. — № 2. — С. 221.

⁴⁵ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 219.

⁴⁶ Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. — М.-Л., 1950. — С. 75.

⁴⁷ Цит. за: Куликова А.М. Указ. соч. — С. 222.

⁴⁸ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 221.

⁴⁹ Там же.

В статье освещается деятельность немецких ученых, педагогов, которые работали в первой половине XIX в. в Харьковском университете, их вклад в развитие науки и образования в Украине.

Ключевые слова: *Харьковский университет, немецкие ученые, научно-преподавательская деятельность, наука, образование.*

The article highlights the work of German scholars, teachers who worked in the first half of the nineteenth century in Kharkov University, their contribution to the development of science and education in Ukraine.

Key words: *Kharkov University, german scientists, the German scientists, scientific and teaching activities, science and education.*

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ХІХ ст.

У статті досліджуються українсько-болгарські літературні зв'язки ХІХ ст., основні етапи і напрями їх розвитку. Особлива увага приділяється питанню ролі особистих контактів між літераторами в процесах творчого обміну й взаємовпливу української і болгарської літератури.

Ключові слова: болгарське відродження, література, літературознавство, літературні зв'язки, творчий обмін, взаємовплив.

Українсько-болгарські літературні зв'язки мають тривалу історичну традицію. Час їх становлення сягає кінця Х ст., що зумовлюється насамперед політичними причинами — офіційним прийняттям християнства Першим Болгарським царством 865 року, а згодом і Давньоруською державою 988 року. Саме з Болгарії на територію Східної Європи почала ширитися церковнослов'янська мова (у тому числі завдяки зусиллям видатних просвітників Кирила і Мефодія), що стала основою для розвитку літературної мови середньовічної України і зрештою всіх сучасних слов'янських мов. Упродовж перших десятиліть після християнізації на Русі активно розповсюджувалася грецька література теософського змісту, перекладена церковнослов'янською мовою безпосередньо у самій Болгарії служителями культу охридського патріархату. У переважній більшості це були богослужбні книги і проповідницькі твори як, наприклад, «Четьї Мінеї» та «Ізборник Святослава» (або Симеонів збірник), зібрання творів візантійських богословів, «Богословіє» Іоанна Дамаскіна, «Хроніка» Іоанна Малали тощо. Разом із цим Київська Русь була знайома і з нечисленними оригінальними творами власне болгарських авторів таких, як «Учительне Євангеліє» Костянтина Преславського та апокрифами, створеними представниками поширеного впродовж Х–ХІ ст. у Болгарії єретичного релігійного руху богомільства. Чи не найпопулярнішим на Русі оригінальним твором болгарського походження була «Азбучна молитва» (її авторство досі залишається не встановленим остаточно, за основними версіями це можуть бути просвітитель Кирил або один із його учнів — Костянтин Преславський).

Після втрати Болгарією незалежності (унаслідок завоювання її Візантією 1018 року), літературна діяльність тут занепадає, проте надходять і набувають неабиякої популярності переклади та оригінальні твори вже київського походження, серед яких — житія руських святих: княгині Ольги, Бориса і Гліба.

У процесі взаємного обміну літературою між Болгарією та Давньоруською державою вироблені спільні традиції стилістики оформлення рукописних книг, зокрема використання елементів тератологічного (тваринного) і рослинного орнаментів (заголовній літері надавалася подоба реального або фантастичного звіра, кінцівки літер нагадували пташині дзьоби і крила, хвости і голови риб тощо).

Період недовготривалого політичного відродження Болгарії у XII–XIV ст. (так званий Палеологівський ренесанс) супроводжувався поживленням взаємного літературного обміну між народами. У ці часи за посередництвом болгар на Русі поширюється така літературно-релігійна течія, як християнський містицизм, головним представником якої вважається болгарський (тирновський) патріарх Євтимій (1370–1393 рр.). Набуло популярності також релігійно-філософське вчення ісихазму (засновники — грецькі богослови Григорій Синаїт та Григорій Палама), деякі положення якого, зокрема про слово і мову, лягли в основу реформування патріархом Євтимієм слов'янської писемності (стосувалася головних засад перекладання з грецької мови, унормування церковнослов'янської мови, її правопису і графіки), яка своєю чергою зумовила розвиток емоційно-експресивного стилю «плетіння слівес». Серед палких прихильників і послідовників так званої тирновської школи були київські митрополити болгарського походження Кипріан і Григорій Цамблак. Її вплив особливо позначився на українських літературних пам'ятках XIV–XV ст. характерним посиленням аскетичних і містичних настроїв, схильністю до стилістичних прикрас і своєю риторичністю¹.

Після поневолення Болгарії Османською імперією у XIV ст., упродовж тривалого часу (майже п'ять століть) болгарська літературна діяльність перебувала у глибокій кризі й фактично занепала, залишивши свій творчий потенціал насамперед в усній народнопоетичній творчості та поодиноких оригінальних творах (наприклад, «Історія слов'яноболгарська» Паісія Хилендарського 1762 року). Відомостей про наявність літературних зв'язків між обома народами за цей період практично не залишилось.

Процес їх поживлення можна спостерігати лише від XIX ст., що пов'язано з «болгарським відродженням», яке саме у цей час набуло апогею свого розвитку — країну охоплює загальне культурне піднесення, прагнення до духовної й політичної свободи, завершується процес формування болгарської нації. Водночас XIX ст. стає часом завершення формування інших слов'янських націй, що також відбувалося на тлі значних культурних зрушень, які охопили слов'янські країни, зокрема Україну і Болгарію, та увійшли в історію під назвою «слов'янське відродження». Саме в цей час неабиякої популярності набула ідея слов'янської єдності. До найяскравіших прикладів домінування інтеграційних настроїв серед національних еліт

українського й болгарського народів XIX ст. слід віднести самовіддану працю представників одного народу на ниві культури, науки чи то мистецтва іншого (як це робили Василь Каразін, Марин Дринов, Михайло Драгоманов), що мало велике значення у процесі взаємозбагачення обох культур.

Тема українсько-болгарських літературних зв'язків XIX ст. неодноразово поставала у літературознавчих та історичних студіях як вітчизняних (П. Сохань, В. Чорній, Т. Поліщук, Н. Григораш, В. Полєк, Д. Шелудько, Є. Кирилюк, В. Москаленко, В. Дмитрук та ін.), так і болгарських дослідників XIX–XX ст. (І. Шишманов, С. Чілінгаров, І. Конєв, С. Русакієв, П. Атанасов, С. Каракостов, К. Дінчев, Л. Терзійська, Т. Влайков, М. Бичваров та ін.)². Одним із головних предметів вивчення став вплив творчої спадщини українських літераторів, переважно Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка, на болгарську літературу другої половини XIX ст.

Досліджуючи питання українсько-болгарських літературних зв'язків означеного періоду, передусім слід відстежити їх еволюцію, динаміка якої неупинно зростала, зважаючи на обставини суспільно-політичного й культурного розвитку обох народів. Якщо у першій половині XIX ст. процес взаємопроникнення літератур лише розпочинався (після тривалого періоду застою), то вже від 50-х років став дедалі активнішим і набув свого апогею у повоєнні десятиліття (після визволення Болгарії 1878 року в результаті російсько-турецької війни), зокрема частішають особисті контакти між українськими і болгарськими літераторами.

Напевно найбільш визначною подією в українсько-болгарських літературних відносинах першої половини XIX ст. стало видання 1829 року в Москві першого тому книги вченого-енциклопедиста закарпатського українця Юрія Гуци, більш відомого під псевдонімом Венелін, під назвою «Колишні й нинішні болгари в їх політичному, народописному, історичному й релігійному відношенні до росіян» (другий том вийшов з друку вже після смерті автора, а саме 1841 року)³. Її поява є тим більш значущою, оскільки до тих пір ми не знайдемо у вітчизняній історіографії жодної ґрунтовної праці, присвяченої дослідженню історії чи культури Болгарії. У цій книзі Ю. Венелін уперше обґрунтував теорію спільного походження східних і південних слов'ян. Основою для її написання стали матеріали, зібрані вченим під час свого перебування на півдні Бессарабії (вчителював у Кишиневі), де проживала численна болгарська діаспора. За висловлюванням І. Молнара (написав передмову до другого 1856 року видання праці), Ю. Венелін відтворив і зв'язав надовго духовний союз між болгарами та іншими слов'янськими народами⁴.

1830 року Ю. Венелін отримав від Російської Академії наук дозвіл на своє відрядження до Болгарії. У результаті здійснених польових досліджень Ю. Венелін напрацював значний фактичний матеріал (записи народних

пісень і приказок, описи обрядових дійств тощо), який використав у своїх книгах: «Грамматика нинішньої болгарської говірки», «Про характер народних пісень у слов'ян задунайських» (1835 р.), «Про зародження нової болгарської літератури» (1838–1841 роки), «Критичні дослідження щодо історії болгар» (1849 р.)⁵.

Книги Ю. Венеліна набули значної популярності у середовищі тогочасної болгарської інтелігенції, що пізніше буде визнано зарахуванням його особи до плеяди діячів болгарського національного відродження. Його ім'я, за висловом першого болгарського українця Івана Шишманова, «...відоме в нас (мається на увазі у Болгарії — П.В.) з підручників і серед маленьких дітей. Нема Болгарина, щоб не заховував у вдячній пам'яті того сина України... Венелін став ще в першій половині XIX ст. божищем і оракулом болгарського народу, котрий перший раз знайшов в Європі свого гарячого оборонця»⁶. Після смерті Юрія Венеліна, вдячні болгарські емігранти встановили на його могилі у Москві надгробок з пам'ятним написом: «Нагадав світові про забуте, але колись славне й могутнє плем'я болгар і палко бажав побачити його відродження». Не менш яскравим прикладом глибокої шани до вченого у Болгарії є поява нового болгарського чоловічого ім'я, однозвучного з його прізвищем-псевдонімом — «Венелін». Зрештою, у себе на батьківщині Юрій Венелін справедливо вважається засновником вітчизняної славістики і болгаристики зокрема⁷.

Пізніше, у другій половині XIX ст., болгаристичні студії посіли чільне місце у вітчизняній науковій літературі, а їх розвиток відбувався за двома основними напрямками — історичному і літературознавчому із значним домінуванням останнього. У цьому контексті не можна обійти увагою творчий доробок на ниві літературознавчої болгаристики Осипа Бодяньського, Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Якова Головацького, Олександра Потєбні, Миколи Сумцова, Михайла Халанського, Михайла Попруженка, Віктора Григоровича, Костянтина Радченка, Михайла Драгоманова та ін. Слід наголосити на тому, що ці автори досліджували історію розвитку українсько-болгарських літературних відносин, зокрема процеси взаємопроникнення і взаємовпливу української та болгарської літератури⁸.

Так, 1839 року вийшла з друку праця Михайла Максимовича «Історія давньоруської словесності», в якій значна увага приділялася темі впливу староболгарської словесності на розвиток давньоруської⁹. Ізмаїл Срезневський 1846 року видав «Огляд книгодрукування у Болгарії» — перше бібліографічне зведення болгарських творів¹⁰. Пошуковий інтерес Якова Головацького зосереджений і на вивченні творів болгарських просвітителів, що знайшло своє відображення у праці «Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських» 1873 року¹¹. Наприкінці 90-х років Михайло Попруженко захистив докторську дисертацію на тему «Синодик царя

Бориса», а також йому належать ґрунтовні бібліографічні дослідження з кирило-мефодіївської проблематики та історії апокрифічної літератури богомільців¹². У студії Віктора Григоровича «Огляд слов'янських літератур» 1880 року значна увага приділялася аналізу староболгарської літератури X–XI ст.¹³ Костянтин Радченко 1898 року видав працю (магістерську дисертацію) під назвою «Релігійний і літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням», в якій ґрунтовно дослідив питання впливу Візантії на культурний розвиток Болгарії, зокрема тогочасні літературні відносини між цими країнами. На рубежі XIX–XX ст. його вишукування зосереджувалися на болгарській апокрифічній літературі, результатом чого стали праці «До історії філософсько-релігійного руху у Візантії і Болгарії XIV ст.», «Етюди по богомільству» тощо¹⁴.

Не менш вагомими стали дослідження українських авторів із теми взаємовпливу болгарського та українського фольклору. Так, 1837 року Осип Бодяньський захистив магістерську дисертацію на тему «Про народну поезію слов'янських племен», в якій наголосив на неповторності поетично-пісенної спадщини кожного окремого слов'янського народу і необхідності її комплексного дослідження, зокрема болгарської юнацької героїчної пісні¹⁵. Олександр Потебня 1860 року захистив магістерську дисертацію на тему «Про деякі символи у слов'янській народній поезії», а згодом написав і видав у Варшаві фундаментальну двохтомну працю «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (перший том виходить з друку 1883 року, другий — 1887), в яких чільне місце належить дослідженням саме болгарського фольклору¹⁶. Микола Сумцов у своїх працях «Культурні переживання» (1889 р.), «Народні пісні про отруєння зміною отрутою» і «Легенда про грішну матір» (1893 р.), «Пісні і казки про живого мерця» (1894 р.) вивчав спорідненість і специфіку окремих варіантів болгарської й давньоруської пісенної спадщини¹⁷. 1893 року вийшла з друку оригінальна монографія Михайла Халанського «Південнослов'янські оповідки про Кралеви́ча Марка у зв'язку із творами руського билинного епосу», що є своєрідною біографією улюбленого народного героя південних слов'ян, де у хронологічному порядку відтворюються події його історичного та епічного життя¹⁸.

Автором перших у Болгарії досліджень з історії українсько-болгарських літературних зв'язків XIX ст. став Іван Шишманов. Його зацікавленість цією темою вмотивовувалась і тісними творчими, товарицькими й родинними стосунками з Михайлом Драгомановим, знайомство з яким відбулося у Женеві 1885 року. Пізніше, після повернення до Болгарії, уже як викладач Вищої школи (нині Софійський університет імені Климента Охридського — П.В.), І. Шишманов продовжив співпрацю з М. Драгомановим, який також очолив тут кафедру загальної історії історико-філологічного відділення.

Починаючи від середини 80-х років, І. Шишманов у переважній більшості своїх праць торкався різноманітних аспектів українсько-болгарських літературних відносин. Уже у своєму першому ґрунтовному науковому доробку «Значення та завдання нашої етнографії», датованому 1889 роком, І. Шишманов активно залучав український матеріал, починаючи від народних билин і дум до сучасних праць, як «Пояснення малоруських та споріднених народних пісень» О. Потебні, «Про історичне значення південноруської народної поезії» М. Костомарова, «Релігійні легенди болгар» і «Політичні пісні українського народу» М. Драгоманова, «Український народний орнамент, зразки вишивок, тканин і писанок» О. Косач тощо.

Пошуки українських джерел привели І. Шишманова 1897 року в Росію та Україну (Київ і Гадяч). Як результат — він — розшукав у архівах цікаві документи з історії болгарської колонії в Одесі, матеріали з рукописної спадщини Ю. Венеліна, що згодом будуть використані вченим у працях «Рукописи Венеліна в Москві», «Перша зустріч Априлова з Венеліним» та «Априловський збірник болгарських народних пісень»¹⁹.

Визначальним кроком у дослідженні І. Шишмановим українсько-болгарських літературних зв'язків стала його стаття «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед Визволенням» (присвячена 40-й річниці літературної діяльності Івана Франка), що вийшла з друку вже на початку ХХ ст., а саме 1914 року у виданні «Библиотека «Славянска беседа»». За два роки потому статтю перевидано у м. Відні українською мовою під дещо іншою назвою, а саме «Роля України в болгарськiм Відродженнi. Вплив Шевченка на болгарських поетiв перед-визвольної доби»²⁰. «Діяльність Івана Д. Шишманова була вирішальною в історії українсько-болгарських літературних стосунків після визволення Болгарії майже протягом 30–40 років», — зауважував П. Атанасов²¹.

Від початку ХІХ ст. у Болгарії та Україні інтенсивно розвивалася оригінальна література з утвердженням в ній напряду романтизму, а згодом і художнього реалізму, що стали суттєвими ознаками становлення нового болгарського і, відповідно, українського красного письменства.

Синхронність і стилістична подібність розвитку літературної діяльності певною мірою зумовлювалася тим, що чимало болгарських митців, серед яких такі відомі прізвища, як Іван Вазов, Ксенофонт (Райко) Жинзифов, Любен Каравелов, Петко Славейков і Христо Ботев деякий час працювали в Україні. Окрім того, багато представників болгарської творчої молоді здобувало освіту в навчальних закладах українських міст, виховувалися на кращих прикладах української літератури, і, відповідно, у подальшому процесі своєї творчості, опиралися на знання, отримані в Україні.

Найбільшим болгарським культурно-освітнім осередком в Україні була Одеса. Це місто відіграло значну роль в історії культурного відродження

Болгарії, багато в чому завдячуючи налагодженій тут видавничій справі, а також активній творчій діяльності болгарської інтелігенції. Левова частка тогочасної болгарської книжкової продукції побачила світ саме в Одесі. Зокрема у період з 40-х до 60-х років в одеських видавництвах надруковано понад 30 книг болгарською мовою, серед яких навчально-педагогічна, наукова, критична і художня література. Серед них болгарська поема «Стоян і Рада» Найдена Герова, твори І. Вазова — роман «Під ігом», поема «Громада», збірники віршів «Іванка» і «Красуня», книга Н. Козлева «Історія гайдука Сідері та його вола Голі» тощо. В Одесі здійснив свій переклад болгарською мовою історичної драми М.І. Костомарова «Кремуцій Корд» національний герой Болгарії, поет і публіцист Христо Ботев. На юридичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету навчався автор славетного твору «Бай Ганю» болгарин Алеко Константинов, який виховувався на творах М. Гоголя й Т. Шевченка²².

Проживаючи на території України, болгари активно знайомились із місцевими творчими надбаннями. Жвавий інтерес у болгарських літераторів викликала творчість Тараса Шевченка, що пояснюється близькістю непростих соціально-історичних умов життя обох народів на той час. Численні переклади творів видатного українського поета болгарською мовою, що стала першою іноземною мовою, якою видавалася його поезія, систематично виходять з друку впродовж другої половини XIX ст. До найуспішніших перекладачів слід віднести відомих болгарських митців Райко Жинзифова, Любена Каравелова, Петко Славейкова, які наслідували поета у власній творчості. Тільки «Заповіт» Т. Шевченка перекладено сімома болгарськими поетами і видано друком у двадцяти двох виданнях упродовж 1880–1890 років.

Уперше твори Шевченка у перекладі болгарською мовою виходять друком 1863 року в журналі «Новобългарска сбирка» Р. Жинзифова (а саме — третьому розділі цієї збірки під назвою «Гусляр Тараса Шевченка»), де серед інших перекладених і оригінальних творів уміщено шість поезій Кобзаря — «Тополя», «Утоплена», «Катерина», «Думка» («Тече вода...»), «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «Думка» («Вітре буйний»)²³. Однак, переклади Р. Жинзифова були доволі критично сприйняті болгарським літературними колами, представники яких наголошували на тому, що автору не вдалося зрозуміти і досягнути глибини переживань українського поета. Слід зауважити, що Т. Шевченко стає для Р. Жинзифова, за його ж власним твердженням, улюбленим і найавторитетнішим учителем. Відомо, що Р. Жинзифов планував перекласти всі поетичні твори Т. Шевченка²⁴.

Глибокою пошаною до творчості Т. Шевченка був сповнений Любен Каравелов, що відбилося у багатьох його літературно-критичних і публіцистичних статтях із численними посиланнями на твори українського поета.

Л. Каравелов почав перекладати твори Т. Шевченка у 60-ті роки XIX ст. під час свого перебування у Москві. Так, дотепер зберігся рукопис його перекладу шевченківської поеми «Неофіти», датований 1864–1865 рр. Твори Т. Шевченка стали для Л. Каравелова взірцем літературної творчості. Він наголошував, що просто «вивчити і осягнути у твори Шевченка аж ніяк неможливо: щоб зрозуміти його, треба передусім пережити і перестраждати те, що пережив і перестраждав Шевченко...»²⁵. Упродовж 1869–1871 рр. переклади шевченківської поезії Л. Каравелова переважно з'являлися на сторінках таких болгарських видань, як «Свобода» (орган Болгарського революційного центрального комітету — П.В.), «Независимост» і «Знание». Серед перекладів — «Тече вода в синє море», «Породила мене мати», уривки з поеми «Єретик» тощо.

Воднораз вплив творчості Т. Шевченка позначився і на творах оригінального жанру Л. Каравелова, в яких, за висловлюванням І. Шишманова, видатний болгарин часто застосовував улюблений розмір строфи Кобзаря²⁶. Змістовна і стилістична спорідненість Каравелова і Шевченка, на думку багатьох дослідників, особливо чітко простежується у таких творах поетів, як відповідно «Я воскреси» і «Єретик», «Кога умра» і «Заповіт», «Учете се мои птички» і «І мертвим, і живим...», оповідання «Сока» і «Катерина».

Чи не найвідданішим прихильником і талановитим послідовником Т. Шевченка був Петко Славейков, який, власне як і Л. Каравелов, познайомився із творчістю українського поета у середині 60-х років XIX ст. І. Шишманов зокрема зазначав, що П. Славейков, наслідуючи Т. Шевченка, став справжнім майстром слова, створюючи літературну мову на основі простої, природної й живої мови народу²⁷. Хоча П. Славейков залишив по собі і небагато перекладів шевченківської поезії (серед них — «Минають дні, минають ночі», «Думи, мої, думи», «Причинна»), проте його власні оригінальні твори «Бойка воєвода», «Джерело Біла нога», «Кракра Пернишки», «Милена», «Вигнанець», «Пісні про тиранію» сповнені шевченківськими інтерпретаціями ідеї свободи, щирими переживаннями за долю поневолених народів, вірою в оновлену землю.

До творчості Т. Шевченка зверталися й інші болгарські літератори означеного періоду: Т. Влайков, Г. Бакалов, Г. Белев та ін.

Суттєво сприяли розвиткові нової болгарської прози відомі й популярні серед болгарської літературної громадськості твори Марка Вовчка у перекладах Л. Каравелова і П. Славейкова. Зокрема Л. Каравелов уважав Марка Вовчка однією з найталановитіших тогочасних малоросійських (українських) письменниць і здійснив переклади шести її оповідань — «Горпина», «Данило Гурч», «Два сини», «Свекруха», «Невільничка», «Кармелюк», більшість з яких опубліковано у болгарських виданнях «Свобода» і «Независимост».

Вагомий внесок у збагачення українців знаннями з історії й культури болгарського народу здійснив український поет Павло Грабовський, який упродовж своєї багатолітньої перекладацької творчості приділяв значну увагу творам Христо Ботева, Добри Чинтулова, Георгія Раковського, Петка Славейкова, Івана Вазова. Так, 1894 року в журналі «Зоря» з'явилися його перші переклади творів народного героя Болгарії Х. Ботева «Хаджі Димитр», «Елегія» та «Молитва»²⁸. До збірки «З чужого поля» (1895 р.) увійшли перекладені ним поезії І. Вазова «До орла» та «В окопищах», в яких болгарський поет закликав сербів і болгар до припинення братовбивчої війни. 1897 року в цьому ж виданні друкувалися інші переклади віршів І. Вазова — «Зимова могила» та «І в душі, і в серцях наших пусто» (згодом увійдуть до збірки «Доля»). На сторінках «Літературно-наукового вісника» П. Грабовський публікував такі свої перекладацькі доробки, зроблені ним під час заслання до Сибіру, як поезії П. Славейкова («Чи почує голос сина»), Г. Раковського («Де б'ється болгарин з лихим супостатом»), Д. Чинтулова («Вставай, юначе»). Відомо, що тільки у 90-ті роки XIX ст. П. Грабовський переклав майже 18 творів болгарських поетів.

Не можна обійти поза увагою факт широкого висвітлення на шпальтах вітчизняної офіційної й так званої «прогресивної» періодики перебігу подій боротьби болгарського народу за незалежність під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Остання подавалась як необхідний і незаперечний політичний крок, спрямований на визволення «єдиновірців» і «братів по крові», що зрештою знайшло свій відгук у колах творчої інтелігенції. Так, чимало українських письменників і літературознавців порушували у своїх творчих доробках «слов'янське питання», часто зосереджуючись на болгарській тематиці.

Зокрема тема національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецької неволі знайшла своє відображення у творчості Михайла Старицького, який разом із М. Драгомановим і М. Лисенком брав активну участь у діяльності київської організації сприяння національно-визвольному руху південних слов'ян. Так, у віршах «Смерть слов'янина» і «До броні!» поет висловив свою гарячу підтримку південним слов'янам у їхній визвольній боротьбі такими словами:

До броні! Настала година слухна
Повстати за край в обороні,
Бо вже доконала неволя страшна
До броні, слов'яни, до броні!..²⁹

Своєрідним мостом, що сполучав українську і болгарську творчі громади, особливо їх літературні кола, був Михайло Драгоманов. Чимало творів українського вченого вийшли з-під його пера болгарською мовою, серед яких «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого»,

«Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» на сторінках вже згадуваного видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»³⁰. Завдячуючи його просвітницькій діяльності, болгарська громадськість познайомилася з творчістю українських літераторів Григорія Сковороди, Сидіра Воробкевича, Олени Пчілки, Івана Нечуя-Левицького та ін.³¹

З Болгарією пов'язані деякі сторінки життя і творчості Лесі Українки (Косач). Літераторка, багато в чому завдячуючи М. Драгоманову, який доводився їй рідним дядьком, знайомилися з болгарським обрядовим фольклором, його власними студіями і працями І. Шишманова. Саме факт перебування М. Драгоманова у Болгарії багато в чому сприяв волінню поетеси дізнатися якомога більше про цю країну. «Чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходить у газетах читати, я думаю, наполовину брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?...», — пише вона до М. Драгоманова³². Узагалі в своїх численних листах у Софію, адресованих членам родини М. Драгоманова, особливо доньці Лідії з її чоловіком І. Шишмановим та дружині Людмилі, Леся Українка неодноразово висловлювала свій намір відвідати Болгарію. Готуючись до цієї подорожі, вона активно вивчала болгарську мову за допомогою студента-медика, болгарина Герасима Клісургського³³.

Омріяна поетесою подорож до Болгарії здійснилася у червні 1894 р. «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем», — писала вона в одному із своїх листів до матері³⁴.

У болгарський період свого життя Леся Українка, власне як і завжди, багато писала. Інтерес до цієї країни тією чи іншою мірою вплинув на оригінальну творчість поетеси. Упродовж 1895 р. вона написала серію віршів: «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів» тощо, а згодом об'єднала їх у цикл так званих «Невільничих пісень» (вийшли друком того ж 1895 року в галицькому виданні «Народ» за № 15–16). До головного лейтмотиву цього циклу слід віднести думки-вболівання авторки за долю слов'янства, насамперед українського народу. Слід зауважити, що «болгарські» поезії Лесі Українки часто сповнені сумом за рідною домівкою:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,

У грудях серце з туги, з жалю гине...³⁵

«Безперечно, ми не можемо говорити про якийсь значний вплив або про використання бодай окремих елементів болгарської культури. Однак при ретельному аналізі в її віршах цього періоду можна відшукати певні мотиви, що виникли під впливом культурно-політичного життя південнослов'янських народів», — зауважує В. Москаленко у своїй монографії «Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.»³⁶.

Значний інтерес викликає епістолярна спадщина Лесі Українки, датована 1894–1895 рр., де вміщено коментарі на власні спостереження за тогочасною Болгарією. Серед позитивних вражень — захоплюючі краєвиди, особливо гірські пейзажі, еkleктика національної й турецької архітектури, народні звичаї й побут тощо. Чи не найбільший негатив літераторка вбачала у ставленні болгар до жінок, яке охарактеризувала як справжню «дикість». Зважаючи на це, вона неодноразово наголошувала, що у Болгарії їй дуже добре живеться і працюється, багато в чому завдячуючи компанії її дядька та його родини, бо інакше вона б тут не жила³⁷. «Одним з найважливіших наслідків софійського періоду життя української поетеси стала її дружба з І. Шишмановим, яка залишила помітний слід в історії українсько-болгарських літературно-громадських взаємин», — наголошує В. Москаленко³⁸. З цим твердженням не можна не погодитись, оскільки саме І. Шишманов ознайомив її з такими визначними постатями, як науковець Д. Матов, письменник А. Константинов, поетеса Х. Белчева, скульптор Б. Шац, піаністка Койчу та ін.

Після смерті М. Драгоманова, Леся Українка ще деякий час залишалась у Болгарії, допомагаючи його дружині впорядкувати деякі сімейні справи і передусім підтримувала її морально. Отже, перебування поетеси у Болгарії тривало більше року, з червня 1894 р. до серпня 1895 р.

Після повернення на батьківщину Леся Українка з теплою ностальгією згадувала болгарський період свого життя: «А я часто згадую Софію... щоночі вона мені сниться... Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна»³⁹. Літераторка продовжувала активне листування зі своєю «болгарською» родиною і просто однодумцями, зазвичай, цікавилася останніми новинами політичного, економічного, культурного і наукового життя Болгарії, обмінювалася літературними і музичними творами тощо.

Вагоме місце у процесі налагодження українсько-болгарських зв'язків у галузі наукової та оригінальної літератури належить галичанину І. Франку — відомому літератору, ученому, громадському діячеві. До широкого спектру його досліджень можна віднести питання таких соціально-культурних явищ, як виникнення і поширення слов'янської писемності, болгарський антифеодальний рух, зокрема богомилство і гайдуцтво. Зважаючи на це, стає

зрозумілим часте звертання І. Франка до пам'яток староболгарської літератури, фольклору тощо.

1888 року в збірці «Зерна» (літературно-науковий додаток газети «Буковина») І. Франко опублікував свої переклади чотирьох болгарських гайдуцьких пісень («Сирота йде в гайдуки», «Чого хотіли гайдуки», «Скривджений слуга шукає правди в гайдука», «Дівчина сприяє гайдукові»). Згодом він переклав ще дві гайдуцькі пісні «Листя пише юнак Панчоолу» і «Гей обіцяв заплату», проте їх так і не опублікували за його життя. Розмірковуючи про ідеї, закладені в основу болгарського фольклору на прикладі перелічених пісень (власне у своїй передмові до останніх), І. Франко вказував на спорідненість долі болгарського та українського народів, проводить паралелі в історії національно-визвольних змагань, вказуючи зокрема на подібність явищ української гайдамаччини й болгарського руху гайдуків⁴⁰.

У 90-ті роки XIX ст. І. Франко захопився ідеєю написання серії розвідок із теми взаємовпливу пісенного фольклору слов'янських народів, зокрема староболгарського на давньоукраїнський. Результатом цієї діяльності стала його найбільша фольклористична праця «Студії над малоросійськими піснями» (уперше вийшла друком тільки 1907 року), де основним об'єктом студіювання став конкретний пісенний сюжет в усіх його відомих на той час варіантах. Аналізуючи різнопланові фактори виникнення й подальшого розвитку кожної окремої пісні, І. Франко не відходить від принципу історизму. Так, він укотре наголошує на факті існування безпосереднього впливу болгарських народних пісень XVII ст. на українські, серед яких «Іван і Мар'яна», «Батько продає дочку турчинові», «Здобуття козаками Варни», «Викуп із неволі», «Дівчина-воячка» тощо⁴¹.

У праці «Галицько-руські народні приповідки» І. Франко дослідив приблизно 500 болгарських приказок, у тому числі із збірки П. Славейкова «Български притчи или пословици и характерни думи». Він довів існування не лише їх зовнішньої схожості з українськими, а й проаналізував причини цієї подібності.

Першим дослідженням І. Франка у галузі староболгарської літератури стала його дисертація на ступінь доктора філософії «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія», написана під науковим керівництвом професора В. Ягича і захищена у Віденському університеті. Згодом, 1896 року в популярному на той час у Болгарії виданні «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» побачила світ частина цієї праці вже в авторському перекладі болгарською мовою самого І. Франка під назвою «Притчата за еднорога и нейният български вариант» («Притча про єдинорога та її болгарський варіант»). «На слов'янському ґрунті наша притча була не менш популярна, ніж деінде, але не мала

самостійного розквіту, не породила жодних вартісних варіантів, крім єдиного...», — зазначав автор⁴². Таким єдиним варіантом, на його думку, була так звана «Притча про багатіїв із книг болгарських». «...Вона могла виникнути лише на південнослов'янському ґрунті, на що, зрештою, вказує назва руських списків «от книг болгарских» і безсумнівні болгаризми сербського тексту. Так само і для визначення часу виникнення нашої притчі гіпотеза про її богомільський характер дає досить надійну точку опори...»⁴³. Удаючись до аналізу тих притч і оповідок, уміщених у «Варлаамі і Йоасафі», І. Франко надавав великого значення впливу літератури староболгарської на давньоруську, важливої ролі першої у процесі «...творення розумової і моральної фізіономії руського народу»⁴⁴.

У своїй фундаментальній праці «Історія української літератури» І. Франко ґрунтовно дослідив староболгарське письменство (у розділі під однойменною назвою «Староболгарське письменство»), зокрема літературні пам'ятки за авторством Климента Охридського, Костянтина Преславського («Учительное евангеліє»), Іоанна Екзарха («Шистиднев», «Богословіє»), Чорноризця Храбра («Сказанія о письменах») та ін., богомільстві апокрифи у контексті впливу на розвиток слов'янських культур, української у тому числі. Зокрема зауважував: «Те, що донедавна говорено про вплив богомилів на весь світогляд не лише болгар і сербів, але також інших слов'янських народів, головно українців, при ближчій огляді показалося фікцією, що не виходить поза наївний, примітивний дуалізм між добром і злом у природі і в людському житті. Так само і в слов'янську літературу богомили не внесли нічого»⁴⁵.

Значний науковий інтерес має праця «Апокрифи і легенди з українських рукописів», в якій зокрема досліджується історія руху богомільства, причини його виникнення і наслідки поширення.

Не можна обійти увагою і факт, що тривале захоплення І. Франка болгарською культурою не могло не вплинути і на результати його поетично-письменницької творчості, підтвердженням чому є спорідненість сюжетів вірша «Сідоглавому» і «Притчи про життя» відповідно з віршем Л. Каравелова «Чорбаджія та Бурлака» і вже згадуваною «Притчею про єдиного рога».

Першим виданням І. Франка болгарською мовою вважається повість «Як пан собі біди шукав» у перекладі Г. Бакалова («Де е бедата»), що вийшла з друку 1894 року в болгарському виданні «Работническа библиотека»⁴⁶. 1890 року в журналі «Български преглед» опубліковано його вірш «Каменярі» (у перекладі болгарською «Зидари»), а 1900 року — оповідання «Муляр» у перекладі Н. Йорданова («Бояджия»). Серед інших перекладачів творів І. Франка був і П. Славейков.

Творчість І. Франка, його дослідження у галузі південнослов'янського фольклору і староболгарської літератури, а також поетико-прозові твори

були добре знаними у Болгарії, а його особа — глибоко шанованою. Підтвердженням цього стало запрошення, що надійшло від болгарського уряду до І. Франка, очолити кафедру слов'янських культур Софійського університету. Цю пропозицію він проігнорував з причини отримання від І. Шишманова повідомлення про те, що болгарський уряд має намір замінити болгарських професорів (тих, що боролися за автономію університету) ученими-іноземцями. До болгарського кола спілкування І. Франка належали такі визначні представники болгарської науки й культури, як І. Шишманов, П. Тодоров, Л. Мілетич, С. Романський та багато інших.

Отже, бурхливий розвиток українсько-болгарських літературних зв'язків упродовж XIX ст. зумовлювався низкою факторів соціально-політичного характеру, а також сприятливим науково-культурологічним підґрунтям.

Як для України, так і для Болгарії означений історичний період характеризувався піднесенням національної свідомості народів, їх прагненням до національної самоідентифікації. Як вже зазначалося, у ці часи в середовищі прогресивної інтелігенції набувала значної популярності ідея слов'янської єдності. Практично всі слов'янські народи, особливо ті із них, національні права яких обмежувалися, прагнули віднайти своїх ідейних прихильників серед інших слов'янських народів, налагоджуючи з ними різнопланові, у тому числі й творчі контакти. Національне становище болгар під владою Туреччини і національне питання українців у Російській і Австро-Угорській імперіях були однаково проблематичними. Саме ця подібність послужила поштовхом для активного творчого обміну між болгарськими і українськими літераторами, громадськими і науковими діячами для спільного пошуку оптимальних шляхів національного відродження, творчого вираження ідей національної свободи.

Значною мірою культурному зближенню обох народів сприяла тривала присутність в Україні численної болгарської діаспори, у тому числі тих представників останньої, які тимчасово проживали на українських теренах, здобуваючи освіту у провідних українських навчальних закладах Одеси, Миколаєва, Києва, Львова і Харкова. Патріотично налаштована творча болгарська молодь, послуговуючись подібністю болгарської та української мов, швидко вбирала в себе літературні традиції свободолюбивих українських літераторів, наслідуючи їхні ідеї при створенні власних оригінальних творів.

Українсько-болгарські літературні зв'язки впродовж XIX ст. пройшли кілька етапів у своєму розвитку. Для останньої чверті століття характерний стрімкий розвиток саме оригінального жанру, з домінантою реалістичного напрямку.

Також слід наголосити, що розвитку українсько-болгарських літературних зв'язків означеного періоду сприяло зміцнення особистих контактів

у середовищі творчої інтелігенції — між літераторами, громадськими діячами і науковцями. Постійний обмін інформацією й творчими здобутками, спільна діяльність у наукових та освітніх закладах, творчих громадських і суспільно-політичних організаціях давали плідні результати на ниві літературної праці.

---

¹ *Атанасов П.* Украинские кириллические старопечатные книги XVI–XVII вв. в Болгарии // Сов. славяноведение. — 1972. — № 6; *Литаврин Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // IX Международный съезд славистов: история, культура, этнография и фольклор славянских народов. — М., 1983; *Медведев И.* Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры // Культура Византии XIII — первая XV в. — М., 1991.

² *Шелудько Д.* Впливи Шевченка на Любена Каравелова // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1928. — Кн. XVIII; *Кирилюк Є.* Шевченко і болгарська література // Вітчизна. — 1958. — № 3; *Дмитрук В.* Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків XIX — початку XX століття. — К., 1958; *Москаленко В.* Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст. — К., 1987; *Чорній В.* Юрій Венелін — будитель слов'янських народів // Проблеми слов'янознавства. — 1990. — № 42; *Шишманов І.* Роля України в болгарським відродженню. — Відень, 1916; *Чилингиров С.* Тарас Шевченко на български // Сборник в честь на профессор Ив. Д. Шишманов по случай на тридесетгодишната му научна дейност (1889–1919). — София, 1920; *Каракостов С.* Тарас Шевченко и българската литература // Тарас Шевченко. Материали за доклад. — София, 1947; *Атанасов П.* Иван Франко и България // Славяни. — 1956. — Кн. 2; *Русакиев С.* Тарас Шевченко и българската литература. — София, 1964; *Конеv И.* Литературни взаимоотношения и литературен процесс. — София, 1974; *Терзийская Л.* Проникновение и восприятие творчества Т.Г. Шевченко в Болгарии // Болгарский русист. — 1889. — № 6; *Динчев К.* Тарас Шевченко и българската литературно-фолклорна традиция // Балканистичен форум. — 1996. — Кн. 3.

³ Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., 1829. — Т. 1;

⁴ Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., — 1856. — Т. 2.

⁵ *Венелин Ю.* Критические исследования об истории болгар. — М., 1849; О характере народных песен у Славян Задунайских. Набросано Юрием Венелиным. — М., 1835; *Венелин Ю.* Грамматика нынешнего болгарского наречия. Публикация подготовлена Г.К. Венедиктовым. — М., 1997.

⁶ *Шишманов І.* Вказ. праця.

⁷ *Піскіжова В.* Болгаристичні студії в Україні XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 273–274.

⁸ Там само. — С. 275–284.

⁹ История древней русской словесности. Сочинение Михаила Максимовича. — К., 1839.

¹⁰ Срезневский И. Очерк книгопечатания в Болгарии // Журнал Министерства народного просвещения. — М., 1846. — Ч. LI.

¹¹ Головацький Я. Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських // Русалка Дністрова. — Львів, 1873.

¹² Попруженко М. Синодик царя Бориса. — Одесса, 1897–1899. — Т. 1–2.

¹³ Обзор славянских литератур. Лекции В. Ив. Григоровича (Записано слушателем его А. Смирновым): [Отд. оттиск из «Филологических записок». Воронеж, 1880].

¹⁴ Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898.

¹⁵ О народной поэзии Славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Осипа Бодянского. — М., 1837.

¹⁶ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860; Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 т. — Варшава, 1883. — Т. 1, 1887. — Т. 2.

¹⁷ Сумцов Н. Легенда о грешной матери // Киевская старина. — К., 1893. — Т. 41. — Кн. 5; Сумцов Н. Песни и сказки о живом мертвецце. К., 1894.

¹⁸ Халанский М. Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа. — Варшава, 1893. — Т. 1–2.

¹⁹ Москаленко В.А. Вказ. праця. — С. 59–61.

²⁰ Шишманов І. Вказ. праця.

²¹ Атанасов П. Иван Шишманов и Украина // Славяни. — 1958. — № 3. — С. 26.

²² Сохань П. Очерки истории украинско-болгарских связей. — К., 1976. — С. 63–64.

²³ Новобългарска сбирка. — М., 1863.

²⁴ Русакиев С. Вказ. праця.

²⁵ Каравелов Л. Избрани съчинения. — София, 1956. — Т. 3.

²⁶ Шишманов И. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождението // Спомен за Тараса Григориевича Шевченко. — София, 1914.

²⁷ Там само.

²⁸ Грабовський П. Вибрані твори. — К., 1949; Дмитрук В. Сторінки вікової дружби. — Львів. — 1958. — С. 68.

²⁹ Старицький М. Поетичні твори. — К., 1987. — С. 47–48.

³⁰ Піскіжова В. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 238–251.

³¹ Там само. — С.

³² Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1890 р. // Зібр. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 46.

³³ Українка Л. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1894 р. // Твори в десяти томах. — К., 1965. — Т. 9. — С. 160–161.

³⁴ *Українка Леся*. Лист до О.П. Косач (матері) від 14 червня 1894 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 238.

³⁵ *Кармазіна М.* Леся Українка. — К., 2003. — С. 178.

³⁶ *Москаленко В.А.* Вказ. праця. — С. 157.

³⁷ *Українка Леся*. Лист до М.І. Павлика, 21 травня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К. — 1978. — Т. 10. — С. 302.

³⁸ *Москаленко В.А.* Вказ. праця. — С. 167–168.

³⁹ *Українка Леся*. Лист до Л.М. Драгоманової-Шишманової та Ів. Шишманова, 21 серпня 1895 р. // Публікації, статті, дослідження. — К., 1956. — Т. 2. — С. 161; *Українка Л.* Лист до М.І. Павлика, 2 вересня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 320.

⁴⁰ *Франко І.* Из болгарських пісень народних. Пісні гайдуцькі// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 10. — С. 73–82.

⁴¹ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 42; *Малярчук Н.* Иван Франко и българското народно творчество // Език и литература. — София. — 1963. — № 2.

⁴² *Франко І.* Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдиногога// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 30. — С. 621.

⁴³ Там само. — С. 654–655.

⁴⁴ Там само. — С. 572.

⁴⁵ *Франко І.* Староболгарське письменство// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 40. — С. 63.

⁴⁶ Работническа библиотека. — 1894. — № 14.

В статъе исследуются украинско-болгарские литературные связи ХІХ в., основные этапы и направления их развития. Особенное внимание уделяется вопросу роли личных контактов между литераторами в процессах творческого обмена и взаимовлияния украинской и болгарской литературы.

Ключевые слова: болгарское возрождение литература, литературоведение, литературные связи, творческий обмен, взаимовлияние.

In the article analyzes Ukrainian-Bulgarian literary connections of the nineteenth century, the milestones and directions of their development. Particular attention is paid to the role of personal contacts between writers in the process of creative exchange and interaction of Ukrainian and Bulgarian literature.

Key words: Bulgarian renaissance literature, literary criticism, literary connections, the creative exchange and interaction.

Микола Варварцев

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «LA RIVISTA EUROPEA» (1870-ті роки)

У статті висвітлюється започаткування наукової україністики в Італії у 70-ті роки XIX ст., роль флорентійського журналу «La Rivista Europea» та його співробітника Михайла Драгоманова в ознайомленні західноєвропейської громадськості з дослідженнями історії українського народу.

Ключові слова: *славістика, італійська україністика, історія України, фольклор, історик Михайло Драгоманов.*

У грудні 1869 р. у Флоренції вийшов перший номер нового щомісячного журналу «La Rivista Europea» («Європейський огляд»), присвячений питанням літератури, науки і мистецтва. Свою назву він успадкував від міланського періодика, що виходив у 1838–1848 рр. у період боротьби за національне об'єднання Італії.

Нове флорентійське видання заснував один із учасників руху Рісорджименто, професор Інституту вищих наук Анджело Де Губернатіс. Спираючись на патріотичні традиції попередників, він ставив за мету сприяти розвитку італійської культури і науки шляхом якнайширшого спілкування з інтелектуальним середовищем інших країн. Своє кредо професор неодноразово висловлював перед сучасниками, зокрема, виступаючи 1874 року із серією нарисів про італійське суспільство на сторінках петербурзького журналу «Вестник Европы». «Я, — писав він, — завжди поставав проти вузького патріотизму, який вважає Альпи нездоланною перешкодою, через яку не повинно нічого проникати до нас, і завжди обстоював вільний обмін ідей між націями»¹.

Від перших випусків «Європейський огляд» друкував статті й кореспонденції з Франції, Іспанії, Росії, інших країн, перебираючи роль загальноєвропейської трибуни, якою поряд з італійцями послуговувались іноземні вчені й літератори. Жоден італійський журнал не мав такої розгалуженої мережі кореспондентів усередині країни і за рубежом, яку вдалося створити Де Губернатісу. У лютому 1873 р. в списку співробітників журналу з'явилося ім'я М. Драгоманова, який на той час перебував у Флоренції за науковим відрядженням Київського університету св. Володимира. За кордоном він проводив активну дослідницьку і громадську діяльність: одночасно з пошуками і вивченням матеріалів із всесвітньої історії (що була його науковою спеціальністю) займався питаннями «українофільського руху»,

до якого прилучився ще із студентських літ. Одразу після переїзду на початку листопада 1871 р. із Гейдельберга до Флоренції він почав знайомитися з італійською пресою у пошуках відомостей про Україну і був розчарований. У першому ж флорентійському листі від 16 листопада до свого галицького кореспондента, студента Віденського університету М. Бучинського, він писав: «Про діла австрійські, а у частності галицькі, тепер уже почти вовсі нічого не знаю. Тутешні газети тим хуже німецьких, що закордонними ділами займаються мало». З наступного листа від 26 листопада — 2 грудня до того ж самого адресата дізнаємося знову про справи преси: «З нетерпінням сліжу я за звітками з Австрії і ради цього перечитую німецькі газети [...], бо італіянці не дуже то багато пишуть про чужі діла і краї. Та живої суті по газетам не вислідиш: все міністри та голі імена, а народів і не видно»².

Учений сповіщав, що читає згадані газети у «кабінеті для читання». Це була бібліотека, заснована відомим просвітителем доби італійського Рісорджименто Джованом П'єтро В'єссе (1778–1863). Зазначимо, що її зібрання друків того часу збереглося до наших днів і є складовою частиною муніципальної бібліотеки м. Флоренції, що нині має ім'я його засновника. Тут також зберігся архів «кабінету». Саме у книгах реєстрації читачів нам удалося знайти відомості про Драгоманова. Це два його власноручні записи італійською мовою, що підтверджують інтерес ученого, зокрема до преси. Перший від 21 листопада 1871 р. зазначає ім'я, прізвище та адресу помешкання вченого у Флоренції, а також термін, упродовж якого він збирався послуговуватися фондами кабінету — «3 місяці». Другий запис, зроблений 7 вересня 1872 р., вказує, що Драгоманов має намір читати саме «газети»³.

У фондах бібліотеки В'єссе можна знайти різні часописи, що у ХІХ ст. передплачував кабінет, — із Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Великої Британії, Бельгії та інших країн. Дізнатися з них щось суттєве про «українське питання», як пересвідчувався Драгоманов, було складно через панування офіційних повідомлень тих держав, до складу яких входили українські землі. Тому вже у листопаді 1871 р. він плекав ідею про створення спеціальної праці, присвяченої українству. «Якби мені, — писав Бучинському, — Ви дозволили аби дали місце у Вашому органі (йдеться про львівський часопис «Правда». — М.В.) для статті, котра би ізложила, не озираючись ні на що, од повного серця наші (т.є. мене і других подобних у Росії) мислі об українським вопросі, я б зробив це у довгенькому писанню»⁴.

Однак першу таку публікацію київський учений подав до «La Rivista Europea», з редактором якого він познайомився у грудні 1871р. завдяки письмовій рекомендації від видавця «Вестника Европы» М. Стасюлевича⁵. У жовтні 1872 р., за словами самого Драгоманова, вже був готовий «коро-

тенький перегляд літературного діла на Україні і у Галичині»⁶. 1873 року в двох номерах журналу за лютий і березень його працю під назвою «Український літературний рух у Росії і Галичині» було опубліковано за підписом «Українець».

У дослідницькій літературі участь М. Драгоманова в «La Rivista Eugorea» привертала увагу при вивченні його літературознавчої і фольклористичної діяльності. 1906 року, видаючи «Розвідки Михайла Драгоманова»⁷, М. Павлик опублікував у третьому томі переклади деяких флорентійських статей ученого, обминувши, однак, першу і найбільшу, якій сам автор надавав принципово-програмного характеру. Значно пізніше — 1970 року — ця праця розглядалася у контексті однієї з тем літературознавства — у статті Д. Наливайка «Драгоманов — популяризатор Шевченка в Західній Європі»⁸. Побіжно вона згадана також у монографії З.М. Потапової про російсько-італійські літературні зв'язки (1973 р.)⁹. Щодо італійської історіографії, то в ній тема «Драгоманов і «La Rivista Eugorea»» на розроблялася. 1994 року в Римі вийшла спеціальна праця про українські й білоруські студії в Італії, але її хронологічні рамки обіймають період 1920–1990 роки¹⁰.

Воднораз слід зауважити, що у зазначених вище дослідженнях участь Драгоманова в італійському щомісячнику трактується саме із позицій завдань літературознавчої науки. До цього певною мірою спонукала сама назва публікації українського вченого, що промовляє про «літературний рух». Однак і Драгоманов, і його італійські сучасники вкладали у терміни «література», «літературний» ширший зміст, що обіймав не лише твори красного письменства. Це підтверджують коло тем і питань, включених до праці «Український літературний рух у Росії і Галичині», й самий заголовок її першого розділу — «Історія й етнографія». Так само вживався термін «письменник». Один із прикладів цього — виданий 1880 року у Флоренції професором Де Губернатісом «Біографічний словник сучасних письменників»¹¹, де вміщено багато статей про авторів книг із мистецтва, природознавства, історії, економіки тощо. Тут фігурують такі особистості, як натураліст М. Доріа, хірург М. Пірогов, поет І. Франко, генерал Дж. Гарібальді та ін. Нарешті, маємо роз'яснення самого Драгоманова в його праці «Література російська, великоросійська, українська і галицька» (1873), в якій він прагнув розкрити «відносини українських писателів і літератури до громади», показати що «таке була і єсть українська література щодо ідей, т.є. які потреби і які обставини соціально-політичні викликали до життя цю літературу і давали їй той чи другий напрямок і характер», «що таке була і єсть ця література по її матеріалу»¹².

Йшлося, отже, про розгляд явищ політичної історії. Характерно, у примітці редакції журналу до публікації «Українського літературного руху» наголошувалось, що її «високоосвічений і вільнодумний автор порушує в

ній історичну і етнографічну проблему»¹³, що, власне, впливало із завдання, яке ставив Драгоманов перед собою — представити західноєвропейському читачеві певне коло найважливіших відомостей про весь народ — українців, їхнє походження, історію, сучасне життя.

Драгоманов уважав за необхідне починати свою працю з проблеми, відомої західній громадськості через політику європейських держав щодо Слов'янщини, зазначаючи: «Ми маємо сказати правду про становище та історію слов'янських народів і країн, про те, що обізнаність західноєвропейського суспільства не відповідає ані обширу території, яку займають ці народи, ані зростаючим зв'язкам між ними і Західною Європою. Більше того, ці країни у багатьох відношеннях менше відомі у Західній Європі, ніж деякі землі Азії або Африки, про які, за браком відомостей, говорять, послуговуючись принаймні передсудами»¹⁴.

Увага передусім приверталася до «прикладу новітнього часу» — польського повстання 1863 року, коли європейські держави, за винятком Пруссії, влаштували на його підтримку «хрестовий похід» проти Російської імперії. «Друзі польської революції» спирались у своїх діях на гасла самих повстанців, не розрізняючи у національних прагненнях поляків «справедливі і несправедливі вимоги». Цього б не сталося, зазначав автор, якби західні політики володіли належними «знаннями з історії та етнографії країн слов'янських народів»¹⁵. Адже претензії «польської національної партії» ігнорували принцип національності й сягали, окрім власне польських етнографічних територій, українських і білоруських земель, «народи яких ніколи не припиняли протестувати проти панування польської аристократії». Драгоманов уживав поширену в тогочасній літературі термінологію щодо згаданих земель — «литовські» та «західноруські» й пояснював, що в історичних джерелах українці фігурують під назвами «руські», «русини», «малороси» і, власне, «українці». Через те він нагадував про свідчення Боппана, Герберштейна та інших європейців минулих століть, які виокремлювали на східнослов'янських територіях український народ.

Ще одним приводом для написання своєї праці Драгоманов уважав поширену в середині XIX ст. у Західній Європі теорію, що заперечувала окремішність українців як нації. Вона подавалась як висновок наукової думки, цитувалась у виданнях таких дослідницьких інституцій, як Антропологічне товариство Франції. Автором цієї теорії був польський емігрантський публіцист Г. Духинський, який уважав український народ складовою частиною польської нації. Його брошури, опубліковані французькою мовою у Парижі, сприймалися безкритично у західноєвропейській історіографії, тоді як праці про Україну, виконані українськими вченими, залишалися terra incognita для неї. Тому Драгоманов зазначав, що своїм виступом в «Європейському огляді» прагне подати «бібліографічний нарис

української літератури», аби прислужитися розкриттю питань «сучасних міжслов'янських відносин».

Отже до висвітлювання різних етапів української історії він залучив передусім праці «знаного історика проф. Костомарова», який ще 1861 року в петербурзькому журналі «Основа» подав аргументовану критику помилкових поглядів Духинського. Від Драгоманова зарубіжні читачі дізналися і про студію Костомарова — «Две русские народности», що підтверджувала національну самобутність українців, їхню особливу історію й культуру, відмінні від російських. «Названий професор, — підкреслював Драгоманов, — є одним із ґрунтовних і ґрунтованих дослідників російської й польської історії, має бути визнаним знавцем питання про українську національність із більшим правом, аніж пан Духинський, незважаючи на те, що він із Києва»¹⁶.

На сторінках «Європейського огляду» постав широкий діапазон українознавчих досліджень, виконаних у ХІХ ст., окреслювалася роль Миколи Костомарова в їх розгортанні. Зарубіжній громадськості він був представлений як автор 13 томів «історичних монографій», створених на документах архівів Петербурга, Москви і Варшави. Серед його книг Драгоманов називав розвідку «Юго-Западная Русь и Брестская уния», присвячену об'єднанню латинської й грецької церков «усупереч бажанню українського народу», і «початку національної війни і революції проти поляків і панів». У характеристиці іншої його праці — «Гетман Богдан Хмельницький» зазначалося, що це — «три томи про найважливіший період революції малоруського народу та союз Малоросії з Великоросією, або Московською державою в ХVІІІ ст.». Монографія «Последние годы Речи Посполитой», за Драгомановим, висвітлює «окрім дипломатичної історії поділу Польщі, історію народних мас у Західній Русі тієї доби, передусім історію повстань українського населення проти польських поміщиків і католицького кліру в 1768–1769 рр.»¹⁷ Підсумовуючи огляд праць Костомарова, Драгоманов підкреслював, що вони є показником того, що автор прагнув «писати історію народу, а не тільки офіційних відносин».

До уваги західного читача було винесено і питання про витоки формування української національності. Посилаючись на літописи, Драгоманов називає у стародавній Русі «жителів Києва, Волині та ін. справжніми предками українців», тоді як поляки «для західних русичів, для українців завжди були окремим народом». Аналізуючи подальший період історії, автор спробував визначити соціальний склад українського народу. «У роки революції під проводом Хмельницького, — вказував він, — до українських козаків України належали, окрім самих козаків, тобто малоруського народного війська, частина малоземельного дворянства, обурена переслідуванням греко-руської віри, і майже весь народ України»¹⁸.

Завдяки «Європейському огляду», який надав свої сторінки для розвідки Драгоманова, надбанням західноєвропейської історіографії стала статистична характеристика України XIX ст. як по регіонах, так і щодо всіх її територій у цілому. Вона реєструвала 12 млн. українців Російської імперії, які жили на землях Лівобережної й Правобережної України, а також у «Новоросії». Автор дослідив і українську людність в Австро-Угорській імперії, показуючи терен її розселення — Східну Галичину, Буковину, Червону Русь (Закарпаття). Називаючи кількість австрійських українців — 3100000, Драгоманов наголошував, що вони — частина того самого населення, що мешкає у Російській імперії — «на Волині, Полтавщині та ін.»

У другій частині праці Драгоманова — «Література» — виклад історії України торкався періоду від кінця XVIII ст. до 70-х років XIX ст., акцент робився на перебігу подій українського національного руху, культури і науки. Принагідно згадувалися відомі західним дослідникам бретонська і провансальська проблеми у Франції, каталонська — в Іспанії, фламандська — у Бельгії, щоб, порівнюючи, виокремити характерні риси «українофільства» або «хлопоманства». Драгоманов зазначав, що український рух не є суто національним, як на Заході, бо переймається не лише долею національної культури: «Як усі рухи, засновані на національних ідеях і пов'язані з історичними народними традиціями, українофільство має певне політико-соціальне забарвлення [...] Щирі прихильники національних малоруських ідей найбільше симпатизують автономії Малоросії у тій формі, в якій вона зберігалась у XVII ст., коли козаки Малоросії мали визнане Переяславським трактатом із Московським царством право вибирати своїх керівників і свою адміністрацію»¹⁹. Водночас Драгоманов критично оцінював тенденції за правління гетьманів — прагнення козацьких ватажків стати дворянами за прикладом великоросіян, їхню участь у покріпаченні українських козаків — тих, хто саме завойовував «козацьку волю».

Далі йшлося про новий етап українського руху, що збігся із скасуванням кріпосного права 1861 року і польським повстанням 1863 року. Відтоді «малоруські патріоти» мали можливість діяти «лише спільно з ліберальною партією в усій Росії» задля здобуття «громадських свобод, обласної й міської автономії та поширення серед народу освіти і науки». У Російській імперії, за висновком Драгоманова, Україна була тим краєм, «де народ найдовше зберігав свободу особистості, де найбільш тривалий час утримувалася рівність між станами населення, де стихійні історичні традиції були живі, аніж будь-де»²⁰.

Щодо власне художньої літератури, то її розвиток Драгоманов розглядав у тісному зв'язку з українською історією. Починаючи від «Енеїди» Котляревського, у ній знаходили відображення різні сторони національного життя українців — у комедіях, пародіях, сентиментальних оповіданнях, мело-

драмах, ідиліях. Однак цей літературний процес, зазначав історик, «поступово перейшов до наукових студій життя, поезії, уявлень та історії народу, демократичних ідей». Українською літературою прищеплювалася «повага до народу», визнавалися «права народних мас». У цьому особливу роль відіграла фольклористична література: «Серед наукових праць, які продукує малоруський літературний рух, одне із перших і почесних місць посідає видання пам'яток народної поезії і звичаїв»²¹. У «La Rivista Europea» було представлено низку праць та імена тих, хто досліджував історію українського народу за творами фольклору — Цертелева, Максимовича, Срезневського, Метлинського, Закревського, Костомарова, Мордовцева, Куліша, Рудченка, Лисенка та ін. В Україні, вказував Драгоманов, побутував власний самобутній епос — думи — пам'ятки багатовікової боротьби українців проти іноземних поневолювачів у XVI–XVII ст. У своїй флорентійській праці він знайомив читачів з історичними персонажами цих народних творів — Марусею Богуславною, Байдою-Вишневецьким, Іваном Виговським, Наливайком, Хмельницьким, Морозенком, Нечаєм, Чалим, Палієм, Мазепою²².

Драгоманов наголошував на «науковому і суспільному значенню студій, які пробудили новий інтерес до змагань українців в їхній історії». Тому він знову згадував Костомарова — «найбільшого вченого-історика», виокремлював Куліша — автора «історичного роману» «Чорна рада». Українські письменники — Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок та інші — своїми творами сприяли «зростанню почуття приязні до народних мас». Як явище української історії й культури було представлено М. Гоголя — «визначного гумориста і реформатора російської літератури», автора «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», «Миргорода», «Тараса Бульби». Гоголь був «прихильником українських народних пісень, оповідей і традицій [...] й тому з такою виразністю відтворив багато типових національних характерів і образів малоруських козаків, дворян, священників, семінаристів»²³.

Найяскравішим уособленням України, на думку Драгоманова, став Т. Шевченко. З «Європейського огляду» італійці вперше могли докладно дізнатися про діяльність і творчість великого поета, історію його життя і боротьби — викуп із кріпацтва, тираноборчу поезію, участь у «напівтаємному товаристві, іменованому братством Кирила і Мефодія», створеному для «сепаратистського повстання» у поєднанні з «панславистською революцією», віддання у солдати і заслання. Драгоманов писав про широке визнання Шевченка слов'янськими культурами, а також про німецькомовну публікацію «Тарас Григорович Шевченко — малоруський поет» Обриста, видану в Чернівцях, зазначаючи, що, навпаки, «у Західній Європі він майже невідомий». Тому історик уважав за потрібне окреслити коло основних

шевченківських творів. Серед них було представлено як збірку «Кобзар», так і окремі поезії — «Наймичка», «Невольник», «Катерина», «Кавказ», «Сон», «До Основ'яненка», «Чигрине, Чигрине», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «І мертвим, і живим...», «Шафарикові», «Ян Гус», «Єретик» тощо. Драгоманов перший на Заході вказав на світове значення діяльності українського генія: «Шевченко має належати до найбільших народних поетів, не тільки національних — бо націоналізм часто поєднується із вузькими ідеями і так званим шовінізмом, — а й до найбільших поетів демократії й свободи людства»²⁴.

Європейська громадськість почула й про перешкоди, що чиняться у Російській імперії проти української культури, зокрема про заборони, вжиті царським урядом у 1860-ті роки. Водночас історик підкреслив роль зв'язків українців Наддніпрянщини і Галичини у розвитку українського руху, національної культури, розповів про львівські центри українського відродження — «Матицю руську», «Просвіту», пресу, діяльність тамтешніх літераторів і вчених — Головацького, Партицького, Осадчого, Шараневича, Петрушевича. Італійський журнал відкрив Західній Європі ім'я і твори Ю. Федьковича — як письменника з народу, «із селянської родини», кращі поезії якого «засуджують несправедливості політичного і соціального життя, відтворюють картини його чудової батьківщини». З поданого нарису про галицьку літературу, зазначалося в «Європейському огляді», читачі можуть побачити «дедалі міцніючий союз українського патріотизму з демократичними і ліберальними ідеями нашого часу» та його мету — «просвіту народу і його визволення».

Отже, зламавши хибні стереотипи про слов'янство, дослідження М. Драгоманова презентувало на Заході широко аргументований науковий погляд на історію України, окреслювало важливі напрями її подальшого вивчення, значення її для розвитку українського національного руху.

Надаючи принципового значення цій праці, автор узявся і за її поширення. У редакції журналу він замовив її відбитки у вигляді окремої книжки, щоб адресувати їх ученим і публіцистам Франції, Великої Британії, Іспанії та інших країн. Загалом, за відомостями самого автора, було замовлено 200 відбитків²⁵. Тільки для поширення в Австро-Угорщині вчений передав 50 примірників через університетського колегу професора О. Кістяківського, який, повертаючись із закордонного відрядження до Києва, залишив їх у Львові. Того ж 1873 р. львівський часопис «Правда» заходом письменника В. Навроцького почав друкувати виклад цієї флорентійської праці.

Як і сподівався професор Де Губернатіс, вихід у світ «Українського літературного руху» набув великого резонансу в наукових колах Заходу. У листі від 18 січня 1873 р. до М. Бучинського М. Драгоманов писав, що

«Де Губернатіс радий, що зачеплен вопрос цікавий, бо він силиться зробити свою «La Rivista Europea» міжнародною»²⁶.

Наведені вченим факти та аргументи про Україну були настільки вагомими і беззаперечними, що європейська славістика стала переоцінювати свої українознавчі уявлення. Одним із перших відгукнувся лондонський журнал «Fortnightly Review» («Двотижневий огляд»), вмістивши статтю Левеле, який відмежовувався від тези про польські корені походження українського народу. Схвально відгукнувся про драгоманівську розвідку дослідник національних культур, редактор французького народознавчого періодика «Revue Celtique» («Кельтський огляд») Г. Гедоз. У листі, надісланому Драгоманову у Флоренцію, він повідомив, що до книги, яку пише про Росію і німців, має намір включити витяги із «Європейського огляду» про українців²⁷. Інший французький дослідник Л. Леже у паризькому часописі «La Republique Française» («Французька республіка») зазначав високий науковий рівень праці «Українця», опублікованої у Флоренції. Позитивні відзиви з'явилися також у періодиках «Correspondance slave», «Revue de France» (Франція), «Revue universelle et bibliotheque de Suisse» (Швейцарія) тощо. В Італії з позицією, висловленою Драгомановим, солідаризувалися професори Пізи, Флоренції, Рима.

Говорячи про всі ці відгуки, Драгоманов наголошував, що вони допомогли «звернути увагу європейської публіки на наше діло», на «нові» аспекти українського національного руху²⁸. Тоді ж він склав реферат одного із відгуків, статті Леже, надрукованого невдовзі у «Правді» під назвою «Наша література перед печатю західно-європейською»²⁹. У Росії спершу про флорентійську публікацію українця дізнались із газети «Санкт-Петербургские ведомости» — однієї з найпоширеніших в імперії. Її матеріал одразу передрукувала газета «Киевлянин» під назвою «Вартий уваги твір». «Автор, який сховав своє ім'я під псевдонімом «Україно», — писала вона, — очевидно, постійно до останнього часу стежив за всім, що з'являлося у нас в галузі історії, критики та етнографії, він знає не тільки праці пп. Костомарова, Куліша, Максимовича та інших, а й покликається на новітні статті». Переказуючи теми флорентійської розвідки, газета зокрема вказувала, що автор «уважає за необхідне спростувати фальшиві відомості, поширювані переважно французькою пресою щодо Великої й Малої Росії», познайомив італійських читачів із «історією Малоросії» та її «літературним рухом», звернув увагу «саме на народну поезію, згадав осіб, які займалися збиранням її пам'яток, і з великою докладністю зупиняється на Шевченкові»³⁰.

Поява в «La Rivista Europea» праці «Український літературний рух» поклала початок українсько-італійським науковим контактам у суспільствознавстві. Перед виїздом із Флоренції Драгоманов домовився з Де Губернатісом про подальшу співпрацю в «Європейському огляді». Невдовзі після

повернення на батьківщину в листі від 2 листопада 1873 р. він повідомляв видавця журналу, що облаштувався в Києві й готовий «обратиться к исполнению моего обещания Вам, а именно сообщать для Вашего журнала сведения о нашей библиографии. Две такие заметки посылаю теперь»³¹. Тут, проте, слід уточнити: ще перед тим, як залишити Італію, Драгоманов опублікував у травневій книжці «La Rivista Europea» другу свою працю — «бібліографічну» статтю «Нові видання Російського географічного товариства»³², в якій познайомив читачів флорентійського щомісячника передусім із томом досліджень етнографічно-статистичної експедиції в Україну під керівництвом П. Чубинського. Він виокремлював представлений у томі новий напрям українських історичних досліджень — «розвідку проф. О. Кістяківського з історії та карного права» і «студію Чубинського про звичаї та ідеї народної української юриспруденції порівняно із стародавнім руським і слов'янським правом».

Щодо згаданих Драгомановим двох заміток, то Де Губернатіс опублікував їх уже в грудні 1873 р. в розділі «Слов'янські літературні звістки»³³, продовжуючи лінію, обрану його київським кореспондентом на впровадження в європейську історіографію результатів українських наукових досліджень. Перша замітка розповідала про вихід у світ третього тому згаданої етнографічно-статистичної експедиції, видрукуваного «під наглядом М. Костомарова», підкреслювала значення вміщених тут нових фольклорних матеріалів для вивчення загальної історії українського народу. Другий допис популяризував «нову працю проф. Миколи Костомарова» — «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (перший випуск), присвячений подіям у Русі X–XIV ст.

У травні 1874 р. у Флоренції з'явилася чергова стаття Драгоманова — «Етнографічні студії в Києві»³⁴, в якій розглядалися розвідки, надруковані у «Записках» Південно-Західного відділу Російського географічного товариства — новоствореного київського наукового осередку, де гуртувалися представники різних галузей знань про Україну. Йшлося про дослідження професора ботаніки О. Роговича, секретаря відділу товариства П. Чубинського, етнографа О. Русова, композитора М. Лисенка, а також про власний реферат. Як і в попередніх своїх італійських публікаціях, Драгоманов акцентував увагу на студіях «історичних переказів і пісень» в Україні, створених самим народом, — про гайдамацький рух середини XVIII ст. («селянську революцію»), боротьбу проти турецьких загарбників, кріпацьку неволю тощо. Ця стаття була першою, яка донесла до західних народознавців ім'я визначного виконавця самобутнього українського кобзарського мистецтва — Остапа Вересая. Переказуючи зміст власної доповіді, виголошеної на засіданні товариства, Драгоманов зазначив глибокі історичні корені українства, вказав на «залишки» давньоруського героїчного епосу в

українських колядак: «найдавніші з них відтворюють політичне становище Південної Русі VIII–IX ст.». У цій же статті вчений порушив питання про включення українських історичних матеріалів до європейських компаративістських досліджень для вивчення зв'язків України з іншими народами — словаками, сербами, росіянами, німцями, італійцями та ін.

«La Rivista Europea» привернула увагу до питань історії України з огляду на проведення у Києві археологічного з'їзду (серпень 1874 р.). З приводу цієї події журнал писав двічі. Перша публікація, що з'явилась у грудні 1874 р., була передруком статті учасника з'їзду Л. Леже — із паризького «Revue politique e litteraire». Автор характеризував Київ як науковий центр із вивчення історії України, де працюють університет, духовна академія, Київська археологічна комісія. Називаючи доповіді та їх авторів, французький славіст виокремлював наукову діяльність Костомарова — «улюбленця публіки». «Раніше, — зазначав Леже, — він був професором у Києві та вже давно мешкає у Санкт-Петербурзі, але його вважають главою малоруської партії в літературі». Читачі дізналися, що у минулому історик зазнав переслідувань з боку російської влади. «Тепер він кумир молоді і його поява на з'їзді незмінно вітали схвальними вигуками»³⁵.

Докладніший звіт про перебіг археологічного з'їзду в «Європейському огляді» подав М. Драгоманов у січневому номері за 1875 р.³⁶ Як зазначав він, характерною рисою цього зібрання була велика кількість доповідей на «місцеві теми». Серед доповідачів називалися Дашкевич, Житецький, Лошкар'єв, Лебединцев, Лучицький, Малишевський, Терновський, Волков. Водночас автор звіту зазначав, що наукові студії України відбуваються в умовах перешкод, які чиняться із політичних мотивів за допомогою деяких органів російської преси. Саме під час з'їзду вони роздмухували заяви про «загрозу українського сепаратизму», щоб «позбавити національного почуття Південно-Західну Росію її природного ґрунту, стримати розвиток народної літератури», яка вже «збудила жвавий інтерес громадськості Петербурга і Москви до України та її народної поезії».

Січневий випуск «Європейського огляду» виявився «врожайним» на українознавчі праці. Тут з'явилася також підписана ініціалами «S.D.G.B.» стаття «Остап Вересай — останній слов'янський рапсод»³⁷. В її основу покладено реферат О. Русова, прочитаний на засіданні Південно-Західного відділу географічного товариства. Із архівних документів, що зберігаються у флорентійській Центральній національній бібліотеці, дізнаємося, що автором цього перекладу була дружина редактора Де Губернатіса С. Безобразова, у минулому киянка. У листі 2 червня 1874 р. до Де Губернатіса Драгоманов пропонував свою допомогу в перекладі реферату, зокрема цитованих там висловлювань знаменитого кобзаря, обіцяв також надіслати до Італії фотографії Вересая³⁸.

До січневої книжки журналу ввійшла й стаття «Нова книга добродіїв Антоновича і Драгоманова», присвячена виходу з друку в Києві книги «Исторические песни малорусского народа». Рецензент характеризував її як працю, створену на «нових ідеях». Подані у книзі зразки народної творчості, підкреслював він, віддзеркалюють різні, у тому числі найдавніші події історії України, сягаючи доби, що передувала монгольсько-татарському вторгненню до Європи, — походи київських дружин проти Візантійської імперії, князівські міжусобиці на Русі тощо. Окрема група опублікованих творів — «козацькі пісні» — відтворювали новий період української історії. Приверталась увага до коментарів, поданих Антоновичем і Драгомановим, про те, що автори книги «чудово знаються у малоруській історії і сучасному становищі цього народу». Вони, додавав рецензент, продовжують досліджувати нові масиви народно-пісенної спадщини, де йдеться про наступні періоди — «війни за незалежність» проти поляків, добу кріпосництва і післякріпосницький час, — з якими пов'язана поява в Україні «пісень свободи».

Ця стаття підписана псевдонімом «V.V.» («В.В.»). Автор, як видно з її змісту, був ґрунтовно обізнаний із тематикою українських досліджень. Зокрема він посилався на різні збірники українського фольклору що видавались упродовж XIX ст. Про те, що «V.V.» був близький до кола київських учених, можна здогадатися з іншої бібліографічної статті під тим самим псевдонімом — про видану в Києві книгу професора Київського університету В. Іконнікова «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее»³⁹.

То, хто ж ховався за псевдонімом «V.V.»? На жаль, ані словники псевдонімів, ані інші довідкові джерела не дають відповіді. Тому маємо висловити лише припущення щодо авторства згаданої рецензії, послуговуючись передусім списком членів київського відділу географічного товариства, в якому співпрацювали Драгоманов і Антонович, а також Ф. Волков (Вовк), службовець Київської контрольної палати. Саме у цей час він розпочинав свою наукову діяльність разом із Драгомановим та іншими вченими, входив до редакції газети «Киевский телеграф». Перша і остання літери його прізвища збігаються з ініціалами італійського псевдоніму. Однак, хто б не ховався за цим псевдонімом, маємо зазначити причетність до започаткування італійського українознавства, окрім самого Драгоманова, інших дослідників.

Співпрацю М. Драгоманова із флорентійським журналом «Європейський огляд» у справі поширення досліджень з української історії й культури було фактично перервано 1875 року, коли у вересні, на вимогу міністра народної освіти Росії, ученого позбавили роботи в університеті св. Володимира, а згодом влада закрила центри українознавчих студій —

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і газету «Киевский телеграф». Сталося так, що саме у цей час і професор Де Губернатіс утратив право на видання свого журналу. Проте ці обставини не могли змінити ініційованого Драгомановим нового в Італії наукового напрямку слов'янознавства — україністики. В «Європейському огляді» продовжували друкувати свої статті та інформації про нові праці українських учених Л. Леже та інші славісти. Наприкінці 70-х — у 80-ті роки XIX ст. студії про Україну були представлені у багатотомній «Історії світової літератури» Де Губернатіса, його статтях у журналі «Nuova Antologia», книгах інших італійських дослідників. Публікації «La Rivista Europea» дали поштовх до започаткування і розгортання аналогічних досліджень в інших країнах Західної Європи, створенню наукової основи західних уявлень про Україну та її історію, боротьбу за українське національне відродження.

Додатки

№ 1

1875, січень. — Рецензія журналу «Rivista Europea» на книгу В. Антоновича і М. Драгоманова про історичні уявлення в українській народній творчості.

Нова книга добродіїв Антоновича і Драгоманова

Ми вже повідомляли про видання вартої на увагу книги добродіїв професорів Антоновича і Драгоманова «Історичні пісні малоруського народу». Зараз же маємо намір докладніше розглянути питання, що містить ця книга і зазначити нові ідеї, запроваджені авторами у науку про малоруську народну поезію.

Малоруська народна поезія була предметом уваги окремих російських літераторів ще від початку XIX століття і наразі маємо більше дюжини збірок поезії, яку співає малоруський народ у Росії та Австрії. Отже, у збірнику, підготовленому добродіями Антоновичем і Драгомановим, є мало пісень, віднайдених недавно. Однак це не применшує значення книги, бо її автори поставили за мету головно впорядкувати історичні пісні, подати до них широкі коментарі і встановити їх автентичність. Адже критичне з'ясування автентичності є дуже необхідним, оскільки в усіх попередніх збірниках малоруських народних пісень знаходиться багато пісень, підроблених цілком або в окремих частинах.

Книга добродіїв Антоновича і Драгоманова поділяється на дві частини. Перша містить історичні пісні епохи, коли місто Київ було столицею руського народу, тобто у період, що передував появі татар у Західній Європі. Друга частина містить пісні козацьких часів. Особливу увагу привертає друга частина, де знаходимо деякі нові думки, які заслуговують на розгляд.

Російська народна поезія (не тільки малоросійська) є вельми багатогою, її історичні пісні, зазвичай, мають епічну форму і відомі під назвою «билини». Ці билини належать до різних епох, а деякі з них, безперечно, походять від праісторичних часів. Зміст більшої частини билин відтворює київську епоху: бенкети князя Володимира, подвиги його воїнів. З іменем Володимира тут часто пов'язуються згадки про події, що відбулися раніше або пізніше. Дивна річ: епічні пісні, що розповідають про Київ та його героїв, збереглися у Великоросії, у далекому Сибіру, на берегах Білого моря, тоді як малоросійський народ не знає нічого про билини, хоча Київ був центром так званої Малої Русі. Чимало літераторів марно шукали на берегах Дніпра, Дністра, Буга сліди історичної народної поезії, яка існувала у період до владарювання козаків. Та вони знайшли у Південній Росії багато пісень, безумовно стародавніх, яких співають на різних святах, народних ігрищах тощо. Ці пісні було визнано залишками часів язичництва, останнім відгомном міфологічної поезії, що, виявляється, була у минулому дуже поширеною у слов'янських народів. Отже, припускалося, що історичні пісні за часи панування Києва були цілком відсутні у Малоросії. Однак після публікації книги, про яку ми говоримо, ця думка не може бути вірогідною. Добродії Антонович і Драгоманов стверджують, що історичні пісні мають належати не тільки до епічних пісень і що в межах малоросійської території історичний елемент у святах та ігрищах розпізнається значно легше, ніж елемент міфічний. Автори прагнуть довести, і не даремно, що в цих піснях знаходяться численні приклади звичаїв та обрядів, політичного становища у той самий період, про який йдеться у билинах київського циклу. Так, наприклад, у пісні, позначеній у книзі номером 1, ми чітко бачимо згадки про мандри до Константинополя, що здійснювали вояки варяги для спустошення міста грецької імперії або щоб поступити на службу до імператорської гвардії. Інші пісні містять згадки про тривалі війни, які вели князі династії Рюрика, коли державу було поділено на багато цілком незалежних князівств. Тут знаходяться і свідчення щодо внутрішньої політики князів, устрою їхнього війська тощо. Воднораз добродії Антонович і Драгоманов, посилаючись на нову точку зору, висловлену ними раніше як припущення, уміщують серед історичних пісень XI і XII століть й такі, які, проте, не мають точних прикмет часу їх створення (див. другу пісню за номером 8). Та слід сказати одразу, що ці помилки дуже рідкісні й, безперечно, не підважують головної ідеї книги і не руйнують уявлення про

історичне значення пісень, що дотепер розглядалися лише у міфологічному контексті.

Друга частина збірки містить пісні козацькі; у ній йдеться, зазвичай, про війни проти турків або татар. Героїзм козаків, їхнє страдницьке життя у полоні, кохання дівчини до козака, варварське поводження магометан із християнами — ось мало не всі сюжети пісень другої частини книги. У цій частині є багато важливих коментарів, якими супроводжуються пісні. Ці коментарі переконують, що добродії Антонович і Драгоманов чудово знаються у малоросійській історії й сучасному становищі цього народу; тут знаходимо також деякі важливі для порівняльної літератури відомості про народні пісні інших націй, переважно слов'янських.

Добродії Антонович і Драгоманов не думають зупинитися на виданні малоросійських народних пісень. Вони обіцяють опублікувати згодом другий том, в якому буде зібрано історичні пісні епохи війн за незалежність проти поляків і пісні часів кріпосництва. 1848 року в Галичині й 1861 року в Росії за нових соціальних умов виник новий вид народної поезії — пісні свободи. Вони складатимуть останню частину другого тому в збірці добродіїв Антоновича і Драгоманова.

В.В.

La Rivista Europea, 1875, gennaio, pp. 410-412. Переклад з італійської.

№ 2

1875, 7 березня. — Відгук газети «Киевский телеграф» на слов'янознавчі та українознавчі публікації в журналі «La Rivista Europea».

Библиография

«Rivista Europea» о культуре нашей и наших соседей

Шестой уже год, как выходит во Флоренции ежемесячное издание «Rivista Europea» под редакцией профессора санскритского языка и сравнительного языковедения в тамошней Школе высших наук (Scuola dei studi superiori) г. Анджело де Губернатиса, знакомого нашей публике по статьям и корреспонденциям, печатаемым в «Вестнике Европы». Журнал этот в особенности выдается богатым развитием библиографического отдела, а в нем — сведениями о литературном движении в таких странах, о которых редко приходится встречать известия несмотря на то, что в них появляются вещи в научно-литературном отношении ценные и во всяком случае совершенно интересные в культурном отношении явления. Таковы, например, Испания, Португалия, Южная Америка, Венгрия, Румыния,

Греция, славянские земли, где итальянский журнал имеет корреспондентов едва ли не больше, чем какой другой журнал в настоящее время. Для нас, русских, интересно то, что «Rivista Europea» особенно часто говорит о России, а также о странах с нами пограничных едва ли не чаще всех других западных, да и наших изданий.

Первый номер «Rivista Europea» за текущий год заключает в себе особенно много статей вышеупомянутого рода. Так, в нем помещена вступительная лекция г. Луи Леже в курсе русского языка (*La langue russe*) в парижской Школе живых восточных языков, статья издателя о поэте Алексее Жемчужникове, живущем теперь во Флоренции, критическая статья о сборнике исторических песен малорусского народа гг. Антоновича и Драгоманова, к которой мы решаемся сделать поправку, что весь сборник, как видно из предисловия, рассчитан не на два тома, а на пять томов, статья г. Драгоманова об археологическом съезде в Киеве в 1874 г., статья «Остап Вересай», помеченная буквами, в которых не трудно узнать переводчицу рассказа Тургенева «Вешние воды» на итальянский язык. Во второй книжке флорентийского обозрения находим статью московского профессора Буслаева «Заметки о славянской мифологии», писанную по поводу новой книги издателя о «Мифологии Вед», начало французского перевода лучшей повести г-жи Кохановской «Из галереи дедовских портретов», а также заметки I.K. по поводу приведенной в декабрьском «Rivista Europea» выдержки о Пушкине из книги Кастеляра об истории республиканско-демократического движения в Европе [...] В обоих NN итальянского обозрения, кроме того, помещена литературная корреспонденция из Греции и из Румынии.

Последняя страна граничит с нами. Некогда малорусские магнаты и козаки проливали кровь свою вместе с румынами против турок. Румыния дала нашей литературе Петра Могилу и Кантемира. Теперь же у нас о Китае больше знают и чаще говорят, чем о Молдо-Валахии несмотря на то, что в России живет 910000 молдован, на которых не может не влиять ход культуры их соплеменников [...].

Киевский телеграф, 1875, 7 марта, № 29.

---

¹ Вестник Европы (Санкт-Петербург). — 1874, июль. — 6.111.

² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. — Львів, 1910. — С. 55, 60.

³ Biblioteca Viesseux, Firenze, archivio storico, libro dei soci 3.9.871 — 19.3.875, pp. 20, 73.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова... — С. 61.

- ⁵ М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. — СПб., 1913. — Т. 5. — С. 189, 195.
- ⁶ Переписка Михайла Драгоманова... — С. 172.
- ⁷ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1906. — Т. 3.
- ⁸ *Наливайко Д.* Драгоманов — популяризатор Шевченка в Західній Європі // Збірник праць вісімнадцятої наукової Шевченківської конференції. — К., 1971.
- ⁹ *Потанова З.М.* Русско-итальянские литературные связи. Вторая половина XIX века. — М. 1973. — С. 114–116.
- ¹⁰ *Sgambati E.* L'Ucrainistica e la Bielorusistica in Italia nel settantennio passato (1920–1990) e i loro compiti futuri. In: *La Slavistica in Italia.* — Roma, 1994.
- ¹¹ *De Gubernatis A.* Dizionario biografico degli scrittori contemporanei. — Firenze, 1880.
- ¹² *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 143.
- ¹³ *La Direzione // La Rivista Europea.* — 1973 (febbraio). — P. 475.
- ¹⁴ *Ukraino. Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia // La Rivista Europea.* — 1873, febbraio. — P. 475.
- ¹⁵ *Ibid.* — P. 477.
- ¹⁶ *Ibid.* — P. 480.
- ¹⁷ *Ibid.*
- ¹⁸ *Ibid.* — P. 485.
- ¹⁹ *La Rivista Europea.* — 1873 (marzo). — P. 64.
- ²⁰ *Ibid.* — P. 66, 72.
- ²¹ *Ibid.* — P. 66.
- ²² *Ibid.* — P. 67–68.
- ²³ *Ibid.* — P. 67, 68, 69.
- ²⁴ *Ibid.* — P. 75.
- ²⁵ *Ibid.* — P. 87.
- ²⁶ Переписка Михайла Драгоманова... — С. 269.
- ²⁷ *Студинський К.* Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким // За сто літ (Київ). — 1927. — Кн. 1. — С. 125.
- ²⁸ Там само. — С. 124.
- ²⁹ *Правда (Львів).* — 1873. — Ч. 7. — С. 278.
- ³⁰ *Киевлянин.* — 1873. — 21 августа. — № 99.
- ³¹ *Biblioteca nazionale centrale a Firenze, archivio A. De Gubernatis, cass. 47, № 9.*
- ³² *Ukraino. Le recenti pubblicazioni della società geografica Russa // La Rivista Europea.* — 1873 (maggio). — P. 459–463.
- ³³ *Notizie letterarie slave // La Rivista Europea.* — 1873 (dicembre). — P. 202.
- ³⁴ *M.D. Studii etnografici al Kiev // La Rivista Europea.* — 1873 (maggio). — P. 574–593.
- ³⁵ *Notizie letterarie slave // La Rivista Europea.* — 1874 (dicembre). — P. 211.
- ³⁶ *Dragomanoff M.* Il Congresso archeologico a Kiev nell'agosto 1874 // *La Rivista Europea.* — 1875 (gennaio). — P. 412–416.

³⁷ S.D.G.B. Ostap Nikitic Veressai, l'ultimo de'rapsodi slavi // La Rivista Europea. — 1875 (gennaio). — P. 416–418.

³⁸ Biblioteca nazionale centrale a Firenze, archivio A. De Gubernatis, cass. 47, № 9.

³⁹ V.V. Il nuovo libro de'signori Antonović e Dragomanoff // La Rivista Europea. — 1875 (gennaio). — P. 207–209.

В статтє освещается период становления научной украинистики в Италии в 70-х годах XIX ст., роль флорентийского журнала «La Rivista Europea» и его сотрудника Михаила Драгоманова в ознакомлении западноевропейской общественности с исследованиями истории украинского народа.

Ключевые слова: славистика, итальянская украинистика, история Украины, фольклор, историк Михаил Драгоманов.

The article purports to analyze the problem of forming of the Ukrainian studies in Italia within the 70s of the XIX century. The author examines the contribution of Florentine magazine «La Rivista Europea» and its collaborator M. Dragomanov to dissemination of scientific knowledge of the Ukrainian people's history in Western Europe.

Key words: Slavonic studies, Ukrainian studies in Italia, history of Ukraine, folk-lore, historian Mykhailo Dragomanov.

УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА У МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ (70–80-ті роки ХІХ ст.)

У статті на основі опублікованих джерел, документів Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлено історію співпраці Університету Св. Володимира 70–80-х років ХІХ ст. із провідними науково-освітніми установами Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Великої Британії та інших країн.

Ключові слова: *європейська культура, університет, співпраця, науково-освітні заклади, закордонні відрядження, книгообмін, всесвітні виставки, міжнародні наукові форуми.*

В європейській історії остання третина ХІХ ст. позначилася зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набула поширення гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографу, кінематографу, двигунів внутрішнього згоряння, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації... Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію в системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки і заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

З точки зору осмислення місця України в загальноєвропейському науково-освітньому просторі виняткове значення мають дослідження міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира, виконані переважно вітчизняними ученими¹. Здійснити їх подальший розвиток для з'ясування масштабів і специфіки співпраці київських учених із провідними науковими установами світу дають можливість джерельні відомості, почерпнуті з архівних матеріалів і недостатньо вивчених опублікованих джерел. Метою цієї статті є спроба відтворити картину міжнародної співпраці Київського університету 70–80-х років ХІХ ст. на базі матеріалів Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва, а також публікацій документів XIX ст.²

Упродовж останньої третини XIX ст. наукові традиції Університету Св. Володимира, незважаючи на запровадження 1884 року статуту, що суттєво обмежував його автономію, розвивались у тісному зв'язку із зарубіжними науково-освітніми закладами. Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-літнього ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету³, Інституту Оссолінських у Львові — з щирими зиченнями розвитку й успіху («serdeczne życzenia rozwoju i powodzenia») ⁴, а також від Львівського університету — із побажанням, щоби Університет Св. Володимира ніколи не зупинявся на шляху наукового прогресу, і щоби йому ніколи не бракувало умов для успішного розвитку («nie ustawał nigdy na drodze postępu naukowego i by mu nigdy nie brakło warunków pomyślnego rozwoju») ⁵. Ректор Страсбурзького університету кайзера Вільгельма надіслав із берегів Рейну до берегів Дніпра теплі побажання процвітання й благополуччя: «Warme Segenswünsche für das fernere Blühen und Gedeihen der Universität des heiligen Wladimir ehen vom Rheine an die Ufer des Dnjepr» ⁶. В адресі Лейпцизького університету визнано славу давнього міста Києва та його університету як «центру східноєвропейської культури» («Zentrum der Kultur für die östlichen europäischen Länder») ⁷. До Київського університету надійшли вітальні адреси і від Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Празького, Римського, Хорватського університетів, Імператорської Римсько-Католицької Академії, Югослов'янської Академії у Загребі, фірми Брокгауза у Лейпцигу ⁸.

Завдяки Університету Св. Володимира серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні наукові форуми, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських науково-освітніх установ. 1880 року до Ради Київського університету надійшло повідомлення від ректора Будапештського університету щодо святкування столітньої річниці відновлення цього закладу за правління королеви Марії Терезії ⁹. У лютому 1884 р. австро-угорський посол у Росії поінформував керівництво Університету Св. Володимира про запланований на 16–23 квітня 1884 р. міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. 1886 року ректор отримав від міністерства освіти повідомлення, поширюване бельгійським посланником у Росії, щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу (1889) на здобуття призу в 25 тис. франків за кращу працю про електрику, її сучасний прогрес і перспективи розвитку ¹⁰.

1888 року до університету надійшла інформація про запланований на 1889 р. у Стокгольмі VIII міжнародний з'їзд орієнталістів¹¹.

Учені Київського університету брали активну участь в організації найважливіших заходів європейського культурного життя. Професори П.П. Алексєєв і В.О. Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі Росії у Віденській всесвітній виставці 1873 року, повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії й землі Війська Донського¹². 1877 року фізикоматематичний факультет виступив з ініціативою відправити на Паризьку всесвітню виставку 1878 року публікації праць М.Ф. Хандрикова «Система астрономії» і П.П. Алексєєва «Органічна хімія», а від медичного факультету В.О. Бец зголосився надати анатомічні експонати¹³.

Провідною формою міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира 70–80-х років XIX ст. були закордонні наукові подорожі його вчених, причому відповідно до пропозиції комісії з розгляду звіту міністерства народної освіти Російської імперії за 1869 р. закордонні відрядження за державні кошти мали надаватися передусім молодим професорам, «від яких університети більше мають право очікувати корисні результати у майбутньому, аніж від професорів, які закінчують уже свій викладацький терен»¹⁴.

Керуючись інструкцією університетської Ради, приват-доцент кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії й статистики В.А. Субботін розпочав свою закордонну наукову подорож 1869–1870 рр. із відвідання Мюнхенського університету й занять під керівництвом професора М. фон Петтенкофера — знаменитого німецького природознавця, основоположника експериментальної гігієни. Петтенкофер з особливою увагою поставився до студій київського гігієніста, подбавши про те, щоби він простежив майже всю експериментальну частину його лекцій¹⁵.

Доцент по кафедрі філософії М.Є. Скворцов, який упродовж 1868–1869 рр. і 1869–1870 рр. викладав також грецьку словесність, для підготовки до друку діалогу Платона отримав відрядження за кордон, що тривало з червня 1870 р. до серпня 1871 р.

Основні завдання закордонної поїздки 1870 року ординарного професора римської словесності В.І. Модестова полягали в ознайомленні з результатами останніх археологічних розкопок у Римі; вивченні римської топографії; студюванні новітньої італійської наукової літератури, відсутньої в Російській імперії; підготовці своїх творів до друку німецькою мовою у Лейпцигу; розвитку існуючих і налагодженні нових зв'язків у європейському «філологічному світі»¹⁶.

Цього ж року відрядження за кордон отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі оперативної хірургії В.О. Караваєв — до Німеччини й

Франції; ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко; ординарний професор по кафедрі загальної патології Н.А. Хржонщевський; доцент медичної фізики О.С. Шкляревський; про-реktor анатомії Л.Л. Дювернуа.

Ординарний професор по кафедрі зоології О.О. Ковалевський 1870 року виїхав у річне закордонне відрядження, під час якого здійснив поїздку на Червоне море, звідки привіз до університетського зоологічного музею колекцію морських тварин. Навесні 1873 р. він здійснив екскурсію до Алжиру¹⁷.

М.П. Драгоманов, здобувши 1870 року ступінь магістра всесвітньої історії, вирушив у дворічну наукову подорож, упродовж якої він мав змогу поглибити свої знання з історії, ознайомитися з викладацькими методиками провідних навчальних закладів Західної Європи. У липні 1871 р., згідно з наказом міністерства народної освіти, термін відрядження було подовжено до січня 1873 р., а в лютому цього року — до травня¹⁸. Свої враження від закордонної поїздки Драгоманов виклав у автобіографії. По дорозі до Берліна він звернув увагу на «обрусіння» Варшави й «обпрусіння» Познані. Вісім місяців, проведених ученим у Берліні, припали на час розпалу франко-прусської війни 1870–1871 рр. У Берлінському університеті він слухав лекції німецьких професорів, передусім Т. Моммзена, і здійснював самостійні дослідження з історії. Багато уваги Драгоманов приділив ознайомленню із суспільно-політичним життям Берліна, відвідуючи робітничі збори, де його приємно здивували охайний зовнішній вигляд і начитаність західноєвропейських робітників. Також він побував у Лейпцигу, Баутцені, Гейдельберзі, Римі, Флоренції, Цюріху, Відні, Празі. Перебуваючи за кордоном, Драгоманов сформулював ідею, що стала квінтесенцією його подальших лекцій і досліджень: «...саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, — і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті»¹⁹. 1875 року у вакаційний час учений подорожував Галичиною, Буковиною, Угорщиною (передусім Закарпатською Україною) і передав зібрані його приятелями гроші на допомогу антигурецькому повстанню у Герцеговині²⁰.

Працюючи 1870 року в німецьких науково-дослідних установах, доцент загальної терапії і фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель підготував розвідку «Pathogenese und symptome der chronischen bleivergiftung» («Патогенез і симптоми хронічного отруєння свинцем»), опубліковану 1871 року в Берліні²¹. 1872 року вчений знову був відряджений до Німеччини, а впродовж 1877 року займався у Берліні, Ерлангені, Страсбурзі²².

Під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. заслужений ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Х.Я. фон-Гюббенет узяв участь у

діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим арміям, що воювали²³. Надати допомогу солдатам і офіцерам, постраждалим під час воєнних дій, зголосився і ординатор університетської клініки П.А. Ракуза.

1871 року закордонні відрядження отримали доцент загальної патології М.С. Афанасьєв задля вивчення методів експериментальної патологічної фізіології у провідних європейських лабораторіях²⁴ і доцент кафедри клінічної й теоретичної патології для викладання жіночих хвороб М.Ф. Толочинів задля вивчення оперативної гінекології в Лондоні, де його обрали членом Лондонського акушерського товариства²⁵.

Цього ж року за кордон був відряджений В.П. Єрмаков — стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики (1868–1871). У Гейдельберзькому університеті він за станом здоров'я не зміг до кінця прослухати курс лекцій одного із найвизначніших європейських фізиків ХІХ ст. професора Г.-Р. Кірхгофа і змушений був поїхати до Швейцарії на лікування. Потому Єрмаков відвідав Париж, де вивчав доробок французьких учених у галузі фізико-математичних дисциплін²⁶. Прослухавши у Берлінському університеті лекції німецького вченого-природознавця Г.-Л.-Ф. Гельмгольца, київський математик критично оцінив його викладацьку методику, натомість із цікавістю прослухав повідомлення професора щодо результатів новітніх досліджень Д.-К. Максвелла, Л. Больцмана та ін. Водночас Єрмаков схвалив лекції з математики професора Е.-Е. Куммера за їх «прекрасний метод викладу та ясність»²⁷. Також він відвідував лекції професора К.-Т.-В. Вейерштрасса, відомого своїми визначними дослідженнями з математичного аналізу, та учня Е.-Е. Куммера — професора Л. Кронекера.

По захисті магістерської дисертації з політичної економії (1871) М.І. Зібер вирушив у дворічне закордонне відрядження задля студіювання політичної економії і статистики, ознайомлення із діяльністю закордонних статистичних бюро²⁸. Більшу частину своєї наукової подорожі він присвятив удосконаленню освіти у Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Англії, Франції. Наукові заняття вченого розпочалися з відвідання Гейдельберзького університету, де він слухав лекції одного із основоположників історичної школи у політичній економії К.-Г.-А. Кніса. Не справилися очікування Зібера щодо університетських бібліотек Гейдельберга, Цюриха, Лейпцига, що, за його словами, не перевершували бібліотечні фонди Київського університету²⁹. У Цюрихському університеті він відвідував лекції із соціального питання, логіки, соціально-моральної статистики, брав участь в екскурсіях на заводи й фабрики, ознайомлювався з діяльністю споживчих і виробничих товариств, спрямованих на покращення економічного становища робітників. Зібер звернув увагу на актуалізацію питання про фабричне

законодавство не лише у середовищі робітничого класу Швейцарії, Німеччини, а й професорських колах німецьких університетів. Він відвідав «соціальний конгрес» у м. Айзенах, куди з'їхалося майже 150 учасників із Німеччини, Швейцарії, Італії. На цьому форумі було одногосно ухвалено рішення щодо необхідності сприяння реалізації фабричного законодавства з боку органів державної влади, обмеження робочого дня для юнацтва тощо.

Міжнародна співпраця ординарного професора кафедри астрономії й геодезії М.Ф. Хандрикова, передусім закордонна поїздка 1871 року, сприяла оновленню університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки³⁰. 1873 року вчений отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку, де його передусім зацікавили астрономічний і геодезичний відділи³¹. Улітку 1875 р. Хандриков відвідав Гамбург, де замовив у механіків Репсольдів меридіанний круг для обсерваторії Київського університету³².

Закордонне відрядження ординарного професора кримінального права й судочинства О.Ф. Кістяківського 1871–1873 рр. було присвячене вивченню методик викладання юридичних наук в університетах Австро-Угорщини, Німеччини, Італії.

Ординарний професор кафедри анатомії В.О. Бец 1872 року взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де його дослідження здобули високу оцінку європейської наукової громадськості, й передусім — визначного німецького фізіолога Е.-Г. Дюбуа-Реймона. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 р.³³ На Віденській всесвітній виставці (1873) він був удостоєний медалі прогресу «Fortschritts-Medaille»³⁴. Окрім того, університетська Рада підтримала пропозицію щодо відрядження Беца за кордон з червня до вересня 1875 р.³⁵

Із провідними західноєвропейськими науковими центрами було пов'язане формування наукового світогляду І.В. Лучицького. Здобувши 1871 року ступінь магістра загальної історії, він наступного року отримав закордонне відрядження, значну частину якого присвятив роботі у французьких архівах і бібліотеках, досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст. У Лейпцизькому університеті київський учений прослухав лекції з історії Французької революції кінця XVIII ст. одного із основоположників європейських досліджень історії Відродження Г. Фойгта, лекції з історії XIX ст. відомого своїми студіями на тему об'єднання Німеччини К. Бідермана та ін. Водночас Лучицький узяв участь в історичній семінарії, присвяченій розбору причин, передумов і перебігу Варфоломіївської ночі (23–24 серпня 1572 р.), під керівництвом професора Г. Вуттке. Останнього він характеризував як одного з найвидатніших учених Німеччини, історика-філософа, який поєднав суто

німецьку наукову сумлінність та енциклопедичні знання³⁶. Високо оцінивши методіку організації історичних семінарій Вуттке, спрямовану на опрацювання студентами великих масивів наукової літератури, самостійний аналіз джерел, формування у них здатності критично мислити, київський історик окреслив низку суттєвих огріхів у її реалізації на практиці. Усі вони були спричинені разючою невідповідністю між розлогими планами занять і низьким рівнем знань і навичок учасників семінарій. Саме тому Лучицький наводив приклад французьких навчальних закладів — Школи вищих знань і Школи хартій, де студенти проходили солідну підготовку: упродовж першого року вони слухали курси лекцій, другого — аналізували наукову літературу, і лише на третій рік організовувалися заняття на кшталт семінарій Вуттке. Власне цим учений пояснював вражаючу відмінність між рівнем освіти студентів німецьких університетів, з одного боку, і слухачів Школи вищих знань і Школи хартій, з іншого.

1887 року від студентства Римського університету Лучицькому надійшло повідомлення про заплановані на 17 лютого в Італії та інших країнах заходи, присвячені вшануванню річниці з дня загибелі Джордано Бруно, а також прохання посприяти приєднанню Київського університету до міжнародної підписки, оголошеної для зведення у Римі пам'ятника цьому видатному італійському філософу³⁷.

Упродовж закордонного відрядження 1871–1872 рр. ординарний професор по кафедрі хімії П.П. Алексеев вивчав засади організації науково-дослідної і викладацької роботи в університетах Італії, ознайомлювався з ідеями реформування місцевих університетів задля усунення існуючого домінування теоретичного викладання над практичним, пошкваллення розвитку навчально-допоміжних закладів, у тому числі лабораторій, надання студентам більшої свободи в організації їхніх занять, запровадження інституту приват-доцентів як чинника активізації конкуренції у викладацькому середовищі тощо. При цьому оптимальною вважалася німецька університетська система, де професійна освіта гармонійно поєднувалася з теоретичною. Проблеми італійських університетів Алексеев пов'язував передусім із слабкістю їх матеріальної бази³⁸.

Особливу увагу київський хімік приділив огляду науково-дослідних лабораторій Пізанського, Неаполітанського, Генуезького, Туринського університетів. Він високо оцінив значення в італійській освітній системі заснованого 1859 року у Флоренції Вищого інституту (Istituto Superiore) та його Музею фізики й природничої історії (Museo di Fisica e di Storia Naturale). Подорожуючи Парижем, Алексеев ознайомився з його новими науково-дослідними лабораторіями — у Сорбонні й Ботанічному саду (Jardin des Plantes). Однією із кращих в Європі він визнав Цюріхську лабораторію, а одним із найкрасивіших європейських університетських міст —

Грац. У Відні вченого вразила краса й розкіш будівлі нової університетської лабораторії. Яскравим прикладом сприяння уряду Австро-Угорщини розвитку освіти він уважав будівництво нових лабораторій у Політехнічному інституті (Polytechnicum), де їх на той час уже нараховувалося три.

Алексеев відвідав всесвітню виставку у Відні 1873 року, що відрізнялася від попередніх проведенням численних наукових форумів³⁹, а 1878 року побував на Паризькій всесвітній виставці. Його особливо зацікавили експозиції, презентовані міністерствами народної освіти різних країн світу, зокрема надані Японією фотографії хімічної лабораторії, фізичного кабінету, квартир професорів фізики й хімії у Токійському університеті. Алексеева зачарувала швидкість, з якою популяризувалися новітні наукові відкриття й винаходи у Парижі, де просто на вулиці перехожі ознайомлювалися з винайденими П.М. Яблочковим дуговими лампами, фонографом Т.-А. Едісона, а також насолоджувалися мальовничими краєвидами Парижа з висоти пташиного польоту завдяки дирижаблю А. Жиффара⁴⁰.

1872 року від Київського університету за кордон були відряджені: ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; ординарний професор по кафедрі політичної економії і статистики Г.М. Цехановецький для продовження започаткованого ним 1868 року вивчення стану розвитку залізничної справи в Європі; доцент по кафедрі гігієни, медичної поліції, медичної географії й статистики В.А. Субботін⁴¹.

Під час закордонної наукової подорожі 1872–1873 рр. Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною ординарний професор по кафедрі російської історії В.С. Іконников здійснював науково-пошукову роботу в архівах та ознайомлювався із викладацькими методиками зарубіжних істориків. Перебуваючи за кордоном, він пильно стежив за новинками російської періодичної преси, зокрема журналів «Русская старина» и «Вестник Европы», що йому надсилали із Києва⁴². Учений оглянув культурні пам'ятки Дрездена, прослухав у Берліні лекції з історії XVIII ст. І.-Г.-Б. Дройзена, спілкувався із представниками династії Гогенцоллернів, відвідав у Гейдельберзі лекції історика філософії К. Фішера і заняття з палеографії В. Ваттенбаха. У Франції він познайомився з А.-Н. Рамбо, прослухав лекції Ф.-П.-Г. Гізо, побував у французькому парламенті й Версалі, спостерігав за перебігом громадсько-політичного життя Парижа, де зустрівся із І.В. Лучицьким і М.О. Максимовичем. Під час перебування в Італії і Швейцарії Іконников спілкувався із М.П. Драгомановим⁴³.

По захисті докторської дисертації 1873 року прозектор кафедри медичної хімії В.Ф. Кістяківський отримав закордонне відрядження, упродовж якого працював у лабораторіях Німеччини і Франції⁴⁴. М.В. Бобрецький, здобувши 1873 року ступінь доктора зоології, вирушив у дворічне відрядження, присвячене дослідженню морської фауни у Марселі, Мессині, Сен-

Мало, Неаполі⁴⁵. Доцент по кафедрі приватної терапії Л.К. Горецький був відряджений за кордон 1873 і 1879 року⁴⁶.

Результатом відвідання екстраординарним професором кафедри технічної хімії М.А. Бунге Віденської (1873) і Паризької (1878) всесвітніх виставок стали публікації оглядів новітніх досягнень світової цукрової промисловості.

Ординарний професор кафедри прикладної математики І.І. Рахманінов 1873 року отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку⁴⁷, а 1884 року його обрали представником Університету Св. Володимира на урочистостях з нагоди 300-літнього ювілею Единбурзького університету⁴⁸.

На Віденську всесвітню виставку 1873 року були відряджені також заслужений ординарний професор кафедри мінералогії та геології К.М. Феофілактів, ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер, ординарний професор кафедри фізики М.П. Авенаріус, ординарний професор по кафедрі хімії Ф.М. Гарніч-Гарницький, ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко⁴⁹.

Ф.Я. Фортинський погодився обійняти посаду доцента всесвітньої історії у Київському університеті лише за умови надання йому закордонного відрядження⁵⁰. Утім 1872 року університетська Рада ухвалила відкласти його до повернення з-за кордону приват-доцента М.П. Драгоманова, а 1873 року міністерство народної освіти через брак коштів відмовило Фортинському у фінансуванні його поїздки за кордон¹. Лише у 1874–1876 рр. учений отримав змогу студіювати історію Ганзи у Берліні, ознайомитися з методикою історичних семінарій у Геттінгенському університеті, рівнем викладання у Школі хартій і Школі вищих знань. У Геттінгені його передусім зацікавили практичні заняття під керівництвом Ф. Френсдорфа, Г.-Р. Паулі й найбільше — Г. Вайца, оскільки у Німеччині того часу більшість дисертацій з історії було виконано його учнями⁵².

Порівнюючи викладацькі методики трьох геттінгенських професорів, Фортинський насамперед звернув увагу на те, що на відміну від Френсдорфа, Вайца на своїх історичних семінаріях спонукав студентів до критичного мислення, надаючи їм можливість сміливо обстоювати власну думку. Суттєвим огріхом організації навчального процесу в Геттінгенському та інших німецьких університетах київський учений уважав браку послідовності й систематичності у викладанні через відсутність поділу студентів на курси. Як наслідок, професорам під час занять одночасно доводилося працювати і з початківцями, і слухачами, які вже готувалися до докторського іспиту. Значно раціональнішою Фортинський уважав організацію навчального процесу в Школі хартій, де існував поділ на три курси й студенти постійно переходили від дослідження більш простих пам'яток до складніших.

У результаті дворічної наукової подорожі доцента грецької словесності Ф.Г. Міщенка Німеччиною, Італією, Францією (1875–1877) з'явився опублікований на сторінках «Университетских известий» його огляд особливостей організації навчального процесу в Практичній школі вищих знань (Ecole pratique des hautes études)⁵³. У Парижі він відвідував заняття Ед. Турньє на тему «Пояснення і критика текстів», Г. Вейля — «Історія грецької літератури», Ш. Гро — «Грамматика і палеографія». Міщенко наголошував, що у Парижі завдяки багатству фондів Національної бібліотеки рівень викладання палеографії найвищий в Європі.

Ординарний професор кафедри державного лікарезнавства Ф.Ф. Ергардт 1876 року отримав відрядження до Західної Європи, під час якого відвідав міжнародну виставку взуття у Берні, вдосконалив свої знання із судової медицини⁵⁴.

Упродовж закордонної поїздки 1876 року заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії й геології К.М. Феофілактів здійснював дослідження дилувіальних утворень в околицях Відня, Берліна, Альп, придбав для університетського мінералогічного кабінету мікроскопи у Мюнхені й Берліні, пристрій для виготовлення мікроскопічних пластин у Празі, а також зразки мінералів і гірських порід, налагодив зв'язки із завідувачами мінералогічних і геологічних музеїв закордонних університетів для обміну дублетами. У червні вчений відвідав з'їзд німецьких геологів⁵⁵.

Маршрут дворічної наукової подорожі приват-доцента кафедри цивільного права О.І. Загоровського (1876–1878) розпочався з відвідання Гейдельберзького університету, де він, прослухавши лекції з пандектів професора О. Карлова, що по суті були диктовкою тексту з деякими поясненнями, оцінив їх лише з точки зору повторення вже відомого матеріалу. В університеті Лейпцига — міста, що за висловом Загоровського, відвоювало у Гейдельберга славу в галузі німецького правознавства — він високо оцінив викладацьку методику й зміст лекцій професора Б. Віндшейда — автора знаменитого «Підручника пандектного права». Послухати лекції німецького професора з'їжджалися слухачі не лише із Німеччини та Європи у цілому, а й усього світу. Високий рівень викладацької майстерності Віндшейда Загоровський уважав результатом не лише його таланту, а й наполегливої праці у межах власної спеціалізації на противагу тим німецьким професорам, які розпорозували власний потенціал, викладаючи впродовж одного семестру три-чотири дисципліни з різних галузей юридичних наук⁵⁶. Свою відданість науці й викладацькій справі Віндшейд довів, коли відмовився 1883 року від участі в комісії щодо розробки проекту цивільного кодексу Німецької імперії, членом якої його призначили ще 1874 року. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету

Лейпцизького університету Загоровський уважав найпотужнішим у Німеччині, оскільки в ньому з кожної правознавчої дисципліни був окремий викладач, а подекуди — два й більше.

Згідно з інструкцією, укладеною В.Г. Демченком, під час відрядження Загоровський мав звернути особливу увагу на методику викладання цивільного права й процесу і судову практику у Франції⁵⁷. Досягнення французького правознавства він студіював переважно у Парижі — «центрі не лише політичного, а й інтелектуального життя французького народу»⁵⁸. Порівнявши німецьку й французьку системи викладання права, учений дійшов висновку щодо їх принципової відмінності: у Франції юридична освіта мала чітке практичне спрямування, залишаючи на другому плані пріоритетні для німців теоретичні дисципліни, і якщо в німецьких університетах основна увага спрямовувалася на вивчення пандектів, то у французьких — діючого національного права.

1877 року закордонні відрядження отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії й геології К.М. Феофілактів для особистих переговорів із зарубіжними колегами й роботи в європейських лабораторіях (передусім віденській); ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер; ординарний професор по кафедрі астрономії М.Ф. Хандриков; ординарний професор по кафедрі медичної фізики О.С. Шкляревський; ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; екстраординарний професор по кафедрі фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для вдосконалення матеріально-технічної бази фармакологічної лабораторії Київського університету; доцент по кафедрі грецької словесності П.І. Аландський задля вивчення мистецьких пам'яток із колекцій італійських музеїв; доцент по кафедрі хімії О.І. Базаров для участі у святкуванні 400-літнього ювілею Тюбінгенського університету; астроном-спостерігач В.І. Фабріціус задля вивчення науково-дослідних методик в обсерваторіях Німеччини, Франції, Великої Британії й відвідання майстерень із виробництва астрономічних інструментів⁵⁹.

Упродовж 1877–1878 рр. доцент по кафедрі поліцейського права І.Т. Тарасов ознайомлювався зі станом викладання економічних і юридичних наук у провідних європейських університетах. Інструкцію щодо його наукових занять за кордоном уклав М.Х. Бунге⁶⁰. Тарасов відвідував заняття у Віденському, Празькому, Бреславльському, Лейпцизькому, Ерлангенському, Гейдельберзькому, Страсбурзькому, Бернському, Цюрихському університетах. У Берліні йому особливо запам'яталися лекції Г.-Р. Гнейста, присвячені аналізу реформ, здійснених у Пруссії впродовж останнього десятиліття. Завдяки особистому знайомству з німецьким ученим Тарасов дістав можливість відвідати засідання рейхстагу й прослухати промови Е. Ласкера, Р. фон Гагена й О. фон Бісмарка. «Перший говорить надзвичайно

жваво, палко й поривчасто, — згадував київський науковець, — але промова його не справляє сильного враження. Другий, навпаки, говорить монотонно, довго й ніби без усілякого захоплення, але доповідь його надзвичайно переконлива завдяки своїй логічності. Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера; князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога надзвичайно злостивими глузуваннями»⁶¹.

Незадовільний рівень викладання політичної економії у паризькій Школі права (Ecole (faculté) de droit) Тарасов пояснював включенням цієї дисципліни до переліку обов'язкових у французьких навчальних закладах лише з 1878–1879 навчального року. Він був присутній на іспитах у Незалежній школі політичних наук, де зокрема екзамінувалися двоє японців, та Школі права й зрештою дійшов висновку про перевантаження іспитами навчального процесу у Франції⁶². У Нансі вчений прослухав лекції з адміністративного права, політичної економії, а також познайомився з видатним французьким ученим і політичним діячем професором Ф.-Н. Рамбо — автором виданої 1878 року праці «Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877», присвяченої російській історії⁶³.

1878 року в дворічну закордонну подорож вирушив доцент всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевич. Упродовж усієї своєї кар'єри він кілька разів перебував у наукових відрядженнях і працював у бібліотеках Німеччини, Франції, Великої Британії, Австрії, Італії⁶⁴.

На початку 1880 р. ординарний професор кафедри російської історії В.Б. Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті Святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в Раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»⁶⁵. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. Антонович побував у Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою⁶⁶. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнбергом, Вюрцбургом, Шварцвальдом, Гейдельбергом, Карлсруе, Страсбургом. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею у Медичній школі (Ecole de médecine), доісторичного й середньовічного відділів Музею Cluny, Музею

новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, Музею монет (Musée des monnaies), Монетного музею й Картографічного відділення Публічної бібліотеки, Антропологічного музею й відділення амфібій в Ботанічному саду (Jardin des plantes), а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі (Conservatoire des arts et métiers). Перебуваючи в Парижі, Антонович познайомився з ідеологом народництва П.Л. Лавровим, французьким революціонером Л.-О. Бланкі, відвідував масонські засідання⁶⁷. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, у Лісабоні відвідав Королівську академію наук та ІХ Археологічний з'їзд. У Женеві Антонович зустрічався з Драгомановим. «Пробули ми у Драгоманових недовго, — згадувала Ірина Володимирівна Антонович, — всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова»⁶⁸.

1885 року Антонович подорожував Венецією, Падуєю, Болоньєю, Равенною, Римом і був зачарований Італією, наголошуючи, що після України — це найкращий на світі край⁶⁹.

Учений підтримував зв'язки із численними зарубіжними науковими установами, зокрема співпрацював з Товариством народних традицій м. Парижа, був обраний членом-кореспондентом Асоціації італійських благодійників (1879), Асоціації португальських журналістів і письменників (1882), почесним членом Товариства старожитностей Пруссії у м. Кенігсберзі (1894) тощо⁷⁰. У вітальному листі на ім'я Антоновича від керівництва Асоціації португальських журналістів і письменників (10 квітня 1882 р.) наголошувалося: «Повідомляючи вас, Пане і дорогий побратиме, про це рішення Товариства, найскромнішими членами якого ми є, сподіваємося, що ви погодитеся розцінювати це призначення як шанобливий вияв найглибшої симпатії і найвишуканішої поваги цього Товариства, викликаних вашими широко визнаними талантами»⁷¹.

1881 року дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі кримінального права Л.С. Белогріц-Котляревський⁷². Відповідно до інструкції він мав приділити особливу увагу слуханню лекцій зі своєї спеціальності у провідних університетах Німеччини й Франції, вивченню західноєвропейських методик викладання юридичних дисциплін, самостійному студіюванню наукової літератури, ознайомленню зі специфікою юстиції у Німеччині й Франції. Під час перебування у Лейпцизькому університеті учений відвідував лекції з кримінального права й судочинства, історії філософії, філософії права, судової медицини, а також практичні заняття на юридичному факультеті, з яких, на його думку, було мало користі студентам, оскільки вони більше

нагадували читання, здійсненні переважно зусиллями професора-керівника⁷³.

З огляду на те, що від 1877 р. в Київському університеті залишалася вакантною кафедра агрономії, 1882 року кандидат природничих наук С.М. Богданов був відряджений за кордон і в різні губернії Російської імперії для вивчення сільськогосподарських наук й приготування до професорського звання⁷⁴.

Через брак коштів традиція вчених Університету Святого Володимира відвідувати упродовж своїх закордонних подорожей численні європейські наукові установи не завжди реалізовувалася на практиці. Так, в інструкції, наданій 1887 року фізико-математичним факультетом приват-доценту чистої математики Б.Я. Букреєву, зазначалося, що за надані йому від міністерства народної освіти кошти неможливо «переїздити з одного університету до іншого»⁷⁵. Тому вченому рекомендували обмежитися заняттями у Берлінському й Лейпцизькому університетах. Йому вдалося прослухати лекції відомих берлінських професорів К.-Т.-В. Вейерштрасса з теорії гіпереліптичних функцій, Л.-І. Фукса з теорії абелевих функцій і теорії лінійних диференціальних рівнянь, Л. Кронекера з теорії чисел.

Приват-доцент політичної економії й статистики М.М. Цитович 1889 року був відряджений за кордон на два роки для приготування до професорського звання. Згідно з наданою юридичним факультетом інструкцією він мав вивчити методики викладання політичної економії, статистики, фінансового права і проведення практичних занять у Берлінському, Гейдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцизькому, Страсбурзькому, Віденському університетах, а також ознайомитися з рівнем організації адміністративної статистики у Німеччині, Франції, Бельгії й передусім — з діяльністю Статистичного бюро Німецької імперії, Пруського й Бельгійського статистичних бюро⁷⁶. Спеціально заради лекцій із політичної економії і фінансового права видатного німецького економіста, представника катедер-соціалізму А. Вагнера М. Цитович залишився у Берлінському університеті на зимовий семестр 1889–1890 р., оскільки вважав для себе великою втратою упустити таку нагоду⁷⁷.

У цілому палітра міжнародної співпраці Університету Св. Володимира 70–80-х років XIX ст. вирізнялася розмаїттям форм і передусім — закордонними відрядженнями для відвідання лекцій і практичних занять і здійснення досліджень у лабораторіях провідних європейських вищих навчальних закладів, науково-пошукової роботи в архівах, музеях, бібліотеках, участі у міжнародних наукових форумах, всесвітніх виставках, налагодження особистих зв'язків із зарубіжними вченими, здійснення обміну науковою літературою, музейними експонатами, лабораторним обладнанням. Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки у царині фізико-мате-

матичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, київські вчені безпосередньо спілкувалися зі світилами світової науки — природознавцями М. фон Петтенкофером, К.-Т.-В. Вейерштрассом, Е.-Г. Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т. Моммзенем, Г. Фойгтом, Г. Вуттке, Г. Вайцом, М. Гатталою, А.-Н. Рамбо, Ф.-П.-Г. Гізо та ін. Спектр міжнародної співпраці вітчизняних науковців охоплював найавторитетніші європейські університети — Берлінський, Бернський, Бреславльський, Будапештський, Віденський, Гейдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Лейпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Пізанський, Празький, Римський, Сорбоннський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюріхський... Вивчаючи методику, теоретичні засади організації навчального процесу й науково-дослідної роботи у найпрестижніших вищих навчальних закладах Європи, вітчизняні учені критично їх осмислювали, аналізували й порівнювали. Особливе значення для них мало вивчення європейських педагогічних традицій і методів викладання, зорієнтованих на заохочення критичного мислення й особистої ініціативи. Закордонні наукові відрядження відкривали перед ними можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського суспільно-політичного життя останньої третини ХІХ ст., позначеного поширенням політичних режимів, що передбачали поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів влади, становленням громадянського суспільства, здійсненням соціальних реформ. Визнання внеску Київського університету в скарбницю європейської культури виявлялося у вшануванні його ювілейних дат, наданні його вченим престижних нагород і почесних звань, публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном. Широкий діапазон міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира забезпечував поступальний розвиток його науково-освітньої діяльності, гармонійно доповнюючи європейську культуру, осяяну ідеями академічної свободи, вільного розвитку університетського викладання й наукових досліджень.

---

¹ Див., напр.: *Варварцев Н.Н.* Україна–Франція: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы ХІХ в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Западной Европы. — К., 1990. — С. 173–194; *Кураев О.О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1992; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. — К., 1994; *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. — К., 1997; *Стельмах С.П.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині ХІХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. — 1998. — Вип. 38. — С. 3–9; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.):

Документи і матеріали. — К., 1999; *Палієнко М.Г.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX — початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету . — 1999. — Вип. 3. — С. 21–31; *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX — на поч. XX ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. — К., 1999. — С. 45–47; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — поч. XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. — К., 2000; *Стельмах С.П.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX — на поч. XX ст. // Укр. іст. журн. — 2005. — Вип. 5. — С. 28–29; *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — поч. XX століття). — К., 2005; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира. — К., 2005; *Пилипенко О.* Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX — на початку XX ст. // Київська старовина. — 2006. — № 6. — С. 21–26; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 2008; *Кривець Н.* Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2010. — Вип. 19. — С. 191–204.

² Спробу висвітлити роль Київського університету в міжслов'янській співпраці здійснено автором у статті: Внесок Університету Св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX — початок XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2010. — Вип. 19. — С. 33–46.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. VIII. — Од. зб. 2790. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Од. зб. 2740. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Од. зб. 2765. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Од. зб. 2766. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Од. зб. 2764. — Арк. 1–1(зв.).

⁸ Там само. — Од. зб. 2725. — Арк. 1; Од. зб. 2763. — Арк. 1; Од. зб. 2767. — Арк. 1; Од. зб. 2714. — Арк. 1–4; Од. зб. 2768. — Арк. 1; Од. зб. 2798. — Арк. 1; Од. зб. 2810. — Арк. 1; Од. зб. 2739. — Арк. 1; Од. зб. 2738. — Арк. 1.

⁹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 104. — Арк. 1–2; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. // Университетские известия. — 1880. — № 7. — С. 137.

¹⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 327. — Спр. 24. — Арк. 1–2.

¹¹ Там само. — Оп. 327. — Спр. 155. — Арк. 1.

¹² Там само. — Оп. 311. — Спр. 129. — Арк. 32–36.

¹³ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. // Университетские известия. — 1877. — № 7. — С. 7; ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 54. — Арк. 8–8(зв.).

¹⁴ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года // Университетские известия. — 1871. — № 6. — С. 17–18.

¹⁵ *Субботин В.* Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 гг. и летнего семестра 1870 г. // Там само. — 1871. — № 3. — С. 6–7.

¹⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 30–30(зв.).

¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 266.

- ¹⁸ Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. — Львів, 2001. — С. 105.
- ¹⁹ Його ж. Автобіографія. — К., 1917. — С. 29–30.
- ²⁰ Там само. — С. 35.
- ²¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 108, 117.
- ²² Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 122.
- ²³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 250; Там само. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 16(зв.).
- ²⁴ Там само. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 20.
- ²⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 653.
- ²⁶ Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова // Университетские известия. — 1873. — № 7. — С. 1.
- ²⁷ Отчёт о путешествии за границу кандидата математических наук В. Ермакова // Там само. — 1874. — № 1. — С. 15.
- ²⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 309. — Спр. 223. — Арк. 99–99(зв.).
- ²⁹ Отчёт магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границею с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. — 1873. — № 8. — С. 1.
- ³⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 139. — Арк. 73(зв.)–74.
- ³¹ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 74.
- ³² Там само. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 11(зв.).
- ³³ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 22(зв.).
- ³⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 45.
- ³⁵ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 14, 21 и 24 марта 1875 г. // Университетские известия. — 1875. — № 7. — С. 6.
- ³⁶ Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. // Там само. — 1874. — № 2. — С. 57.
- ³⁷ ІР НБУВ. — Ф. 66. — Од. зб. 376. — Арк. 1–2.
- ³⁸ Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871–72 годах // Университетские известия. — 1872. — № 11. — С. 4.
- ³⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 69.
- ⁴⁰ Алексеев П. Заметки о Парижской выставке 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 12. — С. 138.
- ⁴¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 310. — Спр. 219. — Арк. 17, 35, 45, 67, 106.
- ⁴² ІР НБУВ. — Ф. III. — Од. зб. 49102. — Арк. 1.
- ⁴³ Іконников Володимир. Історичні портрети. — К., 2004. — С. 45–46.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 14(зв.).
- ⁴⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 51.
- ⁴⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 26–26(зв.).
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 142, 166(зв.).
- ⁴⁸ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. // Университетские известия. — 1884. — № 5. — С. 199.
- ⁴⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 68, 72, 73, 75, 76.

⁵⁰ Протокол засідання Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. // Университетские известия. — 1873. — № 2. — С. 23.

⁵¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 312. — Спр. 175. — Арк. 1–3(зв.).

⁵² *Фортинский Ф.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1875. — № 10. — С. 78.

⁵³ *Мищенко Ф.* Практическая школа высших знаний // Университетские известия. — 1878. — № 1. — С. 23–31.

⁵⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 5015. — Арк. 1–2(зв.).

⁵⁵ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 декабря 1876 и 21 января 1877 гг. // Университетские известия. — 1877. — № 4. — С. 34–36.

⁵⁶ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Там само. — 1878. — № 11. — С. 2.

⁵⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 313. — Спр. 46. — Арк. 28.

⁵⁸ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 11. — С. 6.

⁵⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 1. — Арк. 2, 4, 10–10(зв.), 11, 12, 34, 55, 102–102(зв.), 116.

⁶⁰ Там само. — Оп. 314. — Спр. 158. — Арк. 10–10(зв.); Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 5 и 26 ноября 1876 г. // Университетские известия. — 1877. — № 2. — С. 43.

⁶¹ Два года за границею магистра Тарасова // Там само. — 1879. — № 1. — С. 39.

⁶² *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая // Там само. — 1879. — № 6. — С. 443.

⁶³ Там само. — С. 444.

⁶⁴ Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1908. — Кн. 2, в. 3. — С. 48.

⁶⁵ ДАК. Арк. 2(зв.).

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 11.

⁶⁷ *Антонович В.* Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. LIV.

⁶⁸ *Глушко С.* Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова // Україна. — К., 1926. — Кн. 4. — С. 132.

⁶⁹ *Ульяновський В.І., Короткий В.А.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 26.

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Од. зб. 30249. — Арк. 4; Од. зб. 30250. — Арк. 6; Од. зб. 30263. — Арк. 27.

⁷¹ Там само. — Од. зб. 30250. — Арк. 6.

⁷² Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 ноября 1880 г. // Университетские известия. — 1881. — № 2. — С. 306–307; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1880 // Там само. — 1881. — № 3. — С. 334; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета

Св. Владимира. 9, 16, 20 и 27 марта 2, 3 и 6 апреля 1881 г. // Там само. — 1881. — № 6. — С. 49.

⁷³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 238. — Арк. 24(зв.).

⁷⁴ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 г. // Университетские известия. — 1882. — № 9. — С. 119; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 и 29 сентября 1882 г. // Там само. — 1882. — № 11. — С. 163.

⁷⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 325. — Спр. 171. — Арк. 18.

⁷⁶ Там само. — Оп. 327. — Спр. 80. — Арк. 12–12(зв.).

⁷⁷ Там само. — Оп. 465. — Спр. 1382. — Арк. 3.

В статье на основе опубликованных источников, документов Государственного архива г. Киева, Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, Центрального государственного архива Украины города Киева освещена история сотрудничества Университета Св. Владимира 70–80-х годов XIX в. с ведущими научными и учебными заведениями Германии, Франции, Австро-Венгрии, Италии, Великобритании и других стран.

Ключевые слова: европейская культура, университет, сотрудничество, научные и учебные учреждения, заграничные командировки, книгообмен, всемирные выставки, международные научные форумы.

On the basis of published sources, documents of Kyiv city archiv, Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Institute of manuscript of Vernadsky national library of Ukraine this article deals with the history of St. Vladimir University's relations with leading scientific and educational institutions of Germany, France, Austria-Hungary, Italy, United Kingdom and other countries in the seventies-eighties of the nineteenth century.

Key words: European culture, university, collaboration, scientific and educational institutions, missions abroad, book exchange, world exhibitions, international scientific forums.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСІЇ ПОЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УКРАЇНІ У ЛИСТОПАДІ 1919 Р. — КВІТНІ 1920 Р.

У статті висвітлюється діяльність місії Польського товариства Червоного Хреста, що перебувала на теренах України з листопада 1919 р. до квітня 1920 р. Вивчається досвід взаємовідносин місії з органами влади радянської України.

Ключові слова: Червоний Хрест, Польща, Україна, поляки-біженці, місія.

Увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників періоду революції й воєн 1917–1920 рр. в Україні найчастіше зосереджено на глобальних проблемах воєнно-політичного характеру, натомість питання виживання населення за тих складних умов ще чекають ретельного опрацювання. Маловідомою сторінкою історичного минулого залишається зокрема діяльність благодійних і філантропічних організацій, що стала винятковим прикладом гуманізму в найтяжчі часи збройного протистояння і занепаду загальнолюдських моральних орієнтирів. Передусім це стосується національних товариств Червоного Хреста.

Розгортання Міжнародного руху Червоного Хреста стало реакцією громадськості на наслідки гуманітарної катастрофи у результаті Першої світової війни і геополітичних трансформацій¹. Ідейні засади цього руху — гуманність, безсторонність, нейтральність, незалежність, загальність створювали можливість надання допомоги населенню за умов воєнного чи політичного протистояння по різних боках фронтів і державних кордонів.

У державах, що виникли на карті Європи після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, упродовж 1918–1919 рр. відбулося організаційне оформлення руху Червоного Хреста у вигляді його національних товариств. Вони створювалися шляхом об'єднання численних добровільних і санітарно-медичних громадських організацій, які, поділяючи ідеї міжнародного руху Червоного Хреста, упродовж війни надавали гуманітарну допомогу різним категоріям цивільного населення, що постраждало від бойових дій та економічної розрухи, а також пораненим і хворим військовослужбовцям і військовополоненим.

Саме так 1918 року в Україні постало Українське товариство Червоного Хреста (далі — УТЧХ)², а у січні–квітні 1919 р. в Польщі — Польське

товариство Червоного Хреста (далі — ПТЧХ). Потреба у розгортанні їх діяльності диктувалася небувалою масштабністю гуманітарного лиха, що вразило обидві сусідні країни, які стали ареною бойових дій під час Першої світової війни, тривалий час перебували під окупацією і боролися за свою незалежність, зазнаючи інтервенції з боку інших держав.

Спираючись на підтримку широких верств громадськості, церкви та органів влади своєї країни, а також отримуючи відчутну допомогу з-за кордону, особливо від польської діаспори США і Канади, ПТЧХ у 1919–1920 рр. спромоглося розгорнути мережу власних стаціонарних і пересувних закладів. Зокрема під його патронатом функціонувало 28 шпиталів, із них 15 — фронтових, а також кілька санітарних, перев'язувальних і продовольчих потягів³, що мали надавати своєчасну допомогу населенню, яке постраждало як у Польщі, так і за її східними межами, особливо там, де тривала збройна боротьба — на території України, Білорусі, Росії⁴.

Гостра необхідність застосування можливостей ПТЧХ у самій Польщі, обмеженість його матеріальних, фінансових і кадрових ресурсів, а також відсутність політичної стабільності на українських землях, не сприяли розгортанню повномасштабної діяльності структур цього товариства в Україні, де в той час на допомогу очікували мільйони осіб. У цьому разі для ПТЧХ насамперед йшлося про вияв солідарності зі своїми співвітчизниками — поляками, які опинилися у різний час і за різних обставин за межами Польщі й потерпали на чужині від наслідків війни і політичних трансформацій.

Опіки ПТЧХ потребувало багато категорій таких мігрантів. Зокрема цивільні особи, яких примусово переселили із Польщі вглиб Росії у рамках евакуаційних заходів у період Першої світової війни. За деякими даними, саме так у внутрішніх губерніях імперії опинилося понад 700 тис. поляків⁵. Про те, що значна їхня частина залишилася в Україні, можна стверджувати з огляду на таблицю, складену в січні 1918 р. членом Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців УНР С. Москалевським⁶. У цьому документі зазначено кількість переселенців (біженців) із Королівства Польського за губерніями їхнього походження і тимчасового перебування (див. табл.).

Отже, у результаті примусових переселень на території України знайшли тимчасовий притулок щонайменше 119,5 тис. вихідців із польських земель. Зауважимо, що наведені вище відомості включали не всіх переселенців, а лише тих, хто перебував на обліку і під патронатом громадських спілок. На цій підставі можна припустити, що насправді осіб цієї категорії було більше. Безперечно, більшість цих людей потерпали від труднощів воєнного часу, ускладнених перебуванням на чужині, й очікували повернення на свою батьківщину.

	Назва губернії теперішнього перебування	Калишська	Келецька	Люблінська	Ломжинська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Сувальська	Варшавська	Усього
1	Харківська	206	253	5291	3028	532	463	1192	688	7249	18902
2	Херсонська	75	214	908	351	266	111	634	266	1713	4538
3	Чернігівська	124	216	5937	5888	254	260	547	277	3642	17145
4	Катеринославська	184	191	4495	2894	431	316	1362	609	13498	23980
5	Київська	250	369	10068	6250	708	736	1772	291	9420	29864
6	Подільська	239	100	656	621	144	85	230	56	1650	3781
7	Полтавська	70	193	3258	1611	765	700	567	338	5125	12627
8	Таврійська	29	3	706	538	19	17	72	65	720	2169
9	Волинська	175	322	2950	871	132	51	280	38	1681	6500
	Усього	1352	1861	34269	22052	3251	2739	6656	2628	44698	119506

В Україні знаходилась і велика кількість поляків — солдатів та офіцерів армій різних держав. Одні з них, потрапивши до російської армії за мобілізацією, після падіння царату дезертирували або вступили до збройних формувань, що під різними прапорами діяли на українських землях. Інші, як колишні вояки австро-угорської й німецької армій, перебували в Україні в статусі військовополонених. Усі зазначені категорії військовослужбовців налічували велику кількість пораних, скалічених і вражених хворобами. Упродовж 1917–1921 рр. особливої гостроти набули питання надання їм гуманітарної допомоги й сприяння їхньому поверненню на батьківщину.

До жовтневого перевороту 1917 р. справами польських біженців опікувались як державні органи, так і спеціалізовані громадські організації, діяльність яких забезпечувалася завдяки благодійним жертвам, а також фінансуванню із державного бюджету Російської імперії, а згодом — Тимчасового уряду. За доби УНР і Гетьманату П. Скоропадського також виділялися кошти із державної скарбниці на надання відповідної допомоги і провадилися репатріаційні заходи. Ця робота занепадала щоразу з приходом в Україну більшовиків і розгортанням «червоного» терору. Так, 1918 року через це практично припинили свою діяльність усі польські товариства та організації допомоги жертвам війни⁷. Згодом, зважаючи на загострення відносин між новопосталою Польщею і більшовицькою Росією (з лютого 1919 р. тривали бойові дії на суцільному польсько-радянському фронті, що пролягав уздовж рік Німану і Прип'яті), становище вихідців із польських земель в Україні різко погіршилось.

За таких умов ПТЧХ 1919 року здійснило кілька спроб відрядити сюди своїх представників для надання допомоги різним верствам і категоріям польського населення. Зокрема у вересні — на початку жовтня 1919 р. в Одесі працювала спільна польсько-американська місія Червоного Хреста, що організувала від'їзд до Польщі родин вояків 4-ї дивізії польських стрільців⁸. У жовтні 1919 р. в Кам'янці-Подільському перебувала місія ПТЧХ, що обговорювала з міністром здоров'я та опіки Директорії УНР Д. Одриною питання репатріації польських військовополонених⁹.

Наприкінці листопада 1919 р. до Києва, де з початку Першої світової війни зосередилось кілька десятків тисяч поляків-біженців і переселенців¹⁰, теж було скеровано місію ПТЧХ, що мала надавати їм медичну, харчову та іншу гуманітарну допомогу під час підготовки до від'їзду на батьківщину. У вітчизняній історичній літературі згадок про цю акцію немає. У зарубіжній історіографії ця сторінка діяльності ПТЧХ також не набула достатнього висвітлення¹¹. Метою пропонованої читачеві публікації є висвітлення обставин, пов'язаних з організацією згаданої місії, прибуттям її в Україну і реалізацією поставлених перед нею завдань.

Наше дослідження передусім спирається на відомості з фонду Наркомату закордонних справ УСРР, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Це документи про контакти місії ПТЧХ зі своїм керівництвом у Варшаві, а також із РНК і НКЗС УСРР; службове листування Реввійськради Південно-Західного фронту РСЧА, Реввійськради 12-ї армії та Особливого відділу Південно-Західного фронту з приводу вирішення подальшої долі затриманих членів цієї місії; протоколи засідання Змішаної російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації у Москві тощо. Серед цих документів привертає увагу записка¹² без підпису і дати, однак її зміст (викладено деталі діяльності місії ПТЧХ в Україні) дає можливість припускати, що її автором був один із членів згаданої місії.

Отже, ідея надіслати у Київ делегацію ПТЧХ виникла у середовищі польських недержавних благодійних організацій ще навесні 1919 р.¹³ У травні того ж року підготовлено відповідний проект, що передбачав надання біженцям і польському населенню України різноманітних видів гуманітарної допомоги — санітарної, харчової, забезпечення білизною та іншими предметами першої необхідності.

Для його реалізації Південно-Східний відділ ПТЧХ звернувся за допомогою до польської влади, представників іноземних держав, Американського Червоного Хреста та Американської місії з годування дітей. Особливо ця діяльність активізувалась після того, як у липні 1919 р. до Варшави дійшли звістки про те, що жертвами «червоного» терору, застосованого радянською владою у Києві до «експлуататорських» класів, стала

значна кількість поляків — членів аристократичних і поміщицьких родин, військовослужбовців, представників інтелігенції¹⁴.

При Південно-Східному відділі ПТЧХ було створено такі комісії: шляхова, санітарна, харчова, речова (або з білизни), юридична. Ці структури мали розробляти плани евакуації репатріантів, складала розрахунки речей (білизни), мила, харчових продуктів, необхідних для забезпечення потреб біженців тощо. Юридична комісія відпрацьовувала форми, за якими мали відбуватися контакти із більшовицьким урядом, а також окреслювала коло осіб, на яких, за погодженням із радянською стороною, мала поширюватися діяльність місії.

У другій половині 1919 р. ПТЧХ отримало від міжнародних гуманітарних організацій та уряду Польщі гарантії надання ресурсів у тих обсягах, що мали забезпечити діяльність місії у Києві. Зокрема відгукнулася громадськість США. Так, представники Американського Червоного Хреста заявили про готовність надати вагон теплого одягу та медикаментів. Американська місія з годування дітей також виділила вагон «дитячих порцій», що містили борошно, цукор, молоко, консерви і жири. Від урядового органу Польської Республіки із закупівлі предметів першої необхідності мали надійти за собівартістю мило, какао та чай. На початку жовтня 1919 р. були отримані потрібні для місії кошти — «асигновки» на суму майже 800 тис. марок і 250 тис. руб.

Наступним організаційним кроком стало визначення кількісного і персонального складу місії. 18 жовтня 1919 р. Головним управлінням ПТЧХ у Варшаві було вирішено відрядити до Києва місію із 5 осіб. Відомі прізвища цих людей: С.П. Зелінський (голова), К.Р. Залеський, Дашкевич, Нездзельський і Пратковський.

7 листопада 1919 р. потяг місії з чотирьох вагонів — одного пасажирського і трьох товарних — залишив Варшаву і рушив до України. 12 листопада він перетнув польсько-румунський кордон, а 28 листопада — румунсько-український кордон у районі Бендери–Тираспіль.

10 грудня 1919 р. потяг ПТЧХ прибув до місця свого призначення — Києва. У цей час місто було зайняте частинами Добровольчої армії під командуванням генерала А. М. Драгомирова. Готовність місії до розгортання своєї діяльності наштовхнулася на несподівані перепони у вигляді повного безладу, що панував у місті. В очікуванні приходу Червоної армії, що наближалась, у деморалізованих білогвардійських частинах занепала дисципліна, вони втратили керованість. Відсутність порядку сприяла поширенню масових грабежів і насильства, небезпека яких постала і перед місією. Невдовзі після прибуття, уранці 11 грудня 1919 р., вагони ПТЧХ, що стояли на залізничному вокзалі, намагалися пограбувати солдати із бронепоезда, який знаходився поряд. У ста метрах від місця подій був

штабний потяг, проте офіцери, які там перебували, навіть не намагалися протидіяти намірам солдатів.

Дійшовши висновку, що за таких умов у Києві працювати неможливо, 12 грудня 1919 р. місія була змушена повертатися назад. Зворотний шлях пролягав через місцевості, де також було неспокійно внаслідок бойових дій і розгулу бандитизму, тому потяг рухався дуже повільно. 28 грудня 1919 р. неподалік від Жмеринки керівники місії, отримавши інформацію про захоплення цього міста загоном отамана Я. Шепеля, повернули у південному напрямку — на Одесу. 4 січня 1920 р. потяг прибув до станції Роздільна.

Тут стало відомо, що у Тирасполі, де знаходився пункт перетину румунського кордону, зосередилося приблизно 1000 поляків-біженців. Усі вони прибули сюди, рятуючись від «червоного» терору і прагнучи через Румунію повернутися на батьківщину. Однак перехід на румунський бік ускладнився тим, що залізничний міст через Дністер було зруйновано й дістатися від Тирасполя до розташованого на протилежному березі м. Бендер можна було лише човном. Доки лід не став на річці, за добу до Румунії переправлялося лише 35 осіб¹⁵. Можливо, що уповільнення темпів від'їзду й спричинило скупчення у Тирасполі значної кількості польських біженців.

Ці люди не мали засобів до існування і потребували допомоги, тому місія ПТЧХ 7 січня 1920 р. розгорнула свою діяльність: біженців забезпечували харчами, медикаментами і білизною, здійснювали дезинфекцію, влаштовували бані тощо. Назагал упродовж першого місяця роботи місії у Тирасполі допомогу отримали майже 1.300 осіб¹⁶.

Члени місії працювали у тісному контакті з консульським агентом, який діяв за дорученням консула Польщі в Одесі¹⁷. У грудні 1919 р. консул С. Сроковський призначив агентом у Тирасполі В. Ільчевича (прізвища його попередників на цій посаді — Багр і Желінський)¹⁸. Консульський агент займався оформленням паспортів, контролював перебіг репатріаційної акції, зокрема складав список польських біженців, які готувалися до перетину кордону тощо. Згаданий список за тих надзвичайних обставин був особливим документом, оскільки послідовність переходу до Румунії мала суворо відповідати послідовності прибуття біженців до Тирасполя. Правильність ведення консульським агентом цього списку контролювалася спеціальною комісією, створеною із самих біженців¹⁹.

Деякий час кордон було закрито. Після його відкриття 2 лютого 1920 р. троє членів місії — Дашкевич, Нездзельський і Пратковський переправилися до Бендер, де зайнялися організацією п'ятиденного карантину біженців. Натомість керівник місії С. Зелінський та його підлеглий К. Залеський, а також 4 члени службового персоналу — В. Лукашевич,

М. Недзвяловський, В. Мілевич та В. Лізонь, — залишилися у Тирасполі, продовжуючи роботу серед біженців, які все ще там зосереджувались.

На початку лютого 1920 р. через швидкий наступ Червоної армії у південному напрямку відбулась евакуація з Одеси консульства Польської Республіки. Згідно з рішенням консула, разом із його співробітниками мали виїхати приблизно 1.000–1.200 біженців. 5 лютого вони дісталися до Тирасполя потягом із 59 вагонів. Консул С. Сроковський розпочав переговори з румунською стороною щодо надання дозволу на перетин кордону як новоприбулим, так і тим польським біженцям, які вже давно очікували на переправу в Тирасполі й Парканах²⁰. Загалом таких зібралось майже 1.300 осіб.

Дністер уже замерз й переправлятися по кризі стало значно швидше, аніж човном, тому за сприяння консула до 11 лютого 1920 р. майже всі біженці, за винятком приблизно 30 тяжко хворих, потрапили до Бендер²¹.

12 лютого 1920 р. до Тирасполя ввійшли підрозділи Червоної армії. Співробітники місії ПТЧХ, маючи намір продовжити свою діяльність на підконтрольній більшовикам території, свідомо залишились у цьому місті. Вони негайно спробували налагодити контакти з новою адміністрацією, щоб легалізуватися перед нею та отримати належний статус. 13 лютого керівництво місії звернулося із заявою до місцевого союзу лікарів, 14 лютого — до командира 11-ї кавалерійської бригади 12-ї армії Г.І. Котовського²², а 15 лютого — до місцевого ревкому. У відповідь Г.І. Котовський обіцяв доповісти про діяльність місії своєму командуванню, а голова місцевого ревкому С.К. Брікке — Одеському губревкомові.

Тим часом члени місії почали співпрацювати із місцевим ревкомом, зокрема брали участь у його засіданнях із питань організації боротьби проти інфекцій та епідемій. Ревком навіть пропонував для місії грошову допомогу. У результаті було складено та узгоджено із ревкомом проект умов, необхідних для продовження діяльності місії. 18 лютого 1920 р. С.К. Брікке повіз цей проект до Одеського губревкому.

Однак невдовзі через втручання органів ВУЧК було покладено край усім намірам місії ПТЧХ виконувати свої безпосередні функції на території УСРР. 27 лютого 1920 р. місцевий Особливий відділ став вимагати інформацію про характер її діяльності²³. На це 28 лютого місія передала до Особливого відділу текст телеграми, адресованої українському урядові. У ній викладалася історія місії й містилися прохання, що раніше вже були подані у проекті, переданому до Одеського губревкому.

1 березня 1920 р. групу працівників ПТЧХ викликав до себе Г.І. Котовський і повідомив, що їх буде відправлено у розпорядження військового командування. Так вони потрапили спочатку до 45-ї стрілецької дивізії РСЧА, де у двох членів місії — К. Залеського і С. Зелінського вилучили

особисту зброю — 2 револьвери системи «Браунінг»²⁴. Наступного дня всіх відвезли до м. Бірзула, де 4 березня 1920 р. посадили в окремих вагон і відправили до Києва. Прибувши туди, вони мали зустріч із членом реввійськради 12-ї армії РСЧА В. П. Затонським.

Проте, як виявилось, спілкування на такому високому рівні не розв'язало проблем місії. 8 березня 1920 р. її членам повідомили, що вони мусять виїхати до Харкова, де матимуть можливість зустрітися із головою РНК УСРР Х.Г. Раковським. Отже, 11 березня 1920 р. вони виїхали до тодішньої столиці УСРР²⁵ і, прибувши туди 14 березня, з вокзалу телеграмою повідомили голову уряду радянської України про бажання з'ясувати умови, за яких місія ПТЧХ могла б якнайшвидше розпочати свою діяльність у Києві²⁶.

У документах, поданих згаданими представниками ПТЧХ до органів радянської влади, наголошувалося на тому, що їхня діяльність має аполітичний, гуманітарний характер, а також зазначалося: «Місія дотримується погляду, що чим гірші відносини між урядами, тим потрібнішою є допомога мирному населенню з боку організацій, які перебувають поза політикою»²⁷. Виходячи з цього, місія робила спроби погодити своє юридичне становище і насамперед отримати гарантії з боку влади. Було сформульовано 5 умов, необхідних для продовження роботи місії у межах радянської України:

1. Визнання права екстериторіальності для членів місії та її штатного персоналу.

2. Незалежність роботи місії від будь-яких урядових органів, у межах наданих місії повноважень.

3. Право підтримувати відносини із Головним управлінням Червоного Хреста у Варшаві й Міжнародним комітетом Червоного Хреста у Женеві.

4. Право на безмитне перевезення майна, що належало місії.

5. Свобода місії від економічних і фінансових обмежувальних розпоряджень²⁸.

28 березня 1920 р. члени місії звернулися ще з одним листом до Голови РНК УСРР. Водночас вони повідомили Головне управління ПТЧХ у Варшаві про труднощі перемовин із більшовицькою владою, зокрема про те, що РНК УСРР заявив про недостатність повноважень, якими наділені співробітники місії. Щоб вирішити ці проблеми, було висловлено прохання, аби Головне управління ПТЧХ зі свого боку відновило переговори із РНК УСРР про умови функціонування місії у Києві та інших місцях перебування польських репатріантів²⁹.

Проте домовитися з урядом УСРР не вдалося. У членів місії навіть виникли труднощі з поверненням до Польщі. Завдяки втручання Міжнародного товариства Червоного Хреста, що звернулося із клопотанням до уряду УСРР, на початку квітня 1920 р. трьом членам місії — К. Залеському,

С. Зелінському та В. Лізонь — дозволили повернутися до Польщі³⁰. Інші їхні колеги, про яких, можливо, не йшлося у заяві міжнародного товариства Червоного Хреста, такого дозволу не отримали, тому мусили залишатися в УСРР.

9 квітня 1920 р. С. Зелінський і К. Залеський, все ще перебуваючи на території радянської України, звернулися до голови РНК УСРР і за сумісництвом наркома закордонних справ УСРР Х.Г. Раковського із клопотанням про надання дозволу на виїзд до Польщі трьом іншим співробітникам місії — В. Лукашевичу, В. Мілевичу і М. Недзвяловському. Автори цього звернення вважали, що названих осіб помилково віднесено до громадян УСРР, через що їм відмовлено у виїзді до Польщі. Своє твердження про те, що це були громадяни Польської Республіки, вони аргументували наявністю паспортів, виданих польським консулом³¹.

Тим часом, 19 квітня 1920 р. Раковський санкціонував видачу посвідчень на право виїзду до Польщі К. Залеському, С. Зелінському та В. Лізонь³². Їхній маршрут мав пролягати через територію РСФРР до кордону із Фінляндією. 20 квітня секретар НКЗС УСРР, на підставі вказівки реввійськради Південно-Західного фронту і реввійськради 12-ї армії від 18 квітня 1920 р., звернувся до Особливого відділу Південно-Західного фронту з проханням призначити кого-небудь з «енергійних й імпозантних» його співробітників для супроводу членів місії ПТЧХ до російсько-фінського кордону. Спочатку останні у штабному вагоні мали їхати до Москви. Їм дозволялося везти із собою майно, гроші та необхідні під час подорожі продукти харчування. Згідно зі згаданою вище вказівкою, заборонялося чинити утиски цих осіб³³.

22 квітня 1920 р. члени місії, які від'їжджали до Польщі, звернулися до голови РНК УСРР із проханням переказати для НКЗС УСРР кошти у сумі 137.600 руб., що зберігалися у Тираспільському відділенні Російського комерційно-індустріального банку на рахунку С. Зелінського. Надалі ці гроші рівними частками, тобто по 45.866 руб., мали потрапити у розпорядження працівників місії, які залишалися у Харкові — уже згаданих В. Лукашевича, В. Мілевича й М. Недзвяловського³⁴.

Члени місії, яких примусово залишили в Україні, вочевидь, опинилися у в'язниці. Оскільки 25 квітня 1920 р. розпочалася польсько-радянська війна, спроби їхнього повернення до Польщі здійснювалися вже під час мирних переговорів і після укладення Ризької угоди 1921 р. Згодом, що питання про звільнення саме цих членів місії ПТЧХ обговорювались у середині 1921 р. на кількох засіданнях Змішаної російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації у Москві. Зокрема таку вимогу польської делегації зафіксовано у протоколі комісії № 2 від 7 травня 1921 р. Наголошувалося на тому, що домовленість про звільнення членів місії Червоного Хреста з Києва була попередньо досягнута між сторонами під

час переговорів у Ризі, відповідно до чого мав відбутися обмін у рамках формату «5х5». Польською стороною умови домовленості було виконано, тоді як російсько-українська сторона продовжувала зволікати. У відповідь на цю вимогу представники російсько-української делегації повідомили, що порушать це питання перед радянським керівництвом³⁵.

У протоколі № 6 від 3 червня 1921 р. йдеться про те, що голова польської делегації Е. Залеський знову нагадав російсько-українській стороні про обіцянку радянського уряду звільнити представників Червоного Хреста, які продовжували перебувати у в'язниці. У відповідь голова російсько-української делегації С. Пілявський пояснив, що це питання вже давно вирішене і що звільнення членів Червоного Хреста не відбулося тільки з провини одного із молодших співробітників певного закладу, за що ця особа вже притягнута до відповідальності. Голова польської делегації просив пришвидшити їхнє звільнення³⁶.

Із біографічно-довідкових видань відомо, що В. Лукашевича звільнено у вересні 1921 р. і він повернувся до Польщі³⁷. Того ж року повернувся до Польщі В. Мілевич³⁸. Можна припустити, що одночасно із ними було звільнено і М. Недзвяловського.

Отже, досліджені нами джерела і публікації дають у деяких випадках доволі докладну, в інших — часткову відповідь на цілу низку питань, пов'язаних із виникненням і реалізацією ідеї скерування в Україну 1919 року місії ПТЧХ. Зокрема виявлено причини, що спонукали ПТЧХ організувати таку місію і обрати Київ місцем розгортання її діяльності. З'ясовано обсяги матеріального і фінансового забезпечення, деякі дані про персональний склад цієї місії, хронологію і маршрут пересування, обставини перебування її в Україні. Водночас ще не вдалося докладніше дослідити роботу цієї місії у Тирасполі. Поки що не відомо, чи поширювалася діяльність місії на інші категорії населення, окрім поляків-біженців, й наскільки були використані привезені з Польщі запаси продовольства й медикаментів. Заслуговує на подальше з'ясування низка питань, щодо біографічних даних членів цієї місії, зокрема як склалася їхня подальша доля.

Підсумовуючи, слід наголосити на тому, що знайшло документальне підтвердження: скерована восени 1919 р. до Києва місія ПТЧХ була гуманітарною акцією. Як виявилось, після прибуття в Україну вирішальний вплив на її діяльність справили військовий, політичний та ідеологічний чинники, через що місія не змогла виконати поставлене перед нею завдання за попередньо визначеним місцем свого призначення — у Києві. Досягти своєї мети їй таки вдалося, але в іншому місці — у Бессарабії, де майже місяць надавалася допомога полякам-біженцям. Ця робота була потрібною, своєчасною і результативною, однак припинилася із приходом Червоної

армії та утвердженням у цьому регіоні радянської влади. Ініціатива згор-тання роботи місії ПТЧХ належала більшовицькій адміністрації, для якої принципи класової боротьби виявилися пріоритетнішими від загально-людських цінностей.

Досвід практичної діяльності та взаємовідносин з органами радянської влади, здобутий співробітниками місії ПТЧХ під час їхнього перебування на теренах України, поза сумнівом, був урахований при скеруванні місій ПТЧХ в Україну в період польсько-радянської війни у квітні–травні 1920 р.³⁹. Так само він став у нагоді представникам дипломатичних місій та установ Польської Республіки, які після налагодження дипломатичних відносин між УСРР і Польщею здійснювали репатріацію польських громадян і назагал опікувалися справами поляків в УСРР. Передусім йдеться про членів комісії з репатріації та оптації, працівників посольства і консульського відділу посольства Польської Республіки у Харкові, згодом — консульств цієї держави у Харкові та Києві, а також створеного у грудні 1920 р. Представництва ПТЧХ⁴⁰ у Москві — ледь не єдиної організації, що до 1937 р. надавала допомогу полякам, які перебували у радянських тюрмах і таборах, займалася організацією їхнього повернення до Польщі й наданням допомоги родинам ув'язнених.

---

¹ Червоний Хрест — гуманітарна організація, заснована 1863 року в Швейцарії для надання допомоги (без дискримінації) жертвам війни; назва походить від охоронного знака для поранених і хворих — червоний хрест на білому тлі, що перетворився на символ організації.

² Зародженню руху Червоного Хреста і розгортанню діяльності організацій Червоного Хреста на території України у 1867–1920 рр. присвячене дисертаційне дослідження С.П. Кармалюка. Тут насамперед йдеться про роботу Російського товариства Червоного Хреста (далі — РТЧХ) та УТЧХ, також наведено окремі факти співпраці УТЧХ із національними товариствами Червоного Хреста Польщі, Австрії, США, Італії та з Міжнародним Червоним Хрестом. Див.: *Кармалюк С.П.* Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. — Кам'янець-Подільський, 1998. — 183 с.

³ *Kołodziejczuk A.* Polski Czerwony Krzyż // *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej.* — Warszawa, 1999. — С. 317.

⁴ Про діяльність ПТЧХ у Росії у 1920–1937 рр. див.: *Wołowiczowa Z.* Siedemnaście lat pracy Polskiego Czerwonego Krzyża w Rosji sowieckiej // *Polski Czerwony Krzyż.* — 1937. — № 6. — С. 157–159. *Bez sądu, świadków i prawa...* — Lublin, 2002. — 383 с.

⁵ *Лихачова Т.* Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914–1921 рр.) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku.* — Olsztyn–Charków, 2010. — С. 49.

⁶ *Жванько Л.* Проблема реєвакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917–1918 рр.) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku.* — С. 56.

⁷ *Лихачова Т.* Вказ. праця. — С. 49.

⁸ Йдеться про польське збройне формування під командуванням колишнього офіцера російської армії Л. Желіговського, створення якого розпочалося 1918 року на Кубані. У грудні 1918 р. підрозділ прибув до Одеси, де завдяки мобілізаційним заходам, проведеними польським консульством в Одесі у січні–березні 1919 р., його було доукомплектовано та переформовано у 4-у дивізію польських стрільців. Через швидкий наступ більшовиків у ніч із 3 на 4 квітня 1919 р. відбулася термінова евакуація вояків 4-ї дивізії польських стрільців із Одеси. Через Бессарабію вона дісталася до Польщі, де увійшла до складу Війська Польського.

Відомості про роботу згаданої польсько-американської місії наведені у публікації польського дослідника Т. Чешельського, присвяченій діяльності Консульства Польщі в Одесі. Див.: *Ciesielski T.* *Konsulat polski w Odessie 1919–1920* // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku.* — С. 97.

⁹ *Кармалюк С.П.* Вказ. праця. — С. 158.

¹⁰ Див.: *Skalski T.*, *ks. Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie. 1900–1932. Wspomnienia.* — Kraków, 2008. — С. 93.

¹¹ У зазначеній публікації Т. Чешельського автор згадує, що у лютому 1920 р. в Тирасполі працювала місія ПТЧХ, що надавала допомогу біженцям, які чекали на переправлення до румунських Бендер. Власне йдеться про місію, що мала працювати у Києві, проте через загрозу з боку деморалізованих збройних формувань змушена була відбутися на південь України. Цим автором також наведені обставини, за яких відбувся поділ зазначеної місії на дві частини.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 26–34.

¹³ Там само. — Арк. 26.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Ciesielski T.* *Op. cit.* — С. 96.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 27.

¹⁷ Консульство Польської Республіки в Одесі розпочало свою діяльність 5 січня 1919 р. Першим консулом призначено Зенона Беліну Бжозовського. Після захоплення Одеси Червоною Армією настала перерва у роботі консульства, що тривала з початку квітня до перших чисел вересня 1919 р. 20 вересня призначено нового консула, ним став Станіслав Сроковський, який прибув до Одеси наприкінці жовтня 1919 р. і керував роботою консульства до початку лютого 1920 р.

¹⁸ *Ciesielski T.* *Op. cit.* — С. 93.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 22, 29.

²⁰ *Ciesielski T.* *Op. cit.* — С. 97, 99.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 29.

²² Там само.

²³ Там само. — Арк. 30.

²⁴ Там само. — Арк. 22.

²⁵ Там само. — Арк. 31.

²⁶ Там само. — Арк. 23.

²⁷ Там само. — Арк. 31.

²⁸ Там само. — Арк. 34.

²⁹ Там само. — Арк. 21, 24–25.

³⁰ Там само. — Арк. 7.

³¹ Там само. — Арк. 19–20.

³² Там само. — Арк. 37–41.

³³ Там само. — Арк. 10–12.

³⁴ Там само. — Арк. 18.

³⁵ Там само. — Спр. 556. — Арк. 221.

³⁶ Там само. — Спр. 556. — Арк. 241 зв.

³⁷ *Kozłowski E. Łukaszewicz Władysław // Polski Słownik Biograficzny. — Т. 18. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1973. — С. 549–550.*

³⁸ *Czy wiesz kto to jest? — Warszawa, 1938. — С. 489.*

³⁹ Про діяльність УТЧХ і ПТЧХ у Києві у травні–червні 1920 р. див.: *Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920 р.). — К., 2002. — С. 120–126.*

⁴⁰ 1927 року ПТЧХ перейменовано у Польський Червоний Хрест.

В статье освещается деятельность миссии Польского общества Красного Креста, которая находилась на территории Украины с ноября 1919 г. по апрель 1920 г. Изучается опыт отношений миссии с органами власти советской Украины.

Ключевые слова: *Красный Крест, Польша, Украина, поляки-беженцы, миссия.*

The mission of the Polish society of the Red Cross which was in territory of Ukraine since November 1919 till April 1920 is covered in the article. Experience of relations mission with the Soviet Ukraine authorities is studied.

Key words: *the Red Cross, Poland, Ukraine, poles-refugees, mission.*

Олександр Даниленко

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ, ІНТЕРНОВАНІ Й БІЖЕНЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ЯК ОБ'ЄКТ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН (1919–1923 рр.)

У статті розкриваються особливості дипломатичного розв'язання проблеми військовополонених, інтернованих і біженців у європейських країнах у 1919–1923 рр.

Ключові слова: *військовополонені, інтерновані, біженці, дипломатичні відносини, УСРР, Європа.*

Дипломатичний спосіб вирішення соціально-гуманітарних питань після завершення Першої світової війни був показником початку політичного діалогу між недавно ворожими військовими силами. До таборів полонених періоду «імперіалістичної» потрапили десятки тисяч інтернованих громадян із різних країн за роки інтервенції й громадянської війни в Росії 1918–1920 рр., а також вояки армії УНР, Української Галицької Армії (УГА), бійці Червоної УГА (ЧУГА), червоноармійці РСЧА. Вони опинилися на території Туреччини, Франції, Болгарії, Чехословаччини, Польщі, Німеччини, Угорщини, Австрії, Фінляндії, будучи підданими Російської імперії, якої вже не існувало, тому залишалися безправними. В Україні та РСФРР перебували військовополонені колишніх армій, що воювали на боці Антанти або Троїстого союзу, присутність яких в умовах повстанського руху проти радянської влади в Україні, на Дону, Тамбовщині, Сибіру була небажаною.

В історичній літературі доля полонених та інтернованих, особливо в європейських країнах, не висвітлювалася достатньою мірою. Радянські історики зосереджувалися на діяльності комуністичних партій у країнах Західної й Центральної Європи у роки і після громадянської війни, на фактах виявлення пролетарської солідарності¹, а сучасна історична наука досліджує становище військовополонених Другої світової війни². Їхнє перебування на теренах цих держав і головне — їхня подальша доля суттєво відрізнялися. В українській історіографії опосередковано згадується про військовополонених галичан, інтернованих громадян, які знаходили місце роботи і політичний притулок в УСРР упродовж другої половини 1920-х років. До них належали «радянофіли» із числа галицьких політичних діячів, про яких згадує В.М. Піскун у монографії³, а також значна частина західноукраїнської інтелігенції, що опинилася серед вояків Австрійської армії, про що пише в своєму ґрунтовному монографічному дослідженні

О.С. Рубльов⁴. Репатріаційний процес між радянською Україною і її найближчими сусідами розглядається у працях Н.В. Кривець⁵, І.В. Євсеєнко⁶. Найповніше історію української військової еміграції в європейських країнах висвітлено М.І. Павленком⁷ та І.В. Срібняком⁸. Повернення полонених та інтернованих в Україну, навіть політичних «поворотівців», тобто колишніх діячів Центральної Ради та уряду УНР, відбувалося під ретельним наглядом органів ДПУ УСРР. Цей аспект, частково висвітлений у монографії С.І. Білоконя⁹, залишається недостатньо дослідженим в історіографії. Трагічна доля врангелівської армії в Криму постає у книзі Л.М. Абраменка. Автор зазначає, що з її складу вдалося евакуюватися майже 146 тис. військових, а десятки тисяч колишніх офіцерів, членів їхніх родин, цивільних, які не визнали радянської влади, більшовики безжалісно розстріляли¹⁰. Драматичні події тих років реалістично змальовані М. Булгаковим у романі «Бег». Ті, що опинилися в Туреччині або Болгарії, особливо великими групами, потрапляли до таборів інтернованих, поневірялися в інших країнах. Архівні матеріали «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна», опубліковані українськими дослідниками 2002 року¹¹, розкривають трагічну статистику і долю колишнього офіцерського корпусу царської армії, залишеного на батьківщині. Наприкінці 1917 р. він налічував 276 тис. осіб, з них у роки громадянської війни загинуло 85–90 тис. (50–55 тис. у лавах білої армії, до 10 тис. у частинах РСЧА, 4 тис. у складі національних армій, приблизно 20 тис. стали жертвами більшовицького антиофіцерського терору)¹². На початку 1920-х років, коли громадянська війна завершувалась, у РСЧА служило майже 75 тис. колишніх офіцерів, а за межами країни, тобто тих, які емігрували до Європи, — 70 тис. осіб¹³. За роки громадянської війни втрати колишньої Росії становили приблизно 8 млн. осіб, з них 1 млн. червоноармійців. Комісія з вивчення санітарних наслідків війни 1914–1919 рр. виявила 1,7 млн. інвалідів¹⁴. Загрозлива соціально-епідеміологічна ситуація склалась у таборах для військовополонених та інтернованих, тому її намагалися швидко розв'язати.

В Україні, територія якої була театром воєнних дій, починаючи із 1914 р., нагромадилося чимало соціальних проблем, пов'язаних із біженцями, військовополоненими, знедоленими, безпритульними. 17 лютого 1919 р. голова РНК УСРР і нарком закордонних справ Х. Раковський підписав декрет «Про Головну Українську комісію у справах полонених та біженців», що підпорядковувалася Центральній колегії у справах полонених та біженців при уряді РСФРР¹⁵. Українська комісія в Києві займалася заготівлями продовольства для утримання відповідних установ спецконтингенту, фінансуванням системи місцевих органів у справах полонених і біженців, їхньою евакуацією та супроводом через територію республіки. Її рішення були обов'язковими для органів влади, хоча кадровий склад

призначала Центральна колегія, але за згодою РНК УСРР. З нею співпрацювали НКВС, Наркомсоцзабез, Наркомохоронздоров'я, що сприяли організації системи лікування й догляду за полоненими і біженцями. Комісія приймала полонених, які поверталися з європейських країн у Росію, забезпечувала лікування інвалідів до передачі їх відповідним органам державного нагляду, а також організовувала і регулювала евакуацію біженців. Головою Української комісії у справах полонених і біженців (УкрПЛенбеж) був нарком соціального забезпечення М. Зубков. Комісія підпорядковувалася Всеросійській центральній колегії Пленбежа.

Українська комісія і Всеросійська центральна колегія Пленбежа займалися переважно розподілом громадян України, Росії, Білорусії, Литви і Латвії, яких виявляли серед полонених і біженців, формували групи репатріантів. Бажаючі виїхати на батьківщину мали пройти санітарну обробку, зареєструватись у відповідних місцевих органах, вказавши прізвище, вік, професію, місце проживання, склад родини, залізницю для пересування. Реевакуація мала відбуватись організовано з дозволу Пленбежа.

25 березня 1919 р. створено Київський окружний комісаріат у справах полонених і біженців, що займався формуванням та утриманням біженських етапів, які знаходилися на Пироговській, 9; Жиллянській, 114; Фундуклеєвській, 57; а також опікувався збірним пунктом на Бібіковському бульварі, 5; Реєстраційним бюро на залізничному вокзалі та Святошинським табором полонених і біженців¹⁶. Їх концентрація була і в інших містах і губерніях України, тому там створювалися губернські комісаріати (ГубПЛенбеж): Київський окружний (із підпорядкуванням частини Волинської губернії), Харківський, Полтавський, Подільський, Чернігівський, Катеринославський, Бессарабський, Херсонський та особливий Одеський. Наприклад, Полтавський комісаріат у справах пленбежу очолював С.М. Мазлах, один із авторів відомої брошури «До хвилі», що викликала серйозну дискусію з приводу організаційно-функціональних повноважень ЦК КП(б)У в межах РКП(б) наприкінці 1919 — на початку 1920 р.

Становлення і діяльність Української комісії у справах полонених і біженців упродовж лютого–квітня 1919 р. були показником одностороннього розв'язання Раднаркомом УСРР спільно з урядом РСФРР цієї повсякденної соціально-побутової проблеми, що належала до категорії міжнародного права. 23 квітня 1919 р. УкрПЛенбеж видав наказ № 8 про повноваження його місцевих органів, яким виокремив 6 категорій полонених та інтернованих: 1) російські, що поверталися з-за кордону; 2) російські полонені, які чекали на евакуацію за кордоном; 3) військовополонені «колишніх ворогів»; 4) транзитні біженці на території України; 5) транспортовані біженці у потягах; 6) біженці, які перебували у таборах для потенційної реевакуації¹⁷. Термін «російські полонені й біженці» не означав їхньої

винятково етнічної приналежності, а передусім колишніх підданих Російської імперії, яких війна закинула до європейських країн.

Працівники комісії Пленбежа мали забезпечити їхній прийом, облік і реєстрацію, видачу нових документів про статус полоненого або біженця, допомогти переїздові на обрані місця постійного проживання, надати всебічну правову, медичну, санітарну, продовольчу, матеріальну і духовну допомогу на час транспортного пересування, забезпечити лікування хворих та інвалідів. Для тих, хто залишався за кордоном країни, чекаючи повернення на батьківщину, Пленбеж надсилав грошові перекази, посилки з продуктами, забезпечував поштовий зв'язок, видавав необхідні документи.

Певну соціальну увагу виявляли і до так званих «ворожих полонених», які поверталися на власну батьківщину. Їм надавалися відповідні санітарно-медичні послуги на шляху їхнього транспортування, для них друкувались інформаційні листівки і брошури про міжнародну ситуацію й соціально-економічне і політичне становище в їхніх країнах. Медично-санітарними і продовольчими питаннями по обслуговуванню цієї категорії людей в Україні займався Особливий Комітет Українського Червоного Хреста, створений 10 березня 1919 р. згідно з декретом РНК УСРР¹⁸. 1921 року Україна приєдналася до Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ) і відповідної Конвенції, що сприяло дипломатичному вирішенню різних аспектів існування військовополонених.

Дипломатичне врегулювання статусу і соціально-побутового становища військовополонених на території Німеччини, окупаційні війська якої перебували в Україні впродовж 1914-1918 рр., мало забезпечити основу для налагодження торгових і міжнародних відносин між країнами. Дослідники українсько-німецьких відносин не висвітлюють цієї важливої справи¹⁹, а вона для початку 1920-х років була надзвичайно гострою і важливою політичною проблемою. Табори для полонених та інтернованих стали пунктами вербування бійців для «білогвардійських банд», що згодом відправляли проти радянської Росії, тобто для військ генералів Юденіча, Міллера, Колчака, Денікіна. На цю обставину звертав увагу НКЗС РСФРР, посилаючи відповідні ноти протесту уряду Німеччини восени 1919 р. Зокрема 28 листопада 1919 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін повідомляв німецький уряд про те, що у Берліні діє міжсоюзницька комісія з повернення російських військовополонених на батьківщину, до складу якої входять представники «контрреволюційних банд» і жодного від радянської сторони. «Очевидно, — наголошував дипломат, — що так звана комісія з повернення на батьківщину військовополонених представляє собою продажний орган для поповнення військ російських контрреволюціонерів»²⁰. У звіті НКЗС РСФРР про його діяльність упродовж листопада 1918 — грудня 1919 р., виголошеному на 7-му з'їзді рад, йшлося про жахливе

становище військовополонених у Німеччині, які масово гинули на шляхах, примусових роботах у шахтах, зазнаючи також репресій і страти²¹.

10 квітня 1919 р. німецький уряд і представницький орган із питань евакуації полонених на батьківщину зрушив справу з місця, відтак перші їхні партії залишили країну. Однак вони зустріли перешкоду з боку Польщі, Литви і Латвії на шляху транспортування.

Майже рік тривали перемовини стосовно делегування представника радянського уряду до міжсоюзницької комісії по поверненню російських військовополонених. 20 лютого 1920 р. міністерство іноземних справ Німеччини погодилось із призначенням В.Л. Коппа уповноваженим РСФРР у справах військовополонених та інтернованих громадян. 23 лютого того ж року імперське центральне відомство у справах полонених та інтернованих визнало необхідним дійти згоди із радянським урядом щодо обміну військовополоненими — російськими у Німеччині, а німецькими — на території Росії та України. 15 квітня 1920 р. в Ревелі було досягнуто конкретного погодження про обмін полоненими через територію Фінляндії та Естонії. Для німецьких полонених основним пунктом попередньої концентрації пропонувався Петроград. На території Німеччини зосередилася велика кількість полонених, і німецьку сторону цікавила пропускна здатність російської залізниці щотижня. Відбувався обмін потягами з полоненими в Росію із Німеччини і навпаки. Сторони забезпечували людей продуктами харчування, медикаментами.

19 квітня 1920 р. відбулося офіційне підписання угоди між РСФРР і Німеччиною про відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб²². Їхнє повернення мало відбуватися негайно і швидко з наданням усіх наявних транспортних засобів. Ст. 3 угоди пояснювала, що російськими військовополоненими є колишні російські піддані, які воювали проти німців на боці колишньої російської держави і радянської Росії. Поверненню підлягали і заручники обох сторін, навіть дисциплінарно покарані й засуджені за політичні переконання, окрім кримінальних злочинів. Організацією перевезень полонених на території інших держав займалися представники Міжнародного Червоного Хреста, а формуванням відповідних етапів — повноважні місії Німеччини і РСФРР.

7 липня 1920 р. РСФРР і Німеччина прийняли додаткову угоду, якою виписали умови і принципи діяльності відповідних місій про обмін полоненими та інтернованими. У Москві й Берліні відкривалися відповідні центри, що представляли їхні інтереси й права²³. Уряд Німеччини заявив про нейтралітет у війні радянської Росії й Польщі, тобто стосовно походу Ю. Пілсудського і С. Петлюри в Україну влітку 1920 р. Німеччина відверто заявляла про перехід до торгово-економічних відносин із радянською Росією, тому активізувала процес обміну полоненими, демонструвала нейтралітет і мирні ініціативи щодо Москви.

22 січня 1922 р. підписано чергову угоду про реевакуацію на батьківщину полонених обох країн через Латвію й Литву під наглядом МЧХ через станцію Розеновська. Німецька сторона зобов'язалася надавати чотири транспорти щотижня по 1 тис. осіб у кожному, але не вимагала від протилежної сторони дотримуватися принципу «транспорт за транспорт», оскільки значну кількість німецьких військовополонених уже було доставлено на батьківщину²⁴. Німецьке центральне управління у справах полонених та інтернованих повідомило повноважного представника РСФРР у Латвії Я.С. Ганецького про повернення військовополонених червоноармійців до ратифікації радянсько-польського мирного договору, тобто Німеччина намагалася позбутися зайвого клопоту і розпочати активну торгово-економічну співпрацю із радянською Росією.

29 січня 1921 р. представник НКЗС і НКВТ РСФРР у Німеччині В.Л. Копп заявив протест демобілізаційному управлінню про безчинства у таборах для інтернованих — Міндені, Пархімі, що супроводжувалися розстрілами полонених червоноармійців. Радянський дипломат кваліфікував знущання і вбивства свідомими діями адміністрації таборів проти цієї категорії полонених, тому що у таборах для білогвардійців Альтенграбові, Вюнсдорфі й Бленхорсті існував режим вільного пересування й виходу за межі табору²⁵.

Якщо демобілізація німецьких військовополонених тоді фактично завершилися, то російських тривала повним ходом. Так, 7 лютого 1921 р. пароплавом «Габсбург» було відправлено полонених з таборів Альтдама, Штаргарда, Целле, а радянський пароплав «Субботнік» чекав на чергову партію²⁶. Сторона, що відправляла, мала надати свідоцтво про смерть, розшукувати зниклих безвісти і померлих. Особисте майно полонених (до 8 пудів) підлягало вивезенню без митного і податкового збору. Полонені червоноармійці прирівнювалися до категорії російських полонених, які зберігали право на російське громадянство. За їхню доставку до російського кордону німецька сторона мала отримати не пізніше 1 травня 1921 р. компенсацію. На території Німеччини перебувала інтернована військова частина Червоної армії, повернення якої виявилася складним питанням.

23 квітня 1921 р. відбулося укладення угоди про приєднання УСРР до договору між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 р. про повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих громадян. Її підписали Г. Гільгером і М. Шлезінгер із німецької сторони, а від України — повноважний представник В.Л. Копп. Принципи та умови утримання німецьких полонених і цивільних осіб в Україні і відповідних українських у Німеччині, передбачені угодою 19 квітня 1920 р., стосувалися віднині УСРР²⁷. Підкреслювалася незначна кількість цієї категорії громадян обох країн. Органом, що переймався українськими полоненими та інтернованими, було

Російське бюро у справах військовополонених у Берліні. «Враховуючи особливі умови на Україні, що ускладнюють відправку німецьких військовополонених та інтернованих цивільних осіб, — наголошувалося в угоді, — а також їхнє забезпечення, німецькому пункту забезпечення у Москві дозволяється направити на Україну особливу депутацію. Ця депутація повноважна лише здійснювати забезпечення німецьких військовополонених і цивільних осіб до їхнього відправлення і надавати допомогу для проведення заходів їхньому поверненню»²⁸. Депутація не мала статусу державного представництва, але й українська сторона не мала повноважного представника у Німеччині з проблем репатріації українських військовополонених та інтернованих, тому що його функції виконувало Російське бюро у Берліні.

6 травня 1921 р. німецька й радянська сторони підписали додаткову угоду до діючої від 19 квітня 1920 р., надавши міжнародної юридичної практики обміну полоненими та інтернованими, щоб пришвидшити їхнє повернення на батьківщину. Врегулюванням майнових прав, установленням обставин смерті й розшуком зниклих безвісти займалося Російське бюро. Підписання 6 травня та ратифікація окремих суперечливих статей угоди у серпні 1921 р. фактично завершили дворічний цикл дипломатичного погодження умов повернення на батьківщину полонених та інтернованих громадян обох країн. Переговори були інтенсивними, тому що табори для інтернованих становили санітарно-епідеміологічну загрозу для обох суспільств, а наявність великої кількості безправних громадян перешкождала конструктивному налагодженню торгово-економічних зв'язків, що були життєво необхідними для України, Росії й Німеччини. Вони, за документами, інтенсивно розвивалися впродовж 1922–1925 рр. і завершилися укладенням великого торгового договору 12 жовтня 1925 р.²⁹

Дипломатичні норми розв'язання проблем військовополонених та інтернованих громадян України використовувалися щодо урядів інших країн. Так, 19 липня 1919 р. уряди УСРР і РСФРР надіслали спільну ноту уряду Франції про необхідність звернути «...увагу на становище численних французьких військовополонених, які перебувають на Україні або в Росії»³⁰. Визнаючи норми міжнародного права стосовно утримання військовополонених, представники радянського уряду нагадували французам про надання належної матеріальної й моральної допомоги, якої полонені не отримували. Пропонувалося налагодити передачу французьким солдатам в Україні й Росії посилок і кореспонденції від рідних і громадських організацій, а з іншого боку — забезпечити відповідними послугами «радянських солдат» на території подібних таборів у Франції. Звернення радянської сторони відбувались у той час, коли флот англо-французьких союзників займався «... полюванням на бідних рибалок і пасажирів, яких вони

забирають як заложників, після чого топлять своєю артилерією парусники, шхуни і рибальські човни» на чорноморському узбережжі³¹. Це цитата із заяви Х. Раковського до уряду Франції від 22 липня 1919 р.

Французька сторона, не чекаючи укладання угоди про обмін полоненими, здійснювала їхнє повернення в односторонньому порядку шляхом доставки до портів Одеси, Очакова з вимогою про негайну видачу французьких військовополонених, захоплених червоними військами на українській території. Військове командування Франції, що займалося транспортуванням російських військовополонених, удавалося до шантажу: виявляло готовність обстріляти причорноморські міста, передати бранців до армії Денікіна, запровадити повну блокаду узбережжя. «Погроза послати російських солдатів до Денікіна, — наголошувалося у ноті радянського уряду від 29 липня, — є погрозою послати їх на неминучу смерть, бо воювати в його армії за відновлення поміщицько-монархічної влади вони, звичайно, відмовляються і за це поголовно розстрілюються. На смертельну небезпеку наражаються також ті солдати при роботах по підриванню дротяних і мінних загороджень у Франції, на яких багато з них, за нашими відомостями, вже загинуло»³². Ультимативним було і попередження зовнішньополітичних відомств УСРР і РСФРР, оскільки французький уряд, «...наражаючи на небезпеку життя російських солдатів, він наражає на ту ж небезпеку життя своїх власних громадян»³³.

В умовах, коли діяли закони воєнного часу, уряд УСРР не полишав дипломатичних спроб розв'язання важливої гуманітарної проблеми — обміну військовополоненими. Вона мала політичну та економічну складову: убезпечити себе від поповнення військових частин білогвардійців російськими полоненими, яких повертали із території Франції, а з іншого боку — позбутися французьких військовополонених в Україні, яких треба було утримувати, лікувати, витратити ресурси на транспортування та охорону, замість мобілізації коштів для червоних фронтів частин.

Відносини України із Туреччиною, що належала до морської південної сусідньої держави, нормалізувалися шляхом укладення 17 вересня 1921 р. угоди про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих осіб, підписаної повноважним представником УСРР при уряді РСФРР Ю. Коцюбинським та урядом Великих Національних Зборів Туреччини в особі посла Алі Фуадпаша. Зобов'язання сторін було рішучим: повернути впродовж трьох місяців усіх військовополонених і цивільних інтернованих осіб кожної з країн. Репатріація мала відбуватися добровільно. «Полонені мають право на репатріацію своїх сімей, — підкреслювалося в угоді, — які були захоплені в полон чи оголошені полоненими одночасно з ними, а також на репатріацію дружин і дітей, оскільки це стосується сімей, створених за час перебування в полоні. В цьому останньому випадку, проте, вважається

обов'язковим спільне проживання. Членами сім'ї вважатимуться: дружина, якщо вона дійсно перебуває в подружніх стосунках з своїм чоловіком, діти, мати, немічний батько, онуки, вихованці, а також родичі особи, яка репатріюється, коли вони живуть спільним господарством»³⁴. Такого розширеного тлумачення повноважень стосовно репатріантів не було у відносинах із Німеччиною та іншими країнами.

Сторони дотримувалися вимог про санітарно-медичне і продовольче забезпечення транспортів із відповідними соціальними контингентами, домовилися не використовувати полонених та інтернованих на важких і небезпечних для життя роботах, про їх припинення на час реевакуації. Кримінально засуджені за вбивство або крадіжку не підлягали поверненню. Передусім на батьківщину відправляли хворих, інвалідів, із таборів тих районів, що не були сприятливими для полонених (відсутність житла, харчування та належних гігієнічних умов). Списки засуджених за конкретні злочини, померлих мали бути оформлені впродовж п'яти місяців після підписання угоди. Обмін полоненими та інтернованими відбувався через міста Таганрог, Новоросійськ, Туапсе, Трапезунд та Інеболу. Членам репатріаційних делегацій обох країн, які займалися захистом прав та інтересів полонених, надавався дипломатичний імунітет. Репатріантам дозволялося вивозити особисті речі та професійний інструмент, але заборонялися до вивозу друковані твори, акти, документи, фотографії, рукописи, не переглянуті компетентними органами, зброя, мануфактура, хутра, галантерея, металовироби, окрім особистих речей, провізію понад 20 фунтів на особу, домашню худобу і птицю, автомобілі, мотоцикли, велосипеди, коштовності, золоті й срібні монети, вироби із золота і платини вагою понад 16 злотників кожний, золоті годинники, обручки, портсигари не більше одного предмета на людину, алмази, діаманти, загальна вага яких перевищувала один карат, музичні інструменти, хірургічне обладнання, антикваріат без відповідного дозволу. Багаж репатріантів не підлягав оподаткуванню. Угода набирала чинності одразу після її підписання, тобто країни виявили зацікавлення якомога швидше здійснити обмін полоненими та інтернованими.

Спільними дипломатичними зусиллями урядів УСРР і РСФРР відбувалося врегулювання справи із поверненням угорських і російських військовополонених, які тимчасово перебували на території фактично трьох країн — Угорщини, України й Росії. 21 травня 1920 р. в Копенгагені між ними було укладено угоду, згідно з якою відбувався обмін полоненими. Королівський уряд Угорщини відпускав на батьківщину всіх російських військовополонених і цивільних осіб, які походили не лише із території УСРР і РСФРР, а також усієї колишньої Російської імперії, але за їхнім бажанням³⁵. 28 липня 1921 р., досягнувши попередніх домовленостей на підставі угоди від 21 травня 1920 р., було укладено договір між РСФРР і

УСРР, з одного боку, та Угорщиною, з іншого — про обмін військовополоненими та інтернованими особами³⁶. Сторони взяли на себе зобов'язання не розпочинати одна проти одної жодних воєнних дій у разі війни проти інших країн.

Обмін відбувався на кордоні обох держав із дотриманням принципу добровільності. Радянський уряд надав угорській стороні додатковий список у кількості 400 осіб, яких необхідно було вивезти до Москви через посередництво третьої держави. До списку потрапили угорські революціонери, комуністи, які належали до числа белокунівців, тобто діячів Угорської радянської республіки. На початку листопада 1921 р. до Москви прибуло 59 таких осіб, а 15 липня 1922 р. домовилися відправити до радянської Росії ще 93 угорських комуністи в обмін на угорських полонених офіцерів³⁷. Діяв певний становий принцип, тобто першочерговий обмін відбувався за військовими та іншими номенклатурними чинами, але загалом йшлося про відправку багатьох ешелонів. Контингенти виявлялися постійно, їх списки передавалися відповідним евакуаційним комісіям. Кожна сторона забезпечувала власним коштом транспортування військовополонених та інтернованих до кордонів, де і відбувався обмін.

Австрійська республіка, що виникла після розпаду Австро-Угорської імперії по завершенню Першої світової війни, уклала 7 грудня 1921 р. із РСФРР та УСРР тимчасову угоду про співпрацю, сторони обмінялися дипломатичними представництвами і консульствами, що мали захищати інтереси своїх громадян згідно з нормами міжнародного права. Створювалися відповідно і торговельні представництва, тобто відбувався широкий формат установа дипломатичних відносин. «Австрійські громадяни, — наголошувалося в угоді, — які перебувають в момент укладання цієї Угоди на території РСФРР та УСРР, зберігають за собою, як колишні військовополонені чи цивільні інтерновані, права, що випливають з Додаткової угоди від сьогоднішнього дня»³⁸. Її справді було укладено 7 грудня, хоча питання про врегулювання справи військовополонених обох країн обговорювалося ще 5 липня 1920 р. в Копенгагені.

Додаткова угода про повернення на батьківщину полонених і цивільних осіб стосувалась УСРР, делегація якої її підписувала, мала три автентичних тексти німецькою, українською й російською мовами, виписувала конкретні умови і принципи здійснення цієї надзвичайно важливої та очікуваної гуманітарної акції. Підкреслювалися її терміновість, принцип добровільності, уникнення випадків «насильного випровадження з вагонів військовополонених і цивільних інтернованих під час повернення на батьківщину», дотримання медично-санітарного і продовольчого забезпечення, необхідність формування списків репатріантів, відмова від поділу їх на групи й категорії. Угорська сторона вимагала пільгових умов для окремих війсь-

кових, австрійська фактично відмовилась. Військовополоненими вважалися особи, які входили до підрозділів колишньої російської або австро-угорської армій, а також філантропічних місій, що потрапили до полону й мали обмеження на пересування. Майнові права були застережені, але у межах 8 пудів багажу, тобто подібно до міжнародних угод з іншими країнами. Повернення відбувалося не лише індивідуально, а й сім'ями. Австрія мала угоду з Польщею про транспортування австрійських полонених через її територію, тобто на українсько-польському кордоні.

Складними були відносини між Польщею і радянськими урядами УСРР і РСФРР щодо врегулювання не лише кордонів, а й соціально-правових аспектів перебування військовополонених та інтернованих осіб цих країн. Упродовж 1920 р. це питання не вирішувалося, тому що між ними точилася війна, перманентні воєнні конфлікти, унаслідок яких поповнювалися лави військовополонених. Наприклад, у квітні 1920 р. на бік поляків перейшли 3-й кінний полк, Запасний і Технічний курені, друга і третя бригади ЧУГА, що згодом були інтерновані польським командуванням³⁹. Їх та інших полонених і переміщених осіб тримали у таборах, що не мали належних умов для проживання.

9 січня 1921 р., коли відновилися мирні переговори із Польщею, голова російсько-української делегації А.А. Йоффе звернув увагу польської сторони на жахливі умови утримання військовополонених. «Табірні приміщення, — наголошував він, — в яких розміщені полонені, у зовсім неприпустимому стані. Відповідно до звітів Американського союзу християнської молоді (відділ допомоги військовополоненим у Польщі, звіт до 20 жовтня 1920 року), військовополонені розміщені у приміщеннях, абсолютно не пристосованих для житла: відсутність усяких меблів, відсутність спальних пристосувань, так що спати доводиться на підлозі без матраців і ковдр, майже всі вікна без шибок, у стінах діри. Усюди у військовополонених спостерігається майже цілковита відсутність взуття і білизни й крайня нестача одягу. Так, наприклад, у таборах у Стржалкові, Тухолі й Домбі полоненим не міняють білизни впродовж трьох місяців, причому більшість має лише по одній зміні, а багато зовсім без білизни. У Домбові більшість полонених босі, а у таборі при штабі 18-ї дивізії більша частина зовсім не має будь-якого одягу.

Не кращі умови життя і в робочих командах; як приклад, вказую на 112-у і 224-у робочі команди, причому в останній 90% полонених зовсім без одягу. Навіть у варшавських робочих командах 60% полонених не мають будь-якої білизни і 40% — одягу, взуття і шинелей. Ця обставина стає особливо тяжкою з огляду на те, що при взятті у полон у військовополонених систематично відбираються одяг і взуття. Установлений для полонених продовольчий раціон залишається тільки на папері, бо практично з різних

причин одержувана полоненими їжа ніколи не відповідає за своєю убогістю цьому раціону»⁴⁰. У таборах була відсутня належна медична допомога пораненим та інвалідам, тому смертність серед них стала масовою (лише у таборі Тухолі за один день померло 45 осіб). Полонені, особливо комуністи й червоноармійці, піддавалися знущанням, побиттю, гвалтуванню жінок, тому що військова адміністрація Польщі поділила військовополонених на чотири категорії, упереджено ставлячись до представників «ворожого табору». Повноважний представник радянського уряду вимагав негайного покращення умов утримання полонених, покарання адміністрації таборів за відповідні злочини, а у разі не виконання польським урядом цих вимог, радянська сторона змушена буде вдатися до репресій щодо «...польських військовополонених у Росії та Україні»⁴¹. Ультимативні вимоги доволі часто використовували різні дипломатичні представництва, щоб досягнути мети.

Конструктивному розв'язанню проблеми перебування українсько-російських військовополонених у Польщі й польських в УСРР сприяло укладення 14 лютого 1921 р. договору Литовської Демократичної Республіки із радянською Україною про реевакуацію біженців. До цієї категорії були віднесені громадяни обох країн, які за роки війни 1914–1917 рр. опинилися на території іншої держави⁴². Мирний договір між Україною і Литвою від 14 лютого 1921 р. встановлював дипломатичні й консульські відносини, унеможлиблював використання їх територій для транзиту військ третьої сторони. Подібні факти існували серед інших держав. Наприклад, уряд Чехословаччини надав можливість Австрії перевезти її територією воєнне устаткування для Польщі, на що 29 травня 1920 р. звертав увагу радянський уряд. Саме тоді між представниками РСФРР і Чехословаччини відбувалися консультації про обмін військовополоненими. Мирні угоди України й Литви мали б спонукати Польщу до пришвидшення перемовин та укладання відповідного договору з Україною. 24 лютого 1921 р. нарешті було укладено угоду про репатріацію. Її перша стаття підкреслювала негайне здійснення швидкої репатріації заручників, цивільних полонених, інтернованих, військовополонених, біженців та емігрантів, які перебували у межах трьох держав — Польщі, України, Росії. Категорія репатріантів виявилася широкою. Наприклад, біженцями були особи, які вимушено залишили територію проживання впродовж 1914–1918 рр., російсько-українсько-польської й громадянської воєн, а емігрантами — лише ті, які виїхали до тієї чи іншої країни 1 серпня 1915 р. через переслідування за свої політичні переконання, національну або релігійну приналежність. Кожна країна зобов'язувалася повернути одна одній витрати за утримання їхніх військовополонених. Дозволялося вивозити особисті речі, а серед заборонених були: друковані твори, зброя, мануфактура, худоба, птиця, золоті вироби, валюта, автомобілі, велосипеди тощо.

Визначенням юридичного статусу репатріантів займалися так звані Мішані комісії, що видавали своєрідні візи на документах. Існували категорії груп репатріантів, для кожної з яких склалися окремі списки. З'ясовувалися прізвище, вік, національність, віросповідання, сімейний стан, місце фактичного проживання, постійне місце проживання на батьківщині, заняття, а для військовополонених — час і місце взяття у полон, номер частини, військове звання, наявність кримінальної судимості на час перебування у полоні, стан здоров'я⁴³. Ризький мирний договір між УСРР і РСФРР, з одного боку, та Польщею — з іншого, укладений 18 березня 1921 р., залишив у межах останньої 162 тис. кв.км українських земель із населенням 11 млн. осіб⁴⁴. Репатріанти, якщо вони перебували на окресленій території Польщі, мали право на повернення в Україну, решта українців залишалася там. Такою видалася поспішна і неадекватна політика спільної дипломатичної місії радянської сторони на переговорах у Ризі. Колишнім громадянам Російської імперії, яким виповнилося 18 років на час ратифікації цього договору, надавалося право оптації польського, російського та українського громадянства, якщо вони доведуть документально факт такої приналежності. Ця обставина не торкалася безпосередньо військовополонених і біженців, але договір не відмовляв цим категоріям стати на шлях оптації, якщо вони добровільно залишалися у Польщі чи Україні. Польща повертала собі трофеї, вивезені до Росії з 1 січня 1772 р., але не мала права претендувати на трофеї російсько-українсько-польської війни 1918–1921 рр. Дозволялося повернутися на батьківщину військовополоненим інших європейських країн, які брали участь в російсько-українських арміях. Радянська сторона робила закид урядові Польщі, який дозволив існування у Тарнові уряду УНР, легалізував діяльність головного отамана українського війська С. Петлюри.

НКЗС РСФРР знаходив також перебування «банд контрреволюціонерів-петлюрівців» на території Румунії. Уряд УСРР надіслав ноту протесту урядові Франції, що підтримував перебування українських військових частин на території Польщі, тобто підрозділів С. Петлюри. Їх намагалися відшукати на території Болгарії, особливо восени 1921 р., коли проти УСРР виступили військові загони Ю. Тютюнника. Збройні конфлікти ускладнювали вирішення репатріаційних справ, тому що відбувалася зміна контингенту військовополонених.

На теренах колишніх країн Антанти та «Малої Антанти» завдяки напруженям дипломатичним зусиллям удалося сформувати договірні умови про повернення військовополонених, інтернованих, біженців та інших груп, які поза їхню волю втратили зв'язок із батьківщиною. Переговори розпочалися у роки війни та інтервенції, тобто влітку 1919 р. і тривали до кінця 1921 р. Вони фактично завершилися 30 листопада 1921 р., коли ВУЦВК

оголосив амністію рядовому складові армії УНР, а також її поширення з 12 квітня 1922 р. на емігрантів, що давало політичні та юридичні підстави для їхнього повернення в Україну⁴⁵. Неповоротівцями залишалися С. Петлюра, Н. Махно, Ю. Тютюнник, П. Скоропадський, В.К.Винниченко, який відвідав 1920 року Москву, Харків, але не пристав на пропозицію більшовиків увійти до складу державних органів влади. Деякі ветерани і старожили таборів для військовополонених та інтернованих намагалися заявити про свою лояльність до радянської України і прихильність до соціалістичних ідей. Наприклад, інтерновані українські військовополонені у Німецькій Яблонні на території Чехословаччини, судячи з ноти Української репатріаційної місії у Празі у грудні 1921 р., влаштували у приміщенні табору політичний клуб, оздобили його портретами Леніна, К. Маркса, Т. Шевченка, але жандарми наказали їх зняти та заарештували активістів⁴⁶. Радянська сторона визнала цей факт порушенням прав інтернованих і відповідних міжнародних угод і договорів. Серед інтернованих цього табору був М.В. Ерстенюк, який опинився в УСРР 1924 року, а згодом став особистим секретарем наркома освіти М.О. Скрипника.

Повернення колишніх військовополонених, інтернованих, емігрантів, біженців в Україну відбувалося через південні, східні й північно-західні кордони, тобто морем і суходолом, окремими партіями та ешелонами. За їхнім поверненням слідкували партійні й радянські органи — ЦК КП(б)У та ДПУ УСРР. Наприклад, для політичної фільтрації колишніх військових УГА було створено спеціальну комісію, до якої належали член політбюро і командувач Українського військового округу М.В. Фрунзе і голова ДПУ України В.А. Балицький. Галицька хвиля політемігрантів, у тому числі й колишніх полонених та інтернованих, історію якої достатньо вичерпно висвітлено у працях О.С. Рубльова, була легальним завоюванням України. Насправді ця категорія людей потрапила у полон до совітів, з якого не було вороття. Упродовж 1924–1926 рр. із таборів інтернованих у Чехословаччині в Україну відправили три транспорти загальною кількістю 500 осіб, які доставляли кожного року, а також з Відня у жовтні 1925 р.⁴⁷

Українська політична, військова, громадська, культурно-освітня еліта, що перебувала в європейських країнах майже п'ять років, а також військовополонені, біженці, інтерновані цивільні особи, які були переважно звичайними селянами, робітниками, покликаними до армії у різні роки, поверталися в Україну різними шляхами. Вони сподівалися, що батьківщина надасть притулок, забуде про полон і протистояння із владою більшовиків. Однак життя для багатьох склалося із точністю до навпаки.

Отже, узагальнюючи історію розв'язання соціально-гуманітарних проблем українських військовополонених, інтернованих, біженців на території європейських країн дипломатичними методами, а також подібних

категорій в УСРР, слід визнати напружену роботу відповідних місій, їх благочинну дію, що дало можливість зменшити кількість людських утрат. Відбувалося одночасно повернення різних категорій військовополонених, які з'явилися у роки Першої світової війни, громадянської війни та інтервенції з боку колишніх союзників і ворогів російської держави, а також українсько-російсько-польської війни 1918–1921 рр. Ставлення до них в таборах для інтернованих було різним. Під час війни полонених використовували не лише на підневільних роботах, а також як аргумент для дипломатичних та ультимативних форм вирішення конкретних воєнно-політичних завдань. Спостерігався поділ військовополонених на категорії, серед яких білогвардійські групи мали краще утримання в окремих таборах деяких країн порівняно з полоненими червоноармійцями. Політично-ідеологічний підхід мав місце, зумовлений невизнанням західними державами більшовицького режиму. Не варто також забувати про економічну складову швидкого вирішення обміну військовополоненими, щоб створити передумови для налагодження торгових відносин між країнами.

У таборах для полонених та інтернованих перебували десятки тисяч громадян колишньої російської держави, які потенційно мали стати громадянами УСРР після повернення на батьківщину. Обмін відбувався добровільно, тобто полонені мали право залишитися у тих країнах, де вони провели значну частину часу, попросити політичного притулку у разі їхнього відвертого переслідування третьою стороною. За документами, подібні факти траплялись, а значна частина полонених та інтернованих залишилася з інших міркувань, особливо із середовища колишніх офіцерів. Дипломатичні представництва УСРР діяли самостійно або спільно із місіями РСФРР, тобто були суб'єктом міжнародних відносин до літа 1923 р., відколи почали діяти міжнародні інституції СРСР.

Загалом же, варто підкреслити, радянська влада не ставилась до військовополонених як до постраждалих. Гаагська конвенція 1907 р. «Про закони і звичаї сухопутної війни», що визначала права військовополонених, нею фактично не визнавалась. В.І. Ленін уважав, що ця конвенція «створює шкурницьку психологію у солдат». У підсумку приблизно 15–20 тис. червоноармійців, полонених під час радянсько-польської війни 1920 р., померли у польських таборах, залишені радянським урядом напризволяще. Й.В. Сталін 1925 року назвав роботу Гаагської конференції «зразком безприкладного лицемірства буржуазної дипломатії». 1927 року пленум ЦК ВКП(б) визнав: «Неробочі елементи, що становлять більшість нашої армії — селяни, не будуть добровільно битися за соціалізм». Відповідно влада не була зацікавлена у захисті прав власних військовополонених. Їхня масова загибель у полоні у ворога зменшила б вірогідність формування російської антибільшовицької армії на боці противника. У підсумку Радян-

ський Союз за рішенням Сталіна відмовився від приєднання до Женевської конвенції 1929 р. «Про поводження з військовополоненими» і де-юре відмовився захищати права своїх громадян у разі їхнього полону противником під час бойових дій.

---

¹ Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецьких імперіалістів (1900–1914 рр.). — К., 1963. — 216 с.; Римаренко Ю.І. Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр. // Укр. іст. журн. — 1965. — С. 12–21.

² Потимльчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1945 рр.): організація, дислокація, структура: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук по спец. 07.00.01 — історія України. — К., 2005. — 37 с.

³ Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К., 2006. — 672 с.

⁴ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — 648 с.

⁵ Кривець Н.В. Повноважне представництво України у Німеччині (1921–1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наук. праць. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 65–82.

⁶ Євсєєнко І.В. Діяльність української і чехословацької репатріаційних місій. 1921–1922 рр. // Україна в європейських міжнародних відносинах. Наук. зб. Інституту історії України НАН України. — К., 1998. — С. 423–434.

⁷ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924). — К., 1999. — 352 с.

⁸ Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — Київ–Філадельфія, 1997. — 187 с.; Його ж. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). — К., 1999. — 296 с.; Його ж. Українці на чужині: Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919–1924 рр.): становище, організація, культурно-просвітницька діяльність. — К., 2000. — 280 с.

⁹ Білокін Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 446 с.

¹⁰ Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. — К., 2005. — 480 с.

¹¹ Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2002. — № 1/2. — 381 с.

¹² Там само. — С. 41.

¹³ Там само. — С. 42.

¹⁴ Шарпатов В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.). — К., 2006. — С. 175.

¹⁵ Декреты и распоряжения по главной украинской комиссии о пленных и беженцах // Социальное обеспечение. — 1919. — № 1. — С. 58–59.

- ¹⁶ Там само. — С. 61.
- ¹⁷ Там само. — С. 63.
- ¹⁸ Там само. — С. 3.
- ¹⁹ *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. — К., 2008. — 322 с.
- ²⁰ Документи внешнеї політики ССРСР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 298.
- ²¹ Там само. — С. 610–616.
- ²² Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора. Сборник документов. Часть 2. 1919–1922 гг. — М., 1971. — С. 178–179.
- ²³ Документи внешней політики ССРСР. Т. 3. — М., 1959. — С. 14–16.
- ²⁴ Там само. — С. 489–490.
- ²⁵ Советско-германские отношения. Ч. 2. — С. 286.
- ²⁶ Там само. — С. 290.
- ²⁷ Там само. — С. 316.
- ²⁸ Там само. — С. 317.
- ²⁹ Советско-германские отношения. Документы и материалы. Ч. 1. 1922–1924 гг. — М., 1977. — 407 с.
- ³⁰ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966. — С. 112.
- ³¹ Там само. — С. 113.
- ³² Там само. — С. 117.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. — С. 353.
- ³⁵ Там само. — С. 152.
- ³⁶ Там само. — С. 330–331.
- ³⁷ Там само. — С. 645.
- ³⁸ Там само. — С. 426.
- ³⁹ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 95.
- ⁴⁰ Документи внешней політики ССРСР. Т. 3. — С. 464.
- ⁴¹ Там само. — С. 233.
- ⁴² Українська РСР на міжнародній арені... — С. 240.
- ⁴³ Там само. — С. 261.
- ⁴⁴ *Босчко В.Д.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 49.
- ⁴⁵ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 96.
- ⁴⁶ Українська РСР на міжнародній арені... — С. 437.
- ⁴⁷ *Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С. 100–101.

В статье раскрываются особенности дипломатического решения проблемы военнопленных, интернированных и беженцев в европейских странах в 1919–1923 гг.

Ключевые слова: *военнопленные, интернированные, беженцы, дипломатические отношения, СССР, Европа.*

The article deals with peculiarities of diplomatic solution of problem prisoners of war, interned peoples, refugees in European countries in 1919–1923 yy.

Key words: *prisoners of war, interned peoples, refugees, diplomatic relations, USSR, Europe.*

Олександр Пагіря

ПРОБЛЕМА ЗАКАРПАТТЯ У ПЕРЕГОВОРАХ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ І ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИМИ КОЛАМИ УГОРЩИНИ (1943–1944 рр.)

У статті розкривається роль фактора Закарпаття у переговорах між представниками ОУН та УПА і угорськими воєнно-політичними колами на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: *Закарпаття, Карпатська Україна, Угорщина, ОУН, УПА, угорська армія, переговори, воєнно-політичні кола.*

Українсько-угорські відносини у ХХ ст. розвивалися та еволюціонували під впливом різних історичних подій і факторів міжнародного життя. Урахування попереднього досвіду в стосунках між двома народами сприятиме кращому взаєморозумінню між українцями та угорцями на сучасному етапі їхніх відносин.

Однією із ключових проблем в історії українсько-угорських відносин у ХХ ст. було визначення державної приналежності території Закарпаття, на якій упродовж багатьох століть спільно проживали українці та угорці. Перебування території краю у складі корони св. Іштвана з перервами від ХІ ст. аж до моменту розпаду Австро-Угорської монархії у жовтні 1918 р. сформували в угорській суспільно-політичній думці стійку історичну традицію, що розглядала територію Закарпаття як невід’ємну складову Угорської держави, ігноруючи при цьому етнічний склад населення краю, переважну більшість якого становили русини-українці, а також їхнє прагнення до возз’єднання зі своїми братами по ту сторону від Карпат. Будь-які спроби поширення на цю територію ідей українського національно-визвольного руху й приєднання Закарпаття до складу українського державного організму в ХХ ст. розглядалися угорськими керівними колами як відкритий замах на історичні права Угорщини на володіння краєм. Створення на території Закарпаття українських державних утворень у формі Гуцульської республіки (1919 р.) та Карпатської України (1938–1939 рр.) і спроби діячів українського національно-визвольного руху приєднати Закарпаття до складу України зазнали невдачі. Події кривавої окупації королівською Угорщиною Карпатської України у березні 1939 р. й подальші гортиські репресії проти активних учасників українського визвольного руху на території краю яскраво продемонстрували безкомпромісність, наполег-

ливість і непоступливість угорців в обстоюванні ними свого права на володіння краєм. Карально-репресивні акції угорського режиму проти активних учасників національно-визвольного руху в Карпатській Україні мали на меті в корені придушити будь-які прагнення закарпатських українців до возз'єднання з Україною і, деформувавши національну самосвідомість, створити міфічний «угро-руський народ», мовно-культурно й політично інтегрований до Угорщини.

Запропоноване автором дослідження присвячене одному із маловивчених аспектів в історії українсько-угорських відносин періоду Другої світової війни — проблемі Закарпаття у переговорах між представниками Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) та угорськими воєнно-політичними колами у 1943–1944 рр. Тематика переговорів між УПА і королівською угорською армією наразі вже певною мірою опрацьована у вітчизняній і зарубіжній історіографії, однак й донині відсутнє комплексне дослідження, яке б висвітлювало роль фактора Закарпаття у цих переговорах. Спираючись на доступну документальну базу і мемуарну літературу, автор спробував реконструювати цей маловивчений аспект в історії українсько-угорських відносин у ХХ ст.

Після окупації угорською армією території Карпатської України відносини між українським визвольним рухом та Угорщиною значно загострились і перебували у стані глибокого антагонізму й ворожнечі. Спроби врегулювання воєнного конфлікту між незалежною Карпатською Україною та Угорським королівством у дипломатичний спосіб через проведення переговорів між урядовою делегацією Карпатської України, очолюваною Ю. Брацайком, та угорським урядом П. Телекі у Будапешті у березні 1939 р. не мали успіху через засліпленість угорських керівних кіл ідеєю відновлення «тисячолітньої держави св. Іштвана» та ігноруванням ними перебування представників карпатоукраїнського уряду в столиці Угорщини у березні–липні 1939 р¹. Жорстокі гортиські репресії проти карпатських січовиків та активних учасників розбудови Карпатської України значно загострили ситуацію в українсько-угорських відносинах.

27 червня 1941 р. Угорщина вступила на боці гітлерівської Німеччини у війну проти Радянського Союзу, а її збройні сили були втягнуті у бойові дії на східному фронті. Через вступ у німецько-радянську війну начальник угорського генштабу Г. Верт запропонував угорському уряду один із рецептів вирішення «українського питання» в Угорщині. У своєму посланні до угорського прем'єр-міністра Л. Бардоші він писав про необхідність депортації всього неугорського населення (у тому числі й закарпатських українців) з території Закарпаття на окуповану угорськими військами південну Галичину. Г. Верт намагався довести угорському уряду, що в основі участі Угорщини у війні на боці Третього Рейху має бути питання про переселення

карпатських українців в Україну. Однак угорські політичні кола не наважилися реалізувати цей радикальний план угорського військового командування².

Організація українських націоналістів (бандерівців), що розгорнула активну підпільну боротьбу на західноукраїнських землях, розглядала територію Закарпаття як невід'ємну складову майбутньої Української держави. Зокрема у політичних постановках Другого Великого Збору ОУН(б) у Кракові у березні–квітні 1941 р. відносно проблеми Закарпаття зазначалось: «У Закарпатській Україні ОУН змагає до розбудови політичної сили Українського Народу та до прилучення Закарпаття до Української Держави»³. Програму діяльності ОУН на Закарпатті конкретизовано у постановках Другої конференції ОУН у квітні 1942 р.: «На терені Закарпаття ми ведемо політичну революційну боротьбу проти безпосереднього займанця (малась на увазі Угорщина — О.П.), усіляких вислужників (угрорусів, москвофілів тощо) і германофільства. Ми виробляємо там зрозуміння, що доля Закарпаття залежатиме від долі Києва, прагнемо вкорінити в народі ідею — соборництва і виховати серед мас почуття цілоти українських земель та зокрема ваги Осередніх та Східніх Українських Земель. Ми змагаємо за піднесення політичної активності народу та вироблення відповідності чужим впливам на всіх ділянках життя Закарпаття»⁴.

Наприкінці 1939 р. — на початку 1940 р. заходами ОУН(б) на території окупованого Угорщиною Закарпаття було відновлено мережу націоналістичного підпілля, діяльність якого мала антиугорський характер. До початку війни крайова ОУН(б) Закарпаття, очолювана А. Цугою («Дуб»), зосередила свою увагу передусім на організаційній розбудові підпільних структур і пропагандистській діяльності антимадярського спрямування. У першій половині 1942 р. угорська військова контррозвідка і жандармерія провели масові арешти у середовищі підпільних ланок ОУН на території краю. У липні 1942 р. на трьох судових процесах угорського військового трибуналу у Ковнері більшість учасників крайової ОУН (150 осіб) було засуджено до різних термінів ув'язнення. У результаті цього підпілля ОУН на території Закарпаття так і не змогло відновити своєї діяльності аж до осені 1944 р.

Під натиском Берліна у 1941–1944 рр. угорські війська були залучені до виконання охоронно-поліцейських функцій у тилу східного фронту на території України й Білорусії. Після розгрому 2-ої угорської армії на Верхньому Дону в січні–лютому 1943 р. під час проведення контрнаступальної операції Червоної армії й битви під Сталінградом угорські окупаційні війська, що перебували на території СРСР, отримали нові підкріплення. 1 травня 1943 р. в Києві з командування розбитої на Дону 2-ої угорської армії було сформовано командування угорської окупаційної

армії (Magyar Megszálló Hadserég), яке з 22 травня 1943 р. очолив генерал Гейза Лакатош. До її складу ввійшли дві оперативні групи: 1) «Схід», що дислокувалась у районі Прип'ятських боліт на території Білорусії й північної частини Сумської й Чернігівської областей України (VIII угорський корпус); 2) «Захід», частини якої розміщувалися на території Правобережної України, Волині, південного Полісся й північно-східної частини Галичини разом зі Львовом (VII угорський корпус). Загальна кількість угорських окупаційних військ, що виконували охоронно-поліційні функції в тилу східного фронту 1943 року, становила 90 тис. осіб⁵.

У першій половині 1943 р. угорські окупаційні війська, що дислокувались на території Волині, зіткнулися з потужним українським повстанським рухом, очолюваним ОУН(б), який дуже швидко набув характеру масового антинімецького повстання. Угорські окупаційні частини часто залучалися німецьким командуванням для проведення антиповстанських операцій і пацифікаційних акцій в українських селах. Це призвело до великих боїв і сутичок із загонами УПА, що активно виступили на захист мирного населення. Угорське командування, не бажаючи проливати кров угорських солдат (гонведів) за німецькі інтереси і наочно переконавшись у силі українського визвольного руху в регіоні, вирішило піти на мирні переговори з українськими повстанцями, сподіваючись у такий спосіб уникнути збройних сутичок з ними. Зі свого боку, українське націоналістичне підпілля розглядало угорців як зайвий фронт у боротьбі за здобуття Української держави і відслідковувало поширення антинімецьких настроїв в їхньому середовищі.

Восени 1943 р. на території Волині активізувався переговорний процес між командуваннями угорських окупаційних військ та УПА, результатом чого стало укладення серії таємних усних угод про ненапад, обмін військовополоненими, продовольством, зброєю, амуніцією та медикаментами. На початку осені 1943 р. ініціативу низових військових структур УПА було підхоплено вищим командуванням. Унаслідок переговорів, що відбулись у вересні 1943 р. в Конюшках між керівником розвідувального відділу штабу Військової округи (ВО) «Богун» УПА А. Дольницьким («Немо», «Голубенко», «Андрій Кисіль») і представниками командування угорської дивізії, розташованої у Дубні, було досягнуто усної домовленості щодо ненападу і нейтралітету, обміну зв'язковими старшинами для підтримання зв'язку, стеження за дотриманням угоди і врегулюванням можливих збройних конфліктів у відносинах між двома арміями⁶.

Переговори з угорською армією стали темою для обговорення на нараді штабу ВО «Богун» у жовтні 1943 р. Начальник штабу «Голубенко» (справжнє ім'я та прізвище не встановлені) різко виступив проти укладення договору з угорською армією, зважаючи на факт окупації Угорщиною

території Закарпаття у березні 1939 р. і проведення у краї широких репресій проти українського національно свідомого елементу. Розглядаючи Угорщину як німецького сателіта, «Голубенко» пропонував надалі продовжувати проведення активних боїв загонів УПА проти угорських окупаційних військ для здобуття якнайбільше зброї та амуніції для українських повстанців. Договір з угорцями, з його погляду, міг принести тільки велику моральну шкоду для українського визвольного руху, заангажувавши його у співпраці із союзниками нацистів⁷.

Командир ВО «Богун» Петро Олійник («Еней», «Роман»), зі свого боку, навпаки позитивно оцінив перспективи досягнутої українсько-угорської угоди. Тому, з огляду на певні тактичні здобутки, що давало її укладення, 9 жовтня 1943 р. він видав наказ під № 21 усім підпорядкованим відділам УПА і членам підпілля ОУН на території ВО, в якому зобов'язував їх припинити активні бої проти угорських військ та увійти з ними у переговори задля досягнення стану ненападу і нейтралітету⁸.

У подальшому проблема Закарпаття виринула на нараді Головного військового штабу (ГВШ) УПА, в якій брали участь головнокомандувач УПА Д. Клячківський («Клим Савур», «Панас Мосур»), командир запілля ОУН Р. Волошин («Павленко», «Горбенко»), члени Проводу ОУН(б) О. Логуш («Іванів»), Я. Бусел («Київський», «Галина») та Й. Позичинюк («Шаблюка»). Учасники виступили за необхідність подальшого проведення переговорів з угорським командуванням для утримання стану нейтралітету і ненападу у відносинах між УПА і королівською угорською армією. Найбільша дискусія присутніх розгорнулася навколо проблеми Закарпаття, що було окуповане Угорщиною, українське населення якого зазнало жорстоких репресій з боку угорської окупаційної влади, а весь склад крайової організації ОУН на Закарпатті був заарештований і засуджений на трьох процесах угорського військового трибуналу в Ковнері влітку 1942 р. Укладення договору з Угорщиною, на думку командування УПА, мало до певної міри апробувати статус-кво на Закарпатті. Після обговорення було прийнято рішення про те, що політичний договір між незалежною Україною та Угорщиною можна буде укласти лише у майбутньому, коли буде створений вільний український уряд. Однак члени Головного командування (ГК) УПА виступили за доцільність укладення локального воєнного договору з угорськими окупаційними військами на території Волині. При цьому великі сподівання в результаті укладення цієї угоди покладалися на організацію союзу поневолених і загрожених народів задля боротьби проти Німеччини і СРСР, куди планувалося залучити також Угорщину⁹.

Отже, ми бачимо, що керівництво ОУН(б) і командування УПА не планувало відмовлятися від території Закарпаття, уважаючи питання встановлення міждержавних кордонів між незалежною Україною та Угорщиною

справою майбутнього. Водночас на період війни ними визнавалася доцільність укладення локального договору воєнного характеру з угорською окупаційною армією, що розташовувалась на території України, для уникнення непотрібного кровопролиття й подальшої взаємовигідної співпраці обох сторін. Особливу роль під час українсько-угорських переговорів мала відігравати політична мета — пропаганда ідей української визвольної боротьби під проводом ОУН та УПА за здобуття державної незалежності України на міжнародній арені.

Наступна зустріч між представниками ГК УПА і командуванням угорських окупаційних військ відбулась у середині жовтня 1943 р. в с. Мирогощі на Рівненщині, де від угорської сторони були присутні: підполковник генерального штабу Є. Падані — начальник відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу угорських окупаційних військ на території України, майор угорського генерального штабу Вецкенді, старші лейтенанти Ваді та Верг (перекладач), а з боку УПА: О. Логуш, А. Дольницький і В. Коренюк («Палій»). Підполковник Є. Падані відразу ж запевнив старшин УПА у тому, що Угорщина не має жодних претензій політичного й територіального характеру до України. Він щиро привітав порозуміння між українськими та угорськими військовими. О. Логуш і собі запевнив угорських представників у тому, що УПА виступає лише на захист українського народу. Після обміну привітаннями присутні приступили до обговорення конкретних справ. Є. Падані поставив українським старшинам два запитання: 1) чи УПА організаційно не пов'язана з більшовиками; 2) про ставлення командування УПА до питання Закарпатської України. О. Логуш відповів, що УПА веде безкомпромісну боротьбу проти більшовиків. Відносно Закарпаття зазначив, що це питання не належить до компетенції ГК УПА, з одного боку, та угорської делегації, з іншого, і що воно є виключною прерогативою майбутніх вільних урядів Угорщини та України, в той час як справжньою метою делегації від ГК УПА на цьому етапі є врегулювання відносин з угорськими окупаційними військами на території України. Після завершення дискусії було досягнуто такої угоди:

- угорське командування не проводитиме жодної ворожої акції проти українського мирного населення та УПА;
- відділи УПА не будуть збройно виступати проти угорських військ на території України;
- угорські війська не братимуть участь у жодній з операцій німців проти українського населення, відділів УПА, підпільної мережі ОУН(б) і запілля;
- угорське командування повідомлятиме командування УПА про відомі йому заплановані німцями операції проти УПА і цивільного населення;

- угорське командування повідомлятиме командування УПА про дії радянських партизан, комуністичної розвідки, так само і командування УПА інформуватиме угорські штаби про всі відомі йому рухи загонів радянських партизан;
- угорські військові залоги можуть отримувати від господарських відділів УПА потрібні їм харчові продукти, взамін постачатимуть для УПА відповідну кількість зброї та амуніції (насамперед радянської), технічний і медичний матеріал;
- для успішного виконання пунктів договору й для врегулювання спірних питань командування угорських окупаційних військ в Україні та командування УПА обмінюються зв'язковими старшинами;
- для можливих політичних розмов О.Логуш обіцяв зв'язати підполковника Є. Падані з проводом ОУН(б).

Від угорців зв'язковим старшиною при штабі УПА було призначено старшого лейтенанта Варі, а від українців — В. Коренюка («Палій»), заступника шефа розвідувального відділу штабу ВО «Богун»¹⁰.

О. Логуш разом із підполковником Є. Падані вилетів літаком до Львова, де зв'язався з керівником референтури зовнішніх зв'язків (Р-33) Проводу ОУН(б) М. Лебедем («Максим Рубан», «Ігор», «Ярополк»), поінформовавши його про результати попередніх переговорів. Керівник «дипломатичної референтури» Проводу ОУН (б) доручив О. Логушу та Є. Врецьоні провести переговори з угорськими військовими у Львові. Під час зустрічі представників ОУН з угорськими офіцерами генерального штабу обговорювалися такі питання: 1) міжнародно-політична ситуація; 2) перспективи війни між СРСР та Німеччиною на східному фронті; 3) українсько-угорські взаєностосунки; 4) можливість польсько-українського примирення; 5) німецько-українські відносини; 6) становище ОУН(б) та Угорщини в умовах швидкого просування Червоної армії на Захід. Під час переговорів угорські офіцери запропонували оунівцям продовжити переговори для докладнішого обговорення порушених питань із представниками не лише воєнних, а й політичних кіл Угорщини у Будапешті¹¹.

Пропозицію угорської сторони було передано керівнику Р-33 М. Лебедю, який почав готувати поїздки делегації ОУН(б) до столиці Угорщини. Як зазначав з цього приводу її член І. Гриньох («Герасимівський»), «Лебедь проінформував мене, що: мадяри не хочуть обмежитись тільки місцевим «волинським» договором, але бажають укласти договір на найвищій площині, між найвищим політичним керівництвом українського підпілля та мадярським урядом; розмови на найвищому шаблі мають відбутись в столиці Угорщини. Мадяри гарантують українській делегації її безпеку та дипломатичний статус; мадяри зобов'язуються дотримуватись суворої таємниці про свої розмови від свого союзника — Німеччини; мадяри зобов'я-

зуються подбати про деталі переїзду української делегації до Будапешта та із Будапешта до Львова, очевидно, так само зберігаючи це в таємниці від німецьких окупаційних чинників; мадяри зобов'язуються всі вищеназвані умови виконувати незалежно від результату розмов. Угорська сторона пристає на це з умовою, що її повідомлять про правдиві імена і прізвища української делегації, бо з делегатами під вигаданими іменами вони розмови на найвищому рівні вести не можуть»¹².

Тема переговорів між УПА та королівською угорською армією в грудні 1943 р. стала предметом обговорення на засіданні Центрального проводу ОУН(б), що відбулось у Львові за участі голови бюро Проводу ОУН Р. Шухевича («Тарас Чупринка», «Тур»), члена бюро Д. Маївського («Косар», «Тарас»), М. Прокопа («Володимир»), Д. Ребет («Одарка»), В. Охримовича («Далекий», «Чужий», «Дальній»), М. Лебеда («Максим Рубан», «Ігор», «Ярополк»), шефа ГВШ УПА — Д. Гриця («Перебийніс», «Дуб», «Олег») та інспектора ГВШ і командира УНС О. Луцького («Андрієнко», «Богун», «Беркут»). За свідченнями останнього, які він дав на допиті НКДБ 6 серпня 1945 р., на засіданні проводу із доповіддю про переговори між УПА та угорською армією виступив М. Лебедь, який поінформував присутніх про те, що вдалось установити контакт із представниками угорського командування. Угорці, за словами Лебеда, готові вести переговори з ОУН на широкій політичній основі про спільну боротьбу проти Червоної армії, але побоюються німців, тому що в усіх питаннях залежні від них. М. Лебедь уважав, що угорці вирішили вступити в переговори з ОУН тільки внаслідок активної діяльності УПА, що продемонструвала здатність вести успішну партизанську боротьбу проти Червоної армії. У результаті було ухвалено рішення про відправку делегації ОУН(б) для ведення переговорів з угорськими військово-політичними колами у Будапешті¹³.

Наприкінці листопада 1943 р. керівник Р-33 М. Лебедь визначив склад української делегації, що мала полетіти на переговори до Будапешта. Сюди ввійшли колишній старшина батальйону «Нахтігаль», член УНДО М. Луцький, призначений головою делегації, й члени референтури зовнішніх зв'язків — Є. Врецьона («Волянський») та І. Гриньох («Герасимівський»).

Усвідомлюючи загрозу поширення комуністичної експансії на захід, а також намагаючись максимально відійти від німецької політики, угорський уряд М. Каллаї шукав виходу з Другої світової війни за допомогою сепаратних переговорів із західними альянтами. В українських повстанцях угорські воєнні кола вбачали силу, здатну протистояти більшовизму.

Своєю чергою, керівництво українського визвольного руху, йдучи на переговори з військово-політичними колами Угорщини переслідувало кілька стратегічних завдань: 1) подолати зовнішньополітичну ізоляцію, в якій на той час перебував український визвольний рух; 2) спробувати налагодити

взаємовигідні й партнерські стосунки з найближчими територіальними сусідами України і заручитись їх підтримкою у боротьбі проти спільної більшовицької загрози; 3) спробувати вийти через угорські дипломатичні канали на зв'язок із західними союзниками.

Наприкінці листопада 1943 р.* українська делегація, замаскована у формі угорських гонведів відбула на військовому літаку з аеропорту Скнилів зі Львова до Будапешта. Тут вони були гостинно прийняті угорськими військовими представниками. Однак переговори у генеральному штабі угорської армії довелося відкласти через те, що шеф штабу, генерал-полковник Ф. Сомбатхеї, був викликаний А. Гітлером до його штаб-квартири. У середині грудня 1943 р. українська делегація, дочекавшись повернення генерал-полковника Ф. Сомбатхеї до Будапешта, взяла участь у переговорах у приміщенні угорського генерального штабу, де окрім мадярських вищих офіцерів був присутній і радник міністерства закордонних справ Угорщини Д. Шаї.

Українська делегація мала дві інструкції від М. Лебеда, відповідно до яких мала вести переговори з угорськими представниками. Перша містила в собі максимальний варіант вимог. У ній зокрема передбачалось, що українська делегація виступатиме від імені найвищого керівництва українського народу, який перебуває у завершальній стадії свого остаточного формування, а не від імені однієї політичної сили. Делегати мали проінформувати угорців про те, що український визвольний рух спрямований як проти комуністичної Росії, так і гітлерівської Німеччини, і що українська сторона не бачить необхідності протистояти Угорщині. Також українські делегати мали повідомити угорських представників про те, що ОУН та УПА прагнуть створити спільний фронт поневолених тоталітарними режимами народів, і що українська сторона вважає безглуздом втягування Угорщини як суверенної держави до боротьби проти українського народу. Також передбачалось, що всі спірні питання мають вирішитися у переговорах і під час укладення договору.

Українська сторона мала запропонувати угорському уряду негайно розірвати воєнний союз і зв'язки з Німеччиною та оголосити війну обом тоталітарним державам у союзі з ОУН(б) та УПА. Імовірність останньої

---

* Точної дати поїздки делегації до Будапешта поки що не вдалося встановити. Один із членів будапештської місії, який залишив спогади, І. Гриньох не називає конкретної дати поїздки, зазначаючи лише, що вона відбулася в останніх числах грудня 1943 р. За свідченнями члена Проводу ОУН(б) М. Степаняка, українська делегація вилетіла на угорському військовому літаку до столиці Угорщини наприкінці листопада 1943 р. Співставляючи ці дані з іншими синхронними подіями і фактами, є всі підстави датувати відліт українських представників до Будапешта останніми днями листопада 1943 р.

пропозиції на кінець 1943 р. виглядала доволі примарною. Однак, незважаючи на це, українська сторона мала висунути таку пропозицію, і у разі відмови, згідно з інструкціями Лебеда, мала запропонувати т. зв. «тимчасову практичну домовленість співпраці та співдії». Сенс останньої зводився до наступного: усі спірні питання (міждержавних кордонів, гарантій прав національних меншин) будуть вирішені між урядами Угорщини та суверенної Української держави у мирному двосторонньому договорі після закінчення Другої світової війни; угорський уряд разом із вищим командуванням королівської угорської армії мав видати наказ усім підпорядкованим мадярським воєнним з'єднанням і частинам, що у цей час перебували на українській території як окупаційні, припинити будь-які каральні акції проти українського населення, репресивні заходи проти членів ОУН(б) і воєнні дії проти відділів УПА. Аналогічні накази мали отримати від повстанського командування всі відділи УПА. Угорці мали зобов'язатися приховано забезпечувати відділи УПА зброєю зі своїх чи німецьких складів, допомагати УПА найновішим технічним обладнанням зі зв'язку та вишколом техніків-радистів. При потребі угорські військові мали забезпечити офіцерів-інструкторів для повстанських старшинських і підстаршинських шкіл.

Припускаючи, що наступ більшовиків зупиниться у Карпатах і Червона армія не зможе досягнути території Угорщини, українська сторона мала запропонувати угорцям передати територію Закарпаття з його українським населенням та містами Хуст, Ужгород, Кошиці до рук українських повстанців для організації там запільної бази для збройних і підпільних структур українського визвольного руху. На цій території мала забезпечуватися повна свобода дій для повстанських відділів з тим, щоб перевозити поранених бійців, створювати військові шпиталі, організувати вишкіл військових кадрів, заготовляти склади із запасами продовольства, одягу, зброї та амуніції. Угорський уряд мав зобов'язатися надати притулок усім українським емігрантам, які, втікаючи перед наступом більшовиків, опиняться на угорській території. При цьому, українська сторона мала звернути увагу угорських представників на те, що українське політичне керівництво буде спрямовувати втікачів з України саме в Угорщину, застерігаючи їх від втечі у Німеччину. Для цього планувалося запропонувати угорцям створити у Будапешті окреме українське представництво без офіційного дипломатичного статусу. До угорського генерального штабу мав призначатися зв'язковий старшина. У разі підписання угоди ці домовленості мали негайно вступити в дію. Обидві сторони мали зобов'язатися зберігати договір у суворій таємниці¹⁴.

Переговори в генеральному штабі угорської армії відбувались у цілком дружній і приязній атмосфері й відповідно до інструкцій керівника

дипломатичної референтури Проводу ОУН(б) М. Лебеда. Щодо питання міждержавних кордонів українські делегати не наважилися порушити складну проблему в українсько-угорських відносинах — питання Карпатської України — й вирішили відкласти його на післявоєнний період. Водночас українські представники, за свідченнями В. Чижевського («Демид»), погодилися припинити у подальшому проведення будь-якої антиугорської діяльності на території Закарпаття, у чому угорська сторона була особливо зацікавлена¹⁵. Цей пункт домовленості пояснює той факт, що після ліквідації угорською військовою контррозвідкою крайової організації ОУН на Закарпатті влітку 1942 р. та візиту делегації представників українського визвольного руху до Будапешта в листопаді–грудні 1943 р., керівництво ОУН та командування УПА не намагалося поширити свій вплив на територію краю аж до моменту вигнання угорських військ із Закарпаття Червоною армією у жовтні 1944 р.

Під час переговорів були підтверджені основні пункти домовленості у військовій галузі щодо ненападу і нейтралітету у відносинах між УПА й королівською угорською армією, обмін зв'язковими старшинами при штабах обох армій, співпраці у військовій, розвідувальній, технічній і медичній галузях на антибільшовицькій основі. Остання форма співпраці мала відбуватись в основному на території Карпатської України, куди планувалось перевозити тяжкопоранених стрільців УПА для лікування у військових шпиталях та інших закладах міністерства здоров'я угорського уряду.

Угорські представники погодилися з оцінкою української сторони щодо становища на східному фронті й загрози більшовизації Центрально-Східної Європи. Водночас вони підтвердили висловлену українськими делегатами думку про те, що більшовики є спільним ворогом для обох народів. Тому угорці виявили зацікавленість у створенні на кордоні з Угорщиною Української самостійної держави, що мала стати своєрідним буфером від більшовицької загрози. Вони також підкреслили, що угорське командування планує обороняти кордони Угорщини власними силами і не бажає відсилати угорські війська на окуповані німцями східні території. Однак в існуючих зовнішньополітичних умовах воно змушене спрямовувати угорські війська далеко від кордонів Угорщини з огляду на сильний німецький тиск. Окрім цього, мадярські представники висловили сподівання, що взаєморозуміння і співпраця між Угорщиною та українським народом у майбутньому відіграють велику роль у спільній боротьбі проти більшовизму. При цьому українська сторона зазначила, що українці планують вести антибільшовицьку боротьбу самостійно, незалежно від інших держав, однак українські повстанські сили потребують зброю та інші військово-технічні засоби через необхідність кількісного розширення УПА до бажаних розмірів¹⁶.

Незважаючи на те, що українські представники, як і їхні угорські колеги, не порушували під час переговорів у Будапешті проблему Закарпаття, розуміючи, що в цьому питанні сторони не зможуть дійти до спільної згоди, українська делегація представила начальнику угорського генштабу генерал-полковнику Ф. Сомбатхеї карту українських етнічних земель, на яких мала сформуватися Українська самостійна соборна держава. На ній етнічну територію українського Закарпаття віднесено до Української держави як її невід'ємну складову¹⁷. Цим самим українські делегати хотіли у завуальованій формі показати свої прагнення відносно цієї території.

Потрібно зазначити, що уникнення відкритого обговорення на переговорах у Будапешті проблеми державної приналежності Закарпаття пояснювалося кількома причинами. По-перше, спрацювала формула, прийнята керівництвом ОУН і командуванням УПА, про те, що питання державних кордонів майбутньої незалежної Української держави не може вирішуватися представниками українського визвольного руху на переговорах із керівними колами сусідніх держав і, що воно належить виключно до компетенції вільного українського уряду самостійної України. По-друге, обидві сторони розуміли, що у цьому питанні вони не зможуть дійти спільної згоди, і що суперечки на цьому ґрунті можуть тільки зірвати переговорний процес і скасувати усі попередні домовленості. Уникнення гострих дискусій і дебатів щодо проблеми Закарпаття дало можливість сторонам наповнити реальним змістом досягнуту угоду про ненапад між командуванням УПА й королівської угорської армії, незважаючи на всю суперечливість відносин між угорськими окупаційними військами та УПА і запіллям ОУН на території Волині, південного Полісся й Галичини у 1943–1944 рр. Відсунення територіальних суперечок на задній план задля уникнення кровопролиття й досягнення співпраці між УПА та угорською армією на антибільшовицькій основі зробило переговори з воєнно-політичними колами Угорщини успішнішими та ефективнішими* за аналогічні перемовини ОУН із представ-

---

* Тут варто провести паралель з попереднім етапом українсько-угорських відносин, який відноситься до періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр., коли в Будапешті функціонувала Надзвичайна дипломатична місія УНР. У 1920 р. Міністерство закордонних справ Угорщини підготувало проект декларації про визнання території Підкарпатської Русі (Закарпаття) складовою частиною Угорського королівства і запропонувало підписати її голові дипломатичної місії УНР в Будапешті М. Галагану. У відповідь на відмову останнього угорський уряд заявив, що він не може визнати де-юре самостійність УНР до того часу, поки інші держави світу не зроблять цього. (ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69840фп. — Т. 2. — Арк. 28–28зв.). Про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині у 1919–1923 рр. див. детальніше: Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 400 с.

никами польського націоналістичного підпілля та Румунії у 1943–1944 рр., на яких саме територіальні суперечки стали на заваді у досягненні спільної домовленості й налагодженні співпраці для боротьби проти комуністичної загрози.

Продовжуючи аналіз проблеми ставлення керівництва ОУН(б) та командування УПА до питання приналежності Закарпаття, слід звернути увагу і на те, що в другій інструкції М. Лебеда членам української делегації на переговорах у Будапешті пропонувалося вимагати від угорців передачі української етнічної території Закарпаття (включно із Пряшівщиною) до рук УПА для організації там додаткової запільної бази українського національно-визвольного руху, що було актуальним з огляду на загрозу радянського вторгнення на територію Угорщини. Проте під час переговорів українські представники не наважились порушити таке болюче питання міждержавних кордонів, побоюючись зриву перемовин і скасування попередніх домовленостей. Це спростовує поширене в деяких працях дослідників твердження про те, що жертвою українсько-угорського договору стала українська територія Закарпаття, що керівництво націоналістичного підпілля нібито офіційно визнало за невід'ємну частину Угорщини.

Незважаючи на це, фактор Закарпаття у подальшому відігравав суттєву роль у відносинах між УПА і королівською угорською армією на території Західної України. Зокрема закарпатські українці, які перебували в угорських з'єднаннях і частинах на території України, відіграли велику роль у налагодженні зв'язку між командуванням УПА та угорських військ і часто виконували функції перекладачів, добре володіючи угорською мовою. Знавців останньої серед провідного активу ОУН та УПА було обмаль. Під впливом домовленостей між командуванням УПА та угорської армії, а також пропаганди ОУН закарпатські українці часто переходили у повному озброєнні до лав українських повстанців. Так відомо про долю Ю. Беднарчика («Слюзар», «Чорногуз»), уродженця м. Хуста, мобілізованого до складу угорської армії та направленого у складі угорської частини в район м. Рівного. Тут за допомогою підпільниці ОУН йому вдалося встановити контакт з українськими повстанцями і перейти з групою закарпатців у повному озброєнні до лав УПА. Ставши особистим ад'ютантом командира групи УПА-«Північ» Д. Клячківського, і добре володіючи угорською та німецькою мовами, він брав безпосередню участь у переговорах УПА з угорськими військами на Волині. Згодом «Слюзар» став провідником північної Рівненської округи ОУН і загинув 1949 року¹⁸.

У лавах куреня «Міші» (командир М. Кондрас) з'єднання «Холодний Яр» групи УПА-«Південь» воював сотенний «Гутич» (справжнє прізвище не відомо), виходець із Закарпаття, який перейшов на бік повстанців від угорської армії. 15 травня 1944 р. в бою проти більшовиків на шляху

Славути-Шепетівка, де був оточений курінь «Міші», «Гутич» разом з іншими 25 повстанцям загинув¹⁹.

У повідомленні східної секції департаменту інформації й преси делегатури польського еміграційного уряду в краї за 16 червня 1944 р. зазначалось, що вихідці із Закарпаття, які перебували в угорській армії, нав'язували контакт і працювали разом з українськими повстанцями²⁰.

Загалом явище дезертирства було доволі поширеним серед військово-службовців національних меншин королівської угорської армії на завершальному етапі Другої світової війни. Адже вони були насильно мобілізовані до угорських збройних сил після окупації Угорщиною у 1938–1941 рр. території південної Словаччини, Закарпаття, північної Трансільванії та Воєводини. Більшість із них не визнавала факту приєднання своїх батьківських земель до Угорської держави і не хотіла ризикувати своїм життям заради чужих планів у війні подалі від дому в чужій армії. На жаль, нині відсутні узагальнюючі дані про кількісний і відсотковий стан закарпатських українців у складі королівської угорської армії, однак відомо, що угорським командуванням було визначено ліміт для представництва національних меншин в угорських частинах і підрозділах до 20%, що припали на сербів, хорватів, румунів, словаків і закарпатських українців. Переважно ними укомплектовувались угорські охоронні частини на радянській території, де вони обіймали нижчі посади і виконували функції військового персоналу та обслуги. Угорським командуванням було встановлено спеціальні обмеження для їхнього просування по службовій ієрархії, що забезпечило домінування угорського етнічного елемента серед офіцерського та командного складу військ. 1943 року відсоток представників національних меншин в угорських «неохоронних» частинах збільшився до 25–30%, а в «частково охоронних» до 10%²¹.

Після подій німецької окупації Угорщини 18–19 березня 1944 р. на східний фронт під тиском Берліна було відправлено 1-у угорську армію, що дислокувалася на території Станіславської області, де вона почала активно готуватися до відбиття радянського наступу на територію Угорщини. Новоприбулі угорські війська часто залучалися німецьким командуванням для проведення операцій проти загонів УПА у лісах і здійснення реквізицій в українських селах. Це спровокувало новий конфлікт у відносинах між УПА та угорськими військами на території Галичини. Переговорна практика тут закріпилася дещо пізніше, аніж на території Волині й південного Полісся²².

За таких умов у середовищі організаційних центрів ОУН(б) було розроблено низку інструкцій, спрямованих на втягування окремих бойових командирів УПА і місцевих провідників ОУН до українсько-угорських переговорів на місцях для здобуття додаткової зброї, амуніції, технічного

обладнання, медикаментів, укладення локальних договорів про нейтралітет і ненапад, координації спільних зусиль проти більшовиків. Хоча вони і суперечили наказу Проводу ОУН(б), виданого на початку 1944 р. про заборону проводити політичні переговори місцевим штабами УПА і нижчим проводам ОУН із представниками інших народів і держав, усе ж вони спрямовувалися більше на нормалізацію українсько-угорських воєнних стосунків на місцевому рівні, аніж претендували на розв'язання важливих політичних проблем у відносинах між двома народами, у той час коли покращити їх на вищому напівофіційному рівні не вдавалося через сильний німецький вплив.

Одну з таких інструкцій нам вдалося виявити у ГДА СБУ, що має загальну назву «Інформація»²³. Документ містив досить докладні вказівки щодо організації переговорного процесу між УПА та угорською армією на локальному рівні. Під час обговорення політичних проблем на зустрічах командування обох армій радилось уникати гострих дискусій і суперечок, що могло зірвати переговорний процес. Відносно найбільш болючої й гострої проблеми українсько-угорських відносин, Закарпаття, в інструкції рекомендувалося говорити, що угорсько-український конфлікт 1939 року мав епізодичний і локальний характер, а тому він не може визначати справжнього ставлення сторін один до одного на сучасному етапі їх взаємовідносин. Слід було підкреслювати, що Карпато-Українська держава не мала відвертої антиугорської спрямованості у своїй політиці, водночас пропонувалося применшувати роль національних змагань закарпатців у 1938–1939 рр. для реалізації ідеї побудови Української самостійної соборної держави, а етнічну українську територію Закарпаття називати як «терен не прихожий до того — замалий, положений поза природньою межею України». При цьому вказувалося, що «осередок української держави не належить Закарпаттю, ані куди більшій румунській займанщині (йшлося про українські землі Буковини і Бессарабії — О.П.)». Для української сторони було дуже важливо з'ясувати про існування певного побоювання з боку угорської сторони щодо майбутніх спроб керівництва українського націоналістичного підпілля повернути територію Закарпаття до складу самостійної Української держави²⁴.

Це було своєрідною хитрістю, тактичним відступом від принципових засад українського визвольного руху з його концепцією створення Української самостійної соборної держави на всіх етнографічних теренах українського народу. Такий крок мав дати реальну практичну користь від співпраці з угорською армією для подальшої боротьби за утвердження незалежної держави. У складних умовах 1944 р., у часи жорстокого протистояння кількох потужних воєнно-політичних сил на території України, така позиція керівництва українського збройного резистансу виглядає цілком

зрозумілою й виправданою. В «Інформації» зазначалось, що соборництво — це максимальна програма українського визвольного руху, проте у реальних умовах 1944 р. її здійснити надзвичайно складно тоді, коли навіть реалізувати основну вимогу незалежності ще не вдалось²⁵. Інструкція містила в собі більше практичного й реалістичного аспекту конкретних переговорів командування УПА та угорської армії у несприятливих для українського визвольного руху умовах улітку 1944 р., аніж претендувала на розв'язання стратегічних політичних проблем у відносинах з Угорщиною, таких зокрема, як приналежність Закарпаття.

За умов відвертої загрози захоплення Червоною армією галицьких земель улітку 1944 р. особливої актуальності набувало також питання співпраці обох сторін у справі проведення спільних воєнних дій проти СРСР. У переговорах і спілкуванні з угорцями рекомендувалось з'ясувати чи побоюються угорці більшовицького наступу в Галичині та як уявляють собі оборону перед ним, а також чи розуміють користь від співпраці з УПА, яка мала закріпитись у Карпатах та утримувати подальше просування більшовицьких військ у Південно-Західну Європу. При цьому, очевидно, планувалось організувати повстанські тиллові бази на Закарпатті, що перебувало у складі Угорщини, та при допомозі угорської армії відбити наступ ЧА в Карпатах подібно до того, як Українські Січові Стрільці у складі австро-угорської армії зупинили російські війська на Карпатських перевалах у 1914–1915 рр. При цьому, вірогідно, що у стратегічних планах керівництва ОУН(б) і командування УПА угорська армія могла претендувати на роль союзної у боротьбі проти більшовицької імперії. У разі ж захоплення Червоною армією Галичини, Угорщина, на думку оунівських провідників, могла прийняти українську політичну еміграцію на своїй території²⁶.

Подібну думку щодо необхідності уникнення обговорення територіальних проблем під час переговорів між УПА та угорською армією зафіксовано в інструкції командування 2-ої ВО «Буг» групи УПА-«Захід». Усім підпорядкованим загонам УПА і мережі підпілля ОУН на території Львівщини заборонялося проводити бої проти угорських військ і проводити їх роззброєння. У розмовах з угорськими офіцерами пропонувалося підкреслювати можливість співпраці між українським та угорським народами, уникаючи при цьому болючої теми Карпатської України²⁷.

27 червня 1944 р. в районі Татарського (Яблунецького) перевалу укладено письмову угоду між командуванням 6-го угорського корпусу, очолюваного генерал-полковником Ференцем Форкошем, і командою групи УПА-«Захід». Відповідно до неї сторони погодились: 1) припинити воєнні зіткнення між відділами УПА-«Захід» та угорськими підрозділами і частинами 6-го угорського корпусу, здійснювати спільну боротьбу двох армій проти більшовиків; 2) будь-які факти взаємних непорозумінь і воєнних

сутічок мали відстежуватися спеціальними представниками від обох армій і врегульовуватися мирним шляхом «в дусі братерства по зброї та взаємного порозуміння»; 3) угорські підрозділи на фронті й відділи УПА в тилу мали спільно боротися проти загонів радянських партизан і регулярних частин ЧА; 4) угорці зобов'язалися поважати інтереси українського населення і не вдаватися до самовільних пограбувань; 5) для забезпечення постійного зв'язку і швидкого обміну інформацією між обома арміями від командування УПА-«Захід» до штабу 27-ої дивізії повинен бути призначений зв'язковий старшина, який мав користуватись особистою свободою і правом вільного пересування; 6) поранених вояків УПА повинні приймати на лікування в усіх установах і закладах міністерства здоров'я угорського уряду²⁸.

За наслідками укладеної угоди, за даними істориків М. Держалюка й І. Ровоса, було видано наказ «Верховної команди бойової групи Української Повстанчої Армії» Ч. № 896/44 за підписом генерал-майора Б. Зубенка²⁹. У ньому зокрема зазначалось: «було б божевіллям продовжувати безнадійну боротьбу за шматок землі, яку, зрештою, ми не є в силі оборонити (йшлося, що територію Закарпаття — О.П.), а рівночасно нашу прекрасну батьківщину, більшу як Франція, віддати Москві (...) ці факти треба нашим воякам пояснити і звернути їхню увагу на можливу співпрацю України з Угорщиною. Хто цього не може чи не хоче зрозуміти, той не є гідним бути членом нашого визвольного руху, що від початку провадив завзяту боротьбу проти большевизму. Ми мусимо утримувати добрі сусідські відносини з Мадярщиною аж до розпаду Москви. Ми не маємо ніяких територіальних претензій супроти Мадярщини і тому хочемо плекати добрі зв'язки»³⁰. Це означало про офіційну відмову від території Закарпаття і визнання її належності до складу Угорщини.

Автентичність вказаного документа викликає великий сумнів, а його зміст і мова (наказ написано німецькою мовою) дають підстави визначити їх як німецьку підробку. Видання наказу за підписом абсолютно невідомого із матеріалів українського підпілля генерал-майора Б. Зубенка було прямою німецькою провокацією, намаганням німецького командування вплинути на переговори між УПА та угорською армією і використати їх у власних інтересах.

Зміст наказу суперечить і платформі підпільного українського уряду — Української Головної Визвольної Ради, прийнятій на установчому Першому Великому Зборі УГВР 11–15 липня 1944 р., що підтвердила непохитність керівництва українського визвольного руху в обстоюванні ним ідейного постулату боротьби за Українську самостійну соборну державу на всіх українських етнічних землях. Зокрема у третьому розділі платформи зазначалось: «УГВР прагне до порозуміння і до мирного співжиття з усіма

сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу»³¹. Установчий збір УГВР високо оцінив переговори представників українського визвольного руху з воєнно-політичними колами Угорщини і водночас зафіксував чітку позицію українського підпілля щодо території Закарпаття. Зокрема у доповіді керівника дипломатичної референтури Проводу ОУН(б) М. Лебеда («Варяг») про міжнародно-політичне становище України зазначалось: «Карпатської України ми не подаруємо мадярам»³².

У результаті переговорів між командуванням 1-ої угорської армії та УПА у червні–липні 1944 р. при штабах угорських частин було призначено окремих зв'язкових старшин УПА, які слідкували за дотриманням стану ненападу і нейтралітету у відносинах між угорськими військами і відділами УПА на території Станіславщини. За домовленістю з угорськими офіцерами повстанські старшини отримали необхідні пропускні документи, які давали їм можливість переїжджати в угорський тил на територію Закарпаття. У середині липня 1944 р. зв'язковий старшина УПА капітан А. Дольницький виїхав до місця дислокації штабу 1-ої угорської армії до м. Хуста на територію Закарпаття, де перебував до середини вересня 1944 р. Тут при допомозі угорського командування він організував вишкіл п'ятьох радистів, яких у липні 1944 р. було передано шефу зв'язку при ГВШ УПА сотнику М. Медведю («Карпович») для використання у потребах УПА³³.

Окрім цього, за різними дорученнями, а також для перебирання зброї, боєприпасів, техніки і медикаментів з угорських складів для потреб УПА і лікування тяжкопоранених повстанців улітку-на початку осені 1944 р. на територію Закарпаття часто переходили окремі старшини і відділи УПА. Наведемо деякі приклади. У липні 1944 р. за домовленістю між угорськими офіцерами та командуванням 4-ої ВО «Говерля», очолюваної майором М. Твердохлібом («Грім», «Музика», «Петро») було організовано перевезення на територію Закарпаття і Словаччини поранених бійців УПА для подальшого лікування в угорських військових шпиталях. Серед них опинився і О. Болехівський («Василь Савчин»), лікар одного з відділів ВО «Говерля»³⁴.

Незважаючи на факти співпраці, угорське вище військове командування виявило досить упереджене і недовірливе ставлення до діяльності відділів УПА у Карпатах, про що зокрема можна стверджувати, посилаючись на доповідь начальника угорського генштабу генерал-полковника Я. Вьорьоша про воєнно-політичне становище, виголошену на засіданні Військової ради Угорщини 26 липня 1944 р. Розрізняючи два види партизанського руху на східному театрі бойових дій — український національний і радянський, у документі зазначалось: «Перший — це українські національні банди, метою яких є створення Великої України. У цей час вони борються проти радян-

ських банд. З угорської точки зору заслуговує на увагу рух українських національних бандитських формувань, що демонструють дружбу з угорцями. А взагалі, не слід сумніватись, що в інтересах досягнення своєї мети, у відповідну й вигідну для них хвилину, ці партизани на повну силу повернуться проти нас. Через це з ними треба триматися напоготові». Тут також висловлювалось побоювання щодо можливого проникнення загонів УПА і радянських партизан на територію Закарпаття: «Нам слід рахуватися у найближчому майбутньому з тим, що як українські, так і радянські партизани проникатимуть у Закарпаття»³⁵.

У серпні 1944 р. командир ВО «Говерля» М. Твердохліб («Грім») у супроводі почоту старшин виїхав на переговори з командиром угорського підрозділу, закарпатцем за походженням, поручиком І. Іванчом, з яким був знайомий з часів подій у Карпатській Україні у 1938–1939 рр. Під час зустрічі у с. Зелена було досягнуто домовленості про передачу для відділів УПА певної кількості угорської зброї та амуніції, що повстанці забрали з угорських становищ на г. Ріпна³⁶.

Під впливом пропагандистських заходів УПА та українського націоналістичного підпілля у середовищі угорських військ на Прикарпатті, окремі групи закарпатців, що воювали у складі угорських частин, почали переходити на бік українських повстанців. Так, у наказі командування артилерійського підрозділу 13-ої угорської піхотної дивізії від 9 вересня 1944 р. йшлося про ненадійність військовослужбовців русинського походження, які разом з амуніцією, зброєю та кіннями дезертирують до УПА. Такий випадок зокрема стався на початку вересня 1944 р. у с. Оряві на Сколівщині, де зі складу угорського тилового артилерійського дивізіону втекло 4 закарпатці. У рапорті про дезертирство зазначалось: «Часта поява у населених пунктах вояків УПА на диво позитивно впливала на можливість ведення агітаційної роботи у середовищі угорських солдат русинського походження, незважаючи на сувору заборону таких контактів. Агітатори УПА діють не цілком безпосередньо, а посередництвом цивільних жителів тієї місцевості, де розташований дивізіон»³⁷.

Із огляду на це, угорське командування вдалося до жорстких заходів для відновлення дисципліни у мадярських військах. Було наказано «повністю позбавитися від тих небажаних елементів, котрі мають будь-які зв'язки з УПА» і провести «безапеляційне виселення за межі розташування всіх тих, хто у будь-який спосіб пов'язаний з УПА та її діяльністю», а «солдат русинського походження — роззброїти і перевести на господарські роботи, бо їх відданість державі є лише споглядальною і покладатися на них у складних умовах неможливо». 10 вересня 1944 р. солдат-русинів кількох артилерійських батареї дивізії замінили надійними з політичної точки зору військовослужбовцями угорського походження. Окрім цього, для посилення

контролю над закарпатськими українцями пропонувалося відправляти їх на навчальну перепідготовку, а всіх новомобілізованих русинів роззброювати і переводити на господарські роботи. Лише через деякий час після встановлення їхньої надійності пропонувалося повернути їм зброю. У документі зазначалось: «Мета не в тому, щоб ставитися до кожного солдата-русина грубо, безпідставно звинувачуючи його в чомусь, а в тому, щоб його відповідно виховувати (...) Повторюю: Я впевнений, що втікачі, про яких йдеться, стали жертвою пропаганди УПА. Жорстка пильність і незламно суворий контроль має бути постійним!»³⁸.

Група закарпатців, що воювала у складі 13-ої угорської дивізії, очолюваної поручиком І. Іванчом, наприкінці вересня 1944 р. перейшла у повному озброєнні на бік УПА і допомагала організовувати рейд сотні «Вікторії» на Закарпаття у с. Ясіня, що відбувся 2–6 жовтня 1944 р.³⁹.

Цікаві дані про відносини УПА з угорською армією подає у своєму щоденнику один із працівників штабу 4-ої ВО «Говерля». За ними, 4 вересня 1944 р. угорська військова розвідка надіслала до штабу ВО лист з пропозицією про передачу трьох угорських офіцерів, захоплених повстанцями 1 вересня, в обмін на угорську зброю та амуніцію. Того ж дня, здійснено інсценування передачі угорцям трьох полонених офіцерів під виглядом сутички із сотнею мадярів, очолюваної закарпатським поручиком І. Іванчом. 12 вересня 1944 р. група старшин УПА у складі командира 4-ої ВО «Говерля» М. Твердохліба («Грім», «Музика», «Петро») і працівника штабу групи сотника К. Петерса («Сокола») здійснила поїздку до місця розташування угорського командування, досягнувши домовленості про організацію поїздки старшин УПА на територію Закарпаття. 14 вересня 1944 р. командир «Грім», шеф зв'язку ГВШ УПА М. Медвідь («Карпович»), Я. Струтинський («Яспар») та інші повстанські старшини виїхали на територію Закарпаття. Відвідавши угорську заставу під командуванням поручика І.Іванча, група старшин УПА у супроводі угорських підрозділів, що відступали, виїхала залізничним потягом до станції Рафайлова. Після цього, пересівши на угорську машину пропаганди, вони перетнули кордон і залізницею доїхали до Хуста. Упродовж усієї подорожі старшин УПА постійно супроводжували угорські молодші офіцери і солдати. «Мадяри оглядають нас із зацікавленням й мають до нас респект, бо знають, що ми із УПА», — писав у своєму щоденнику невідомий працівник штабу ВО «Говерля». 16 вересня 1944 р. в Хусті відбулася зустріч між командуванням 4-ої ВО «Говерля» та угорськими офіцерами, про результати якої цитоване джерело, на жаль, не подає інформації. Тут також відбулася зустріч із зв'язковим старшиною при штабі 1-ої угорській армії капітаном А. Дольницьким («Голубенко»). 17 вересня 1944 р. група старшин УПА разом із «Голубенком» у супроводі угорського майора виїхала до Сколого⁴⁰. Цілком

можливо, що предметом переговорів з представниками угорського командування було врегулювання відносин між УПА і частинами 1-ої угорської армії, що відступали, а також передача розвідувальної інформації УПА про розташування частин Червоної армії у Карпатах.

Наприкінці вересня 1944 р. на Закарпаття переходив також курінь УПА «Степового» (командир А. Максименко), що скористався нагодою і розповсюдив у закарпатських селах до 5 тис. примірників листівок та оунівської літератури і на зворотній дорозі забрав кілька підвод з угорською зброєю, боєприпасами, медикаментами та уніформою⁴¹.

В одній із інструкцій Проводу ОУН(б) для членів націоналістичного підпілля, виданій наприкінці літа — на початку осені 1944 р., наказувалося не загострювати відносин із сусідніми народами, а саме поляками, румунами та угорцями, а навпаки бути із ними у добрих взаєминах. У розмовах із представниками згаданих народів рекомендувалося звертати їхню увагу на абсолютну недоцільність ворожнечі й боротьби проти українського народу в той час, коли існує спільна для всіх загроза і ворог № 1 — СРСР. «Нам треба сконсолідуватись між собою, — зазначалось у поясненні до інструкції, — для спільного фронту проти одного ворога. Щойно після того будемо рішати про справи між собою. Коли хтось зверне увагу, як ми можемо миритись з тими, які мають претенсії-апетити на наші землі, як Галичина, Карпатська Україна, Бессарабія і інші, то даймо коротку відповідь, що це справа проводу і нас ця справа не обходить»⁴².

Підсумовуючи можна зазначити, що проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху і воєнно-політичними колами Угорщини у 1943–1944 рр. відіграла значну, однак не вирішальну роль. Незважаючи на те, що над обома сторонами тяжів гіркий досвід попередніх відносин, угорські воєнні кола, з одного боку, та керівництво ОУН(б) і командування УПА, з іншого, змогли за складних умов завершального етапу Другої світової війни дійти взаємної згоди і домовитися про ненапад, нейтралітет і воєнну співпрацю на антибільшовицькій основі. Під час переговорів на вищому рівні у Будапешті між делегацією представників українського визвольного руху, начальником угорського генштабу генерал-полковником Ф. Сомбатхеї і представником Міністерства закордонних справ Угорщини Дежу Шаї у грудні 1943 р. були зроблені помітні кроки для дружнього зближення між угорським та українським народами. Угорські керівні кола визнали ОУН(б) за головну силу й лідера українських національно-визвольних змагань, рух, здатний виражати інтереси українського народу та репрезентувати його на міжнародній арені, а УПА як воєнне формування українського визвольного руху. Незважаючи на низький рівень політичних переговорів, під час зустрічі у Будапешті визначалися перспективи майбутньої співпраці між двома вільними державами, угорські

воєнно-політичні кола визнали необхідність створення незалежної Української держави на кордоні з Угорщиною. Однак офіційне визнання Угорщиною незалежної України відкладалося до виникнення сприятливих для цього міжнародно-політичних умов. Обидві сторони свідомо уникнули обговорення територіальних проблем, побоюючись зриву переговорного процесу й ліквідації попередніх домовленостей між командуванням УПА та угорської армії, що дало їм змогу в подальшому здійснювати ефективну співпрацю і проводити переговори на локальному рівні, незважаючи на часті конфлікти й збройні сутички. Під час переговорів з угорськими воєнно-політичними колами та їх підсумку діячі ОУН ані кроку не відійшли від ідеї соборності Української держави, залишивши справу Закарпаття на майбутнє українсько-угорських переговорів, однак загалом визнаючи цей регіон за невід'ємну складову Української держави. Окремі тактичні комбінації й дипломатичні хитрощі оунівців на переговорах з угорцями були лише спробою відвернення їхньої уваги від складної й болючої теми Закарпаття задля активізації співпраці між УПА та угорською армією у протистоянні більшовицькій експансії. Незважаючи на це, фактор Закарпаття був часто присутній у відносинах між УПА та угорською армією і виявлявся в участі закарпатських українців у переговорах між командуванням двох армій і частих переходах представників ОУН і УПА 1944 року на територію краю.

Водночас слід зазначити, що переговори між УПА та угорською армією у 1943–1944 рр. вивели українсько-угорські відносини на якісно вищий рівень. Якщо раніше ставлення угорських керівних кіл до «українського питання» і можливості створення незалежної Української держави на північно-східному кордоні Угорщини визначалося насамперед проблемою державної приналежності Закарпаття, то в результаті мирних переговорів між представниками українського визвольного руху і воєнно-політичними колами Угорщини у роки Другої світової війни було продемонстровано можливість мирного співіснування й взаємовигідної співпраці між двома сторонами на ґрунті спільних інтересів і боротьби проти спільного зовнішнього ворога незалежно від фактора Закарпаття.

---

¹ Див. докладніше: *Пагіря О.* Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий та документальний журнал. — № 1 (32). — Київ–Харків, 2009. — С. 49–70.

² *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918–1945. — М., 2006. — С. 371–372.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 33зв.

- ⁴ Там само. — Арк. 56.
- ⁵ *Gyula Vargai*. Magyarország a másodíc világháborúban. — Budapest, 2001. — Old. 215–217.
- ⁶ Див. докладніше: *Пагіря О.* Переговори між УПА й Угорською армією в 1943–1945 рр. // *Визвольний шлях*. — Кн. 6. — 2006. — С. 86–115.
- ⁷ *Дольницький А.* Договір про ненапад між УПА й угорською армією // *Літопис УПА: Волинь і Полісся*. Кн. 3. Спомини учасників. Т. 5. — Торонто, 1984. — С. 41.
- ⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 338. — Арк. 167.
- ⁹ *Дольницький А.* Вказ. праця. — С. 42–44.
- ¹⁰ Там само. — С. 44–50.
- ¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 85зв.
- ¹² *Гриньох І.* Сорок років тому в Будапешті // *Літопис УПА*. Т. 26. — Торонто–Львів, 2001. — С. 135.
- ¹³ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали. — Торонто–Львів, 2007. — С. 425–426.
- ¹⁴ *Гриньох І.* Вказ. праця. — С. 140–141.
- ¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 33286фп. — Т. 1. — Арк. 267.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 75135фп. — Арк. 87–87зв.
- ¹⁷ *Держалюк М.* Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // *Пам'ять століть*. — 1997. — № 1. — С. 138–139.
- ¹⁸ *Літопис УПА*. Т. 28. Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). — Торонто–Львів, 1995. — С. 286–287.
- ¹⁹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля (1944–1946). Документи і матеріали. — Київ–Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2006. — С. 492.
- ²⁰ *Ziemię wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji I Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień-lipiec 1944 r. Wstęp, wybór i opracowanie.* Mięczyśław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Kosecki. — Warszawa–Pułtusk–Kiele, 2006. — S. 161.
- ²¹ *Budaj M.* Národnostné menšiny v Mad'arskej kráľ'ovskej armáde v rokoch 1939–1943 // *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*. T.I. Zborník príspevkov z prvého sympozia Katedry historie FF UCM Trnava Modrová 19–20. áplila 2002. — Trnava, 2002. — S. 160–170.
- ²² Докладніше про відносини між УПА та 1-ою угорською армією на території Галичини 1944 року див.: *Пагіря О.* Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. // *Український визвольний рух*. / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Зб. 12. — Львів, 2008. — С. 74–116.
- ²³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 4; Копія: ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 338. — Арк. 400–402 та Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 339. — Арк. 399–401.
- ²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 4зв.

²⁵ Патрільяк І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки воєнної історії. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 67.

²⁶ Там само. — С. 67–68.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44.

²⁸ The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (University of Toronto). — Вох. 207. — Number 17. — P. 56–57.

²⁹ *Ravasz István*. Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX. Század Első Felében // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). — К., 2006. — Old. 220; *Держалюк М.* Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. — К., 1997. — № 1. — С. 139–141.

³⁰ The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (University of Toronto). — Вох. 207. — Number 17. — P. 60.

³¹ УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944–1951 рр. (Збірка документів). — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 13.

³² Літопис УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади. Зібрав Євген Штендера. Редактор Петро Й. Потічний. З англійським вступом і резюме. — Торонто–Львів, 2001. — С. 499.

³³ *Струтинський Я.* («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. Т. 26. — Торонто–Львів, 2001. — С. 195.

³⁴ *Болехівський О.* З підпілля у невідому путь. Спомини. // Літопис УПА. Т. 32. Медична опіка в УПА. Кн. 2. — Торонто–Львів, 2001. — С. 181–193.

³⁵ *Hádtörténeti Levéltár (HL)*. — VKF. — 12szn/el. 1–1944. — Old. 5.

³⁶ *Зеленчук М.* З її святим іменням // «Грім» — полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. / Упорядник Роман Грицьків. Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 5. — Торонто–Львів, 2008. — С. 62–63.

³⁷ HL.–M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 132/pk. — 944.

³⁸ HL.–M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 132/pk. — 944.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 40зв.–41.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 34–37.

⁴¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській області. — Ф. 5. — Спр. 3100п. — Т. 1. — Арк. 42.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 21–23.

В статъе раскрывается роль фактора Закарпаття в переговорах между представителями ОУН и УПА и венгерскими военно-политическими кругами на завершающем этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: Закарпатъе, Карпатская Украина, Венгрия, ОУН, УПА, венгерская армия, переговоры, военно-политические круги.

In the article examines the role of Transcarpathia region in negotiations between representatives of OUN and UPA and the Hungarian military-political circles on the conclusive stage of the Second World War.

Key words: *Transcarpathia, Carpatho-Ukraine, Hungary, OUN, UPA, Hungarian army, negotiations, military-political circles.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІЗ УКРАЇНИ ДО ПОЛЬЩІ у другій половині 40-х років ХХ ст.

У статті розглянуто історичний досвід розв'язання проблем повернення і реституції культурних цінностей в українсько-польських відносинах у другій половині 40-х років ХХ ст. Автором проаналізовано обставини передачі культурних цінностей із УРСР до Польщі у перші повоєнні роки після завершення Другої світової війни. У статті використано матеріали, отримані за підтримки Програми ім. Фулбрайта в Україні та Центру ім. Клоге при Бібліотеці Конгресу США.

Ключові слова: Україна, Польща, культурні цінності, повернення, реституція.

Українсько-польські контакти щодо повернення і реституції культурних цінностей є важливою частиною тих складних випробувань спадщиною минулого, що їх тепер долають у двосторонніх відносинах Україна і Польща. «Історія тисне на нас з різних сторін», — так відверто передав свій емоційний стан один із відомих польських діячів, характеризуючи цю делікатну тему. Цілком зрозуміло, що її об'єктивне осмислення не лише допоможе заповнити певні прогалини у висвітленні історії українсько-польських відносин, а й сприятиме пошукам взаємних компромісів у їх розвитку на сучасному етапі. Це повною мірою стосується питання щодо історії передачі культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х років ХХ ст.

Серед праць українських авторів ця проблема найбільш окреслено висвітлюється у публікаціях В. Акуленка¹, І. Цепенди², Л. Крушельницької³, Л. Дубровіна та А. Онищенко⁴, Г. Сварник⁵, О. Федорука⁶, Г. Боряка⁷, С. Кота⁸. Питання українсько-польських відносин у цій галузі стало предметом досліджень також польських науковців, зокрема Я. Прушинського⁹ та М. Матвіова¹⁰. Значний інтерес для досліджень процесу українсько-польського діалогу на сучасному етапі становить видання документів щодо співпраці сторін у ділянці архівної спадщини за редакцією В. Стемпняка¹¹. Сучасні українські дослідники трактують сам факт передачі культурних цінностей Польщі як результат утілення політичних амбіцій та інтересів СРСР, де Україна стала пасивним заручником волі вищого керівництва держави. У висвітленні сучасних польських авторів ті умови, на яких

відбувалася передача культурних цінностей із України до Польщі, їх кількісні характеристики та якісний зміст вважаються не зовсім достатніми. У підсумку в обох сучасних історіографічних напрямках поняття «дар» подається у лапках. Це є показником того, що історія відносин України й Польщі щодо повернення і реституції культурних цінностей у другій половині ХХ ст. ще потребує подальших досліджень.

Справа повернення і реституції культурних цінностей актуалізувалася в українсько-польських відносинах ще до завершення Другої світової війни та, особливо, у перші повоєнні роки. Визначальний вплив на їх зміст і форми практичного вияву мав той факт, що Україна перебувала у складі СРСР як одна із складових частин формально федеративної держави.

Витоки цієї проблеми мали давні корені, пов'язані з особливостями минулого двох сусідніх народів, історичні долі яких упродовж тривалого часу тісно переплітались. Водночас безпосередній вплив на її актуалізацію спричинили події, що мали місце напередодні Другої світової війни, а також воєнних і перших повоєнних років.

23 серпня 1939 р. нацистська Німеччина і СРСР уклали так званий пакт «Молотова–Ріббентропа», за яким унаслідок таємних домовленостей між Сталіним і Гітлером відбувся поділ Польщі між Німеччиною й Радянським Союзом. 1 вересня 1939 р. війну проти Польщі розпочала Німеччина. 17 вересня 1939 р. на територію Польщі вступили радянські війська. Польська держава фактично припинила існування. Її представляв лише польський уряд в еміграції, що перебував на території Великої Британії.

26–29 жовтня 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, що ухвалили декларацію про воз'єднання з УРСР. 1 листопада 1939 р. прийнято Закон СРСР і 14 листопада 1939 р. — постанову Верховної Ради УРСР про включення Західної України до складу УРСР.

З відступом німецької армії, починаючи із 1944 р., територія Західної України «де-факто» знову опинилася під радянським контролем і адміністративно входила до УРСР у складі СРСР. Це зміцнило позиції Сталіна у наступних дипломатичних дискусіях щодо радянсько-польського, а згодом, і українсько-польського кордону.

Рішеннями міжнародних Кримської (Ялтинської) конференції (4–11 лютого 1945 р.) і Берлінської (Потсдамської) конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.) поміж інших питань глобального характеру остаточно визначалися принципові засади системи повоєнних кордонів, у тому числі між СРСР (й відповідно, Україною в його складі) і Польщею¹².

Радянська концепція польсько-радянського кордону була втілена у життя й заново оформлена юридично у нових історичних умовах. 27 липня 1944 р. уряд СРСР уклав попередню угоду про кордон і розмежування територій із створеним на території Польщі після вступу радянських військ

Польським комітетом національного визволення. 9 вересня 1944 р. на її основі було укладено окремі ідентичні угоди між Українською РСР і Білоруською РСР та Польщею про обмін населенням. 22 вересня того ж року таку угоду було укладено із Польщею і Литовською РСР¹³.

21 квітня 1945 р. відбулося укладення міждержавного договору про дружбу і взаємну співпрацю між СРСР і Польщею, що вивело відносини між ними на найвищий рівень і зафіксувало узгодженість позицій сторін із ключових питань у цих контактах¹⁴. Коментуючи пізніше рішення Кримської конференції стосовно Польщі, голова Ради міністрів Польської республіки Е. Осубка-Моравський в офіційній заяві констатував: «Уряд національної єдності повністю визнає рішення Кримської конференції з польського питання»¹⁵. 16 серпня 1945 р. відповідно до нього укладено базовий двосторонній договір про радянсько-польський кордон¹⁶. Дещо раніше, 6 липня цього ж року, між урядами СРСР і Польщі було укладено угоду про право на вихід із радянського громадянства та евакуацію у Польщу осіб польської та єврейської національності, які проживали в СРСР, а також осіб російської, української, білоруської, русинської й литовської національностей, які проживали у Польщі, на вихід із польського громадянства та їхню евакуацію у Радянський Союз¹⁷.

Отже, уважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що межі українсько-польського кордону були юридично оформлені на новій правовій основі вже після визнання недійсними положень пакту «Молотова–Ріббентропа» щодо територіальних питань.

Слід зазначити, що в угодах про обмін населенням від 9 та 22 вересня 1944 р. між УРСР, БРСР, Литовською РСР і Польщею ст. 4 (п. «г») окремо зазначено, що поміж предметів, які не можна вивозити, є «предмети мистецтва і старовини у тому разі, якщо ті й інші представляють колекцію або в окремих примірниках не є родинною власністю тих, хто евакуюється»¹⁸. Проте у наступній угоді про вихід із громадянства та евакуацію населення від 16 серпня 1945 р. це питання не було зафіксоване настільки конкретно. У ст. 6 угоди лише зазначається, що особи, які виїжджають із Радянського Союзу на постійне проживання до Польщі, мають право вивезти майно загальною вагою 2 т. для сільського населення і 1 т. для міського населення «за виключенням предметів, заборонених до вивезення із СРСР»¹⁹. Усі документи 1944–1945 рр. містили норму, за якою певним категоріям осіб (у тому числі митцям і вченим) дозволялося вивозити певні предмети, необхідні для їхньої професійної діяльності²⁰. При цьому не було відображено, як слід трактувати зокрема приватні бібліотеки — чи вони могли вивозитися чи ні. Формально, за відсутності зафіксованої заборони їх власники мали право на вивезення книжкових зібрань. Також у згаданих документах не йшлося про предмети релігійного культу, що були в осо-

бистому володінні. Очевидно, вони трактувались у загальному контексті «предметів домашнього та господарського вжитку»²¹, які разом з іншими господарськими предметами обмежувалися лише у контексті загальної ваги майна, що вивозилося.

Для багатьох польських діячів підписані угоди про новий радянсько-польський кордон стали великою несподіванкою. Відсутність чіткого правового врегулювання долі польських культурних цінностей, що внаслідок змін кордонів лишалися на території СРСР, спонукала польську владу шукати інші шляхи розв'язання цієї проблеми. Перші спроби порушити питання про передачу до Польщі польських культурних цінностей із теренів Західної України зроблені польським урядом ще 1944 року. Під час перебування у Москві в грудні 1944 р. Б. Берут обговорював із головою РНК УРСР М. Хрущовим питання репатріації польського населення із України. При цьому він порушив тему долі бібліотек у Львові, зокрема висловив вимогу щодо передання фондів колишнього «Оссолінеуму» до Польщі. Знову це питання було порушене Б. Берутом і В. Гомулкою перед радянським керівництвом під час укладення у Москві договору про дружбу в квітні 1945 р.²² Улітку того ж року генеральний уповноважений до справ репатріації М. Вольський рекомендував послу Польщі у Москві З. Модзелевському, щоб до додаткового протоколу до радянсько-польської угоди про умови евакуації поляків був доданий окремий пункт про бібліотеки. Посол провів консультації у МЗС СРСР, де йому повідомили, що М. Хрущов наполягає, що саме він особисто буде займатися цією справою²³.

Тим не менше, активна позиція польської сторони у питаннях долі польських культурних цінностей отримала несподівану реакцію найвищого радянського керівництва. 22 серпня 1945 р. Радянський Союз спеціальною нотою Народного комісаріату закордонних справ задекларував, що частинами Червоної армії виявлено культурні цінності, вивезені німецькими окупантами із польської Познані. У тому числі вказувалося на наявність 426 картин, 2995 аркушів графіки, 201 тому книг, 84 предметів старовинної зброї, 11 354 предметів нумізматики і 299 предметів церковного начиння з дорогоцінних металів. Про місцеперебування цих пам'яток не повідомлялось, але наступний перебіг подій дає підстави стверджувати, що ці зібрання на той час опинилися на території СРСР і, швидше за все, були вивезені радянською адміністрацією із Німеччини разом із німецькими та іншими культурними цінностями. Цей крок радянського уряду мав інший зміст, аніж вимоги польської сторони щодо львівських зібрань і справді відповідав міжнародно-правовим нормам реституції предметів культури, утрачених унаслідок війни.

У зворотній ноті польського посольства у Москві висловлювалося побажання, аби ці культурні цінності було повернуто до національного

музею у Познані. Проте безпосередній процес їх передачі представникам Міністерства культури Польщі відбувся лише 20 лютого 1946 р. в м. Бресті²⁴. В акті передачі та описові майна, затвердженим директором Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна С. Меркуловим, зазначалося, що загалом було передано 15 733 предмети у 80 ящиках. У тому числі були 426 картин, 2996 предметів графіки, 201 том книг, 84 предмети озброєння, 299 предметів церковного начиння, 11 354 предметів нумізматики, 374 предмети із порцеляни і скла, 13 археологічних пам'яток. Усі ящики були опечатані посольством Польщі у Москві. У Бресті цінний вантаж отримав директор Великопольського музею у Познані др. Гвідо Хмаржинський²⁵.

Ці події стали показником того, що керівництво СРСР продемонструвало готовність підтримати авторитет і політичні позиції лояльного до себе польського уряду, використовуючи акти передач культурних цінностей, пов'язаних з історією та культурою польського народу. Тож саме у цьому ключі відбувався подальший розвиток безпосередніх українсько-польських відносин у цій галузі.

Судячи з усього, реагуючи на запити польського керівництва і принципову думку у «верхах» СРСР, М. Хрущов особисто розглядав це питання і був налаштований на позитивне його вирішення шляхом передачі Польщі певних вибірково відібраних культурних цінностей. Зокрема вже у липні 1945 р. заступник голови Ради міністрів УРСР М. Бажан зробив офіційну заяву про готовність України до передачі Польщі культурного майна. Зі свого боку, польські дипломати і польські діячі в Україні неофіційно інформували польську владу, що справа переміщення «Оссолінеуму» до Польщі не складатиме жодних труднощів, «бо на те є запевнення Хрущова», і щодо цього повернення «немає жодних сумнівів»²⁶.

У травні 1945 р. директори львівських музеїв отримали доручення у терміновому порядку підготувати список польських мистецьких цінностей, з яких могли б бути відібрані предмети для передачі Польщі. У тому числі з Львівської картинної галереї. За даними І. Цепенди, тоді її залучені до цієї роботи співробітники-поляки підготували список, що налічував 300 творів живопису²⁷. 18 червня 1945 р. Львівський історичний музей направив за підписами директора музею О. Куця та головного хранителя фондів М. Кибальчича до українського уряду список пам'яток, пов'язаних з історією та культурою польського народу, що містився на двадцяти п'яти аркушах. До нього було включено 185 картин польських художників — переважно портрети польських королівських осіб, представників польської шляхти і визначних діячів; 300 медалей і монет XVII–XVIII ст.; 112 одиниць зброї XVII–XIX ст.; понад 100 одиниць зберігання (70 позицій у списку) зразків старовинного військового, літургійного і цивільного одягу XVII–XX ст.; 25 старовинних орденів і перснів²⁸.

Переліки предметів польського мистецтва навесні–влітку 1945 р. склали і мистецькі музеї Києва. Зокрема музей російського мистецтва включив до списків своєї полоніки 132 рисунки та акварелі, 35 творів живопису та 8 скульптур²⁹. Музей західного і східного мистецтва подав відомості щодо наявності 25 творів малярства, у тому числі були зазначені 11 творів художника Будкевича і портрет польського короля Стефана Баторія XVI ст. роботи невідомого митця³⁰. Державний музей українського мистецтва відшукав у своїх фондах і зафіксував 30 творів малярства, пов'язаних із польською історією. Це були портрети польських королів і представників магнатських родів, виконаних у XVII–XVIII ст.³¹

16 червня 1945 р. доручення РНК УРСР щодо відбору культурних цінностей для передачі їх польському урядові отримала Академія наук УРСР. Воно розглядалося на засіданні Президії АН УРСР 3 серпня 1945 р. Після доповіді академіка Л. Булаховського було ухвалене рішення «дати відповідні вказівки про вилучення з бібліотеки польських рукописів і стародруків, за винятком тих, що зв'язані з проблемою вивчення історії Західної України та всієї УРСР»³². У рішенні Президії АН України йшлося про зібрання із колишнього «Оссолінеуму» у філії Бібліотеки АН України у Львові. Це доручення виконувалося дуже оперативно — уже на початку вересня 1945 р. на 111 сторінках було складено перелік найбільш раритетних книг і рукописів поч. XVI–XVIII ст. із фондів «Оссолінеуму», що містив 50 тис. найменувань³³.

У вересні 1945 р. спочатку в Києві, а згодом у жовтні того ж року у Львові відбулися засідання спеціальної комісії, що розглядала переліки культурних цінностей, які УРСР планувала передати Польщі. У середовищі українських науковців, музейників, архівістів і бібліотекарів українською негативно сприйняли саму ідею передачі Польщі визначних культурних цінностей тоді, коли Україна зазнала надзвичайно тяжких утрат свого культурного надбання внаслідок війни. Як засвідчував автору учасник тих подій, згодом відомий науковець, член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, йому разом з іншими українськими діячами неодноразово доводилося висловлювати таку позицію представникам уряду України та ЦК КП(б)У. Однак там багатозначно вказували «на гору» і зазначали, що нічого змінити вже не можна. Проте у процесі подальших погоджень, належних до передачі культурних цінностей, ці списки все ж зазнавали змін. Так, зокрема із списків «полоніки» Львівської обласної картинної галереї із 300 попередніх позицій спочатку було викреслено приблизно 140 творів, згодом, у вересні 1945 р. за участі комісії з Києва — ще майже 50 картин. Остаточного ж було схвалене рішення про відправку до Польщі 166 картин і 9 скульптур³⁴. Однак і ці цифри не лишилися остаточними і згодом ще раз були зменшені. Списки предметів мистецтва із різних закладів України, при-

значених до передачі Польщі, були затверджені 3 жовтня 1945 р. у Львові заступником голови Комітету в справах мистецтв при Раді міністрів УРСР О. Пащенком. Однак і після того навколо них велися суперечки.

Показовою була скарга начальника відділу музеїв Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР Р. Мельничука на адресу Львівської обласної картинної галереї, надіслана 12 жовтня 1945 р. голові Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР М. Пашину: «... Комісія по відбору речей підійшла до цієї справи не урахувавши того, що мистецькі речі, які Радянський Уряд передає до Польщі, мусять вичерпувати представити тих польських майстрів, які знаходились в галереях Радянської України, як якісно, так і кількісно». Далі наводився список із 12 творів мистецтва, що їх Львівська картинна галерея не внесла у подані до уряду переліки, складені на виконання розпоряджень Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР³⁵.

Між тим, про дії й приготування української сторони було відомо польським дипломатам та урядовцям. І в самій своїй основі вони сприймалися негативно. Адже на той час на різних урядових рівнях розроблялася принципово інша за змістом польська модель вирішення справи передачі до Польщі культурних цінностей із територій, що відійшли до СРСР. У серпні 1945 р. посольство Польщі у Москві підготувало проект додаткового протоколу до радянсько-польського договору, за яким передбачалася «евакуація» усіх культурних цінностей із колишніх польських територій, що зосереджувались у «польських національних фундаціях (бібліотеки, пам'ятки та експонати музейні, пов'язані з видатними поляками, предмети мистецтва)». Планувалося, що праця над погодженням цього протоколу мала завершитися до 31 грудня 1945 р. Кінцевий термін евакуації відтерміновувався до 1 липня 1946 р. У додатку, що складався із 9 пунктів, йшлося про зібрання бібліотечні (п. 1–7), музейні зібрання Оржеховича, Любомирських, Баворовських (п. 8), документи кол. державного архіву у Львові (п. 9). За польськими даними, щодо цього проекту з боку дипломатів СРСР нібито попередньо висловлювалася згода. Однак потім виявилось, що у кінцевому варіанті підписаних документів цей протокол не фігурував³⁶.

Зі свого боку, 13 червня 1945 р. міністр культури і мистецтва Польщі Е. Залевський оголосив про початок широкої акції щодо вимагання від СРСР польських культурних цінностей. Позиція міністерства полягала в тому, що «репатріація польського доробку культурного і мистецького повинна відбуватися шляхом польсько-українського договору», а остаточні рішення має приймати змішана комісія. Вона мала розміщуватися у Москві, а у Львові та Вільнюсі (до 1939 р. — Вільно) мали міститися її представництва (підкомісії). У вересні 1945 р. розроблено проект відповідної міждержавної угоди. У поясненнях до нього зазначалося, що він пропонується з огляду на втрати,

що зазнала польська культура внаслідок останньої війни, і стосується втраченого Польщею через дії СРСР «польського надбання культурного, що перебуває на землях, які на день 31 серпня 1939 р. становили частину єдиної польської держави, і які згідно з договором про кордон від 16 серпня 1945 р. залишилися на стороні СРСР». Проект угоди передбачав передачу Польщі тих «надбань культури народу польського, що за своєю суттю і характером не ... пов'язані з культурними надбаннями народів українського, білоруського і литовського». У тому числі підлягали передачі зібрання художні, наукові, бібліотечні та архівні. Зі свого боку, пропонувалося, аби із Польщі були повернуті відповідні матеріали й культурні цінності, що мали дотичність до історії й культури українського, білоруського і литовського народів³⁷.

Однак загальна міжнародна й політична ситуація була на користь СРСР, що міг вести перемовини на ці теми з позицій впевненості й сили. Цілком очевидно, що керівництво СРСР не бажало, аби вирішення питання долі польських культурних цінностей було зафіксовано офіційними двосторонніми документами на дипломатичному рівні й відбувалося через створення і діяльність міждержавної комісії. Можливо, радянські керівники не хотіли, аби на офіційному рівні порушувалася тема союзу між нацистською Німеччиною і СРСР, наслідком якої став «пакт Молотова–Ріббентропа». З іншого боку, вони могли намагатися уникнути ситуації, коли такий акт повторював би минулі Ризькі угоди 1921 р., що на практиці мали односторонній характер. Тоді з території СРСР, у тому числі України, до Польщі були передані значні масиви культурних цінностей, а навзаєм із Польщі нічого не було передано Україні, Росії й Білорусі. Той негативний досвід у цьому застерігав керівників СРСР та УРСР, аби не брати на себе непередбачених зобов'язань, які могли виникнути внаслідок роботи офіційних делегацій сторін. Трагування ж кроків СРСР із передачі культурних цінностей як «дару» давало можливість керівництву країни не лише тримати справу під контролем, а й отримати з цієї акції максимальні політичні й моральні дивіденди. Проте така позиція передбачала, що процес передачі культурних цінностей до Польщі мав практично односторонній характер без зустрічних вимог щодо передачі польською стороною українських культурних цінностей. Очевидно, це питання не лише не турбувало Кремль в умовах існуючої боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» й збройного опору з боку Української повстанської армії, а й взагалі відкидалося визначально.

Тому з політичних і практичних міркувань для СРСР найбільш зручною формою передачі польських культурних цінностей була саме форма «дару». Безперечно, така формула до певної міри влаштувала і українське керівництво.

Однак польська сторона наполегливо намагалася змінити радянську позицію. Уважаючи, що з українцями їй буде складніше домовлятися, були зроблені спроби перенести акценти дії на рівень загальносоюзного керівництва. Так, 6 вересня 1945 р. посол Польщі в СРСР Г. Раабе порушив питання передачі польських культурних цінностей із України під час зустрічі з керівниками зовнішньополітичного відомства СРСР В. Молотовим, а 14 вересня — його заступником А. Вишинським. За звітами польських дипломатів, Молотов та його заступник поставилися до цього питання «прохолодно». При цьому Молотов назвав його «дуже складним» і запропонував, аби польська сторона подала для розгляду конкретні пропозиції³⁸. 16 серпня 1945 р. під час підписання угоди про кордон польські представники знову порушили тему повернення культурних цінностей. Цього питання торкався і міністр культури й мистецтва Польщі В. Ковальський під час візиту до СРСР і перебування у Москві й Києві у серпні–вересні 1945 р. Водночас міністерство культури і мистецтв Польщі вимагало від польського МЗС пришвидшення справи укладання радянсько-польської угоди про передачу культурних цінностей і наполягало, щоб це питання вирішувалося не з окремими радянськими республіками, а безпосередньо з урядом СРСР³⁹.

У другій половині вересня 1945 р. відбувся офіційний візит до Києва заступника голови Крайової Ради Народової С. Грабського, підсекретарів Президії Ради міністрів Польщі Є. Бермана і В. Вольського. Під час переговорів польська сторона знову звернулася до теми передачі Польщі культурних цінностей і поміж іншого акцентовано було порушено справу усього комплексу «Оссолінеуму». Однак жодних домовленостей із цього приводу досягнуто не було. 20 вересня 1945 р. сторони підписали спільний протокол (з української сторони його підписав заступник голови уряду УРСР Д. Мануїльський), за яким українська сторона погоджувалася передати Польщі низку монументальних пам'ятників Львова, пов'язаних із польськими діячами, за виключенням пам'ятника Міцкевичу. Цей акт зафіксовано у додатку до угоди про репатріацію громадян від 9 вересня 1944 р. (п. 2), в якому стверджено: «Голова Раднаркому УРСР М.С. Хрущов погодився передати Уряду Польщі польські національні пам'ятники, що перебувають у місті Львові, пов'язані з історією і культурою Польщі, водночас висловив побажання залишити у Львові пам'ятник Міцкевичу як письменнику, який користується популярністю і любов'ю українського народу. Пан Грабський від імені польського Уряду висловив подяку Урядові УРСР за цей великодушний і дружній акт»⁴⁰.

Водночас, цілком очевидно, що переговори у Києві прискорили дії української сторони. 18 жовтня 1945 р. РНК УРСР затвердив постанову «Про передачу з музеїв України історичних і культурних цінностей поль-

ського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки». Нею визначалось, що загальна кількість музейних предметів, що передаються до Польщі мала становити 577 одиниць зберігання. У тому числі з Львівського історичного музею передбачалося передати 169 предметів, Львівської картинної галереї — 116, Київського музею російського мистецтва — 175, Київського музею західного мистецтва — 24, Київського музею українського мистецтва — 30 предметів. Загальну кількість книг і рукописів для передачі Польщі з Львівської філії Бібліотеки АН УРСР було встановлено в розмірі 50 тис. одиниць⁴¹. Уже у жовтні 1945 р. спеціальним потягом ці культурні цінності було доставлено на територію Польщі.

Такий жест, на думку керівництва СРСР та УРСР, мав би справити враження на польських урядовців і польське суспільство загалом. Зокрема з приводу ухвали українського уряду, М. Хрущов звернувся з листом до прем'єр-міністра уряду Польщі Є. Осубка-Моравського, в якому зазначалось: «У відзначення нашої великої дружби та взаєморозуміння між польським та українським народами шлемо Вам скромний дарунок — музейних експонатів 557, книг та рукописів — 50 000. Цей скромний дар допоможе польському народові скоріше відбудувати музеї та бібліотеки польської народної культури»⁴².

Однак жодної публічної реакції з боку польського уряду на постанову уряду УРСР про передачу Польщі як дар культурних цінностей не було. Тож того ефекту, на який розраховувало українське керівництво, спішно готуючи цей акт, не відбулося. Справа, фактично, зависла у повітрі. Цілком можливо припустити, що уряд України та особисто М. Хрущов почувалися ображеними.

Більше того, наприкінці жовтня через Москву до уряду УРСР надійшов запит щодо вимог Польщі про передачу 500 тис. одиниць збереження із фондів колишнього «Оссолінеуму». На що Д. Мануїльський сухо відповів МЗС СРСР, що український уряд уже ухвалив рішення про передачу 50 тис. книг і рукописів, 577 музейних експонатів. Додаткові передачі будуть можливі лише після вивчення всього фонду «Оссолінеуму»⁴³.

Знову справу «Оссолінеуму» підсекретар Президії Ради міністрів Польщі Є. Берман порушив під час візиту В. Молотова до Польщі 24 жовтня 1945 р. Однак Молотов ухилився від конкретних відповідей. Тому на кінець 1945 р. МЗС Польщі підготувало проект договору з УРСР щодо взаємного обміну культурними цінностями і «репатріації із своїх територій тих культурних цінностей, які з огляду на свій національний характер становлять культурну власність іншої договірної сторони». Проект договору було передано першому заступнику Голови Ради міністрів УРСР М. Бажану, коли він прибув із візитом до Варшави у першій половині грудня 1945 р. Тоді ж у розмові з М. Бажаном представники МЗС і Міністерства культури і

мистетва Польщі відкрито висловили негативне ставлення польської сторони до концепції «дару», що втілювалась у життя з боку УРСР. Однак змінити позицію української влади їм не вдалося, і це питання залишилося без відповіді. Тож справа лише була відтермінована⁴⁴.

Позиції сторін лишалися незмінними і на початку 1946 р. Так, у січні того ж року під час радянсько-польських консультацій у відповідь на запит польської сторони заступник міністра закордонних справ СРСР А. Вишинський дав зрозуміти послу Польщі у Москві Раабе, що Москва має намір дистанціюватися від розв'язання проблеми польських претензій, і що полякам необхідно вести переговори з кожною з окремих дотичних до справи радянських республік. Незважаючи на це, польський уряд направив у лютому 1946 р. до уряду СРСР меморандум, в якому містилося прохання видати спеціальне розпорядження уряду СРСР щодо реалізації рішення про передачу національної польської культурної спадщини з теренів Західної України, Білорусі й Литви «в порозумінні» з урядом Польщі. При цьому в документі наголошувалося на політичних аспектах питання і стверджувалося значення «ревіндікації» польських культурних цінностей для думки польської інтелігенції й широкої громадськості, а також те, що це буде сприяти ствердженню загальної політичної лінії на добрі й дружні відносини з урядом СРСР. 11 березня 1946 р. посольство Польщі у Москві звернулося до уряду СРСР із черговою нотою щодо укладання угоди з СРСР стосовно передачі Польщі культурних цінностей, до якої додавався перелік на 29 сторінках тих об'єктів, на які претендувала Польща⁴⁵.

Однак український уряд притримувався своєї лінії. Зокрема у лютому 1946 р. під час перебування у Лондоні глава делегації УРСР при ООН заступник голови Ради міністрів УРСР Д. Мануїльський у відповідь на пряме запитання кореспондента ПАП щодо передачі Польщі культурних цінностей із теренів Західної України заявив, що «існує ухвала українського уряду, що всі пам'ятки, пов'язані з польською культурою у Львові, а передусім усі книги і бібліотеки, передаємо у розпорядження уряду і народу польського»⁴⁶. Водночас у польських джерелах йдеться про позицію заступників голови РНК УРСР М. Бажана і Д. Мануїльського, які «хоча й визнавали права поляків на предмети, «ними створені, чи такі, що були довгий час у їхній власності і стали частиною їхнього культурного надбання», проте зволікали з прийняттям рішення». При цьому робився висновок, що причиною такого «зволікання» було очікування на рішення з Москви⁴⁷.

Навесні 1946 р., польська сторона, прагнучи розблокувати процес, обмежила свої вимоги двома символічними для Польщі об'єктами — «Оссолінеумом» і «Рацлавіцькою панорамою». 13 березня до МЗС СРСР була направлена нота щодо передачі зі Львова «Рацлавіцької панорами» і збірки картографічних матеріалів⁴⁸.

Очевидно, як відповідь на тиск із польського боку, 11 квітня 1946 р. парторганізація львівських установ АН УРСР направила до Львівського обкому КП(б)У доповідну записку щодо втрат і вивезення на територію Польщі під час Другої світової війни культурних цінностей Львова та ті українські культурні цінності, що опинилися на території Польщі внаслідок зміни кордонів. Записка була підписана секретарем партійної організації Львівської наукової бібліотеки. У ній зокрема зазначалося, що під час німецької окупації зі Львова на територію Польщі було вивезено велику кількість культурних цінностей із установ АН УРСР. У тому числі, з етнографічного музею 356 предметів старовинного народного одягу, 34 зразків килимів і покривал, 170 предметів кераміки. З природничого музею АН УРСР забрано 256 експонатів відділу зоології, 2408 — відділу геології, 1450 — відділу ботаніки, наукова бібліотека втратила 420 томів. Із Львівської філії Бібліотеки АН УРСР (створена 1940 року на базі 84 бібліотек Львова, у тому числі колишнього закладу Оссолінських — С.К.), за наведеними даними, вивезено 36 ящиків цінних архівів і 6 тис. стародруків з українського та російського сектору, 8 тис. стародруків, 2 тис. рукописів та 15 тис. книг з єврейського сектору, 3,2 тис. стародруків XV–XVI ст., 2,5 тис. рукописів, 2,7 тис. цінних документів, майже 40 тис. книг, 240 карт та 2,4 тис. гравюр визначних майстрів. Загалом із фондів бібліотеки вивезено 72 тис. томів книг, 4,5 тис. рукописів, 46 ящиків інших архівних матеріалів, 2,4 тис. гравюр і 240 карт. Водночас приверталась увага до того, що на територіях Польщі, що відійшли до неї через зміни кордонів, перебувають визначні українські бібліотечні й музейні зібрання. Серед них називалися український музей «Стравігор» у Перемишлі, при якому, окрім унікальних предметів старовинного мистецтва XVII–XVIII ст. та інших музейних цінностей, існувала бібліотека із 40 тис. томів, серед яких було чимало цінних стародруків. Перемишльська капітульна греко-католицька бібліотека, що мала у своїх зібраннях велику кількість архівних документів і понад 30 тис. книг, матеріали, пов'язані з діяльністю І. Франка, В. Щурата та багатьох інших українських діячів. Випозичальна бібліотека ім. П. Могили, що мала у своїх фондах 80–100 тис. томів книг і музичний архів українського театру у Перемишлі. Історичний музей Лемківщини у Сяноці, відомий рідкісними зразками іконопису підгірських церков XV–XVIII ст. Згадувались також деканальна бібліотека у с. Висовій на Лемківщині, в якій був великий архів документів від XVIII ст., архівна бібліотека у м. Ярославі, заснована Л. Бачинським, архів і бібліотека М. Драгоманова в українському інституті у Варшаві, низка приватних бібліотек відомих українських науковців. Доповідна записка завершувалася пропозиціями порушити питання про передачу цих зібрань Україні: «Оскільки ці цінності належать українському народу, бажано було б підняти клопотання про пересилку їх на

територію УРСР, враховуючи ще й той факт, що в час німецької окупації (як було зазначено вище) величезна кількість музейних експонатів та книжкового фонду бібліотек було вивезено до Польщі та не повернулось⁴⁹.

Ця доповідна записка була використана львівським обкомом КП(б)У для підготовки більш розлогого документа про вивезені внаслідок окупації з теренів Західної України культурні цінності, що потрапили на територію Польщі. У наведених даних фігурували згадки про переміщені музейні та бібліотечні зібрання, у тому числі акценти були зроблені на масштабних утратах бібліотеки Львівського університету ім. І. Франка та унікальних бібліотек багатьох університетських кафедр і кабінетів. Згадувалися також українські музейні й бібліотечні зібрання у Польщі, про які писали львівські науковці. Доповідну записку було надіслано до ЦК КП(б)У, а звідти — МЗС УРСР із завданням підготувати на її основі проект відповіді М. Хрущова на польські претензії з контраргументами, який мав бути надісланий до МЗС СРСР⁵⁰.

Однак у другій половині квітня — на початку травня 1946 р. українська позиція раптово зазнала змін. 6 травня 1946 р. уряд УРСР ухвалив постанову «Про додаткову передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому урядові національної єдності Польської республіки». Нею український уряд на додаток до попереднього рішення від 18 жовтня 1945 р. дозволяв передати до Польщі «культурно-історичні цінності польського народу, додатково виявлені у фондах Львівського історичного музею (32 експонати) та у Львівській картинній галереї (31 картину)». Водночас АН УРСР зобов'язувалася додатково передати із Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР 100 тис. книг і рукописів⁵¹.

Цілком очевидно, що зміна поглядів українських керівників у питаннях передачі до Польщі культурних цінностей відбулася не сама по собі. Швидше за все, змінилася позиція найвищого керівництва СРСР, яке, керуючись передусім політичними інтересами, прийняло рішення піти на поступки польській стороні. Це підтверджується наступним розвитком подій.

23 травня 1946 р. до Москви прибула делегація у складі Президента Крайової Ради Народової Польщі Б. Берута і прем'єра Е. Осубка-Моравського та за участі міністра культури і мистецтв Польщі В. Ковальського. При зустрічі із Й. Сталіним поміж інших питань ними було порушено справу передачі Польщі культурних цінностей, на які претендувала Польща. При цьому, за свідченнями Осубка-Моравського, Хрущов чинив великий спротив і між ним та Хрущовим відбулася гостра полеміка. Хрущов ухилився від спроб польської делегації домогтися якогось підписання спільних документів щодо ширшого трактування справ передачі культурних цінностей до Польщі. При обговоренні долі «Рацлавіцької панорами» він узагалі висловив думку, що вона має бути знищена, бо присвячена війні поляків

проти росіян. Однак Сталін не підтримав Хрущова і докладно обговорював питання панорами з Б. Берутом із позицій впливу на політичні настрої польського суспільства⁵². Наприкінці червня 1946 р. в Польщі мав відбуватися референдум і вибори до парламенту, що, очевидно, викликало його посилену увагу.

Є всі підстави вважати, що саме під час цих переговорів керівництвом СРСР, з погляду політичної доцільності, було остаточно вирішено піти на додаткові поступки польській стороні. Показником цього може бути коментар Б. Берута, який при поверненні до Польщі на офіційній пресконференції повідомив, що справа «ревіндікації» польських культурних цінностей, що «залишилися по той бік лінії Керзона» обговорювалась і наголосив на «швидкому поверненні до Польщі ... цінних для нас пам'яток історичних, витворів мистецтва і книжкових зібрань». У тому числі конкретно було вказано на «Рацлавіцку панораму» й збірку «Оссолінеум»⁵³.

Упродовж червня 1946 р. переговори на різних рівнях щодо передачі до Польщі культурних цінностей відбувалися з великою інтенсивністю. 18 червня польська сторона через консультації з МЗС СРСР ще раз спробувала домогтися укладення польсько-радянської угоди про передачу культурних цінностей. Однак там послалися на позицію Хрущова і польських представників, знову скерували до уряду УРСР, щоб справа була полагоджена безпосередньо між урядами УРСР і Польщі. У другій половині червня до України прибула польська делегація, очолювана Я. Берманом, у складі якої були генеральний уповноважений у справах репатріації уряду Польщі В. Вольський і заступник міністра закордонних справ Польщі Я. Замбровський. Головною метою їхнього приїзду було обговорення справи передачі домовлених культурних цінностей. В основі переговорів були листи, надіслані 22 червня 1946 р. Б. Берутом до М. Хрущова та Д. Мануїльського, в яких знову акцентувалася справа «Рацлавіцкої панорами» та «Оссолінеуму» з огляду на політичну ситуацію й близький референдум у Польщі. У тому числі Берут просив передати «Осолінеум» «по можливості у цілості»⁵⁴. Під час візиту польської делегації відбулися переговори, в яких брали участь із польського боку Берман і Вольський, українського — Мануїльський, Бажан і Пашин. У підсумку кількадечних консультацій 24 червня 1946 р. було підготовлено спільне повідомлення, згідно з яким, українська сторона погодилася на знак дружби між обома народами і як допомогу Польщі у відбудові її культури передати польському народу «скарби львівської книгозбірні Оссолінеум, Панораму Рацлавіцку, картини знаменитих художників, численні музейні експонати, цінні рукописи, а також інші мистецькі та історичні пам'ятки, пов'язані з польською культурою, наукою та мистецтвом». Збірки мала передати спеціальна урядова делегація від України під керівництвом голови Комітету в справах куль-

турно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР М. Пащина. 25 червня 1946 р. про підписаний документ подало інформацію РАТАУ, а 27 червня документ опублікували у Польщі в газеті «Rzeczpospolita» під назвою «Оссолінеум і цінні пам'ятки польської культури повертає Польщі уряд Радянської України»⁵⁵.

За результатами переговорів український уряд затвердив дві постанови — «Про вивезення з м. Львова «Рацлавіцької панорами» і передачу її Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки» від 22 червня 1946 р. та «Про передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки» від 5 липня 1946 р.⁵⁶ Згідно з останньою із філії бібліотеки Академії Наук УРСР у Львові мав бути переданий «увесь фонд колишньої бібліотеки «Оссолінеум», за винятком книжок, рукописів і архівних матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії, науки, літератури, мистецтва і господарства України». Водночас було остаточно сформовано перелік музейних об'єктів, що підлягали передачі до Польщі — 742 твори мистецтва. У тому числі зі Львівської картинної галереї — 208, Львівського історичного музею — 197, Львівської виставки художньої промисловості — 65, із художніх музеїв Києва — 272 експонати⁵⁷.

У другій половині липня до Варшави прибула українська урядова делегація, очолювана М. Пащиним, до якої приєдналися представники радянського посольства у Польщі Яковлев і Путін. 24 липня 1946 р. в Національному музеї розпочалися переговори щодо передачі польських культурних цінностей. М. Пащин оголосив про наміри і мотиви, якими керується уряд УРСР через передачу польських культурних цінностей і довів польській стороні загальні дані щодо кількості об'єктів, запланованих до передачі. Представники польської делегації до останнього сподівались, що їм вдасться домогтися створення змішаної польсько-української комісії й спробували вивести цю тему на рівень офіційної дискусії. Однак наступні два дні переговорів (25 й 26 липня) стали показником того, що сподівання польської сторони залишилися нездійсненими. Українські представники ухилялася від дискусії на цю тему, посилаючись на відсутність повноважень у цій справі і твердо притримувалися загальної концепції передачі культурних цінностей як дару⁵⁸. 27 липня українська делегація зустрілася з Б. Берутом, якому було урочисто вручено бюст Ф. Шопена роботи Дуніковського і лист М. Хрущова з повідомленням, що невдовзі відбудеться наступна велика передача культурних цінностей. Делегація залишилася у Польщі і згодом відвідала Вроцлав, де 30 липня 1946 р. відбулась урочиста передача культурних цінностей, після чого мала зустрічі у Кракові⁵⁹.

Другий потяг із України з переданими Польщі культурними цінностями перетнув польський кордон і прибув до Перемишля 18 липня 1946 р. о 13.30.

Він складався з п'яти критих вагонів, двох вагонів з «Панорамою Рацлавіцкою» і пасажирського вагона із членами української делегації. Вантаж потяга містив, окрім панорами, 484 великих скрині: 418 скринь із фондами «Оссолінеум» (7038 рукописів, 35565 стародруків, 107 397 видань XIX–XX ст.), і 66 із музейними зібраннями (40 скринь із картинами Львівської картинної галереї, 12 скринь із предметами зі Львівського історичного музею, 5 скринь із фондами Львівського художньо-промислового музею, 9 скринь із пам'ятками з музеїв Києва. Зустріч делегацій була дуже бурхливою і завершилася великим банкетом. Далі потяг у супроводі військового караулу рушив до Кракова, Катовиць і Вроцлава, де 30 липня відбулись основні урочистості та офіційне підписання протоколів передачі⁶⁰.

Президент Крайової Ради Народової Польської Республіки Б. Берут 6 серпня 1946 р. в листі до Ради міністрів УРСР з цього приводу зазначав: «Польський народ, сильно прив'язаний до своїх національних пам'яток, з глибоким визнанням і вдячністю ставиться до роботи, яку здійснили радянські діячі культури. Повернення цінностей допоможе нам у відновленні знищених музеїв та бібліотек і сприятиме подальшому розвитку науки і культури ... Позиція Уряду УРСР, яка відповідає глибокому розумінню потреб польської культури, що виражається, зокрема, в передачі нам цінностей Оссолінеуму, «Рацлавіцкої панорами» та інших польських культурних цінностей, щиро вітається з боку польського народу»⁶¹.

Однак цей крок української сторони не вичерпував питання. 12 грудня 1946 р. уповноважений Президії АН УРСР професор Г. Савін і директор Львівської філії Бібліотеки АН УРСР академік В. Щурат звернулися до заступника голови Ради міністрів УРСР М. Бажана з доповідною запискою, в якій повідомляли, що бібліотекою додатково підготовлено для відправки і упаковано ще 67 381 книга з фондів колишнього «Оссолінеуму». Щодо інших матеріалів, що лишалися у фондах бібліотеки, то їх висновок був однозначним — матеріали невивчені й нерозібрані та ті, що мають відношення до історії та культури України і СРСР загалом, «відправити в Польщу не можна»⁶². Вказівки щодо відправки зі Львова цієї партії книг, рукописів і стародруків надійшли лише навесні наступного року. Тож третій транспорт із зібраннями з фондів «Оссолінеуму» прибув до Вроцлава 26 березня 1947 р.⁶³

Отже, загалом передані Україною культурні цінності прибували у Польщу трьома ешелонами — у жовтні 1945 р., липні 1946 р. і березні 1947 р. Серед переданих художніх творів із музеїв Києва і Львова були переважно історичні портрети видатних польських діячів, ікони, картини роботи Матейка, Коссака, Гротгера, Павліковського, Орловського, Годлевського, Подуровського та інших видатних польських художників. Були представлені також мистецтво різьблення, скульптура, польські історичні

нагороди, особисті речі видатних польських діячів. Зі збірок колишнього «Оссолінеуму» у Львові в ці роки до Польщі, за різними оцінками з українських джерел, загалом передано від 217 тис. 393 одиниці збереження до 267 тис. одиниць збереження, у тому числі книги, гравюри, стародавні карти, а також 7068 рукописів і 41 тис. 505 стародруків XVI–XVII ст.⁶⁴ Слід зазначити, що суттєві розходження у кількості переданих предметів виникають при звірках кількості предметів за списками, складеними українською стороною, і списками, що склалися польськими фахівцями після отримання вантажів. На думку деяких українських науковців, при комплектуванні належних до відправки предметів, участь в якому брали колишні співробітники «Оссолінеуму», до скринь було покладено більше фондкових одиниць, аніж це фігурувало в офіційних списках об'єктів, призначених для передачі.

1949 року польське генеральне консульство порушило питання щодо демонтажа і додаткової передачі до Польщі низки монументальних пам'ятників польським діячам у Львові. Спочатку Львівська обласна рада, а потім український уряд дали згоду на цей акт. Уряд УРСР погоджував цю справу із Й. Сталіним і отримав від нього згоду. Того ж року урядові Польщі були передані пам'ятники польському королю Яну III Собеському, письменникам К. Уейському та А. Фредру⁶⁵.

Оцінюючи події тих років, можемо прийти до наступних висновків. З точки зору міжнародно-правових норм, повоєнний польсько-радянський кордон не став наслідком «пакту Молотова-Ріббентропа», а був погоджений сторонами шляхом укладання двосторонніх угод. Діючі на той час правові норми не містили прямих зобов'язань СРСР та УРСР передавати Польщі культурні цінності, що опинилися по радянський бік кордону. Тому це питання могло вирішуватися виключно шляхом домовленостей і доброї волі сторін. Ініціатором його розгляду став уряд Польщі, що діяв відповідно до настроїв і бажань польського суспільства. Кожна зі сторін по різному бачила шляхи розв'язання проблеми і мала право на власну позицію. Керівники СРСР та УРСР відповіддю на звернення польської сторони обрали форму одностороннього «дару», що була найбільш зручною і вигідною для них з огляду на різні мотиви. Безперечним є той факт, що домінуючу роль у переговорному процесі відіграв політичний фактор і принцип політичної доцільності для зовнішньополітичних інтересів СРСР і рішення особисто Й. Сталіна тут були визначальними. Водночас, роль українського фактора тут не була пасивною. Наукова громадськість та уряд УРСР брали активну участь у переговорному процесі і, наскільки це було можливо у тих умовах, обстоювати інтереси України. Зазначимо, що від самого початку польських звернень із приводу передачі культурних цінностей, українська сторона була налаштована до них загалом позитивно. Однак ключовою проблемою тут

були масштаби таких передач, на які претендувала Польща, і які наклалися на ті колосальні втрати культурних цінностей унаслідок війни та окупації, що їх зазнала культура України. Тому позиції українських і польських дослідників щодо тих подій можуть не співпадати. Для багатьох польських авторів і діячів передані у другій половині 40-х років ХХ ст. культурні цінності неповні відповідали вимогам та очікуванням польської сторони. Водночас українські дослідники та експерти апелюють до одностороннього характеру масштабних передач культурних цінностей з України до Польщі. Однак те, що сталося, уже не змінити. Тож, з нашого погляду, з позицій сучасності не має підстав сумніватися чи применшувати значення самого факту передачі урядом УРСР до Польщі визначних культурних цінностей польського народу як акту доброї волі, що зберігає своє значення і в наші дні. І цей акт має враховуватись у сучасних українсько-польських відносинах.

---

¹ Акуленко В.І. Україна–Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. — Вип. 10. — К., 2006. — С. 3–18.

² Цепенда Ігор. Проблема повернення культурних цінностей у радянсько-польських відносинах другої половини 40-х років ХХ ст. // <http://www.viche>.

³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. /Автор вступної статті та упор. Л.І. Крушельницька. — Львів, 1996.

⁴ Дубровина Л.А., Онищенко А.С. Судьба львовского книжного собрания «Оссолінеум». 1945–1946 гг. // Исторический архив. — М., 2002. — № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. — С. 46–69.

⁵ Сварник Г. Архів Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві // З історії Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1998. — С. 232–241.

⁶ Федорук О. Повернення пам'яток культури — Україна і Польща // Дніпро. — 1998. — № 3–4. — С. 113–122.

⁷ Боряк Г. В. Проблеми переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. — Вип. 1(5). — К., 2001. — С. 79–82.

⁸ Ком С. Україна–Польща: Випробування спадщиною // Політика і культура. — № 8 (5–11 березня). — 2002. — С. 44–48; № 9 (12–18 березня). — 2002. — С. 44–47; Його ж. Україна між Заходом та Сходом: проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах // Пам'ятки України. — 2006. — № 4. — С. 96–119.

⁹ Pruszyński Jan. Wniosek rewindykacyjny księgozbioru Witolda K.Czartoryskiego z Oddziału Rzadkiej Księżki Biblioteki Uniwersytetu im. Iwana Franki // Wnioski rewindykacyjne księgozbioru Ossolineum oraz Dziel sztuki i zabytków ze zbiorów Lwowskich / Ed. Jan Pruszyński. — Warszawa, 1998. — P. 103–106; Pruszyński Jan. Kontredans dyplomatyczny//

Rzecz pospolita. — 1999. — 19–20. XII; Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 10: Матеріали наук.-практ. симпозиуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: Теорія і практика» (Київ, грудень 1996) / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України. — К., 1997. — С. 47–53.

¹⁰ Matwijow Maciej. Walka o Lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948. — Wrocław, 1996.

¹¹ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. /Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka. — Warszawa, 2009.

¹² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. — В 6 т. — Т. IV: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США, и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г.: Сб. док. — М., 1979. — С. 264–269; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. — В 6 т. — Т. VI: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г. — М., 1980. — С. 492–494; Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в двух томах. — Т. 2: 1944–1945. — М., 1984 — С. 296–297.

¹³ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. — М., 1974. — С. 19–20, 24–27.

¹⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. — Т. III. — М., 1947. — С. 197–201.

¹⁵ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. — С. 73.

¹⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. — Т. III. — С. 386–387.

¹⁷ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. — С. 73–78.

¹⁸ Там само. — С. 26.

¹⁹ Там само. — С. 77.

²⁰ Там само. — С. 26, 77.

²¹ Там само. — С. 26.

²² Matwijow Maciej. Op. cit. — S. 73.

²³ Ibid.; Цепенда Ігор. Вказ. праця.

²⁴ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. — С. 94–95.

²⁵ Російський державний архів літератури і мистецтва (далі — РДАЛІМ). — Ф. 962. — Оп. 6. — Спр. 1296. — Арк. 91–94.

²⁶ Matwijow Maciej. Op. cit. — S. 75, 77.

²⁷ Цепенда Ігор. Вказ. праця.

²⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Т. III. — Од. зб. 1941. — Арк. 1–12.

²⁹ Там само. — Арк. 16–25.

³⁰ Там само. — Арк. 26.

³¹ Там само. — Арк. 27–29.

- ³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. — Львів, 1996. — С. 25.
- ³³ ЦДАВОУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Т. III. — Од. зб. 1941. — Арк. 73–183.
- ³⁴ *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.
- ³⁵ ЦДАВОУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Т. III. — Спр. 1941. — Арк. 66.
- ³⁶ *Matwijow Maciej*. Op. cit. — S. 76.
- ³⁷ Ibid. — S. 73–75.
- ³⁸ Ibid. — S. 78.
- ³⁹ Ibid. — S. 75, 78–79.
- ⁴⁰ Ibid. — S. 76; *Акуленко В.І.* Вказ. праця. — С. 4.
- ⁴¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — Київ, 1997. — С. 576.
- ⁴² *Акуленко В.І.* Вказ. праця. — С. 4.
- ⁴³ *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.
- ⁴⁴ *Matwijow Maciej*. Op. cit. — S. 76, 79–80, 98.
- ⁴⁵ Ibid. — S. 81–83.
- ⁴⁶ Ibid. — S. 81.
- ⁴⁷ *Акуленко В.І.* Вказ. праця. — С. 4.
- ⁴⁸ *Matwijow Maciej*. Op. cit. — S. 83.
- ⁴⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. 1: 1939–1953. — К., 1995. — С. 328–330.
- ⁵⁰ *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.
- ⁵¹ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів. — Т. II (червень 1941–1960 рр.). — К., 1961. — С. 100.
- ⁵² *Matwijow Maciej*. Op. cit. — S. 85.
- ⁵³ Ibid. — S. 86.
- ⁵⁴ Ibid. — S. 86.
- ⁵⁵ Ibid. — S. 87.
- ⁵⁶ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Збірник документів. — Т. II (червень 1941–1960 рр.). — С. 113–114.
- ⁵⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. 1: 1939–1953. — С. 341–342.
- ⁵⁸ *Matwijow Maciej*. Op. cit. — S. 89, 91.
- ⁵⁹ Ibid. — S. 91.
- ⁶⁰ Ibid. — S. 100–101; Поточний архів Міністерства культури України. — Місіло Євген. Про передання матеріалів бібліотеки «Оссолінеум» у Львові. (Рукопис).
- ⁶¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Книга 2. — К., 1997. — С. 579.
- ⁶² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. — С. 32–33.

⁶³ Поточний архів Міністерства культури України. — Місіло Євген. Про передання матеріалів бібліотеки «Оссолінеум» у Львові. (Рукопис).

⁶⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Т. III. — Спр. 1941. — Арк. 1–44; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України: Документи, факти, коментарі. — С. 10, 32–35.

⁶⁵ Цепенда Ігор. Вказ. праця.

В статье рассматривается исторический опыт решения проблем возвращения и реституции культурных ценностей в украино-польских отношениях во второй половине 40-х годов XX ст. Автор анализирует обстоятельства передачи культурных ценностей из Украины в Польшу в первые послевоенные годы после завершения Второй мировой войны. В статье использованы материалы, полученные при поддержке Программы им. Фулбрайта в Украине и Центра им. Клоге при Библиотеке Конгресса США.

Ключевые слова: Украина, Польша, культурные ценности, возвращение, реституция.

This publication considers the historical experience of solving problems of return and restitution of cultural property in terms of Ukraine–Poland relations during the late 40's, XX century. The author examines the circumstances of transferring cultural property from Ukrainian SSR to Poland during the first years after the end of WWII. The article contains materials obtained due to support of the Fulbright Program in Ukraine and the John W. Kluge Center at the Library of Congress.

Key words: Ukraine, Poland, cultural property, return, restitution.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ У КАНАДІ (60–80-ті роки ХХ ст.)

Статтю присвячено висвітленню багатогранної діяльності Комітету українців Канади щодо формування канадської багатокультурності. Політика багатокультурності відкрила перед українцями нові можливості для розвитку своєї мови, культури, звичаїв і традицій, національного виховання молодого покоління. Наступним важливим етапом у діяльності Комітету стала боротьба за втілення у життя основних положень цієї політики, проголошених керівництвом держави.

Ключові слова: Комітет українців Канади, багатокультурність, політика, мова, культура, національне виховання.

Українська етнічна група Канади належить до найпомітніших українських діаспорних угруповань як з огляду на свою самоорганізацію, так і вплив на політику країни поселення. За більш як столітнє існування за межами батьківщини українська діаспора країни «кленового листа» не лише зберегла свою ідентичність в умовах іншомовного середовища, а й активно розбудувала своє національно-культурне життя, створила дієві громадські організації, що стали центрами життєдіяльності української громади.

З цього погляду особливої уваги заслуговує діяльність національної координаційної ради українських громадських, культурних організацій і церков Канади — Комітету українців Канади (далі — КУК, з 1989 р. — Конгрес українців Канади), який нагромадив величезний досвід у справі консолідації української громади цієї країни. 5–7 листопада 2010 р. відбувся ХХІІІ Конгрес українців Канади, присвячений 70-літтю заснування цієї громадсько-політичної організації. Під час офіційного відкриття цього форуму президент Світового конгресу вільних українців (далі — СКВУ) Є. Чолій зазначив, що одним із найважливіших здобутків КУК було прийняття Канадою статусу багатокультурної держави. Саме вивчення багатогранної діяльності КУК у справі канадської багатокультурності є темою нашого дослідження.

Діяльність цієї поважної організації ще не стала предметом вивчення українських істориків. Серед праць, в яких можна знайти інформацію про життєпис КУК, необхідно виокремити монографії канадських учених

українського походження М. Боровика, М. Марунчака¹. До 50-ліття діяльності КУК Торонтське відділення організації видало перше комплексне дослідження його історії².

Багато уваги висвітленню процесів у середовищі української громади Канади присвятили вітчизняні вчені А. Атаманенко, О. Макар, Ю. Недужко, В. Трощинський, А. Уткін, К. Чернова, А. Шевченко та ін.³ 2003 року в Києві побачив світ перший том збірника документів і матеріалів «На скрижальях історії. З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки», в якому вміщено низку документів із центральних архівів України про діяльність Комітету українців Канади⁴. Значний інтерес для дослідників представляє і збірник документів з нагоди 25-ліття КУК⁵.

Українські вчені досліджують політику багатокультурності й міжетнічних відносин у Канаді. Серед таких слід назвати праці В. Євтуха, О. Картунова, О. Гриценко, О. Сича, Т. Лупула, П. Катеринчука, В. Макара⁶. В. Богатирець опублікувала цикл статей, в яких досліджується політичний досвід і суспільна практика канадського федералізму. У них авторка доводить, що українські канадці стали послідовними прихильниками і провідниками політики багатокультурності⁷.

Проте вищезазначені праці лише побічно торкаються зазначеної проблеми. Разом із тим, дослідження активної діяльності КУК по формуванню і здійсненню політики канадської багатокультурності має вагоме наукове значення і вкрай актуальне для України.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. у Канаді розпочався активний процес розробки теоретичних засад багатокультурності й застосування їх у багатокультурній канадській дійсності. Ця політика стала засобом реалізації у країні «кленового листа» стратегії соціального консенсусу й стабільності на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя.

Активним творцем політики багатокультурності був Комітет українців Канади. У березні 1982 р. Комісією сприяння розвитку української спільноти, створеною централею КУК на виконання рішень його тринадцятого конгресу, було підготовлено доповідь «Будування майбутнього: Канадські українці в ХХІ столітті». Її метою було узагальнення історичного досвіду української громади Канади і вироблення пропозиції щодо її подальшого поступу в наступному ХХІ ст.⁸ У цьому документі підкреслювалося: «Ми прагнули бути двокультурними та двомовними, сполучуючи в собі стільки культурного дуалізму в єдиній лояльності Канаді, скільки дозволяли обставини. В результаті етнічність та індивідуальна й групова приналежність, що сягають корінням у етнічну свідомість, належали до наших головних турбот. Просто кажучи, ми зробили набагато більшу ставку на етнічність,

ніж більшість інших народів, які приїхали до Канади. Крім звичайних гордощів за досягнення предків у новій країні, міжнародні умови (автори доповіді мають на увазі «політичне та культурне панування на Україні інших» — Ю.Л.) зобов'язували нас виявити пильність у питанні нашої культурної спадщини, що вражало деяких, а дратувало інших. У Канаді це можна було порівняти тільки з зусиллями тубільного населення та франкомовних жителів у Квебеку та поза ним»⁹ [31, с. 22].

Однією із найдієвіших форм боротьби за багатокультурність були так звані «бріфи» (петиції — Ю.Л.) української громадськості до уряду Канади та окремих її провінцій. Активним розробником «бріфів» був КУК. Уже внаслідок першого «бріфу» (1958 р.) уряд Альберти погодився запровадити вивчення української мови у середніх школах. Другий «бріф» (1964 р.) українці подали «Королівській комісії у справі двомовності й двокультурності» (далі — Королівська комісія). Цю Королівську комісію створено 19 серпня 1963 р. федеральним урядом для вироблення пропозицій щодо подальшої політики влади у галузі мовного будівництва та освіти. У «бріфі» йшлося про двомовність, двокультурність, вклад українців у життя Канади, асиміляційний тиск, вплив більшості, дискримінацію. Особлива увага зверталася на необхідність широкого запровадження української мови як важливого показника національності у навчальних закладах.

Оцінюючи значення цього послання у боротьбі за впровадження двомовності у навчальних закладах Канади, відомий український громадський діяч П. Саварин цілком слушно зауважив: «Сьогодні трудно сказати, який вплив мав цей «бріф» на становище української мови в Альберті, але розголосок нам багато допоміг, і багато деяких, своїх і чужих, задумалися над проблемою мови інших канадців. Я сказав би, що цей «бріф» вияснив урядовим чинникам, що асиміляція — явище жорстоке і ненормальне, не потрібне, бо доводить до конфліктів і незадоволення, а тим самим шкодить національній єдності. Зокрема цей «бріф» вияснив, що свідомі українські канадці на асиміляцію добровільно не підуть, уважаючи, що лояльність супроти Канади не має нічого спільного взагалі з любов'ю до рідної мови й культури»¹⁰.

1968 року Королівська комісія запропонувала змінити статті 93 і 133 канадської конституції — Британського Північно-Американського Акта 1867 р. Її пропозиції зводилися до наступного: «Рекомендуємо, щоб мови англійська і французька були формально визнані офіційними мовами Парламенту Канади, федеральних судів, федерального уряду і федеральної адміністрації... Рекомендуємо, щоб кожна провінція, у якій офіційна мова перейде десять процентів, які цією мовою користуються, визнали мови англійську і французьку як офіційні мови, і що вона акцентує все те, що таке визнання включає... Рекомендуємо, щоб було визнане в шкільній

системі право канадських батьків навчати офіційною мовою їхнього вибору, а ступінь застосування цього повинен залежати від скупчення меншостевого населення...»¹¹.

Член Королівської комісії, відомий українських громадський діяч і науковець професор Я. Рудницький, виражаючи волю української громади, загалом погодився із пропозиціями щодо зміни конституції, але вважав, що їх потрібно вдосконалювати, тому подав у «Меншинному звіті» власні пропозиції. Головною його рекомендацією було визнання не тільки офіційних мов, англійської і французької, а й обласних мов у степових провінціях Канади — мови індіанців, ескімосів, німців та італійців¹².

Проблеми двомовності стали предметом обговорення спеціальної конституційної конференції, що відбулася на початку лютого 1968 р. в Оттаві за участі делегацій усіх провінційних урядів Канади. З цієї нагоди КУК видав так звану «Білу книгу», де від імені української громадськості висунув вимогу забезпечити розвиток української культури і мови, надати право навчання українською мовою у державних школах з першого класу¹³. Незважаючи на те, що ці рекомендації були підтримані багатьма громадськими, політичними і державними організаціями, а також представниками інших етнічних меншин (т. зв. «третій елемент» — Ю.Л.), федеральний парламент їх відхилив і 7 липня 1969 р. прийняв «Закон про офіційні мови», підготовлений Королівською комісією. Згодом цей закон ухвалив сенат і затвердив генерал-губернатор країни.

Неоднозначна реакція «третього елемента» на прийняття закону про дві офіційні мови спонукала прем'єр-міністра Канади П. Трюдо виступити у пресі з офіційним тлумаченням основних положень нового документа. Проте найгостріше питання, що хвилювало представників «третього елемента» — офіційний статус їхніх мов, П. Трюдо обійшов, посилаючись при цьому на те, що «насправді закон стосується лише департаментів і агентств федерального уряду. Він не стосується таких справ, які, згідно з конституцією, підлягають контролю провінцій. Він не змінює ніяких прав або привілеїв відносно мов англійської або французької, які тепер гарантує конституція»¹⁴.

Українська громада при підтримці інших національних меншин продовжувала боротьбу за багатокультурність, а не двокультурність, як того хотіла офіційна влада. Це дало привід відомому політику, сенатору, активному діячеві КУК П. Юзику заявити про особливу роль українських канадців у формуванні мультиетнічного характеру держави і їхнє лідируюче становище серед груп, що становлять «третій елемент» у канадському суспільстві¹⁵.

Питання захисту прав національних меншин Канади й надалі постійно перебували у центрі уваги Президії КУК. У вересні 1970 р. делегація

керівництва Комітету першою серед національних груп виступила на засіданні конституційної комісії палати громад і сенату канадського парламенту під час її першої сесії і передала меморандум у справі багатокультурності. Наприкінці цього ж року на передконгресовій конференції КУК активно обговорювалося питання внесення змін до Конституції Канади для запровадження мовної багатокультурності.

Під час зустрічі в квітні 1971 р. з міністром громадянських справ Р. Станбургом члени Президії КУК з'ясували позицію органів влади щодо рекомендацій, зроблених на користь етнічних громад у четвертому томі повідомлень Королівської комісії двомовності. Українці представили кілька проектів у справі шкільництва, виховання молоді, розвитку радіомовлення і кіно, на реалізацію яких просили у федерального уряду 116 тис. дол.¹⁶

У жовтні 1971 р. за ініціативи КУК було проведено конгрес культурної мозаїки Манітоби за участі 380 делегатів від усіх національних груп провінції, у тому числі 148 від українських організацій. На конференції прийнято резолюцію із пропозиціями щодо розвитку національних культур і мов¹⁷.

Невдовзі П. Юзик подав розроблену українською громадою концепцію багатокультурності на розгляд канадського парламенту. Головні положення цієї концепції зводилися до таких тез: «Громадяни єдиної, об'єднаної і незалежної Канади повинні мати дійсну рівність в політичних і соціально-економічних правах, незалежно від етнічного походження, віросповідання і материнської мови. Всі етнічні групи повинні вносити свій вклад в культурну канадську мозаїку, а держава, в свою чергу, надавати моральну і матеріальну підтримку такій культурній діяльності. У мовному положенні Акта по офіційних мовах англійська мова визнається обов'язковою мовою для всіх канадців, але вивчення національних мов, їх громадське використання повинно заохочуватися і підтримуватися з громадських фондів. Преса має виділяти час і засоби етнічним мовним програмам, культурі і мистецтву малих груп. Уряд на всіх рівнях зобов'язаний боротися з дискримінацією, спрямованою проти етнічних груп».

Активну роль у формуванні суспільної свідомості на підтримку руху за багатокультурність відіграли й інші провідні українські громадські діячі. Так, активіст КУК, професор Альбертського університету М. Лупул був співзасновником програми двомовного англійсько-українського викладання у державних школах провінції Альберта. Він виступив у пресі зі статтями «Шляхи, які відкриваються перед Канадою у час політичної кризи, та їхні наслідки для багатокультурності», «Багатокультурність як державна політика», «Багатокультурність та канадська національна ідентичність», пропагував ідеї багатокультурності на численних семінарах і конференціях з питань взаємовідносин українців з іншими етнічними громадами — єврейською, російською, німецькою, польською¹⁸.

23 квітня 1971 р. делегація Президії КУК у складі президента організації В. Кушніра, фінансового секретаря А. Яремовича та виконавчого директора С. Кальби провела низку зустрічей із представниками федерального уряду з проблем багатокультурності¹⁹. Їх підсумком став третій «бріф» КУК під назвою: «Бріф до уряду Альберти в справі українців згідно з новою канадською конституцією, законами Альберти й політики уряду Альберти», в якому звучала вимога запровадження викладання української мови та історії в інституті східноєвропейських студій університету та українознавчих студійних осередках²⁰. Цей документ ліг в основу т. зв. «нової культурної політики для провінції Альберта». У підготовці урядового документа взяв участь М. Лупул. Згодом федеральний уряд призначив його головою урядового дорадчого комітету в справах багатокультурності у Західній Канаді.

Завдяки наполегливій діяльності КУК та інших українських громадських організацій шляхом проведення конференцій, нарад, участі в діяльності політичних партій, що мали реальну політичну владу, а також безпосередньому контакту Комітету з урядом Канади українська громада досягла прийняття рішення з урахуванням своїх інтересів. 1970 року всі степові провінції ухвалили закони, за якими шкільні ради мали можливість запроваджувати двомовне англо-українське навчання. У жовтні 1971 р. прем'єр-міністр Канади П. Трюдо виклав у палаті послів парламенту засади нової політики багатокультурності. Проголошуючи цей курс, керівник держави зазначав: «Національна єдність, якщо вона повинна мати якесь значення в глибокому особистому сенсі, повинна ґрунтуватися на впевненості у власній індивідуальній окремішності, з цього може вирости повага до того самого в інших і бажання поділяти думки, ставлення та припущення. Енергійна політика багатокультурності створила цю початкову впевненість. Це може створити основу суспільства, базованого на справедливості для всіх»²¹. На думку П. Саварина, ця політика «мала величезне значення для всіх національних меншин світу»²².

Для практичної реалізації політики багатокультурності представники керівництва КУК в березні 1972 р. провели зустрічі у Департаменті державного секретаря. Наступного місяця відбулася нарада з міністром культури провінції Манітоба Л. Дежарденом, де розглядалося виконання рекомендацій конгресу культурної мозаїки. Було вирішено 12 травня провести конференцію багатокультурності Манітоби, на якій створити міжетнічний комітет²³.

У цьому ж місяці в Оттаві за участі керівництва КУК і представників федерального уряду відбулася нарада у справі включення українських культурних проектів в акцію багатокультурності, зокрема відкриття у столиці країни української книгозбірні й центру української документації,

проведення українських культурних програм на канадському радіомовленні й телебаченні.

КУК був активним учасником конгресу культурної спадщини в Онтаріо і конгресів багатокультурності 1972 року, а наступного року — першого всеканадського конгресу багатокультурності в Оттаві. Його підсумком стало створення консультативної ради багатокультурності, до якої ввійшли 7 представників української громади: Л. Кондра, М. Лупул, В. Тарнопольський, М. Плав'юк, С. Потоцька, Л. Квасниця і Е. Остапчук.

У червні 1974 р. через вибори до канадського парламенту керівництво КУК звернулося до лідерів провідних партій із вимогами «проведення в життя рекомендацій Консультативної ради багатокультурності Канади, а зокрема поліпшення навчання мов у національних школах, використання державних засобів масової комунікації». У зверненні також наголошувалось, що КУК «виступає проти так званих «багатокультурних центрів», обороняючи принципи збереження національних культур у Канаді і в справі англо-французької двомовності в б'юрах федерального уряду, рекомендуючи стосувати цю двомовність лише в границях «практичної конечності залежно від потреб населення даного району»²⁴.

Питання втілення у життя основних засад багатокультурності активно обговорювалося на 11-му Конгресі КУК (11–14 жовтня 1974 р.). У прийнятій на форумі резолюції зазначалося, що «дотеперішній поступ на полі багатокультурності не є задовільним. Тому доручаємо президії КУК вжити заходів, щоб уряд Канади створив окреме міністерство культури, включивши до його компетентності всі ділянки багатокультурності, включно з радіо і телебаченням, з метою задоволення потреб всіх культурних груп Канади».

У лютому 1976 р. відбувся другий всеканадський конгрес багатокультурності за участі 12 делегатів від українських громадських організацій. На ньому обговорювалися проблеми збереження рідних мов і реалізації політики багатокультурності²⁵. Незважаючи на пересторогу КУК про заклики деяких представників влади провести ревізію політики багатокультурності, присутній на конгресі міністр багатокультурності Д. Мунро офіційно підтвердив, що уряд і надалі дотримуватиметься проголошених ним основних принципів у цій важливій справі²⁶.

Наприкінці того ж року у Вінніпегу на запрошення Д. Мунро делегація президії КУК взяла участь у конференції, де обговорювалися питання про формування нового складу всеканадської ради багатокультурності, до якої від українців увійшли М. Лупул, П. Кондра, В. Тарнопольський, М. Плав'юк і Р. Олійник²⁷.

І надалі КУК твердо дотримувався основних засад державної політики багатокультурності. На початку 1977 р. Президія Комітету надіслала до

урядових організацій своє рішення проти використання так званих багатокультурних центрів як знаряддя асиміляції. У висліді цієї акції КУК новий міністр Д. Грені на засіданні всеканадської ради багатокультурності у Ванкувері в червні 1977 р. проголосив проєкт вивчення неофіційних мов, яким скористалися всі українські рідні школи²⁸.

28 лютого 1979 р. Президія КУК надіслала міністрові Н. Кафіку свою інтерпретацію принципів політики багатокультурності, підкреслюючи «першість в збереженні і розвитку національних культур» і знову «застереігаючи перед використанням багатокультурних центрів для розмивання в майбутньому культур окремих націй»²⁹.

У липні 1980 р. керівництво КУК надіслало урядові Канади новий меморандум у справі ревізії конституції країни. У ньому підкреслювалось, що з огляду на переговори федеративного і провінційних урядів Канади стосовно ревізії конституції, Комітет пропонує включити до неї положення про те, що «Канада є нацією вільних людей як репрезентант різних мов і різних культур, на який збереження і розвиток вони мають повне право»³⁰. У лютому 1983 р. в Оттаві на засіданні Ради етнічних асоціацій Канади делегація КУК порушила такі питання, як «розробка етнічних програм на СіБіСі, налагодження співпраці з іншими етнічними репрезентаціями, включення кандидатів від етнічних груп до федеральних рад»³¹.

П'ятнадцятий Конгрес КУК (10–13 жовтня 1986 р.) зазначав активну участь керівництва і місцевих організацій Комітету «в усіх конференціях Ради етнокультурних асоціацій, в якій об'єднувалися всі крайові об'єднання етнічних груп Канади»³². Водночас, звертаючи увагу на безперечно позитивний вплив політики багатокультурності, КУК не перебільшував значення її програм, сподіваючись на власні сили.

Завдяки наполегливій багатолітній діяльності КУК на початку 1971 р. федеральний уряд Канади запровадив політику багатокультурності, головними положеннями якої були урядова допомога у збереженні етнічної самобутності меншинам, подолання упередженості у міжетнічних стосунках, сприяння у навчанні рідними мовами етнічним меншинам³³.

Згодом аналогічні закони ухвалили й провінційні уряди. Політика багатокультурності відкрила перед українцями нові можливості для розвитку своєї мови, культури, звичаїв і традицій, національного виховання молодого покоління. Наступним важливим етапом у діяльності КУК у цьому напрямі стала боротьба за втілення у життя основних положень цієї політики, проголошених керівництвом держави.

¹ *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). — Монреаль — Оттава, 1991. — 485 с.; *Марунчак М.* Історія українців Канади. — Вінніпег, 1968. — Т. 1. — 464 с.; *Марунчак М.Г.* Історія українців Канади. — Вінніпег, 1991. — Т. 2. — 512 с.

² Нариси історії Конгресу Українських Канадців в Торонто — Торонто, 1991. — 509 с.

³ *Атаманенко А.* Українська діаспора: проблеми і напрями дослідження // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: Проблеми дослідження». — Острог, Торонто, Нью-Йорк, 2005. — С. 5–20; *Лукул Т.Я.* Політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєтворення. — Чернівці, 2010. — 456 с.; *Макар В.Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. — Чернівці, 2006. — 284 с.; *Макар О.* Роль етнічного фактора в історії канадських українців // Національний фактор і міжнаціональні відносини: історія та сучасність. — Чернівці, 1992. — С. 87–102; *Троцинський В.П.* Українці в світі. — К., 1999. — 352 с.; *Уткин А.И.* Информационная деятельность политических, общественных и религиозных объединений украинской диаспоры в странах Запада (1945–1991 гг.). — Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 00.07.03 «Всемирная история». — К., 1993. — 40 с.; *Чернова К.О.* Співробітництво України з діаспорою США і Канади: витоки, еволюція і перспективи. — Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 00.07.03 «Всесвітня історія» — К., 1994. — 18 с.

⁴ На скрижалях історії. З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. — К., 2003. — 869 с.

⁵ Комітет українців Канади. Збірник документів і матеріалів у 25-ліття діяльності КУК. 1940–1965. — Вінніпег, 1965. — 310 с.

⁶ Західноканадський збірник. Канадське наукове товариство ім. Шевченка. — Частина 1. — Едмонтон, 1973. — 206 с.; *Картунов О.В.* Етнонаціональна група // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — 800 с.; *Катеринчук П.М.* Еволюція канадського федералізму та проблема Квебека (80–90-ті рр. ХХ ст.). — Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. — Чернівці, 2003. — 22 с.; *Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми: [зб. наук. праць] Український центр культурних досліджень; Інститут культурної політики.* — К., 1995. — 64 с.; *Лукул Т.Я.* Вказ. праця; *Макар В.Ю.* Вказ. праця; *Сыч А.И.* Украинская община в Канаде: между прошлым и будущим // Российские исследования по канадской проблематике. Труды РАИК. Вып. 3. — М., 1999. — С. 83–98.

⁷ *Богатирець В.В.* Федеральна політика багатокультурності та українська спільнота Канади // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. — Чернівці, 2002. — Т. 9. — С. 137–145.

Богатирець В.В. Канадська багатокультурність і квебекська проблема // Держава і право: Зб. наук. праць: юридичні і політичні науки. — К., 2003. — Вип. 21. — С. 648–653.

⁸ Будівання майбутнього: Канадське українство в ХХІ ст. План дій. — Едмонтон., 1986. — С. 1.

⁹ *Маркусь В.* Українська спільнота в широкому американському суспільстві // Українці в американському й канадському суспільствах. Соціологічний збірник. — Джерсі Сіті, 1976. — С. 274–275.

¹⁰ *Саварин П.* Методи збереження української національної субстанції і розвиток культурно-суспільного життя українців у країнах їхнього поселення. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1986. — С. 25.

- ¹¹ Руснак І.С., Романюк С.З. Українське шкільництво в Канаді. — Снятин, 2002. — С. 176–177.
- ¹² Дев'ятий Конгрес українців Канади: 11–14 жовтня 1968. — Вінніпег: Ман, 1968. — С. 22; Рудницький Яр. Українська мова й мовне питання в Манітобі // На сторожі. — 1968. — № 6. — С. 15.
- ¹³ Дев'ятий Конгрес українців Канади: 11–14 жовтня 1968. — Вінніпег, 1968. — С. 22–23.
- ¹⁴ Трюдо П. Як розуміти закон про офіційні мови // Нові дні. — 1969. — № 9.
- ¹⁵ Гавриленко Н.И. Украинская этническая группа в жизни Канады: 60–90-е гг. XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». — СПб., 2000. — С. 12.
- ¹⁶ Бюлетень КУК. — 1971. — № 1–2. — С. 2.
- ¹⁷ Десятий Конгрес українців Канади: 8–11 жовтня 1971. — Вінніпег, 1971. — С. 65.
- ¹⁸ Бюлетень КІУС. — 2003. — № 3. — С. 1–7.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОУ). Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1420. — Арк. 4.
- ²⁰ Евтух В.Б. Иммиграция и национальные отношения в истории Канады // Проблемы историографии Канады. — М., 1981. — С. 115.
- ²¹ Будівання майбутнього: Канадське українство в ХХІ ст. План дій. — Едмонтон, 1986. — С. 27.
- ²² Другий Світовий Конгрес Вільних Українців. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1986. — С. 181.
- ²³ ЦДАВОУ Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1422. — Арк. 80.
- ²⁴ Бюлетень КУК. — 1974. — № 2. — С. 1.
- ²⁵ Бюлетень КУК. — 1976. — № 1. — С. 6.
- ²⁶ Дванадцятий Конгрес українців Канади: 7–10 жовтня 1977. — Вінніпег, 1977. — С. 47.
- ²⁷ Бюлетень КУК. — 1976. — № 4. — С. 3.
- ²⁸ Дванадцятий Конгрес українців Канади: 7–10 жовтня 1977. — Вінніпег, 1977. — С. 47.
- ²⁹ Тринадцятий Конгрес українців Канади відмічає 40 років праці КУК. 1940–1980: 10–13 жовтня 1980. — Вінніпег, 1980. — С. 44.
- ³⁰ Бюлетень КУК. — 1980. — № 3. — С. 9.
- ³¹ П'ятнадцятий Конгрес українців Канади. — Вінніпег, 1986. — С. 36.
- ³² Там само.
- ³³ Західноканадський збірник. Канадське наукове товариство ім. Шевченка. — Частина 1. — Едмонтон, 1973. — С. 103–104.

Стаття посвячена отобразенню многогранной деятельности Комитета украинцев Канады относительно формирования канадской поликультурности. Политика поликультурности открыла перед украинцами новые возможности для развития своего языка, культуры, обычаев и традиций,

национального воспитания молодого поколения. Следующим важным этапом деятельности КУК в этом направлении стала борьба за осуществление основных положений этой политики, провозглашенных руководством страны.

Ключевые слова: Комитет украинцев Канады, поликультурность, политика, язык, культура, национальное воспитание.

The article shows the activity of Ukrainian Canadian Committee to formation and introduction of the Canadian multiculturalism. The policy of multiculturalism opened up to Ukrainians new opportunities for development of their language, culture, customs, traditions and national education of the young generation. The next important stage in the activities of the UCC in this direction was the struggle for the implementation of key provisions of that policy, proclaimed by the state leadership.

Key words: Committee of Ukrainians of Canada, multicultural, policy, language, culture, national education.

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Ірина Стрикун

РЕГІОНАЛЬНІ ОБ'ЄДНАВЧІ ПРОЦЕСИ КРАЇН БАЛТІЇ Й БІЛОРУСІ у 1919–1920 рр.

У статті авторка розглядає одну зі спроб національних політиків Білорусі та країн Балтії здобути визнання з боку світової громадськості незалежності проголошених національних республік.

Ключові слова: *Балтійський Союз, Антанта, Білорусько-Литовська держава, БНР, незалежність.*

Перша світова війна внесла свої корективи у розподіл сил на міжнародній арені. Розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської й насамперед Російської імперій поставив перед колишніми крайніми народами запитання: «Звідки ми? Хто ми? Куди ми йдемо?». Відповіді на ці запитання політичних організацій і партій різнилися між собою, проте в одному всі вони були єдині — самовизначитись і сприяти визнанню цього факту світовою громадськістю. До підписання Ризького миру національні ідеологи різних національностей продовжували розробляти і прагнути втілити різноманітні проекти самовизначення, серед яких було й утворення Союзів держав, тобто міждержавних регіональних об'єднань.

Нині функціонування регіональних об'єднань типу Центральноєвропейської ініціативи є звичною справою. У період 1918–1921 рр., що тривав під знаком децентралізації й прагнення створення мононаціональних держав народами колишніх багатонаціональних імперій, ідея формування регіональних об'єднань, де, зазвичай, виділяється провідна держава — лідер, видається незвичним.

Досліджувана проблематика знайшла своє висвітлення у низці праць істориків як радянського, так і пострадянського часу. Загалом безпосередньо проблемі створення Балтійського Союзу в 1919–1923 рр. присвячено дослідження Х. Арум'яє, В. Сіполоса, К. Почаса. Інші ж науковці так чи інакше торкалися цього питання у своїх розвідках з політики країн Антанти у Центрально-Східній Європі та взаємовідносин між Естонією, Литвою, Латвією і Польщею у визначений період. Ознайомлення з їхніми працями

дає можливість виокремити кілька ключових питань для висвітлення цієї проблеми. Це насамперед питання мети, що переслідували прибалтійські країни у спробі створення Балтійського альянсу. Його розгляд ще у другій половині ХХ ст. дає підстави стверджувати, що історики-марксистичні, як і сучасні дослідники, визнавали зрілість національних рухів прибалтійських народів у досліджуваній період.

У науковій спадщині істориків-марксистів домінує міркування, що власне «страх і ненависть до Радянської Росії й залежне становище від імперіалістів Заходу» спонукали вищезазначені країни до створення антибільшовицького фронту¹. Частково аналогічні положення містяться у працях В. Штейнберга, А. Лейта, К. Почаса² та ін. Одночасно автори, аналізуючи діяльність буржуазних урядів Естонії, Литви й Латвії, уводять до своїх праць пасаж, що єдиний фронт, спрямований проти буржуазної Росії, — це єдино можливий шлях збереження власного державного існування³. Сучасні дослідники дещо модернізували висновки попередників і вважають, що в основі інтегрування прибалтійських країн була ідея забезпечення власної незалежності⁴.

Історики радянського часу неодноразово підкреслювали у своїх працях зацікавленість країн-переможниць в існуванні Балтійського Союзу як «плацдарму агресії проти Радянської Росії»⁵. Воднораз, вони фіксували, що однакостайності між найбільш зацікавленими у цьому регіоні Європи членами Антанти — Великобританії та Франції, не існувало. Цікавою та оригінальною є думка В. Штейнберга. Пояснюючи сприяння країнами-переможницями політиці «білої Польщі» у Східній Європі, автор зазначає, що її участь у Балтійському Союзі була необхідна для збільшення міці за рахунок «незалежних буржуазних країн Прибалтики»⁶. З міркуванням автора погоджується Б. Ачкіназі⁷. Останнє можна пояснити тим, що висновки В. Штейнберга формувалися на основі аналізу раніше не опублікованих документів із архіву англійського Міністерства закордонних справ (Foreign Office), Міністерства внутрішніх справ (Home Office), деяких матеріалів відділу рукопису бібліотеки Британського музею і листуванні діячів національної буржуазії, що згодом стали лідерами буржуазної Латвії з британським Міністерством закордонних справ.

Причинами поразки реалізації Балтійського Союзу історики називають: протиріччя Великої Британії й Франції у питанні складу альянсу і боротьба їх за вплив у Прибалтиці⁸; укладення Естонією, Литвою й Латвією мирних договорів із радянською Росією⁹, що у другій половині ХХ ст. звучало як «миролюбна політика Радянської Росії»¹⁰; відсутність єдності й навіть деякою мірою протистояння між прибалтійськими країнами¹¹.

Висвітлення питання взаємозв'язків керівництва Білоруської Народної Республіки (БНР) із буржуазною Литвою не було предметом дослідження

репрезентантів марксистської історіографії і, як наслідок, в їхніх працях є лише побіжне згадування про такі відносини¹². Традиційно білорусько-литовська співпраця розглядалась істориками-марксистами, зокрема С. Маргунським, Є. Шклярюм, Н. Каменською виключно у межах Соціалістичної Радянської Республіки Литви і Білорусії¹³. Цю традицію продовжують й деякі сучасні білоруські історики¹⁴. Водночас усе більше уваги дослідниками звертається на висвітлення взаємозв'язків національних урядів Литви і Білорусі, відповідно Тариби* й Ради Народних Міністрів (РНМ). Характерно, що ці взаємовідносини науковці виводять зі спільного історичного минулого обох народів. Показовими є праці А. Смалянчука. Розкриваючи суть ідеї крайовості, автор вказує на вплив останньої на формування державницької ідеї в осередку віленського центру національного білоруського руху¹⁵. Автор наголошує й на тому, що тверда позиція литовців з «утворення мононаціональної держави» сприяла переходу білоруських діячів на незалежницькі позиції, результатом чого став акт 25 березня 1918 р. В об'єкт дослідження введено так зване «віленське питання»¹⁶, діяльність Міністерства білоруських справ (МБС) при литовському уряді¹⁷.

Значну увагу дослідники приділяють питанню ролі Вільна у становленні й розвитку білоруського національного руху за відродження. Так, дослідниця Л. Довнар у своїй статті «Роль Вільні у відродженні білоруського друку на початку ХХ століття: ідейні та персональні зв'язки» простежує формування національної самосвідомості, національної ідеї білорусів на основі аналізу періодичного друку білоруською мовою у «багатонаціональному віленському середовищі». Авторка робить висновок, що для білорусів «Вільно — це і місце відродження національного друку, який своєю чергою став унікальним феноменом не лише нобілітації білоруської мови, літератури, книги, культури, а й білоруської нації»¹⁸. Частково аналогічне міркування міститься у статті О. Тихомирова «Віленське питання» у міжнародних відносинах 1918–1920 рр.»¹⁹. Окрім того, автор простежує білорусько-литовські відносини з моменту проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки до створення середньої Литви Жаліговським.

Уперше Велика Британія зацікавилась ідеєю об'єднання прибалтійських провінцій в єдину нейтральну державу під протекторатом «великих держав» після викладу її У. Аддісоном, колишнім директором ризької Ігуцямської вовнопрядильної фабрики. Утворення такої держави, на думку автора проекту, вберегло б «Прибалтику від впливу Росії, «врятувало» б від

---

* Литовська Тариба (Lietuvos taryba — литовська рада) — вищий орган влади у Литві з 22 вересня 1917 р. до 15 травня 1920 р.

більшовиків»²⁰. Однак цьому задуму на початку 1918 р. не судилося справдитись. По-перше, на заваді стала окупація Німеччиною цих провінцій. По-друге, до середини 1918 р. країни Антанти докладали чимало зусиль для повернення Росії у стан союзних держав, що воювали, і відновлення Східного фронту. У цілому ж Антанта передусім бажала бачити Росію, очолювану «нормальною владою», тому будь-які звернення представників національних урядів Естонії й Литви* про відокремлення прибалтійських територій від Росії ігнорувалися Заходом, оскільки вважалося, що це внутрішня справа Росії.

Прибалтійські державності знову потрапили до поля зору Антанти після поразки у війні Четверного союзу і, так би мовити, навислої над Заходом «червоної загрози». 8 грудня 1918 р. англійський посол у Франції лорд Берті виступив із промовою, в якій містилася пропозиція організації незалежних буферних держав, що межували б із Німеччиною на сході, зокрема Фінляндія, Естонія, Литва, Латвія, Польща, Україна, Білорусь тощо²¹. Слід зазначити, що у таборі союзників не було єдності, на передній план вийшли амбіції: Ж. Клемансо, керуючись ідеєю реваншу щодо Німеччини, намагався добитися її розчленування й максимального військового та економічного послаблення; Д. Ллойд-Джордж не бажав установа гегемонії Франції в Європі й хотів зберегти достатньо сильну Німеччину на протипагу Франції, а також як потенційного союзника у боротьбі проти радянської Росії; США, запроваджуючи у міжнародну практику свою доктрину «відкритих дверей» і «рівних можливостей», фактично висували претензії на світове лідерство.

Загалом Франція у своїй зовнішній політиці керувалася принципом безпеки, а Британія — «європейської рівноваги». Безпеку Парижа мав забезпечити «природний» кордон, створений на основі укладення воєнних союзів на північному сході з Бельгією, Люксембургом, на сході Європи з Польщею, Чехією, Югославією, Румунією та іншими країнами. Після відмови французького політикуму від ідеї реставрування Росії, першість в його планах зайняла Польща. По-перше, інтереси обох країн збігались у підходах до німецького питання. По-друге, Парижу імпонувала ідея Ю. Пілсудського щодо відродження Речіпосполитої у кордонах 1772 р. Так, Ш. Бенуа у своєму виступі в липні 1919 р. наголошував на тому, що «польські кордони гарно укладені», а «незалежна і міцна Польща безумовно повинна бути бар'єром між Росією і Центральними державами»²². Окрім

---

* 16 лютого 1918 р. проголошено незалежність Литовської республіки, 24 лютого 1918 р. — незалежність Естонії, і лише 18 листопада 1918 р. після поразки Німеччини — незалежність Латвії.

того, в основі політики Варшави на Сході, як власне і Франції, було питання гарантування безпеки — створення смуги незалежних національних держав (Литва, Білорусь, Україна), пов'язаних із Польщею федеративними зв'язками. Проте інтереси останньої у Балтії зіштовхувалися з інтересами Великобританії, до сфери впливу якої входили Естонія, Литва й Латвія.

Англійська політика «вирівнювання балансу сил» в основі своїй мала запобігти зближенню радянської Росії з Німеччиною. З одного боку, Лондон використовуючи «право націй на самовизначення», намагався запобігти розширенню західних і східних меж Речіпосполитої, встановленню французької гегемонії в Європі та реваншизму Німеччини. З іншого, повільне виведення німецьких військ зі східних територій, давало можливість уникнути швидкої більшовизації звільнених земель.

Балтійське море відіграло не останню роль у торгових відносинах Росії з іноземними державами. Вантажобіг Ризького, Ревельського, Віндавського та інших портів зростав значно швидше, аніж вантажобіг портів Петербурга та Одеси. На початку Першої світової війни через Балтійське море проходило до 40% усього російського експорту та імпорту. Підписаний зрештою мир з Естонією В.І. Ленін називав «вікном до Європи», зазначаючи, що цим миром «відкривається для нас можливість розпочати товарообмін з державами Заходу»²³. Утрата прибалтійських провінцій для більшовиків означала позбавлення виходу до Європи, у тогочасних умовах ще й перекриття каналу транспортування ідей світової пролетарської революції на Захід.

Балтійські провінції опинились у складній ситуації. Якнайповніше суть цієї ситуації можна передати словами із приповідки Кафки «Він»: «У нього два супротивники: один тисне на нього ззаду, від самого початку. Другий перекидає йому дорогу попереду. Він змагається з обома. Перший супротивник, зрозуміло, підтримує його у боротьбі проти другого, адже він хоче проштовхнути його вперед, і так само другий підтримує його у боротьбі проти першого, оскільки він штовхає його назад»²⁴. Описана боротьба двох виключає думку, інтереси, прагнення третього, у цьому разі Естонії, Литви, Латвії.

На засіданнях Паризької мирної конференції важливе місце належало питанню визнання держав, що перебували у процесі утворення. Прибалтійські державності не покладали великі надії на визнання їх суверенітету державами-переможницями. Естонська делегація передбачала кілька проєктів справдження свого права на самовизначення: федерація із Фінляндією; союз держав, що прилягають до Балтійського моря, і входження з міжнародною гарантією у федерацію «майбутньої» білогвардійської Росії; створення Балтійського союзу²⁵. Окрім того, міністр іноземних справ Франції Пішон, на одному із засідань конференції заявив, що «остаточне

розв'язання прибалтійської проблеми залежить від результату подій у Росії»²⁶.

Найбільш зацікавленими країнами у створенні Балтійського блоку були Естонія й Латвія. Це можна пояснити тим, що в Естонії на час Жовтневого перевороту вже існувало самоврядування — *Маараев*. Це давало привід ще більше замислюватися про наступні кроки у політичному розвитку країни. Окрім того, саме Естонія стала колыскою ідеї об'єднання країн Балтійського моря — восени 1917 р. письменник Г. Суйтс висунув пропозицію створення фінсько-естонської унії²⁷. Латвія значно відставала у національному державотворенні від Естонії й Литви, а на її території найдовше перебували німецькі війська. Останнє проте сприяло зближенню з естонцями, які вбачали у німцях загрозу національному самовизначенню*, й вибору зовнішньополітичної орієнтації на Антанту. Правлячі кола обох країн висловлювали думку про доцільність створення широкого союзу від Фінляндії до Польщі. Останнє було неприйнятним для Литви. Прагнення Ю. Пілсудського відродити «Велику Польщу» сприймалося Тарибою як акт замаху на литовську державність.

На середину 1919 р. естонські інтелектуали дійшли висновку, що лише єдиним фронтом і узгодженими діями прибалтійські державності зможуть досягти визнання своєї незалежності у країн Заходу. Цікавим є той факт, що на всіх етапах державного будівництва України зазначеного періоду із пропозиціями налагодження більш тісних державних зв'язків, зокрема створення воєнного союзу, до національних українських урядів зверталися представники керівних органів БНР²⁸. Проте далі пропозицій справа не йшла, оскільки БНР, маючи на флангах ворожі Україні держави, була б для останньої фактором слабкості. Спільність дій Естонії, Литви й Латвії нівелювало загрозу ізоляції країн одна від одної й, що найважливіше у тогочасних умовах, уникнути ще однієї лінії кордону із ворожою державою. Окрім того, злагоджена робота керівництв цих державностей давала можливість їм більш впевнено й рішуче добиватися визнання своєї незалежності, поодиноці країни не представляли реальної сили, оскільки не мали інституцій для незалежного врядування.

10 вересня 1919 р. в Ризі за столом переговорів зустрілися прем'єр-міністри і міністри закордонних справ Естонії, Латвії й Литви, які розглядали можливість організації союзу прибалтійських країн, а також проект створення єдиного антирадянського фронту. У грудні на конференції у Каунасі делегацій вищезазначених країн голова латвійської наполягав на

---

* 12 квітня 1918 р. у Ризі прибалтійсько-німецькі барони проголосили створення «Балтійського герцогства» у персональній унії з Пруссією, очолювати який мав один із німецьких князів.

тому, що організаторами союзу мають стати Естонія, Латвія й Литва, з наступним членством у ньому Польщі²⁹. Остання була потрібна Таллінну й Ризі настільки, наскільки могла посприяти визнанню Заходом де-юре незалежності прибалтійських країн.

На зустрічі у Гельсінкі 15–22 січня 1920 р. участь у засіданнях брали вже представники від Фінляндії й Польщі, що однак не посилило позиції організаторів Балтійського союзу, а стало початком кінця практичної реалізації Балтійського союзу. Саме на цій розширеній зустрічі балтійських держав Литва з активного організатора союзу перетворилася на пасивного спостерігача.

Слід зазначити, що прибалтійські нації на відміну від інших національностей, які виборювали своє право на самовизначення прагнули не лише бути в курсі політики Лондона й Парижа щодо Центрально-Східної Європи, а й, покладаючись на власні сили, обрати оптимальний шлях для утвердження на світовій арені. З початком формування польсько-радянського фронту естонський політикум усвідомив можливість утягнення прибалтійських територій у війну, а отже затягнення протистояння із радянською Росією, що за умов відсутності юридичного визнання державами-переможницями незалежності прибалтійських країн, могло призвести до захоплення їх земель супротивником і створення радянських республік. З огляду на це вони пристали на пропозицію, висловлену 31 серпня 1919 р. урядом РСФРР, вступити у мирні переговори. Потрібно однак зазначити, що естонський уряд висунув одну з обов'язкових умов переговорів — призупинення їх до того часу, поки «суміжні з нею та близько до неї розташовані держави» не нададуть відповіді на надіслані їм аналогічні пропозиції від керівництва радянської Росії³⁰. Тому при маневреності естонської зовнішньої політики, незмінною залишалася концепція злагодженої діяльності керівництв прибалтійських державностей.

9 листопада 1919 р. у Тарту відбулася конференція представників прибалтійських країн, на одному із засідань якої розглядалося питання укладення мирних договорів із більшовицькою Росією. Проте цим обговоренням і обмежились. Латвія й Литва у цей період убачали можливість підписання із РСФРР лише перемир'я, а не угоди. Зрештою 1920 року договори було укладено: 2 лютого — Тартуський мир (естонсько-радянський); 12 липня — Московський мир (литовсько-радянський); 11 серпня — Ризький мир (латвійсько-радянський). За їх умовами, державний кордон із радянською Росією було складено на користь іншої договірної сторони. Як уже зазначалось, раніше Росія була зацікавлена у відновленні транзиту через прибалтійські території з державами Заходу, проте 1920 року головним завданням було скорочення лінії фронту в польсько-радянській війні й задля цього вона була ладна поступитися частиною територій із російсько- і

білоруськомовним населенням. Окрім того, країни звільнялися від будь-яких зобов'язань перед Росією, боргів царського уряду та отримували із золотого запасу Росії дотації, зокрема Естонія на 15 млн. крб. золотом³¹. Звісно, не останню роль в укладенні договорів відіграла зміна ставлення Лондона до радянської Росії.

З кінця вересня 1919 р. Велика Британія поступово відходить від політики У. Черчилля й приймає за основу налагодження відносин із РСФРР платформу прем'єр-міністра імперії Д. Ллойд Джорджа — недоцільність ворожої політики, що веде виключно до «бурі обурення» і «зростання патріотичних почуттів» у населення³². Це зумовлювалося низкою чинників. По-перше, хоч Англія, порівняно із Францією, витримала випробування Першою світовою війною, однак ресурси Лондона не були безмежними, а воєнне втручання англійців у російські справи не давали бажаного результату. По-друге, прийняті за основу мирних переговорів 14 пунктів В. Вільсона, виключали можливість відродження Росії у дореволюційних кордонах. По-третє, без Росії неможливим було справжнє відновлення Європи, її стабілізація і процвітання.

Унікальною з точки зору інтеграції є конференція у м. Булдурі, що тривала майже місяць (6 серпня — 6 вересня 1920 р.).

Програма, розроблена міністром закордонних справ Латвії З. Мейєровіцом (одним із головних ініціаторів створення союзу), містила понад 100 докладних питань. Серед основних питань, винесених на обговорення конференції, відповідно до Бюлетеня МЗС Латвії від 3 та 4 серпня 1920 р., були: оборонний союз, економічні договори від промисловості й сільського господарства до спільної банківської й монетарної систем, політична конвенція про спільні зв'язки й зовнішню політику, юридичні питання, культурні, санітарні й соціальні зв'язки³³. Прагнення держав-учасниць гарантувати власний економічний розвиток і безпеку від зовнішніх посягань втілювалося у виробленому проекті договору, укладеного 31 серпня 1920 р. Відповідно до його десяти статей держави-учасниці зобов'язувалися визнати одна одну де-юре; вирішувати територіальні питання мирним шляхом (через Лігу Націй); не допускати діяльності політичних угруповань, що проводять ворожу політику щодо будь-якої з держав-учасниць; не укладати договорів з іншими державами, що не відповідають інтересам союзу чи спрямовані проти когось із держав-учасниць; укласти спільну воєнну конвенцію; забезпечити права національних меншин; забезпечити вільний шлях від Чорного до Балтійського моря. Конвенція мала набути чинності після ратифікації кожною із держав до 15 грудня 1920 р. Проте розглядом запропонованих положень і обмежились.

Представники прибалтійських держав зустрічались неодноразово упродовж 1921–1934 рр., у результаті було створено Балтійську Антанту. Проте

і вона мала, так би мовити, «паперовий характер». Однією із причин було те, що Естонія відійшла від пакту і почала зближення із Фінляндією й Німеччиною³⁴.

Загалом на 1920 р. ідея, задля якої країни прагнули об'єднати свої зусилля, себе вичерпала. Розпочалося поетапне визнання країнами світу незалежності прибалтійських держав. Винесені ж на обговорення питання у Буддурі явно випереджали час. Новоствореним державам потрібно було самоствердитись, перед ними постали нагальні й невідкладні завдання: поширення у суспільстві державно-політичної солідарності; зміцнення національної й громадянської консолідації; розвиток національної культури тощо. Фактично, для того, щоб реалізувати за буддурським проектом Балтійський Союз, потрібно було існування національних держав із дієвими соціально-політичними інституціями і самоусвідомлення — розуміння свого «Ми».

Литовці прагнули відродження держави не в етнолінгвістичних, а етногеографічних кордонах, куди входили й землі Гродненської, Віленської та частини Мінської губерній, на них претендував і білоруський національний політикум. Згідно з актом 25 березня 1918 р. або III Установчою грамотою БНР визначалися такі її межі: «Могильовщина, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (із Гродном, Білостоком тощо), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини і суміжні частин сусідніх губерній, заселені білорусами»³⁵.

Висловлення претензій на включення у межі державних кордонів одних і тих самих земель одразу двома національними урядами різних країн, не викликало протесту занепокоєння і заперечень хоча б у вигляді Нот протесту, як це мало місце наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. щодо Польщі³⁶, жодної зі сторін. Імовірним поясненням позиції білорусів може бути те, що упорядником III Установчої грамоти був А. Луцкевич, становлення політичної особистості якого розпочалося 1905 року як крайовця. Крайова ідеологія народилась у середовищі «литвинської»* шляхти й ґрунтувалася на історичній пам'яті про приналежність білоруських і литовських земель до Великого князівства Литовського (ВКЛ). Крайовці постійно апелювали до традицій цієї держави, стверджуючи про спільну історичну долю для всіх народів колишнього Великого князівства Литовського. Вони вважали за необхідне зберегти територіальну цілісність «історичної Литви». Загалом А. Луцкевич неоднаразово повертався до цієї ідеї впродовж перебування на посаді голови уряду БНР.

---

* Литвинами називали громадян колишнього Великого князівства Литовського незалежно від їхнього етнічного походження і культурної приналежності.

Слід зазначити, що з 1905 р. до початку 1916 р. концепція відродження ВКЛ стимулювалась обома народами. Після ж здійсненого Німеччиною перепису населення окупованих територій, литовський політикум недвозначно заявив: «На підставі того факту, що Литва була колись незалежною державою і, потребуючи своїх прав, не має будь-якого наміру протидіяти тому, щоб народи, які мешкають у ВКЛ, особливо білоруси, самі вирішили власну долю»³⁷. З цього часу ініціаторами створення чи то Сполучних Штатів від Балтики до Чорного моря, чи то Литовсько-Білоруської держави, чи входження білоруських земель на правах автономії до складу Литовської республіки стають виключно білоруси.

Дехто з істориків-дослідників вважає, що прагнення білоруських інтелектуалів діяти спільно та у згоді з литовцями у створенні держави, обумовлювалось економічною користю для Білорусі й неготовністю білоруського народу до державної незалежності. Так, А. Сидоревич вважає, що у Білорусько-Литовській державі А. Луцкевич убачав: «інкубатор: маючи автономію спільно з литовцями, білоруси, які відстають від них у культурному та організаційному плані, накопичать економічну, і не менш важливу, культурну та організаційну міць, щоб в один чудовий день оголосити незалежність своєї країни»³⁸. Звичайно, відродження ВКЛ сприяло б швидшому розвитку й стабілізації економіки краю, проте зводити білорусько-литовські відносини виключно до пошуку взаємовигоди недоречно. Прикладом міжурядових відносин із необхідності є білорусько-польські контакти упродовж 1919–1920 рр. У цей час білоруська національна еліта зверталася до керівництва Польщі з пропозиціями створення союзу БНР і Польської республіки.

У працях А. Луцкевича чітко простежується прогрес від дорікань Польщі в її зверхності «над народами-хліборобами»³⁹ (1912 р.), ополяченні національної інтелігенції й «винищенні свідомості людських прав, національної свідомості й права на самостійне життя» у цих народів⁴⁰ (1917 р.), «захоплення білоруської землі для польської колонізації»⁴¹ (1918 р.) до заохочення зближення і доречності такої співпраці двох народів: «У той час, як невиправним ендекам сняться сни про поділ Білорусі між Польщею і Москвою, ані Начальник Держави Польської, ані Польський уряд, ані польські соціалісти і демократи й не думають про таке розв'язання справи, вважаючи, що в інтересах спокою на Сході *Білорусь має існувати — ціла і неподільна**. І оскільки це так, тоді є надія, що білорусам вдасться знайти спосіб погодити інтереси свого державного будівництва з інтересами

---

* Так у тексті.

Польщі»⁴². Подібна модифікація поглядів білоруського діяча відсутня щодо обґрунтування доречності білорусько-литовських відносин.

Як зазначалось раніше, майбутній голова Ради Народних Міністрів БНР за своєю суттю був литвином. Він ідеалізував середньовічну історію свого краю і прагнув не формування нової, а відновлення старої федерації ВКЛ.

Несприятлива ситуація, що склалася 1918 року для існування незалежної самостійної БНР, спонукала її керівництво до нового зближення із Литовською республікою. Пропозиція уряду республіки із включення білоруської території до «Литовського Господарства» на правах автономії з використанням власної мови позитивно була зустрінута Тарибою, оскільки це означало реалізацію концепції етнографічної Литви мирним шляхом.

Результатом листопадових переговорів Віленської Білоруської Ради (ВБР), головою якої на той час був А. Луцкевич, з литовським урядом стало включення до складу Тариби 6 осіб ВБР і створення Міністерства білоруських справ (МБС) при литовському уряді в його юрисдикції* перебувала включена до Литви білоруська територія. До функцій МБС належала рекомендація кандидатів на посади керівників міських і повітових органів самоврядування, суддів, слідчих тощо. Білоруських комісарів було призначено у кілька міст Західної Білорусі. Головою МБС став Я. Варонко, який поєднував цей пост із посадою Міністра зі справ національностей при уряді А. Луцкевича⁴³.

Як зазначалося раніше, Східна політика Ю. Пілсудського порушувала інтереси литовського уряду та РНМ БНР. Надіслання литовським міністром іноземних справ А. Вольдемарасом ноти протесту Паризькій мирній конференції не мало бажаного результату. 21 квітня польські війська ввійшли до Вільна.

Начальник держави Польської, продовжуючи свою кампанію створення смуги незалежних національних держав між Росією і Польщею, пов'язаних з останньою федеративними зв'язками, розповсюдив на захоплених литовсько-білоруських землях «Відозву до мешканців колишнього князівства Литовського». Вона по-різному була сприйнята білоруським представництвом у Литві й РНМ БНР.

Литовське керівництво й МБС поставилось до неї як до омани та й поява у місті разом із польськими військами спеціальної адміністративної структури — Цивільного управління східних земель явно суперечила заявленій у відозві меті — визвольної місії польських військ і не втручання у внутрішні справи білоруського й литовського народів і надання їм права самостійно вирішувати свою долю без будь-якого насильства чи тиску з боку Польщі.

---

* Гродненська, південна частина Віленської (Лідський, Ашмянські, Віленські повіти) губернії та Августовський повіт Сувалковської губернії.

Окрім того, литовський уряд убачав у Польщі загрозу формуванню політичної нації-держави. Натомість Віленську відозву з піднесенням сприйняла білоруська політична еліта. Зокрема Віленська Білоруська Рада надіслала «Його милості Громадянину Пілсудському, Головнокомандуючому Польськими Військами» декларацію, в якій висловлювалася надія на його допомогу в об'єднанні всієї Білорусі й становленні незалежної держави «сусідньої та дружньої Польщі»⁴⁴. Проте білорусько-польське зближення, що передбачалось, не здобуло розвитку. Польський уряд проігнорував квітнєве звернення А. Смоліча від імені РНМ, в якому містилося прохання про визнання акту самовизначення білоруського народу⁴⁵. Результатом цього стало подання 8 травня РНМ БНР ноти протесту Паризькій мирній конференції щодо окупації Віленщини і встановлення на окупованих землях польської цивільної адміністрації. Наприкінці місяця уряд БНР припинив організацію Консульства у Варшаві й відкликав А. Смоліча, який у першій декаді липня прибув до Ковна.

Відозва Ю. Пілсудського у білорусько-литовських відносинах спричинила кризу, поглиблену практицизмом і прагматизмом литовських політиків. Неможливість досягнення компромісу у визначенні міждержавного польсько-литовського кордону і втручання у цей процес Антанти, призвело до трансформування литовсько-білоруських відносин із партнерських на анексійні⁴⁶. Останнє викликало обурення, проте не здивування у керівних колах БНР. 3 травня сумніви щодо надійності партнера по листопадових конвенціях 1918 р. не залишали А. Луцкевича. Ними він ділився із членами білоруської делегації у Парижі: «Відаю про те, що від литовського уряду їздила делегація до Варшави, проте до складу делегації литовці відмовилися включити жодного білоруса, і це примушує думати, що литовці ведуть із поляками торгівлю нашою землею! З цієї причини з ними у Парижі потрібно бути досить обережними»⁴⁷. Недовірливе ставлення голови уряду БНР до литовського партнера ґрунтувалось на попередньому досвіді білорусько-литовських взаємозв'язків. А. Луцкевич чітко усвідомлював бажання литовців до формування мононаціональної держави. Окрім того, він був добре обізнаний, за висловом А. Сидоревича, з «воронківщеною»⁴⁸, тобто політикою керівництва МБС на Віленщині й Гродненщині. Голова РНМ БНР звинувачував саме МБС у відсутності на травень 1919 р. офіційного підтвердження з боку Литви автономії «білоруської Литви»⁴⁹, що, своєю чергою, створювало умови для нехтування литовською владою у майбутньому думкою РНМ БНР щодо вирішення справ, пов'язаних із цими землями. Водночас А. Луцкевич, залишаючись у душі «крайовцем», «як і завжди вважав за доцільне підтримання з нею (Литвою — І.С.) найміцніших контактів»⁵⁰. Цим можна пояснити як тривалий процес припинення білорусько-литовських взаємовідносин, так і його незавершеність. РНМ БНР,

приймаючи рішення про припинення зв'язків із Литвою, по суті обмежилась розірванням міжурядових конвенцій, підписаних в листопаді 1918 р., тобто ліквідацією МБС. У Ковні неофіційним представником уряду БНР залишався К. Єзавітов, який мав захищати білоруські інтереси в Литві й забезпечити зв'язок між «метрополією та урядом»⁵¹. Характерним було й те, що П. Кречевський, на звітах якого базувалося рішення про припинення білорусько-литовських відносин, не відкидав можливості поновлення відносин між Білоруссю і Литвою⁵².

Зрештою вони відновились у квітні 1920 р., й були ініційовані В. Ластовським*. Останній разом із братами Луцкевичами напередодні Першої світової війни пропагував ідею «територіальної неподільності земель «історичної Литви» на шпальтах «Вечерняя газета», «Kurier Krajowy», щотижневика «Наша Ніва» тощо. З ними ж 1915 року він перебував у складі Тимчасової Тариби Конфедерації ВКЛ. 1917 року входив до створеного ВБР Організаційного комітету зі скликання Білоруської Конференції у Вільні, завданням якої було білоруське культурно-національне і політико-державне самовизначення у межах Білорусько-Литовського краю. Після прийняття III Установчої грамоти його діяльність із теоретичної переходить у практичну площину: восени 1918 р., як уже зазначалось, він увійшов до складу Литовської Тариби, а наприкінці того ж року став білоруським аташе при литовському посольстві у Берліні. Тож досить закономірним виглядає звернення його погляду на Литву у пошуку альтернативного союзника, після невдачі у спробі зацікавлення країн-переможниць ідеєю існування самостійної Білорусі. Проте нестандартним є зміст прохання — визнання незалежності БНР і підтримки її на міжнародній політичній арені⁵³.

Одразу постає запитання: чому сподвижник А. Луцкевича прагне здобути з боку литовців визнання незалежності БНР, а не звертається до колись рідної обом політикам формули відродження «історичної Литви»? Відповіддю на це запитання буде те, що федералістсько-автономістська концепція не була філософією В. Ластовського. 1917 року у Вільні він заснував організацію «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі», що відкидала ідею федерації і виступала за повну державну незалежність і територіальну цілісність Білорусі в її етнографічних межах. Свою діяльність «Сувязь»

---

* Розбіжності у поглядах членів Ради БНР щодо зовнішньополітичної орієнтації республіки призвели до розколу її 12 грудня 1919 р. й утворення двох Рад БНР: Найвищої Ради БНР (Директорія) і Народної Ради БНР, з власними урядами, очолювані відповідно А. Луцкевичем і В. Ластовським. Наприкінці 1920 р. Найвища рада визнала Народну раду єдиним повноважним представником білоруського народу, що почала називатися Радою БНР.

припинила із кооптацією В. Ластовського до складу Ради БНР і прийняттям III Установчої грамоти. Тож можна сказати із впевненістю, що направлення листа-прохання до Міністерства закордонних справ Литви здійснено Ластовським виключно через необхідність.

Зміст і форма викладу пропозицій білоруської сторони у листі, що завершувався словами бажання найшвидшого початку білорусько-литовських переговорів, запевнили литовський уряд у безвиході Народної Ради та її уряду. За таких умов Литва у травні 1919 р. висунула свій варіант білорусько-литовського порозуміння, яким передбачалося на території Гродненщини, яку вона брала під свій протекторат, створення окремої білоруської державно-правової одиниці з власними державними установами та організаціями. Проте ігнорування литовським урядом вимоги В. Ластовського із гарантування виконання запропонованих литовською стороною умов⁵⁴ і результати травневих російсько-литовських переговорів дали підстави переконатись в анексійній політиці Литви щодо білоруських земель.

Санкціонований Ю. Пілсудським заколот Л. Желіговського і створення Середньої Литви сприяло відновленню білорусько-литовської співпраці. Проте ініціатором досягнення порозуміння між народами на цей раз виступили литовці⁵⁵. Текст «Декларації Делегації Білоруської Народної Республіки для переговорів з Урядом Литовської Республіки» від 30 жовтня 1920 р. є показником того, що і литовці, і білоруси прагнули порозумітися виключно через загрозу знову опинитися під владою Речіпосполитої: «Славне минуле Великого Князівства Литовського дає приклад подібний сучасному моменту: в час коли литовському і білоруському народам загрожував занепад під тиском заходу і сходу, вони, на думку діячів литовської державності, знайшли в об'єднанні своїм не лише міць боронитися, а й довести до найбільшого розквіту своє господарство»⁵⁶.

11 листопада 1920 р. між БНР і Литовською республікою укладено «договір про взаємну підтримку один одного». За його умовами: білоруські етнографічні території до скликання правочинних представницьких Установчих зборів БНР входили до складу Литовської республіки на правах національно-територіальної автономії; білоруський і литовський уряди взаємно зобов'язувалися підтримувати один одного перед урядами іноземних держав; при проведенні плебісциту між Литвою і Польщею на спірних територіях, білоруська сторона зобов'язувалась докласти всіх зусиль, щоб білоруське населення цих місцевостей голосувало на користь Литви. Водночас підкреслювалось, що проведення плебісциту стосується відносин Литви і Польщі й не розв'язує питання кордонів між Білоруссю й Литвою. Однак плебісцит не було проведено, оскільки сторони не змогли визначити території, на яких він мав відбутись.

Заявлені у назві статті роки стали періодом, коли за столом переговорів вирішувалось майбутнє світу.

Мирні договори 1919–1920 рр. стали спробою розв'язати численні проблеми, що їх спричинила війна. Із перших днів Паризької мирної конференції стало зрозуміло, що прийняті на ній рішення мало відповідатимуть, за висловом Ж.-Б. Дюрозеля, «глибинним інтересам народів і держав».

За результатами Першої світової війни «вершителями доль світу» стали країни Антанти. Перед ними постало два нагальних завдання: вирішення долі держав-учасниць Четверного союзу, особливо Німеччини, що офіційно оголошувалася «винуватцем» війни, та як будувати відносини із новопосталою на теренах колишньої імперії державою — радянською Росією. Погоджуючись із першочерговістю вирішення цих питань, держави-переможниці проте не мали єдності у тому, як саме це зробити. Доля крайніх народів колишньої Російської імперії, що заявили про своє право на самовизначення, залежала від вироблення союзниками чіткої позиції щодо більшовицької Росії та власне самих «малих народів»: «Ми ще не вирішили долі Естонії, Литви, Лівонії. Якщо ці країни підпадають під ту саму категорію, що й Польща, тоді ми повинні надати їм підтримку на тих самих умовах»⁵⁷.

У цілому «принцип націй», покладений в основу післявоєнної міжнародної політики, у діях переможців не мав універсального вигляду.

Під час першої дискусії між країнами Антанти щодо Росії на початку грудня 1918 р. Клемансо заявив: «Ми не зобов'язані визнавати одразу всі малі держави. Висловлюючись розмовною мовою, скажу: «Нехай вони спочатку дозріють, а коли це відбудеться, тоді ми їх визнаємо»⁵⁸. Зайнята переможцями позиція сприяла усвідомленню інтелектуалами «малих народів» необхідності інтеграції задля досягнення спільної мети — визнання незалежності проголошених національних республік.

Створенню дієвого Балтійського Союзу завадила низка факторів: протиріччя між країнами-організаторами з приводу складу учасників майбутнього Союзу; інертність Литви; спрямованість естонського політикуму зайняти у регіональному міждержавному об'єднанні місце країни-лідера. Останнє, за документами, не здобуло прихильності серед інших партнерів-організаторів Союзу. Так, у відповіді Міністерства іноземних справ Латвії на телеграму Народного комісаріату іноземних справ РСФРР містилася заява, що уряд Латвії не доручав естонському керівництву посередництво у питанні вступу у мирні переговори із Росією, віддаючи перевагу безпосереднім відносинам.

Ідея міцнішої білорусько-литовської співпраці циркулювала у колах західнобілоруських інтелектуалів упродовж 1905–1920 рр. Починаючи із

25 березня 1918 р. вона стала складовою зовнішньополітичної діяльності проголошеної незалежної БНР.

Зміст, форма і сподівання, що покладалися білоруським політикумом на взаємовідносини між БНР і Литовською республікою, залежали від того, хто очолював керівні органи білоруської республіки у той час.

У цілому концепція «історичної Литви» імпонувала національним діячам Литви, які розглядали ВКЛ із столицею у м. Вільні як предтечу незалежної Литовської держави в її гіпотетичних етнічних межах. За таких обставин білорусько-литовська співпраця ставала взаємовигідною для обох сторін. Однак практичної реалізації проект Литовсько-Білоруської держави не набув. До цього спричинилася відроджена Польща, діяльність якої на східному напрямку з часу наділення Регентською радою країни Ю. Пілсудського повноваженнями тимчасового Начальника держави визначалась як відродження Речіпосполитої у кордонах 1772 р.

---

¹ *Навицкас К.* Литва и Антанга (1918–1920 гг.). — Вильнюс, 1970. — С. 49.

² *Штейнберг В.А.* Латвия во внешнеполитическом противоборстве Советской России и держав Запада. 1917–1920 гг. — Рига, 1979. — 171 с.; *Почас К.Я.* Прибалтийские государства и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма 1921–1929 гг. — спец. 07.00.02 — История СССР дис. док. и.н. — Рига, 1987. — 43 с.; *Лейт А.* Агрессия империалистических держав в Латвии (1917–1920 гг.) — Рига, 1952. — 124 с.

³ *Сиполос В.Я.* Тайная дипломатия. — Рига, 1966. — С. 70; *Арумяэ Х.* За кулисами «Балтийского союза» (Из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920–1925 гг.) — Таллин, 1966. — С. 65.

⁴ *Айварс Странга.* Дипломатические отношения Латвии и Литвы: 1918–1940 <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=294>

⁵ *Лейт А.* Указ. соч. — С. 92; *Сиполос В.Я.* Указ. соч. — С. 27; *Рубцов А.Ф.* Литва в политике французского империализма 1918–1924 гг. — Издательство Томского университета, 1988. — С. 72.

⁶ *Штейнберг В.А.* Указ. соч. — С. 54.

⁷ *Ачкіназі Б.О.* Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції (1918–1919 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2000. — № 9. — С. 184.

⁸ *Почас К.Я.* Указ. соч. — С. 29.

⁹ Латвия в 1914 — начале 1920-х годов. Проблемы дипломатической и внутриполитической истории // Хрестоматия-ридер для студентов по курсу «Международные отношения в регионе Балтийского моря». — Воронеж, 2007. — С. 20; *Айварс Странга.* Отношения Латвии и Эстонии: 1918–1940 <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=293>

¹⁰ *Сиполос В.Я.* Тайная дипломатия. — С. 95; *Сиполос В.Я.* За кулисами иностранной интервенции в Латвии (1918–1920 гг.). — М., 1959. — С. 207; *Почас К.Я.* Указ. соч. — С. 30.

¹¹ *Сиполос В.Я.* Тайная дипломатия. — 347 с.; *Сиполос В.Я.* За кулисами... — 145 с.; *Рубцов А.Ф.* Указ. соч.; *Айварс Странга.* Отношения Латвии и Эстонии: 1918–1940 // <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=293>; Айварс Странга Дипломатические отношения Латвии и Литвы: 1918–1940 // <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=294>; *Арумязь Х.* Указ. соч. — 261 с.; *Женкайте Р.С.* Литовско-польские отношения в 1919–1939 гг. и их место в политической конstellации Северо-Восточной Европы: автореф. дис. д. и. н.: 07.00.02. — История СССР (История Литовской ССР). — Вильнюс, 1983. — 35 с.; *Рейго Розенталь.* 1918–1920 гг. Эстонская Освободительная война. // https://sites.google.com/site/oryxee/estonian_history/Vabadussoda

¹² *Грицкевич А.П.* Провал антисоветских планов литовских и белорусских буржуазных националистов в годы гражданской войны // Из истории Советской Белоруссии: доклады конференции секций Научного Совета по проблеме «История БССР». — Мн., 1969. — С. 96–107.; *Сташкевич Н.С.* Почему не состоялась БНР? Из истории политического банкротства националистической контрреволюции в Белоруссии (1918–1925 гг.) — Мн., 1985. — 126 с.; *Сташкевич Н.С.* Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии 1917–1925 гг. — Мн., 1985. — 304 с.; *Каменская Н.В.* Ля вытокаў зрады. — Мн., 1963. — 58 с.

¹³ *Маргунский С.П.* Создание и упрочнение Белорусской государственности (1917–1922). — Мн., 1958. — 259 с.; *Шкляр Е.Н.* Борьба трудящихся Литовско-Белорусской ССР с иностранными интервентами и внутренней контрреволюцией (1919–1920 гг.). — Мн., 1962. — 178 с.; *Каменская Н.* Белорусский народ в борьбе за Советскую власть (1919–1920 гг.) — Мн., 1963. — 263 с.

¹⁴ История Беларуси: [учеб. пособ. для учреждний, обеспечивающих получ. высшего образования]: в 2 ч. — Ч. 2. — Могилев, 2005. — 310 с.; *Круталевиц В.* История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.). — Мн., 1999. — 385 с.

¹⁵ *Смалянчук Алясь.* Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя // Białoruskie Zezyty Historyczne (Białystok)=Беларускі гістарычны зборнік. — 2000. — № 14. — С. 105–114; *Смалянчук Алясь.* Польскі нацыянальны рух на Беларусі і Літве напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг.: дыс. канд. гіст. навук: 07.00.02. — Мн., 1994. — 218 с.; *Смалянчук Алясь.* Беларускі нацыянальны рух: ад «культурнага накоплення» да барацьбы за дзяржаўнасць. Пачатак XIX ст. — 1918 г. // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/baracba.htm>.; *Смалянчук Алясь.* Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя. XIX — пачатак XX ст. // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/licvinstva.htm>.

¹⁶ Тыматы Снайдер. Часткі з кнігі «Рэканструяваньне нацыяў: Польшча, Украіна, Летува, Беларусь (1569–1999гг.)» // <http://snyder.litvin.org/razdziel3.htm>; *Кукса А.Н.* Белорусско-украинские дипломатические контакты (январь–декабрь 1918 г.) // БЖМПМО — 2006. — № 1 // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=985&Itemid=168

¹⁷ *Багалейша С.В.* Беларуска-літоўскія ўзаемаадносіны ў 1915–1924 гг.: дыс. канд. гіст. навук: 07.00.02. — Мн., 2006 — 113 с.

¹⁸ *Довнар Л.* Роль Вільні в возрождении белорусской печати в начале XX века: идейные и персональные связи // KNYGOTYRA. — 2009. — 52. — С. 207.

¹⁹ *Ціхаміраў А.* «Віленская пытанне» ў міжнародных адносінах 1918–1920 гг. // Белорусский журнал международного права и международных отношений 2002. — № 3 // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=507&Itemid=5

- ²⁰ Штейнберг В.А. Указ. соч. — С. 31.
- ²¹ Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. — Мн., 1992. — С. 160.
- ²² Ачкаіназі Б.О. Вказ. праця. — С. 181.
- ²³ Гронский А., Рисс О. Порты Прибалтики — объект экспансии империалистов в 1918–1920 годах // Вопр. истории. — 1955. — № 7. — С. 98.
- ²⁴ Кафка Ф. Рассказы 1917–1924. Афоризмы. — М., 2001. — С. 233–234.
- ²⁵ Арумяэ Х. Указ соч. — С. 32–33.
- ²⁶ Навицкас К. Указ. соч. — С. 51.
- ²⁷ Арумяэ Х. Указ. соч. — С. 21.
- ²⁸ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Фонд № 582 Дзяржаўнага архіва Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»). — Вільня–Нью-Ёрк–Меніск–Прага, 1998. — (Серия: Bibliographic Serirs / Bel.Inst.of Arts and Sciences; Nr 4). — Т. 1. — Кн. 1. — 1998. — С. 108–113, 168, 389. *Далі — Архівы БНР.*
- ²⁹ Ситолос В.Я. За кулисами... — С. 198.
- ³⁰ Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — С. 248.
- ³¹ Там само. — С. 348.
- ³² Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: В 2. т. — Т. 1. — М., 1957. — С. 278.
- ³³ Надтока О.О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива // Наукові записки. — Т. 22. — Ч. I — 2003. — С. 150.
- ³⁴ Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів, 2001. — С. 400.
- ³⁵ За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі: Выд. Беларускай Цэнтральнай рады. — Лёндан, 1960. — С. 24–25.
- ³⁶ Архівы БНР. — С. 317, 319.
- ³⁷ Мікніс Р. Літва і Беларусь: Перыпетыі дзяржаўнасці ў пачатку XX ст. // Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкультур. ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу — Мн., 1997. — Беларусіка=Albaruthenica — Кн. 6. — Ч. 2. — С. 254.
- ³⁸ Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч: ад краёвасці да незалежнасці (1916–1918): Агляд крыніцаў // ARCHE — 2006 — 1/2. — С. 86.
- ³⁹ Там само. — С. 84.
- ⁴⁰ Там само. — С. 131.
- ⁴¹ Там само. — С. 153.
- ⁴² Там само. — С. 188–189.
- ⁴³ Архівы БНР. — С. 314.
- ⁴⁴ Сідоревіч А. Антон Луцкевіч: главы из книги // Неман. — 1990. — № 7. — С. 128.
- ⁴⁵ Архівы БНР. — С. 344.
- ⁴⁶ Архівы БНР. — С. 359–360, 377.
- ⁴⁷ Сідоревіч А. Указ. соч. — С. 125.
- ⁴⁷ Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі / [прамова, камент., публік. Р. Лазько] // ARCHE — 2006. — № 10. — С. 64.
- ⁴⁸ Сідоревіч А. Указ. соч. — С. 125.

- ⁴⁹ Лісты Антона Луцкевіча... — С. 65.
⁵⁰ Там само. — С. 65.
⁵¹ Там само. — С. 391–392.
⁵² Там само. — С. 421.
⁵³ Архівы БНР. — Т. 1. — Кн. 2. — 1998. — С. 720.
⁵⁴ Там само. — С. 741.
⁵⁵ Архівы БНР. — Т. 1. — Кн. 2. — 1998. — С. 947.
⁵⁶ Там само.
⁵⁷ Ллойд Джордж Д. Указ. соч. — С. 325.
⁵⁸ Там само. — С. 278.

В статье автор рассматривает одну из попыток национальных политиков Беларуси и стран Балтии получить признание со стороны мировой общественности независимости провозглашенных национальных республик.

Ключевые слова: Балтийский Союз, Антанта, Беларуско-Литовское государство, БНР, независимость.

In the given article it has been examined one of the attempts of the Belarus and Baltic States' national politishions to gain the proclaimed national republics' independence recognition from the world publicity.

Key words: the Baltic Alliance (Union), the Entente, Belarus-Lithuanian State, Belarus National Republic (BNR), independence.

ЛЕОН ВАСИЛЕВСЬКИЙ ПРО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У ДРУГІЙ РЕЧІПОСПОЛИТІЙ

У статті висвітлено погляди польського публіциста Л. Василевського на проблеми ідентифікації української національної меншини в II Речіпосполитій. Основну увагу зосереджено на обстоюванні Л. Василевським права українців на національне самовизначення і питанні встановлення справжньої кількості українців у польській державі за переписом населення 30 вересня 1921 р.

Ключові слова: *українець, український, русин, руські, перепис населення.*

«Не тільки польська преса, але й польські державні провідники так і до самого кінця післяверсальської Польщі не знали двох речей: яка назва найбільшої у Польщі «національної меншини», і скільки їх»¹. Зважаючи на цю думку І. Кедрина-Рудницького, можна уявити, як польська влада у міжвоєнний період сприймала представників української національності.

На теренах Австро-Угорщини згідно із переписом населення 1910 року проживало 4 млн. 170 тис. людей, які свою національну приналежність означали стародавнім етнонімом «русин». Саме так століттями називали себе західні українці у повсякденному житті й саме на цих землях найдовше зберігся історичний етнонім «русин»². Треба зазначити, що росіяни ніколи не називали себе русинами.

1848 року у Львові було створено «Головну Руську Раду», що висувала ідею воз'єднання всіх русинів на всіх етнографічних теренах. 1890 року в Галичині засновано Русько-українську радикальну партію.

На Галичині етнонім «українці» почав поширюватися з кінця XIX ст., коли там відбувалося піднесення українського національно-культурного руху. Свого часу за пропагування цієї назви виступали такі видатні особистості, як І. Франко, митрополит А. Шептицький, М. Грушевський. Певний час уживалися паралельні терміни: «Русь–Україна», «русько-український» або «українсько-руський». Недарма М. Грушевський назвав свою фундаментальну працю «Історія України–Руси»³, а І. Франко написав «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року»⁴. Поступово галичани стали сприймати терміни «Україна», «українець» як своє національне ім'я.

Традиційно відомі як русини або рутенці, вони почали переймати назву «українці», що було реакцією на хибний і образливий ярлик «малороси», вигаданий для них царатом. Українець — це просто політично свідомий

рутенець. «Культурне пробудження українців великою мірою було стимульовано поетичною творчістю Тараса Шевченка, політичне пробудження набрало темпу наприкінці сторіччя... В Австрії, де русини мали більшу культурну та політичну свободу, вони берегли уніатську віру і дуже повільно переймали назву «українець». На зламі сторіч австрійські українці вже організували широкомасштабне шкільництво рідною мовою»⁵.

Написана 1907 року книжка Л. Цегельського «Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?» мала величезний вплив на тогочасне українське суспільство. «Наші закордонні браття в Росії мусіли занехати ім'я «Русь» і «руський», а прийняти ім'я «Україна», аби тим способом відрізнитися від «Руських» (тобто «Москалів»). Ні, ми Галичане не можемо відречися від імені «Русь», «Русин», так як уживають їх в слові і письмі, добре знаємо, що ті слова значат то само, що «Україна» і «український». Ми знаємо, що Русь і Україна то все одно, що то одна і та сама земля, так само як Русини і Українці то один і той же народ»⁶.

Перша світова війна була одним із вирішальних моментів в історії етнотопоніму «Україна» і етноніму «українець». Народ, що опинився по два боки фронту, відчув свою спорідненість і бажання об'єднатися в одній державі. У липні 1915 р. група українських парламентаріїв Галичини звернулася до австрійського уряду з «Меморандумом» про вживання в урядових актах національної назви «українці» замість «рутенці». У ньому йшлося про те, що назва «русини» (точніше її латинська транскрипція «Ruthenes») прийнята австрійським урядом як національна назва українців, які увійшли до складу Австрійської держави. На цій майже ідентичній з назвою «росіяни» назві довгий час спекулювали галицькі москвофіли, розвиваючи свої теорії про єдність із російським народом. Українські парламентарії наголошували, що в умовах війни із Російською імперією таке ототожнення не є прийнятним, і надалі назва «русини» не може слугувати назвою для українського народу. Усі національно свідомі українці по обидва боки кордону відтепер уживатимуть лише назву «українці»⁷.

1 листопада 1918 р. на теренах колишньої Австрійської імперії постала Західно-Українська Народна Республіка, тим самим стверджуючи для всього навколишнього світу справжню назву свого народу.

Берестейський мирний договір уже офіційно визнав назву держави «Україна». При укладенні Ризького мирного договору 1921 року назву «українець» визнано як єдину і всенародну, замість таких інших давніх назв, як «руські», «русинські», «русько-українські».

Внутрішня політика новоствореної польської держави спрямовувалась на повну інтеграцію українських земель до складу II Речіпосполитої. Правлячі кола всіляко намагалися зміцнити «польськість» східних кресів, усуваючи будь-які характерні українські ознаки.

Генеральною тактикою польських асиміляторів була саме боротьба проти етноніму «українець». Стосовно населення Волині й Полісся стверджувалося, що там немає ніяких українців, а лише етнографічна маса без певного імені. Висувалась і теза, що термін «українець» вигадано австрійцями (або німцями, або росіянами) задля інтригування Польщі. Натомість пропагувалося вживати терміни «русин», «руські», або ж зовсім нейтральні: «православний», «волиняк», «поліщук», «тутейший»⁸.

В офіційних державних документах міжвоєнної Польщі замість терміна «український» уживався термін «руські», а в дужках «русинські», щоб не плутати із «російський».

Після приєднання Галичини 1919 року ця споконвічна українська територія в офіційних документах отримала принизливу назву «Східна Малопольща» (Malopoľska Wschodnia), а в повсякденному житті й публіцистиці — «Східні креси» (Kresy Wschodnie)⁹. Ці назви завжди викликали обурення у місцевих мешканців-українців.

29 травня 1923 р. кураторією львівського шкільного округу було видано розпорядження про заборону називати «українським» населення Західної України. 5 жовтня того ж року цю заборону підтвердило і міністерство освіти Польщі¹⁰. Офіційно населення Західної України дістало назву «руські» (ruski). Терміни «українець», «український» (ukraiński). можна було використовувати лише у «політичному сенсі». У протесті Наукового товариства імені Шевченка, підписаному К. Студинським і В. Гнатюком, це розпорядження розцінювалось як свавільний і безпрецедентний акт, коли державні власті забороняють народові «уживання його національного імені»¹¹.

Польська влада вважала, що в інтересах польської держави не припустимо вживати назву «українець» у межах Польщі, оскільки її визнанням величезні простори країни задалегідь характеризуються як частина території, що належить чужій державі і на практиці це означало б санкціонувати «збирання українських земель» навколо Радянського Союзу. Виправдовуючи свої дії, куратор Львівського шкільного округу С. Собінський констатував, що «прийняття польською державною владою терміна «український» було б ніби санкціонуванням зверху української іреденти, що прагне до возз'єднання із Радянською Україною за Збручем, було б ніби передішенням справи, що в тому напрямку піде розвиток політичної орієнтації народних мас, всього українського суспільства»¹².

Аналізуючи польську пресу міжвоєнного періоду, можна прослідкувати, що на означення представників української нації вживалися водночас дві назви — «русин» і «українець». Надання переваги одній із них мало своє обґрунтування, що виникало із політичних принципів певної політичної сили. У застосуванні обох назв можна зауважити таку закономірність: якщо

представники певної політичної орієнтації визнавали існування українського народу, то частіше вживали назви «українець», «Україна», якщо ж заперечували право українців на національні прагнення, а також великого значення надавали традиції, а отже, й давнім назвам, тоді вони схильні були до застосування назви «русин», «Русь». У правих і центристських газетах передусім вживали назву «русин», що означала, переважно, представника українського суспільства, який проживав у межах польської держави. Своєю чергою, назву «Українець», писану з великої літери, вживали на означення одного із мешканців Східної України, а назву «українець» з малої літери — на означення члена націоналістичної організації. Ліві, ліберальні й санаційні газети застосовували переважно назву «українець», «український»¹³.

За словами І. Кедрина-Рудницького, «...польські державні кола і польська преса раз-ураз говорили про «співжиття», про «вспульжице», але насправді створювали воєнну атмосферу і продовжували стан війни з 1918 року... вулиці Львова названо ненависними для українців назвами («Львівські дзеці», «Орльонт», Мончинського й ін.), вічні паради й маніфестації на честь перемоги над українцями — на очах українців, в українському краю, у частині держави, яку українці замешкували від віків компактною більшістю. Край названо образливою для українців абсурдною назвою «Малопольща», наслідуючи російську назву «Малоросія», за весь 20-ти річний період перебування Західної України під Польщею не приведено назви «український»¹⁴.

У березні 1936 р., після т. зв. періоду «нормалізації» польсько-українських відносин, вийшов обіжник міністерства внутрішніх справ Польщі, в якому можна було вживати термін «український», але залишено у вжитку також термін «руські» й «русинські». Сільські громади дістали право мати на своїх урядових домівках українські вивіски, але повітові старости й місцеві поліціянти дбали, щоби жодна громада не прийняла такої постанови, і щоби жоден вїйт не зважився її перевести чи виконати¹⁵.

У тогочасній польській публіцистиці розпочалася полеміка навколо цих етнознавчих термінів і зрозуміло, що Л. Василевський не міг залишатись осторонь цього процесу. «Українець» чи «русин», «український» чи «русинський», а може «руські»? — розмірковували публіцисти. Цілком слушно писав про це Л. Василевський, що «у цьому питанні панують у нас великі розбіжності й цілковита плутанина»¹⁶. Сумніви з цього питання виникали не лише у польському суспільстві, а й у самих українців. Група депутатів Українського клубу під керівництвом С. Хруцького 1928 року виступила з пропозицією щодо офіційної зміни назви «русин» на «українець», але ця ініціатива була сприйнята вороже українськими культурно-освітніми та економічними організаціями, що доводили, що назви «Русь», «русинські» мають глибоке історичне коріння. Назву «Україна», на їх думку,

впроваджено Річчюпосполитою і до Люблінської унії вона відносилася тільки до географічного позначення трьох найдалше висунутих на схід воєводств польської держави: Київського, Чернігівського і Брацлавського¹⁷. Водночас польська влада не поспішала зайняти у цьому питанні чіткої позиції. Проблема назви, що мала значення з точки зору права українців на національне самовизначення, стала однією із ключових проблем польсько-українського порозуміння міжвоєнного періоду.

Серед думок, що в тій дискусії висловлювали польські публіцисти та політики, можна виокремити кілька. Найрадикальніше до цього питання ставилися публіцисти із табору народових демократів (ендеків). Є. Гертих писав, що «назва «українська мова» повинна бути цілком виключена та не допустима ні в якому разі». Більше того, він стверджував, що назві «український» потрібно надати ідеологічного, а не національного забарвлення. На його думку, «при змалюванні руських сепаратистів може бути вживана назва «українець», але тільки в такому значенні, як «соціаліст», «комуніст» чи «петлюровець»»¹⁸.

Представники поміркованого табору мовознавців і політиків (мовознавець К. Ніч, історик Г. Яблонський) висловлювали думку, що назва «Україна» рано чи пізно переможе, як найбільш живуча та вживана серед безпосередньо зацікавлених, і тому не треба цю справу у поточному моменті прискорювати. «Українець є українцем, бо хоче себе так називати, але той, хто називає його «русином», не вчиняє жодного злочину, якщо окреслює через це його національну приналежність»¹⁹. К. Ніч натомість підкреслював, що «... з права кожного народу називати його так або інакше, не впливає право бажання прийняття цієї назви іншими». Упровадження цієї української ономастики вимагає часу, і більше того: «радикальної зміни щодо цієї справи, не відбудуться ані у наш час, ані у наступні кілька поколінь»²⁰.

Найрадикальнішу позицію займали ті політики й публіцисти, які вважали, що назва «русин» має бути усунута із польської поточної мови як образлива для українців (професор Бодуен де Куртене, В. Бончковський, Л. Василевський). Мовознавець Бодуен де Куртене писав: «На жаль обмежені та тупі голови не хочуть зрозуміти того, що образа українців є і через те, що постійно та вперто називають їх “русинами”, не бажаючи називати їх так, як самі вони бажають бути названими — “українцями”»²¹. Інші із публіцистів підкреслювали, що прикметник «руські» серед суспільства давньої Галичини тільки викликає почуття національної образи, у той час, як на територіях колишньої Російської імперії (наприклад на Волині) однозначно збуджує «російські ремінісценції дуже сумнівної користі для польського суспільства та польської культури»²². В. Бончковський уживання «руської» номенклатури назвав «абсурдним і шкідливим». Він стверджував, що термін «Україна» має передусім глибоке національне забарвлення і

вкоренився в українській свідомості ще у другій половині ХІХ ст., тому поляки мають поважати волю українського народу²³.

Л. Василевський репрезентував погляди найрадикальнішого табору. Треба додати, що він був не лише прихильником вживання назви «Україна», а й одним із перших польських публіцистів, які користувалися цією термінологією. Він використав цю назву ще 1911 року в своїй праці «Україна та справа українська»²⁴, чим викликав критику на свою адресу. Автор рецензії на сторінках «Слов'янського світу» писав: «єдине, що вражає польського читача: постійне вживання слів “Україна”, “український”, “Україна галицька”, “Україна російська”, замість — “Русь”, “Руські”. ... Не має жодних потреб замінювати вираз “Русь” іншим штучним і незрозумілим для всіх виразом»²⁵. Тим часом пізніше сам Л. Василевський в передмові до праці «Українська національна справа в її історичному розвитку»²⁶ так обґрунтовував своє ставлення щодо «української» термінології: «Мушу пояснити використання цих визначень. Термін “малоруський” є (за виключенням мовознавчих праць) насправді не уживаним, так само як і термін “великоруський” у значенні “російський”. Поміж тим серед українців він трактується як образливий, як наприклад “вассерпольський”, що вживається німцями до польської мови в Сілезії. Вираз “русинські” є дивним створінням, породженням російської цензури, яка намагалася нав'язати польській мові у Королівстві Польському термін “руські” у значенні “російський”»²⁷.

На заклики К. Ніча не вживати у польській мові термінів «Україна» та «український» він відповів так: «Про те, щоб на всій території Польщі можна було б повернути колишню номенклатуру “Русь”, “русин”, “руські”, разом із їх потворою “русинський”, не може бути й мови. Життя сильніше за теорії, хоча б навіть і цілком слушні та історично обґрунтовані...»²⁸.

Л. Василевський доводив, що назви «Русь» та «Україна» мають глибоке історичне коріння. І хоча насправді назви «русин», «руські» з'явилися раніше (їх можна зустріти вже у київських літописах і відносилися вони до всіх східно-слов'янських племен), назви «Україна», «український» не є набагато молодшими, з ними можна вже зіткнутись у 80-ті роки ХІІ ст. З плином часу, стверджував Л. Василевський, назви «Україна», «український» поширювалися вже сильніше, сприймала їх і народна поезія, вживаючи назву «Україна» не тільки до прикордонних (окраїнних) земель а й до цілої країни. У часи козацьких воєн ці назви були вже досить поширені та увійшли до вжитку навіть закордоном — у Франції та Англії, про що можна стверджувати, спираючись на тогочасні географічні карти. Натомість у тогочасній Польщі більше використовувались назви «Русь», «русин», «руський» як назви загальні, які щоправда однаково відносились як до Русі Південної, так і до Русі Північно-Західної. Русь, обіймаючи й білоруські

території, протиставлялася Москві, а русини — москалям. Вираз «український», «українний» зберіг локальне значення і відносився до Київщини. Ця номенклатура проіснувала всі часи давньої Речі Посполитої, з плином часу отримавши диференціацію: русинів північно-західних все частіше називали білорусами, назва «русин» стосувалася лише південної частини цієї території.

На думку Л. Василевського, так було до першого поділу Польщі. Одночасно з'явилися й відмінності. У Галичині термін «русин» тривалий час використовувався двома народностями за обоюсторонньою згодою. У Російській імперії натомість назви «Україна», «український» не були вживаними, тому що ще у часи Петра I були заборонені на державному рівні й замінені на назви «Малоросія», «малоросійський». «У широких масах росіян великої популярності здобуває назва «хохол», «хохлушка», причому, що цікаво, назва ця, що мала уїдливиий характер (протиставлялася назві — «кацап», що давали великоросам), увійшла до вжитку самої національності, яку обдарували цим огидливим ім'ям росіяни. Навіть українська інтелігенція нерідко використовувала цю назву. З часом з'явився навіть напівгумористичний російський вираз «хохляндія», що означав територію, на якій мешкає «хохлацька» національність»²⁹.

На думку Л. Василевського, у другій половині XIX ст. переважали назви «Україна», «український», що поступово почали витісняти інші, нав'язані російським пануванням і цензурою. Назва «хохол» почала трактуватися як образлива, хоча ще досить довго залишалася популярною. Назва «русин» є уживаною лише щодо населення Холмщини і Підляшшя, а також українських земель, що знаходилися під владою Австро-Угорщини, і ніколи щодо інших територій. Стосовно прикметника «руський», то вживався він на означення росіян (великоросів), або вживався для затирання різниці між окремими частинами східної гілки слов'ян. Для галицьких українців це мало особливо важливе значення, тому що дало їм можливість відійти від москвофільського табору. Прикметник «руськи» (з одним «с») не вживався серед українців російської імперії. Його, у разі потреби, замінював прикметник «руський».

Л. Василевський доводив, що з розвитком українського національного руху в Росії, а точніше після революції 1905 року, «українські назви стають звичайними, зникають назви локальні, приймається єдина номенклатура»³⁰. Цю номенклатуру почали застосовувати і постфактум щодо періодів, коли назви ці на галицькому ґрунті не вживались. Наддніпрянська термінологія стала у Західній Україні звиклою і викликала навіть певний фанатизм при її застосуванні. Вживаючи її, галицькі українці досягали подвійної мети. Насамперед, підкреслюючи єдність усього «південноросійського племені» «від Сяну до Кавказу», яку проголошує формула українських націоналістів.

По-друге, завдаючи відчутного удару москвофільству, що ґрунтується на єдності всіх частин «руського» племені — тобто росіян, українців, білорусів. Галицькі москвофіли, а особливо представники більш поміркованої частини табору, залишили собі очікування майбутнього злиття із царською Росією за допомогою різноманітних вивертів. Не демаскуючись остаточно як росіяни, москвофіли трактували етимологічний правопис як «місток» до російськості. Таку саму послугу надавала їм назва «руський», що за допомогою додавання другого «с» непомітно перетворювалася на «російський». Упровадження «української номенклатури» зовсім унеможливило таку мімікрію і примусило їх до остаточного задекларування себе або по стороні російськості, або по стороні українськості.

Використовуючи нову номенклатуру, українці спромоглися, підкреслював Л. Василевський, упровадити її і в міжнародних відносинах. Перед Першою світовою війною, у повоєнні часи, а також під час українських визвольних змагань 1917–1921 рр., увесь публіцистичний світ призвичаївся називати русинів «українцями». Натомість, у II Речіпосполитій користувалися однаково кількома назвами, що призводило, за його словами, до цілковитого розгاردіяшу. Мовознавці уживали рідкісну назву «малоруський», у Ризькому трактаті використовувалася назва «Україна», а в сеймових мовних законах — «руські» або «русинський». Назви «Україна», «український» все більше поширювались, водночас прослідковувалася тенденція до використання «русин» і «руські» при означенні національної приналежності, а назви «українець», «український» — приналежності партійної. За його переконанням, стара номенклатура вже втратила сенс на існування, а давній номенклатурі — «русин», «руські» — загрожувало, що буде вона уживана виключно ендецьким табором, бо всі інші елементи польського суспільства поступово переходили до «української» номенклатури. «Українська ономастика» увірвалася в життя польського суспільства стихійно і, безперечно, чинитиме подальший поступ, тим більше, підкреслював Л. Василевський, що «ніяким польським інтересам не перешкоджає. А тому сприйняття польським суспільством цієї номенклатури є питанням зовсім нетривалого часу»³¹.

Інше гостре питання, що було у центрі польсько-української політичної полеміки та ідеологічної боротьби — це кількість українців у II Речіпосполитій. Кожна зі сторін прагнула довести свою національну перевагу на спірних територіях, польські політики всіма засобами хотіли довести їх «польськість», аби показати світовому співтовариству, що кількість українців у державі є такою незначною, що можна не звертати уваги на їхні спроби відновити свою державність. Одним із таких засобів для польського політикуму став перепис населення, що проводився у новоствореній державі 30 вересня 1921 р.

Зазвичай, програми переписів населення мають охоплювати такі показники структури населення, як рідна мова або розмовна мова. Окрім того складаються статистичні таблиці, в яких зазначені вище показники поєднують із показниками національності, віросповідання, соціально-професійного складу населення тощо. Найчастіше у програми переписів уводять показник рідної мови (мова, засвоєна людиною від народження) населення, яку вважають однією з головних ознак етнічної приналежності. Ще один показник, яким користуються найчастіше — розмовна мова (мова, що вживається у повсякденному житті). У середовищі українських дослідників демографічних процесів склалася традиція негативного ставлення до цього показника. Це сталося тому, що наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. використання показника розмовної мови у переписах населення сприяло фальсифікації етнічної ситуації на частині території, що належала до складу Австро-Угорщини або Польщі. Оскільки частина українців Галичини у переписах розмовною мовою називала не українську, а польську, то деякі шовіністично налаштовані польські науковці зараховували до складу польської етнічної території значні за площею українські етнічні землі. У програмі австро-угорських переписів населення мовний критерій уперше запроваджено ще 1880 року. Мову населення визначали і всі наступні австро-угорські переписи: 1890, 1900 і 1910 років. Вони визначали рідну мову населення. Однак формулювання питання про мову було настільки нечітким, що фактично реєстрували розмовну мову, що зовсім не відповідало реальному стану речей. Ще одним суттєвим прорахунком австро-угорських переписів населення було те, що під час опрацювання їх матеріалів не склали таблиць, які б поєднували різні ознаки (наприклад, мову і віросповідання)³².

Загалом, у польській та українській історіографії використовуються два підходи до аналізу етнічного складу населення західної України. У польській — більш поширений підхід, в основі якого головною ознакою етнічної приналежності є мова³³. Українські дослідники демографічних процесів міжвоєнного періоду в Східній Галичині беруть за основу етнічну приналежність³⁴. Зрозуміло, що тільки за цими ознаками неможливо визначити національну приналежність. На нашу думку, основним критерієм у визначенні цього питання є самосвідомість певної особи, яка свідомо ототожнює себе з певною етнічною групою.

Якщо, наприклад, порівнювати переписи населення, що стосувалися західноукраїнських земель, які проводилися відповідно Австро-Угорщиною (1910 р.) і II Річчюполитою (1921 р. і 1931 р.), то особливого підходу вимагають якраз результати перепису населення 1921 року. Значною мірою на об'єктивність його даних вплинуло кілька факторів: зменшення кількості населення цих територій унаслідок Першої світової війни; польсько-

українське протистояння на міжнародній арені; бойкот перепису 1921 року найбільш свідомою частиною українців Східної Галичини. Особливе місце належало питанню визначення північно-західної межі України, тобто її межі з Польщею і Білоруссю.

На думку більшості українських науковців, перепис 1921 року відійшов від принципів, яких раніше дотримувались австрійські переписи (австрійські переписи реєстрували рідну мову, а польський перепис — національність, причому кожний громадянин визначав її на свій власний розсуд), у програмі перепису 1921 р. мовного критерію не було. Так, спеціалісти із цього питання дійшли висновку, що даними перепису 1921 р. відносно приналежності до української національної групи користуватися не можна, а зменшення української національної групи у ньому проведено за рахунок збільшення польської національної групи³⁵.

Один із видатних українських демографів В.В. Садовський, який до того ж із 1922 р. по 1925 р. проживав на території Польщі, точніше у Львові, висловив свою позицію з цієї проблеми. Він зокрема вважав, що через специфічні умови і неналежну організацію перепису в Східній Галичині було отримано результати, що показали меншу кількість українського населення, аніж у дійсності. Зовсім неприпустимими є дані про поділ населення за національними групами, а найбільш доцільними для визначення міжнаціональних відносин можуть бути дані про поділ за вірою. Швидше за все, на його думку, національну статистику було сфальсифіковано. Зокрема про це можна сказати, посилаючись на той факт, що за даними перепису 1921 року кількість українців Галичини майже на 7% була меншою від кількості греко-католиків, а кількість поляків — на 11,3% більшою від кількості римо-католиків, у той час, як дані конфесійної й національної статистики мали б збігатись³⁶. Щодо тенденційності проведення перепису В.В. Садовський зазначав: «В політичній польській літературі є й була тенденція малювати східні кресли як край у національному відношенні цілком не скристалізований в цілях виправдання заборчих польських стремлінь на схід. Сю тенденцію перенесено й в переведенне переписів»³⁷. Він згадував і той факт, що за переписами єдина українська нація на згаданих теренах була розбита на «тутейших», поліщуків і руських³⁸.

Одним з не менш важливих факторів, що вплинув на результати перепису населення 1921 року, як підкреслюють сучасні дослідники, був різний ступінь розвитку національної свідомості українського населення. Національна свідомість є результатом суспільного виховання. Значною мірою на формування національної свідомості впливають і суспільні чинники. Історично склалося, що у Галичині тривалий час домінуючою групою у політиці та економіці були поляки; вони контролювали ключові позиції і

в освіті, що сприяло розвитку їхньої національної свідомості. Водночас українці таких можливостей не мали і часто піддавалися полонізації. Так, наприклад, під час перепису, одна із гмін Львівського повіту вимагала вписання рідної мови — української, а національності — польської³⁹. У матеріалах перепису 1921 р. в графі «національність» зустрічаються масові спотворення реального стану національних відносин. Так, у Сокальському повіті Львівського воєводства поляками записано 3822 особи, тоді як римо-католиків налічувалося 64674 особи⁴⁰.

Серед польських публіцистів міжвоєнного періоду Л. Василевський (на відміну від інших визнаних «українофілів», таких, як Т. Голувко і В. Бончковський) був напевно єдиним, хто приділив вищезазначеній проблематиці найбільше уваги. Він уважав, що першоосновою докладного змалювання національного обличчя всякої країни, що етнографічно нерівномірно заселена, є точне встановлення кількості національних груп, що проживають на її території. Водночас він усвідомлював, що результати державної статистики майже ніколи не задовольняють частину населення, що не належить до народу, який має кількісну перевагу в державі та на який передусім спирається влада. Завжди і всюди державну статистику звинувачують у тенденційності, що полягає в такому проведенні перепису населення, щоб пануюча національність за рахунок інших національностей була переважаною. Як приклад, він наводив досвід польського народу, який звинувачував австро-угорську і російську статистику у зменшенні кількості населення польської національності. Він підкреслював, що «скривджена» національність завжди намагається протиставляти власні цифри урядовій статистиці, і це є дуже складно, бо ця «скривджена» національність не має для цього жодних засобів. І хоча для отримання цих цифр зіставляються різні дані (зазвичай, порівнюють дані національної статистики із віросповідання, шкільництва, виборчого права), отримані результати є досить довільними. На такі роздуми його наштовхнула суттєва різниця у цифрах обчислення української меншини, що її подавали польські та українські джерела. За офіційною польською статистикою українська меншина становила 3.897.000 осіб⁴¹. Водночас українські публіцисти подавали значно більшу цифру — Голова Українського парламентського клубу К. Левицький 1927 року стверджував, що у Польщі проживають 7 млн. українців⁴².

Л. Василевський був згодний з тим, що результати перепису населення 30 вересня 1921 р. не відповідали справжній кількості українців у Польщі. Він підкреслював, що жодна із державних національних статистик не може уникнути огріхів, помилки щодо української меншини є особливо специфічними. Специфіка ця, на його думку, полягала у досить нестійкій національній свідомості різних частин українського населення. Він уважав, що тенденційність, що постає з гори, є успішнішою там, де менш виразним є

національне обличчя окремо взятої частини населення. «Там, де національна свідомість є вже повністю сформованою, загартованою у вогні боротьби за незалежність, а також присутніми є глибокі мовні й культурні відмінності тощо, рідше знайдеться можливість записати певну кількість осіб до невластивої їм національної графі. Там, де національна свідомість народна є невиразною, можливість ця є часто просто неминучою»⁴³.

Л. Василевський зробив спробу перевірити як офіційну польську статистику, так і цифри, що надавалися українською стороною. Найбільш правдивими йому видавалися цифри офіційної статистики стосовно німців, литовців, а також українців у Східній Галичині та на Волині. Щодо польських даних, він уважав, що найбільш недосконалыми є дані щодо Полісся, польсько-українського і польсько-білоруського прикордоння. Стверджував, що населення цих територій користується у побуті українською мовою, але відносить себе до білоруської національності. Як приклад, наводив Брестський, Пінський, Дрогіжинський, Кобринський повіти. Так, у Дрогіжинському повіті 40,2% населення написали у графі національності «тутейші», а мову — українську⁴⁴. Дуже вражала його велика кількість православних поляків у Новогрудському, Білостоцькому повітах і на Поліссі. Констатував, що із заниженням кількості українців погоджувалися навіть вороже налаштовані до них поляки-націоналісти. Так, наприклад депутат М. Прудзінський, керівник антиукраїнської акції у Східній Галичині, погоджувався, що 575.000 українців увійшли до графі польської національності⁴⁵.

Цифри, наведені українською стороною, він уважав не зовсім правдоподібними. Як зазначалося вище, насамперед його вражала величезна різниця у цифрах, що подавала польська та українська статистика — 3–4 млн. осіб.

Проводячи власні розрахунки, Л. Василевський застосував два методи, спираючись на національний критерій і критерій віросповідання.

У першому випадку він діяв так: спочатку підрахував населення всіх 8 воєводств, в яких проживала більшість українського населення: Волинського (880.898), Станіславського (1.348.580), Тернопільського (1.428.520), Львівського (2.376.457), Полеського (828.309), Любельського (815.103), Краківського (346.012) і Білостоцького (147.095). Отримавши цифру 8.470.974, він констатував, що якби на цій території не залишилося жодної особи неукраїнської національності, тобто 100% населення становили б українці, у такому разі їхня кількість і становила б 8 млн. Однак, на його думку, на цій території разом із українцями проживає населення інших національностей, чого не заперечують і самі українці: євреї (згідно з польською статистикою — 680.000), німці (50.000), чехи (30.000), росіяни (15.000). Якщо відняти від кількості всього населення цієї території кіль-

кість осіб цих національностей, які не викликали сумнівів у відчуваючої себе ображеною української сторони, то виходить цифра — 7.696.000, що становить кількість українців разом із поляками і білорусами. Складніше було, на його думку, виокремити з цієї цифри поляків і білорусів. Підрахувавши по окремих спірних повітах їхню кількість, навмисно збільшуючи цифри на користь української національності, Л. Василевський дійшов висновку, що поляків і білорусів разом — 3.143.965 осіб. Віднявши цю цифру від 7.696.000, він отримав цифру 4.552.035⁴⁶. Такою, на його думку, могла би бути максимальна кількість українців у Польщі, якщо брати до уваги графу «національність».

Також він спробував підрахувати кількість українців, беручи до уваги критерій віросповідання. За офіційною статистикою, всього православних у Польщі 2.790.372 особи, греко-католиків 3.030.604, разом 5.820.076 осіб. Якщо б усі вони були українцями, то їх було б 5.821.000 осіб. Однак у цій кількості є й інші православні — білоруси, росіяни, поляки та ін. За офіційними даними православних білорусів — 1.035.000 осіб, росіян — 100.000 осіб. Віднявши від 5.821.000 православних білорусів і росіян, Л. Василевський отримав цифру — 4.686.000⁴⁷, тобто кількість українців за критерієм віросповідання. І хоча обидві цифри виявилися досить схожими, цю цифру він якраз і вважав найбільш достовірною. З його погляду, цей критерій був найбільш об'єктивним і правдоподібним, бо ці дані найменше можна було назвати тенденційними і їх, очевидно можна вважати об'єктивними навіть щодо населення, з менш розвинутою національною свідомістю.

Тобто, на думку Л. Василевського, у міжвоєнний період на території Польщі проживало 4.686.000 українців. З цією цифрою погоджується і більшість сучасних українських дослідників (С.А. Макаруч) ⁴⁸. Польські дослідники подають дещо інші цифри: А. Крисінський — 4.284.391⁴⁹, М. Папержинська-Турек і Є. Коко — 3.898.431⁵⁰. Однак більшість науковців, як польських так і українських, схиляються до того, що цифра, надана Л. Василевським, є найвірогіднішою.

Недостовірність даних національної статистики перепису 1921 р. не викликала сумніву ані у польських, ані в українських дослідників. М. Кордуба, С. Рудницький, В. Садовський, В. Кубійович наголошували на фальсифікації мовних і національних рубрик і пропонували визначати національність за віросповіданням. Польські дослідники А. Крисінський, К. Сроковський, Л. Кшивіцький визнавали, що перепис 1921 р. завищив кількість поляків на «східних кресах». Л. Василевський піддав сумніву як дані офіційної польської статистики, так і української сторони, подавши власні цифри.

Обмірковуючи національну статистику 1921 р., Л. Василевський стверджував, що на її об'єктивність найбільше впливав низький рівень націо-

нальної свідомості частини опитуваних. Єдине, на що він не звернув уваги, це той факт, що на результати перепису 1921 р. значно вплинуло те, що українське населення (особливо сільське), вороже ставилося до перепису і бойкотувало його. В окремих повітах Львівського воєводства майже 70% населення ухилилося від перепису. Польська влада була змушена використовувати навіть збройні сили⁵¹.

Одним із головних завдань польської національної політики міжвоєнної доби стала політика асиміляції. Українська меншина, що була однією з найбільших, мала виглядати в очах усього світу лише як нечисленна етнографічна маса без власного національного імені. Польські політики, здебільшого з політичного табору ендеків, доводили, що українці, внаслідок багатьох чинників політичного, соціального і культурного характеру ще не сформувалися в націю, а українське населення є непідготовленим для того, аби спромогтися на створення власної держави. Більше того, вони стверджували, що населення «східних кресів» має тісні, довготривалі зв'язки з Польщею, яка вважала себе споконвічним господарем західноукраїнських земель. Застосовуючи метод фальсифікації при проведенні перепису населення 1921 року, свідомо поєднуючи польські та українські етнічні території, польська влада приховувала той факт, що велика кількість українського населення опинилася у кордонах іншої національної держави. Більшість польських політичних діячів, науковців і публіцистів намагалися заперечити існування українського народу, його права на власну самостійність і незалежність. Фактично політика польської держави впродовж усього міжвоєнного періоду спрямовувалася на створення мононаціональної держави, що передбачало повну національну асиміляцію українського народу. Винятком з цього «ешелону» став Л. Василевський, для якого головним мотивом публіцистичної діяльності завжди був пошук істини.

---

¹ *Іван Кедрин*. Життя — події — люди. Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 136–137; С. 309.

² *Д. Ісаєвич*. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 12.

³ *М. Грушевський*. Історія України–Руси: В. 11 т., 12 кн. — К., 1991.

⁴ *І. Франко*. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. — Львів, 1910.

⁵ *Н. Дейвіс*. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 857.

⁶ *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? — Львів, 1907. — С. 73.

⁷ *Расевич В.* Меморандум від липня 1915 р. до Австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українець» // *Україна в минулому: Зб. ст.* — 1994. — Вип. 5. — С. 173.

⁸ *Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків.* — Варшава, 1998. — С. 28.

⁹ *Budurowycz B.* Polska i problem ukraiński w latach 1921–1929. // *Zeszyty Historyczne.* — 1983. — Z. 66. — S. 20.

¹⁰ Газета «Діло». — 1923 р. — 15 червня.

¹¹ Цит. за Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). — К., 1985. — С. 122.

¹² Там само. — С. 123.

¹³ *Г. Сойка-Маиталєж.* Мовний образ українця в польській міжвоєнній пресі 1918–1939 рр. // *Проблеми слов'янознавства.* — 2003. — Вип. 53. — С. 155.

¹⁴ *Іван Кедрун.* Вказ. праця. — С. 247–248.

¹⁵ Там само. — С. 256–257.

¹⁶ *L. Wasilewski.* Ruski, rusiński czy ukraiński. — *Sprawy Narodowościowe.* — 1927. — № 4. — С. 388.

¹⁷ *Feliński M.* Українці в Polsce Odrodzonej. — Warszawa, 1931. — С. 14.

¹⁸ *Stoczewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Krakow, 1998. — С. 342.

¹⁹ *Leon Wasilewski.* Drogi porozumienia. Wybór pism. (Wyboru dokonała, wstępem i przypisami opatrzona B. Stoczewska). — Kraków, 2001. — С. 157.

²⁰ *K. Nitsch.* O nazwy naszych słowiańskich sąsiadów. — *Język Polski.* — 1927. — maj-czerwiec. — С. 69.

²¹ *J. Baudouin de Courtenay.* W kwestii narodowościowej. — Warszawa. — 1926. — С. 25.

²² *W. Bączkowski.* Ruski a ukraiński // «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», 1932. — № 1. — С. 27.

²³ *W. Bączkowski.* Kwestia ukraińska, czy kwestia ruska. // «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», 1936. — № 30. — С. 305.

²⁴ *Україна і справа українська.* — Kraków, 1911.

²⁵ *E. Kołodziejczyk.* Recenzje i sprawozdania. — *Świat Słowiański.* — 1912. — R. VIII. — T. I. — С. 48.

²⁶ *Українська справа народова в jej rozwoju historycznym.* — Warszawa, 1925.

²⁷ *Ibid.* — С. VII.

²⁸ *L. Wasilewski.* Ruski, rusiński czy ukraiński. — *Sprawy Narodowościowe.* — 1927. — nr. 4. — С. 392.

²⁹ *Ibid.* — С. 388–389.

³⁰ *Ibid.* — С. 391.

³¹ *Ibid.* — С. 392.

³² *Кордуба М.* Українська національна територія і кількість українців в Польщі // *Календар товариства «Просвіта» на 1926 р.* — Львів, 1925. — С. 57–60.

³³ *Krysiński A.* Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r. S. 3.; *Siudut G.* Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 roku // *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura.* — Kraków, 1998. — Т. II.

³⁴ Кубійович В. Національні відносини // *Його ж.* Наукові праці. Париж; Львів, 1996. — Т. 1.; Огоновський В. Територія і етнічний склад населення // Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 409–412; Наулко В. Етнічний склад населення УРСР. — Київ, 1983; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983.

³⁵ Садовський В.В. Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року // Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів, 1927. — Т. 4. Вип. 1 — С. 23–24.

³⁶ Там само. — С. 7.

³⁷ Садовський В.В. Північно-західна Україна в світлі статистики // Літ.-наук. вісн. Львів, 1924. — Ч. 11. — С. 156–166; Ч. 12. — С. 250–261.

³⁸ Там само.

³⁹ Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu z dn. 30 września 1921 r. // *Miesięcznik Statystyczny.* — Warszawa, 1922. — Т. V. — Zesz. 6. — S. 24.

⁴⁰ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo lwowskie. — Warszawa, 1924. — Т. XIII. S. 12.

⁴¹ Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. // *Sprawy Narodowościowe.* — 1927. — №. 3. — S. 231.

⁴² Ibid. — S. 228.

⁴³ Ibid. — S. 235.

⁴⁴ Ibid. — S. 230.

⁴⁵ Ibid. — S. 231.

⁴⁶ Ibid. — S. 235.

⁴⁷ Ibid. — S. 235.

⁴⁸ Макарчук С.А. Указ. соч. — С. 128.

⁴⁹ Krysiński A. Liczba i rozmieszenie Ukraińców w Polsce. — Warszawa, 1928. — S. 42–43.

⁵⁰ Papierzyńska-Turek. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. — S. 20; Koko E. Wolny z wolnymi. — S. 71.

⁵¹ Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — С. 225.

В статтє отобразены взгляды польского публициста Л. Василевского на проблемы идентификации украинского национального меньшинства во II Речипосполитой. Основное внимание сосредоточено на отстаивании Л. Василевским права украинцев на национальное самоопределение и в вопросе установления действительной численности украинцев в польском государстве по переписи населения 30 сентября 1921 г.

Ключевые слова: украинец, украинский, русин, руськи, перепись населения.

The article deals with the views of the Polish writer Leon Wasilewski at the difficulty of identifying the Ukrainian national minority in The Second Polish Republic. The attention is focused on advancing the rights of Ukrainian citizens to national self-determination by Leon Wasilewski and establish actual number of Ukrainians in the Polish state by the population census of Sept. 30, 1921.

Key words: *The Ukrainian, Ukrainian, The Rusin, Rusky, the population census.*

Іван Боровець

СЛОВАЦЬКА ДЕРЖАВА 1939–1945 рр. У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті подано характеристику місця й ролі Словацької держави у міжнародних відносинах напередодні та під час Другої світової війни. Виокремлено чотири періоди у проведенні зовнішньої політики Словаччини, проаналізовано особливості словацько-німецьких відносин у кожному з періодів. Висвітлено двосторонні контакти Словацької держави із низкою європейських країн.

Ключові слова: *Словацька держава, дипломатичне визнання, міжнародні відносини, словацько-німецькі відносини, протекторат, двосторонні контакти.*

Народження Словацької держави відбулося в складних історичних умовах назрівання Другої світової війни. Окупація Чехії й Богемії німецькими військами 15 березня 1939 р. була ще не війною, але прологом до неї. Гітлер зухвало порушив умови Мюнхенського договору і вперше захопив територію з переважаючим ненімецьким населенням. Це показало й облудність фіурерових обіцянок, і крах ілюзій західних демократій на «умиротворення агресора», а головне — підтвердило, що воєнний конфлікт неминучий. Відносини між країнами ставали дедалі напруженішими, а у роки війни взагалі чітко диференціювалися за принципом «союзник-нейтральний-противник».

У такій ситуації проголошення незалежності Словаччини 14 березня 1939 р.¹ розглядалося демократичною міжнародною спільнотою виключно як частина гітлерівського плану ліквідації Чехословацької республіки. До уваги не бралися проблеми у чесько-словацьких відносинах, державотворчі прагнення словацької політичної еліти та інші внутрішні чинники. Тобто ставлення до щойно народженої держави визначали зовнішньополітичні умови, в яких її було створено.

Надалі Словацька держава, як така, що воювала на боці Німеччини, належала до категорії «противник» для істориків країн-учасниць антигітлерівської коаліції. Такий погляд є дещо спрощеним, адже детальніший розгляд і порівняльний аналіз місця й ролі Словаччини у міжнародних відносинах того часу дає можливість виділити кілька етапів у зовнішній політиці нової держави.

Перший період — з 14 березня до 1 вересня 1939 р. (від проголошення незалежності до початку Другої світової війни). Діяльність молодшої сло-

вацької дипломатії розпочалася нотою № 1/1939 від 14 березня 1939 р. 44 країнам, в якій міністр закордонних справ Ф. Дюрчанський повідомляв про утворення незалежної Словаччини і закликав їх визнати нову державу². Одні адресати відповіли негайно, інші — певний час вагалися або ж проігнорували послання. Загальна кількість держав, що де юре або де факто визнали Словацьку республіку, за різними джерелами коливається у межах 27–30 країн³.

Визначальним для подальшого розвитку Словаччини стало оформлення словацько-німецьких взаємовідносин. На переговорах 13–14 березня у Берліні словакам було наказано відразу після проголошення незалежності звернутися до Гітлера, щоб Райх узяв під охорону Словацьку державу⁴. Проте події розвивалися дещо інакше. Уранці 14 березня братиславська влада домовилась із керівництвом чехословацької армії щодо захисту словацької території від можливого вторгнення угорських військ⁵. Тому в Берлін повідомили, що «необхідність негайної допомоги є безпредметною», а словаки «спроможні гарантувати безпеку країни та кордонів»⁶. Того ж дня Дюрчанський надіслав телеграму, в якій не фігурувало прохання про охорону, а лише висловлювалося побажання, аби Німеччина підтвердила «довготривалу прихильність до словацької державності»⁷. У такий спосіб міністр закордонних справ намагався уникнути тісної залежності Словаччини від райху, сподіваючись отримати сприятливу стартову позицію держави при входженні у міжнародне співтовариство. Такий поворот не міг не дратувати Берлін і він відповів переконливим силовим аргументом. Так, 15 березня війська вермахту під час окупації Чехії й Моравії перетнули словацький кордон і зайняли територію на захід від Малих Карпат і правий берег середньої течії р. Ваг⁸. Немає сумніву в тому, що в разі подальшого опору німецьким вимогам наступним об'єктом окупації стала би Братислава та інші словацькі землі.

Як наслідок, переговори про укладення словацько-німецького договору відбувалися в напруженій атмосфері під сильним тиском з боку Німеччини. Не увінчалась успіхом спроба Дюрчанського змінити в тексті договору термін «охорона» на «гарантію»⁹, що залишало б йому певний простір у дипломатичних маневрах. 18 березня словацька делегація підписала Охоронний договір на 25 років, за яким Німеччина нормативно закріпила своє панівне становище у відносинах зі Словаччиною. У першій статті вказано: «Райх бере на себе охорону політичної незалежності і територіальної цілісності Словацької держави»¹⁰. Разом з тим, словацька влада в зовнішньополітичній та військовій сферах мала діяти в тісній згоді з німецьким урядом (ст. 3, 4). Західні словацькі райони формально залишилися під юрисдикцією братиславської влади, однак там надалі перебували німецькі війська, а сама територія отримала статус охоронної зони¹¹.

З огляду на подальші події можна стверджувати, що в Берліні не вважали обов'язком виконання положень угоди. Без відома словацької влади було організовано вивіз зброї, військових та інших стратегічних матеріалів із Західної Словаччини до окупованих чеських земель. Німецькі підрозділи самовільно зайняли військові заводи в Дубніці й Повазькій Бистриці, хоча ці міста не належали до охоронної зони¹².

Німеччина всупереч прийнятим зобов'язанням залишилася пасивною під час словацько-угорського конфлікту. 23 березня угорська армія перейшла східний кордон Словаччини і в трьох напрямках проникла вглиб її території на 15–20 км¹³. Характерно, що бойові дії розпочалися у день підписання німецькою стороною Охоронного договору, проте Берлін був схильний визнати угорські територіальні надбання. У цьому випадку Німеччина продемонструвала справжні наміри своєї політики, що полягали не у захисті цілісності Словаччини, а використанні словацько-угорських суперечностей задля посилення свого статусу «господаря» у Центрально-Східній Європі.

Словацькі протести виявилися безрезультатними, до того ж німецькі органи не дозволили використати військову техніку й спорядження із західних гарнізонів для бойових дій проти угорців. У такій ситуації військова перевага була однозначно на боці Угорщини, а словацька армія вела виключно оборонні бої. Трагічною сторінкою цієї «малої війни» стало угорське бомбардування 24 березня аеродрому в Спішській Новій Весі, під час якого загинуло 11 та поранено 28 осіб¹⁴. Зрештою, за посередництва Німеччини воєнні дії були припинені, але захоплені землі залишались у складі Угорщини, що 4 квітня було закріплено у словацько-угорському мирному договорі.

Отже, райх порушив перше положення Охоронного договору про захист територіальної цілісності Словаччини, тому за міжнародно-правовими нормами словацька влада могла його анулювати. Проте реальна міжнародна ситуація залишала її в німецькій сфері впливу.

Міжнародно-правове становище Словацької держави в цей час залишалося невизначеним. Навесні 1939 р. в європейських дипломатичних колах ходили чутки, що Гітлер планує обміняти словацьку територію на Данціг і «польський коридор»¹⁵. Згадки про Словаччину в промові фюрера від 28 квітня та міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека від 5 травня 1939 р. підтверджують ці припущення¹⁶. 2 травня 1939 р. радник бюро МЗС Німеччини Клейст заявив про близьку ліквідацію самостійності Словаччини, що невдовзі буде передана Угорщині¹⁷.

Тож не дивно, що європейська дипломатія скептично ставилася до словацької незалежності. Англійський посол у Берліні А. Гендерсон уважав майбутнє Словацької держави безнадійним, тому що «німцям є важливішою дружба угорців»¹⁸ у справі антипольської кампанії. Позиція Великобританії

знайшла відображення у підготовленому її дипломатами Статуті Словаччини, згідно з яким вона вважалася лише номінально незалежною державою¹⁹. Британський уряд певний час вагався у питанні визнання нової держави, але зрештою прагматичні міркування взяли гору — 4 травня 1939 р. Дюрчанському було вручено ноту, в якій офіційно пропонувався П. Парес на посаду консула²⁰. Одночасно британський дипломат наголосив, що його уряд визнає Словаччину лише де факто.

Французький посол у Німеччині Кулондр у своєму донесенні в Париж зробив висновок, що проголошення самостійності Словаччини є частиною гітлерівського плану розчленування Чехословацької республіки²¹. Унаслідок цього оформлення двосторонніх відносин не відбулося, незважаючи на те, що у Братиславі продовжувало функціонувати французьке консульство. Проте 8 липня 1939 р. словацький уряд заявив, що ліквідує представництва тих держав, які до 15 липня офіційно не визнають Словаччину²². Цей демарш активізував Францію і 14 липня вона запросила в словацького МЗС *exequatur* для свого консула Мілона де Пейлона, що де факто означало визнання Францією Словацької держави²³.

Повністю проігнорували утворення нової держави дві найбільші країни — СРСР і США. 18 березня 1939 р. німецькому послу в Москві було вручено ноту, в якій вказувалося, що радянська влада «не може визнати приєднання Чехії та в тій чи іншій формі й Словаччини до німецької держави»²⁴. Радянська сторона проігнорувала ноту Дюрчанського. У донесенні наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова Генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну від 23 березня зазначалося: «Уважаю листа залишити без відповіді»²⁵. Генсек схвалив його пропозицію і в Москві продовжувало функціонувати чехословацьке посольство, очолюване З. Фірлінгером.

Американський державний Департамент також не бачив різниці у новому статусі словацьких і чеських земель. У заяві держсекретаря США Уолеса йшлося про неправомірність військової окупації чехословацьких провінцій Богемії, Моравії й Словаччини, що фактично опинилися під контролем німецької адміністрації²⁶. Сполучені Штати були найбільш послідовними у політиці заперечення словацької державності. Це виявилось навіть у тому, що американська влада заборонила ввіз товарів з позначкою «зроблено в Словаччині», вимагаючи, щоб вся словацька продукція мала написи «зроблено в Німеччині»²⁷. Така позиція була одним з елементів загальної оцінки адміністрацією Ф. Рузвельта територіальних змін в Європі, спричинених гітлерівською агресією. Словацька дипломатія намагалася переломити ситуацію, але спроби налагодити контакти з американськими представниками через треті держави (Угорщину, Югославію) не дали позитивних результатів²⁸.

Спираючись на документи, можна стверджувати, що з літа 1939 р. німецька політика у «словацькому питанні» взяла курс на закріплення

встановленого березневими подіями статусу-кво. Гітлер категорично відкинув угорські претензії на територію Словаччини²⁹. Словацький посол у Берліні М. Чернак у своєму донесенні зазначав прихильне ставлення дипломатії райху та особисто Ріббентропа до словацької державності³⁰. У відповідь на запит Чернака, йому 7 червня повідомили про створення в найближчому майбутньому німецького посольства у Братиславі, яке очолить Г. Берnard³¹. Словакам пообіцяли передати в користування берлінське приміщення чехословацького посольства. Звичайно, це свідчило про довготривалі зовнішньополітичні перспективи, а тому Чернак логічно констатував: «Розмови з представниками найвпливовіших кіл німецької імперії залишають враження, що тут вболівають за нашу державну стабільність, яка має для них велике значення»³².

Позитивне ставлення Німеччини на той час зумовлювалось, швидше за все, бажанням використати Словаччину в запланованій агресії проти Польщі. Цим пояснюється і дозвіл Гітлера на формування за допомогою німецьких експертів словацьких збройних сил, але за умови, що словацька армія буде надавати всебічну допомогу вермахту у вирішенні військових та стратегічних завдань. 27 серпня німецькі підрозділи, під приводом захисту словацької території, вступили у Північну Словаччину й почали розгортатися у бойові порядки для нападу на Польщу. Словацька влада змушена була погодитися з цим і наступного дня оприлюднила відозву до населення, в якій закликала допомагати «дружньому німецькому війську»³³.

1 вересня 1939 р. словацькі частини в другому ешелоні військ вермахту вступили на польську територію. Цікаво, що Словацька держава до середини вересня залишалася єдиним співучасником німецької агресії, отже, її можна вважати країною, що розв'язала Другу світову війну.

Ці події ознаменували початок другого періоду в зовнішній політиці Словаччини, що тривав з 1 вересня 1939 р. до кінця липня 1940 р. Воєнна кампанія проти Польщі мала суперечливі наслідки для Словацької держави. З погляду актуальної міжнародної ситуації вони несли деякий позитив. Берлін був задоволений діями братиславської влади, що набули особливого значення на фоні відмови Угорщини взяти участь у збройному конфлікті. 21 жовтня Гітлер у розмові з Чернаком зазначив: «Ваша позиція (у німецько-польській війні — І.Б.) остаточно утвердила Словацьку державу»³⁴. Німеччина погодилася на повернення словацьких територій площею 600 кв. км., які у 1920, 1924, 1938 рр. були анексовані Польщею³⁵. Укладення пакту Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 р. та активна участь СРСР у поділі Польщі відкрили можливість встановлення словацько-радянських відносин. 14 вересня Чернак мав розмову з радянським послом у Берліні Шкварцевим з приводу визнання Словаччини, про що той негайно телеграфував у Москву і запросив інструкцій. На аркуші телеграми нарком закордонних справ

СРСР В. Молотов поставив резолюцію — «признаєм»³⁶. Повноважним радянським представником у Братиславі було призначено Г. Пушкіна³⁷.

Проте становище Словаччини зміцніло лише у таборі Німеччини та її союзників, натомість були розірвані й без того слабкі дипломатичні відносини із західними демократіями. Англійський і французький консули були відкликані з Братислави. Нову оцінку статусу Словацької республіки Великою Британією можна побачити у телеграмі британському послу в Будапешті від 14 вересня 1939 р., де вказано «вважати Словаччину за окуповану Німеччиною територією»³⁸. Болючого удару державному престижу завдав учинок словацького консула в Лондоні М. Гармінца, який відмовився підкорятися наказу братиславської влади залишити британську столицю й пізніше приєднався до чехословацької еміграції³⁹. Отже, символічна участь країни у німецько-польській війні означала непоправний стратегічний програш словацької зовнішньої політики. Вона яскраво продемонструвала, що Словацька держава обмежена у своєму суверенітеті, адже було зрозуміло, що непопулярна в суспільстві війна проти слов'янського сусіда була нав'язана Німеччиною.

Означені зовнішньополітичні обставини переконали Дюрчанського у хибності односторонньої орієнтації на Німеччину, а усвідомлення словацьких інтересів сприяли перетворенню цього державного діяча з германофіла на противника німецького втручання. Його ідеалом став образ Словаччини як «карпатської Швейцарії» — невеликої, але незалежної, нейтральної й процвітаючої держави. Безперечно, головним своїм завданням міністр закордонних справ убачав зменшення німецького тиску шляхом протиставлення йому впливу будь-якої іншої держави, що в дійсності чи у перспективі могла скласти конкуренцію райху.

Дюрчанський передусім прагнув утримати нейтралітет у конфлікті, що набував світових масштабів. В інструкціях словацькому представнику в Белграді він наказував заявити югославській владі, що Словаччина не є наразі у стані війни з Англією, Францією та Польщею⁴⁰. Проте в югославських урядових колах ставлення до Словацької держави було швидше негативним, що не дивно, зважаючи на схожу до чехословацької проблему міжнародних відносин у країні. Працівник словацького посольства Й. Цекер писав: «Ґрунт для нас тут не дуже сприятливий, тому що прихильність до колишньої Чехословаччини є сильнішою, аніж наші спроби переломити ситуацію словацькою дійсністю»⁴¹. Навіть посол у Белграді І. Мілец мав контакти із представниками чехословацької еміграції.

Незважаючи на розрив дипломатичних відносин, Дюрчанський продовжував сподіватися на відновлення контактів із Великою Британією. За його дорученням словацький посол у Римі Звршковец ініціював зустріч з англійським дипломатом Лорайном. Розмова між ними відбулася 5 січня

1940 р. і, за свідченням Лорайна, торкалася двох пунктів, а саме: клопотання щодо імпорту в Словаччину Великою Британією певних видів сировини, що конче необхідні для словацької промисловості, й прохання відновлення британського консульства у Братиславі⁴². Налагодження торговельних відносин Звршковец мотивував тим, що Словаччина вважає себе нейтральною країною, а тому на неї не повинна розповсюджуватися економічна блокада, яку Велика Британія застосовувала проти Німеччини.

Про те, що Словаччина робила спроби здобути прихильність французької влади, можна стверджувати, посилаючись на таємну «акцію Сташка». Через студента Й. Сташка, який навчався у Парижі, було налагоджено контакти з групою словацьких емігрантів, очолюваних Ш. Осуским. Є відомості, що з цією місією погодився президент Словаччини Й. Тісо і про неї був інформований Дюрчанський⁴³. Вони не заперечували формування у Франції словацьких легіонів для боротьби проти Німеччини за умови, що ті будуть воювати за збереження словацької державності. Поразка Франції у червні 1940 р. вивели її з розряду країн, що могли своїм впливом зменшити залежність Словаччини від райху, хоча словацько-французькі відносини знайшли продовження у контактах із «державою Віші», але і вони до кінця війни залишалися мінімальними⁴⁴.

Популяризація словацької державності у США наштовхнулася на великі труднощі. Американська влада вважала зникнення Чехословацької держави з політичної карти Європи тимчасовим явищем, а тому чехословацький посол у Сполучених Штатах В. Гурбан продовжував виконувати свої обов'язки⁴⁵. Словацький дипломат К. Чулен скаржився на те, що чехословацька пропаганда досягла у США великих успіхів: «Має на своєму боці єврейство, а це — найвпливовіша сила в Америці. Має гроші та людей, яким всюди відчиняють двері»⁴⁶. Не допомогла і словацька еміграція у США внаслідок своєї нечисельності й слабких можливостей лобіювання в урядових колах. До того ж, у середовищі американських словаків теж відбувся розкол між прихильниками словацької державності й чехословацької ідеї⁴⁷.

Словацько-радянські відносини розвивалися спочатку по висхідній лінії і на них позитивно впливало відчуття слов'янської взаємності у словацькому суспільстві. Дюрчанський постійно підкреслював свою особливу прихильність до посла СРСР Пушкіна та був ініціатором дружніх відвертих розмов, у яких висловлював невдоволення німецькою політикою щодо Словаччини⁴⁸. «Погляд на схід» у словацькій зовнішній політиці зумовлювався все тим же чинником — прагненням нівелювати німецький тиск. Теоретична можливість цього справді була, адже СРСР, приєднавши Західну Україну, став впливовою силою у Центрально-Східній Європі. Словацькі дипломати сподівалися, що кремлівська політика «збирання» етнічних українських територій знайде продовження у вступі Червоної Армії в

Підкарпатську Русь. Вигідність такого розвитку подій словацький політичний діяч Ф. Голан пояснював так: «Приєднання Карпатської України до СРСР дає нам, словакам, могутнього сусіда, інтереси якого в Словаччині нададуть нам можливість втримувати рівновагу з німецькими інтересами, від цього виграє незалежність Словаччини»⁴⁹.

Райдужні словацькі сподівання на збереження нейтралітету не відповідали тогочасній міжнародній ситуації. Уряди Англії, Франції та США залишилися «глухими» до напівофіційних спроб словацької сторони встановити міждержавні контакти. Щодо СРСР, який був тоді близьким союзником райху, то він не порушував питання Карпатської України і визнавав Словаччину німецькою сферою впливу.

Проте дипломатичні маневри Дюрчанського та його прихильників викликали невдоволення Німеччини. У підсумку, 22 липня 1939 р. Бернард надіслав у Берлін меморандум, в якому вказував, що зовнішньополітична діяльність словацького міністра закордонних справ суперечить положенням Охоронного договору і шкодить німецьким інтересам⁵⁰. Наслідком стали німецько-словацькі переговори в Зальцбурзі 27–29 липня 1940 р., на яких Тісо змушений був погодитися з відставкою Дюрчанського, а пост міністра закордонних справ обійняв послідовний германофіл В. Тука.

З цього часу розпочався третій період зовнішньополітичного розвитку Словацької республіки (кінець липня 1940 р. — 12 грудня 1941 р.). Блискуча перемога німецьких військ над Францією посилила гегемонію райху не лише у центрально-східному регіоні, а й Європі загалом. Вона зумовила й спрямування німецької агресії знову на схід. У цій ситуації Словаччина виступала стратегічним плацдармом майбутніх воєнних операцій. Зокрема начальник люфтваффе Г. Герінг наголошував, що німецькі військово-повітряні сили у разі війни на сході будуть мати потребу в словацьких аеродромах⁵¹. Бернард у розмові з Пушкіним заявив: «Словаччина — наші ворота на Балкани»⁵². Зважаючи на виняткову важливість словацької території, один із нацистських лідерів М. Борман пропонував відкликати з Братислави посла та призначити спеціального німецького уповноваженого зі своїм штабом, що фактично означало б кінець самостійності Словацької держави⁵³. План Бормана не був реалізований, але зальцбурзькі зміни започаткували нову форму залежності — створено інститут німецьких радників. Вони мали допомагати словацькій владі здійснювати управління в різних напрямках (поліція, єврейське питання, пропаганда, господарство, фінанси, громадські роботи, соціальна політика тощо.) Метою роботи радників стало «впорядкування словацького державного, політичного і національного життя в інтересах райху»⁵⁴. Проте це не означало встановлення цілковитого адміністративного контролю. У німецьких політичних колах переважала думка, що вплив радників має бути визначальним, але

якогомога непомітнішим, щоб не склалося враження про втручання у внутрішні справи країни⁵⁵.

Діяльність нового міністра закордонних справ Туки не залишала сумніву в тому, що словацька зовнішня політика проводилася «пліч-о-пліч» з німецькою. 23–26 листопада 1940 р. відбувся його візит до Берліна, під час якого було укладено договір про приєднання Словаччини до Троїстого пакту⁵⁶. Одночасно погіршилися словацько-радянські відносини. Хоча по інерції ще відбувалися торговельні переговори і 6 грудня між СРСР і Словацькою республікою укладено договір про торгівлю і судноплавство⁵⁷, однак поступово зростало взаємне напруження і прихована конфронтація. Посилився поліцейський нагляд за працівниками посольства і торгової місії СРСР, почастишали антирадянські випадки у пресі й виступах словацьких політиків. Аналізуючи ситуацію, Пушкін констатував, що антирадянські акції у Словаччині віддзеркалюють відповідну лінію поведінки Німеччини щодо СРСР⁵⁸. Правильність його суджень згодом підтвердилась — 22 червня 1941 р. райх розпочав війну проти Радянського Союзу, а 24 червня перші словацькі моторизовані підрозділи приєдналися до наступаючої 17-ої німецької армії⁵⁹. Радянсько-словацькі дипломатичні відносини були розірвані, але президент Тісо всупереч прагненням Туки уникнув прямого формального проголошення війни СРСР: у зверненні до населення йшлося лише про виступ словацької армії на боці Німеччини⁶⁰. Рішення уряду від 12 грудня 1941 р., ініційоване словацьким МЗС, мало вже чітке й недвозначне звучання: «...Словацька республіка вважається у стані війни зі Сполученими Штатами Америки та Великою Британією»⁶¹. Зрозуміло, що такий крок словацької дипломатії став черговим виявом вірнопідданості Берліну, адже Словаччина, не маючи потужної авіації та взагалі флоту, не могла серйозно вплинути на перебіг бойових дій проти США і Великої Британії. Хоча західні держави ніяк не відреагували на заяву країни, якої вони не визнавали, проте цей формальний крок ознаменував нормативно-правове закріплення місця Словацької Республіки у системі тогочасних міжнародних відносин.

Оголошення війни США та Англії стало початком четвертого завершального періоду словацької зовнішньої політики — від 12 грудня 1941 р. до капітуляції словацької влади перед американською армією в Кремльонстері 8 травня 1945 р.⁶² Він був найтривалішим, але не приніс суттєвих змін у міжнародне становище Словаччини. У цей час зростала міжнародна активність чехословацької еміграції, очолюваної колишнім президентом ЧСР Е. Бенешем. Його метою стало відновлення Чехословаччини, здійснити яке було неможливо без підтримки великих держав.

Симпатії урядових кіл США завжди були на боці Бенеша, а тому 26 жовтня 1942 р. відбулося офіційне визнання чехословацької емігрантсь-

кої влади⁶³. Щодо «словацького питання», то провідний працівник Державного Департаменту Берле у розмові з Бенешем наголосив, що воно є «вашою внутрішньою справою»⁶⁴.

Вибір Великої Британії був закономірним і логічним, а його мотиви яскраво демонструє висловлювання працівника Foreign Office Робертса: «Найголовнішим завданням на цей час є виграти війну, а не дискутувати з приводу ідеального «паперового» вирішення повоєнного устрою Європи. Щодо чехів, то тут наша позиція дуже проста. Вони є очевидно пригніченим народом, а тому існують природні симпатії між ними і союзниками. Словаки настільки засліплені своєю здобутою напівнезалежністю, що не можуть усвідомити свою пригніченість німцями»⁶⁵. Дипломатичним тріумфом Бенеша та його однодумців стала заява британського міністра закордонних справ Е. Ідена від 5 серпня 1942 р., в якій повідомлялося, що Велика Британія знімає із себе зобов'язання, дані на Мюнхенській конференції, і не визнає змін в Європі, що відбулися після неї⁶⁶.

СРСР визнав чехословацький уряд ще 22 липня 1941 р., а у грудні 1943 р. уклав з ним договір про дружбу й співпрацю⁶⁷.

Отже, усі три провідні країни антигітлерівської коаліції одним із остаточних результатів війни бачили відновлення Чехословаччини, що суттєво звужувало сферу зовнішньополітичної активності словацької дипломатії. За цих умов двосторонні відносини Словацької республіки обмежилися стосунками з партнерами по Троїстому союзу і нейтральними Швейцарією, Ватиканом і Швецією.

Суперечливими були словацько-італійські відносини. З одного боку, Італія як союзник Німеччини швидко встановила із Словаччиною дипломатичні контакти і вже 16 червня 1939 р. Звршковец вручив вірчі грамоти королю Віктору Емануїлу III⁶⁸. З іншого, італійський міністр закордонних справ Чіано у зовнішній політиці продовжував протегувати угорським претензіям на словацькі землі, що не сприяло політичному зближенню Братислави й Рима. Відносно успішно розвивалися словацько-італійські торговельні стосунки, в яких Словаччина мала активне сальдо. До Італії експортувалися дерево, папір, целюлоза, а завозилися текстиль, фрукти, вино й дрібні промислові товари⁶⁹.

Незважаючи на спорідненість політичного режиму в Словаччині та диктатури Франко, не можна назвати тісними словацько-іспанські відносини. Повільно просувалася справа становлення словацького дипломатичного представництва в Іспанії. Затяжними видалися двосторонні торговельні переговори, в яких іспанська дипломатія вбачала з боку Словаччини більше політичний, аніж економічний інтерес⁷⁰. У принципі, зволікання було звичайною практикою Мадрида у відносинах із Словацькою державою. З інформації братиславського МЗС від червня 1944 р. дізнаємося, що

іспанська влада довго вичікувала з прийняттям вірчих грамот від новопризначеного словацького посла Цекера. Тут же наведені міркування щодо мотивів такої поведінки: «Іспанія наразі демонструє певний ухил від політичної лінії Троїстого пакту»⁷¹.

Звертаємо увагу, що залишалися напруженими відносини між Словаччиною та Угорщиною. Важливим завданням словацької зовнішньої політики була ревізія першого Віденського арбітражу, повернення південних та східних територій, окупованих Угорщиною у 1938–1939 рр. На тогочасних картах Словаччини вони включені до словацького ареалу, а нові кордони фігурують як тимчасові⁷². Своєю чергою будапештська влада мала наміри приєднати всі словацькі землі до володінь святостефанської корони⁷³. На початковому етапі світової війни угорська влада навіть не виключала можливості перемоги західних країн та отримання словацьких земель з їх рук. Так, у березні 1940 р. прем'єр Угорщини Телекі представив британській владі меморандум, в якому його країна готова була визнати після війни незалежність Чехії й Моравії, але словаки мусили надати перевагу возз'єднанню з угорцями, аніж знову із чехами⁷⁴.

Загалом пропагандистська війна, суперечки у торгово-економічній галузі, проблема національних меншин, прикордонні інциденти — усе це було характерним для словацько-угорських стосунків того часу⁷⁵. Обидві сторони для реалізації своїх планів намагалися заручитися підтримкою Німеччини. Кожна хотіла показати себе як відданого союзника райху і скомпрометувати супротивника. Берлін, граючи роль арбітра, зумів прив'язати до «колісниці» своєї політики обидві держави, обіцяючи вирішення протиріч після переможного завершення війни. Щоправда, у статті сучасного угорського дослідника І. Янека наводяться архівні факти, що у 1943–1944 рр. угорська сторона спробувала домовитися зі словацькою владою. Вона пропонувала повернути захоплені словацькі землі, але за умови, якщо Словаччина і Угорщина утворять спільну конфедерацію⁷⁶. Проте ці переговори виявилися безрезультатними.

«Треба визнати, що словацько-болгарські відносини мали більше значення для словаків, аніж для болгар,» — робить висновок чеський історик Я. Рихлік⁷⁷. Однією із причин такого стану справ була схильність болгарської влади до порозуміння з Будапештом⁷⁸. Тому вона не ставила собі за мету тісну співпрацю з братиславським урядом і робота її дипломатів зводилась, в основному, до функцій спостереження і розвідки. Пам'ятною подією у міждержавних відносинах став візит у червні 1941 р. царя Бориса III Кобурга. Він мав зустріч з президентом Тісо, який нагородив його орденом Прибїни⁷⁹.

Порівняно успішними можна назвати відносини Словацької республіки із Хорватією і Румунією. Усі ці країни об'єднувала спільна антиугорська

платформа зовнішньої політики. З ініціативи румунської сторони між Братиславою і Бухарестом розгорнулася військова співпраця, що знайшло вираження у взаємних візитах делегацій генеральних штабів, поставках зброї та стратегічних матеріалів тощо⁸⁰. Румунська дипломатія також внесла пропозицію тристоронніх переговорів між Румунією, Словаччиною і Хорватією для укладення воєнно-політичного альянсу, що мав стати противагою угорським претензіям у Південно-Східній Європі. Німеччина та Італія негативно сприйняли проект такого регіонального союзу, що нагадував довоєнні форми колективної безпеки. Уряди трьох країн звинувачувались у відродженні «духу Малої Антанти»⁸¹, а тому плани стратегічного оточення Угорщини провалились.

В умовах світової війни надзвичайної актуальності набули відносини Словаччини з нейтральними країнами. Швейцарія вже 19 квітня 1939 р. визнала Словацьку державу⁸², а навесні 1940 р. розпочало функціонувати словацьке консульство у Берні. Діяч чехословацької еміграції Копецки в своїх мемуарах зазначав, що швейцарська влада не була схильна до поглиблення політичних стосунків, надаючи перевагу інтенсифікації торговельно-економічних зв'язків⁸³. На користь цього твердження можна навести факт, що тривалий час відкладалося створення у Братиславі швейцарського консульства, натомість у таємному протоколі міждержавної торговельної угоди Словаччині надавалися пільги у двосторонніх фінансових розрахунках⁸⁴.

Близькою католицькій Словаччині за ідейними засадами була держава Ватикан. У своєму посланні папа Пій XII висловлював прихильність Словацькій Республіці та особисто президенту Тісо⁸⁵. Проте це не означало, що Свята столиця відмовлялася від критики дій словацької влади. Мовчазний осуд викликала та обставина, що значна кількість словацьких державних діячів (у тому числі й Тісо) мали одночасно й церковний сан, що заборонено релігійними канонами⁸⁶. Це поклало на папу моральну відповідальність за політичні події в країні, на розвиток якої він практично не мав можливості впливати. В особливо незручному становищі Ватикан почувався у «єврейському питанні». Незважаючи на його численні протести, дискримінація єврейського населення словацькою владою не припинялась. З приводу цього папський дипломат Гардіні 13 липня 1942 р. в своїх нотатках указував: «Є то нещастя, що президентом Словаччини є священик. Кожен розуміє, що Свята столиця не може зупинити Гітлера, але хто зрозуміє, що не може втримати в покорі священика»⁸⁷.

У грудні 1941 р. словацька влада запропонувала Ватикану укласти конкордат. До проекту критично поставилась німецька сторона, та й папська дипломатія затягувала вирішення питання, посилаючись на воєнний час⁸⁸. Справа в тому, що конкордат для ефективного функціонування церковної провінції передбачає стабільні державні кордони, а Словаччина мала

територіальні претензії до Угорщини. Однак слід зазначити, що Ватикан швидко погодився на включення їх до центральних церковних угорських митрополій.

Опрацьовані джерела і дослідження дають неясну картину словацько-шведських стосунків. Відомо, що вже 1940 року між країнами відбувався торговельний обмін, в якому Словаччина мала активне сальдо, а 5 березня 1942 р. підписано таємний протокол про товарообіг і платіжні розрахунки⁸⁹. За архівними матеріалами станом на жовтень 1943 р. функціонувало словацьке консульство у Швеції, очолюване Б. Піском⁹⁰. Однак, як видається, прагнення до розширення контактів було одностороннім. За інформацією словацького представництва в Угорщині, Піско був «вельми прохолодно прийнятий у Стокгольмі й мав там складну позицію»⁹¹.

Загалом аналіз та оцінка суспільно-політичного та економічного розвитку Словацької республіки у нейтральних державах подавалися у більш привабливому світлі, аніж у країнах антигітлерівської коаліції. Незаангажована преса достатньо докладно та об'єктивно інформувала читачів про словацькі події. Своєю чергою словаки публікували тут свої статті, в яких обґрунтовували легітимність свого національного державотворення.

Перебіг бойових дій на фронтах Другої світової війни з 1942 р. показав, що майбутній політико-територіальний устрій Словаччини вирішуватимуть її воєнні супротивники. Для словацької дипломатії нейтральні Швейцарія, Ватикан і Швеція стали країнами, через які вона мала бодай невеликий шанс установити контакти із представниками переможних Об'єднаних Націй. Так, консул у Берні Й. Кіршбаум у 1942–1944 рр. здійснив кілька невдалих спроб проторувати дипломатичну «стежку» на Захід⁹². 2 червня 1943 р. словацький посол у Ватикані К. Сідор зустрівся із представником США Тітманом і передав йому меморандум, в якому виклав своє бачення повоєнного статусу Словаччини. Він пропонував, щоб словаки, чехи, поляки і, можливо, інші сусідні нації разом утворили у Середній Європі федерацію⁹³. Словацький консул у Швеції Піско у березні 1944 р. повідомляв, що він має змогу налагодити діалог із послом чехословацького уряду в Стокгольмі Кучером. Якщо Тісо прямо не заперечував проти цієї пропозиції, то Тука безапеляційно заявив: «...ніяких фокусів з Кучером»⁹⁴.

Отже, словацька зовнішня політика у 1943–1944 рр. була поставлена перед невирішеною дилемою: в умовах очевидної поразки Німеччини потрібно було шукати шляхи до табору переможців, але перехід на їх бік означав відмову від власної державності, адже антигітлерівська коаліція підтримувала чехословацьку владу Бенеша. За таких умов офіційна словацька позиція залишилася незмінною. Братиславська влада продовжувала виконувати свої зобов'язання перед райхом, завдаючи шкоди словацьким національним інтересам.

Через це постає питання визначення дійсного статусу Словацької республіки. Переважна більшість словацьких марксистських істориків характеризує її як маріонеткову з додаванням *tzv.* (так звана) у назві. Німецька історіографія використовує терміни «сателіт», «васальна держава». Знаковою є позиція авторитетного словацького дослідника Ліптака, який визначає становище Словаччини «десь на півдорозі між прямо окупованою країною, чи протекторатом, яким була Чехія і Моравія, та суверенними державами, що перебували під німецьким контролем, якими були Угорщина, Румунія, Болгарія»⁹⁵. Формально вона мала всі атрибути державності (територія, політична влада, державний апарат, армія, державні символи). Однак, об'єктивний аналіз рівня залежності від Німеччини не дає можливості назвати її самостійною країною. Американський дипломат Дж. Кеннан влучно порівнював її із собакою на повідку, що має лише вибір шляху, вказаного господарем⁹⁶. Охоронний договір, подальші письмові угоди, усні домовленості, а також неодноразове самовільне втручання Німеччини у компетенцію словацької влади і є обмеженням суверенітету Словацької республіки. Тому, на нашу думку, фактичний її статус до вересня 1944 р.⁹⁷ визначається як протекторат. Це усвідомлювали і словацькі дипломати, а посол в Угорщині Спіж'як прямо визнавав: «Ми є протекторатом»⁹⁸.

Заради справедливості варто зауважити, що залежне становище Словаччини було кращим порівняно із навколишніми окупованими територіями. Австрія й значна частина Польщі ввійшли до складу райху. Чехія й Моравія формально мали статус протекторату, але чеські самоврядні органи опинилися під повним адміністративним контролем німецької влади. Тож не дивно, що в Словацькій державі бачив взірець для своєї країни словенський політичний діяч А. Корошец. У жовтні 1940 р. він подав у Берлін проект німецького протекторату над Словенією⁹⁹. Ця акція не мала практичних наслідків, а більша частина словенських земель після поразки Югославії відійшла до Італії.

Драматична ситуація склалася на Закарпатті. Керівники Карпатської України, проголошеної майже водночас із Словацькою державою, сподівалися на німецьку допомогу, проте зовнішньополітичні плани райху були іншими. 15 березня 1939 р. німецький консул у Хусті Гофман отримав телеграму з Берліна, в якій зазначалось: «Проінформуйте карпатоукраїнський уряд усно, що, оскільки угорські війська наступають проти Карпатської України на широкому фронті, німецький уряд радить не чинити жодного опору. У зв'язку з таким становищем, німецький уряд жалкує, що він не може надати протекторату»¹⁰⁰. Українські політики не змирилися з угорською окупацією і прагнули змінити ситуацію. А. Волошин улітку 1939 р. перебував у Братиславі, де мав контакти зі словацькими урядовими

колами¹⁰¹. 30 листопада 1939 р. він та його однодумці представили Й. Ріббентропу меморандум, в якому висунули ідею об'єднання Карпатської України зі Словаччиною¹⁰². Було запропоновано таку процедуру: територію Закарпаття займають німецькі війська, після чого організовується плебісцит, на якому має вирішитись, чи залишиться вона у складі Угорщини, чи утворить зі Словаччиною федерацію. Берлін не взяв до уваги й цей меморандум. Як відомо, 1941 року Гітлер не затвердив і плани нацистського міністра у справах східних територій А. Розенберга щодо створення Української держави на території УРСР¹⁰³.

Уважаємо за необхідне проаналізувати причини особливого зовнішньо-політичного курсу Німеччини щодо Словаччини. Її підтримка з боку райху мала чіткі прагматичні мотиви: починаючи від виправдання агресії проти Чехословаччини, через схильність словацької влади до співпраці, використання ресурсів і території Словаччини у веденні війни. Заради досягнення цієї стратегічної мети Німеччина дозволила вирішувати по суті не важливі для неї внутрішні завдання словацького державотворення. Така толерантність виключала, чи принаймні значно обмежувала розвиток руху Опору в країні.

Факт існування Словацької республіки широко використовувала нацистська пропаганда. «Словаччина має бути “візитною карткою”, яку ми демонструємо малим державам Південно-Східної Європи, особливо слов'янським, — писав Бернард 1940 року — Вона має показати, як самостійно може вести свою політику невелика держава, що вступила під охорону німецького райху»¹⁰⁴. У дійсності словацьку модель було застосовано лише один раз — створенням Хорватської держави. Однак вузька внутрішньополітична й соціальна база «ушастовського» режиму¹⁰⁵ не дає підстав проводити аналогію між Словаччиною і Хорватією. Отже, приклад Словацької держави є єдиним у своєму роді в європейській і світовій історії.

У цілому в плануванні німецького «нового порядку» Словаччині належало досить скромне місце, адже нацисти проектували його в більших, принаймні європейських масштабах. Однак загальновідомо, що гітлерівці не вважали своє перебування на слов'янських землях тимчасовим, навпаки, вони планували перетворення місцевого населення у невірників і поступове масове його винищення. Щодо словаків, то вже 1940 року висловлювалися думки про їхню мирну асиміляцію через переселення німецьких родин¹⁰⁶.

Причини «покірності» словацької влади слід шукати насамперед у геополітичних чинниках. Погоджуємося з думкою сучасного словацького політолога П. Мічаніка, що доля малих країн залежить від рівноваги інтересів могутніх держав¹⁰⁷. Тісо та його соратники були змушені діяти в умовах загального наступу нацизму в Європі, це був період апогею попу-

лярності націоналістичних ідей, а мюнхенські події ознаменували тимчасовий крах ідеалів «класичної» демократії¹⁰⁸. Реалістична політика вимагала відповідно шукати шляхи і засоби до порозуміння з Німеччиною. Словацькі державні діячі пішли по шляху найменшого опору, тому що відкрита боротьба наражала б населення країни на окупацію та ще більші жертви. Важливе психологічне значення мало й те, що саме Гітлер уперше визнав за словаками право на самовизначення і подарував їм мрію кожної малої нації — власну державність. Антигітлерівська коаліція не пішла на такий крок, адже це стало б визнанням територіальних змін у Європі, що відбулися внаслідок німецької агресії, а тому Словацька республіка до самого кінця війни залишилася союзником райху.

Отже, міжнародне становище Словаччини і ставлення до неї в світі зумовлювалися зовнішньополітичними обставинами її створення. Формальне дипломатичне визнання з боку багатьох держав не наповнилося реальним змістом різнобічного партнерства між країнами. Зовнішньополітична діяльність словацької дипломатії серйозно обмежувалася великою залежністю від Німеччини і несприятливими для міжнародних відносин умовами розгортання Другої світової війни. Окремі спроби міністра закордонних справ Дюрчанського у 1939–1940 рр. послабити німецький тиск не мали успіху, і Словацька держава продовжувала йти у фарватері політики третього райху. Відносно результативні двосторонні стосунки із союзниками по Троїстій згоді та деякими нейтральними країнами не могли суттєво вплинути на міжнародні позиції Словаччини, а з наближенням поразки Німеччини у війні ставало зрозуміло, що Словацькій державі немає місця у повоєнному устрої Європи.

---

¹ Докладніше про історичні передумови та обставини проголошення Словацької держави див: *Боровець І.І.* Утворення Словацької держави в 1939р.: співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 15. — К., 2006. — С. 122–137; *Роговой Е.С.* Провозглашение независимости Словакии в 1939 г. // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. Вип. 8. — Харків, 2006. — С. 97–104; *Марына В.В.* Путь к независимости? Создание Словацкой республики 14 марта 1939 г. // Национальный вопрос в Восточной Европе. Прошлое и настоящее. — М., 1995. — С. 201–224.

² *Slovenský národný archív (SNA)*. — *Fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV)*. — *kartón (kart.) 112*. — *základné číslo (z. č.) 1139*. *Adresy diplomatických úradov cudzích štátov, na ktoré boli vyexpedované spisy zo žiadostí o uznaní slovenského štátu*.

³ *Chreňo J.* *Malý slovník slovenského štátu* / J. Chreňo. — Bratislava (Br.): Slovenská archívna správa, 1965. — S. 239–249. У хронологічній послідовності: Угорщина, Польща, Німеччина, Естонія, Італія, Швейцарія, Іспанія, Великобританія, Ліберія, Еквадор, Коста-

Ріка, Югославія, Бельгія, Франція, Фінляндія, Швеція, Румунія, СРСР, Литва, Болгарія, Латвія, Голландія, Данія, Хорватія. Окрім них Словаччину визнали держава «Віші» (1942), Бірма і Таїланд (1943). Словацький історик Павол Петруф додає до цього переліку Ватикан, Японію, державу Маньчжоу-Го, але не згадує Фінляндію, Данію, Хорватію. (Petruf P. *Zahranická politika Slovenskej republiky (1939–1945)* / P. Petruf // *Historické štúdie*. — Roč. 38. — 1997 — S. 7–40.).

⁴ *Hoensch J. Slovensko a Hitlerova východná politika* / J. Hoensch. — Br.: Veda, 2001. — S. 197.

⁵ Головним аргументом німців на берлінських переговорах щодо необхідності проголошення незалежності Словаччини і прохання про воєнну допомогу була небезпека вторгнення на словацькі землі угорських військ (Bystrický V. *Zasadnutie Slovenského snemu 14 marca 1939* / V. Bystrický // *Historický časopis (HČ)*. — 1999. — Ročník (Roč). 47. — článek (č). 1. — S. 113).

⁶ *Klimko J. Tretia ríša a ľudácky režim na Slovensku* / J. Klimko. — Br., 1986. — S. 64.

⁷ *Ibid.* — S. 65.

⁸ *Hoensch J. Základné črty říšskoněmecké politiky voči Slovensku pred «Salzburgom» (marec 1939–júl 1940)* / J. Hoensch // *Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomíru Liptáku*. — Br., 2000. — S. 226.

⁹ *Kirschbaum J. Dr. Ferdinand Ďurčanský a jeho zahraničná politika* // *Ferdinand Ďurčanský (1906–1974). Zborník zo seminara*. — Martin: MS, 1998. — S. 40.

¹⁰ *Zmluva o ochrannom pomere medzi nemeckou ríšou a tzv. Slovenským štátom [preklad]* // Daxner I. *Ľudáctvo pred národným súdom, 1945–1947*. — Br., 1961. — S. 229.

¹¹ *Schmid K. Tiso — prezident republiky? Niektory medzinárodnoprávne úvahy k štátnosti Slovenskej republiky 1939–1945* // *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Časť-Papiernička, 5–7 maja 1992*. — Br., 1992. — S. 260.

¹² SNA. — MZV. — Kart. 116. — *Záznam Dr. Cieкера 27 marca 1939*.

¹³ *Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39*. — Br., 1991. — S. 190.

¹⁴ *Petrik J. Spišska tragedia: slava hrbam našim, marec 1939*. — Martin: Matica Slovenská (MS), 1999. — S. 35.

¹⁵ *Документы внешней политики*. — Т. 22. Кн. 1. Январь–август 1939. — М., 1992. — С. 184, 208.

¹⁶ *Hrnko A. Příčiny a společensko-politické důsledky účasti slovenského státu vo vojne proti Poľsku 1939* // *HČ*. — 1983 — Roč. 31. — č. 3. — S. 397.

¹⁷ *Год кризиса 1938–1939. Документы и материалы. Т. I. 29 сентября 1938 — 31 мая 1939*. — М., 1990. — С. 442.

¹⁸ SNA. — MZV. — Kart. 112. — *Slovenské vyslanectvo v Berlíne. Správa M. Černáka z 23.V. 1939*.

¹⁹ *Ivaničková E. Zahraníčnopolitická orientácia Slovenska v dokumentach britskej Foreign Office (1939–1941)* // *HČ*. — Roč. 44. — č.2. — 1996. — S. 214.

²⁰ *Kirschbaum J. Náš boj o samostatnosti Slovenska* // *Do tlači priprav. Maruník P.* — Martin: MS, 2000. — S. 73.

²¹ *Hyrosová E. Francúzske dokumenty k vývoju v Československu od Mnichova po 14 a 15 marec 1939* // *Zborník Múzea Slovenského národného povstania*. — 1987. — Roč. 12. — S. 253.

²² *Petruf P.* Obraz Francúzska v slovenskej tlači v rokoch 1939–1942 // НС. — Roč. 44. — č. 1. — 1996. — S. 35.

²³ *Petruf P.* Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939–1948). Výber z dokumentov. — Martin: MS, 2003. — S. 190.

²⁴ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–39 гг. — Т. 2. Январь–август 1939 г. — М., 1981. — С. 47.

²⁵ Документы внешней политики. — Т. 22. Кн. 1. Январь–август 1939. — М., 1992. — С. 221.

²⁶ Documents of American foreign relations. January 1938 — June 1939 / Edited by S. Shepard Jones, Denys P. Myers. — Boston, 1939. — P. 301.

²⁷ SNA. — ŤPV. — kart. 92. — k. č. 561/39. Americko-slovenská obchodná komora.

²⁸ SNA. — MZV. — kart. 112. — 11334/39. Správa z Budapešti. 10 júna 1939; *Michálek S.* Vstup do niektorých problémov slovensko-amerických vzťahov (1939–1945) // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. — Banská Bystrica, 2005. — S. 148–149.

²⁹ SNA. — MZV. — kart. 112. — Odpis č. 5097/39 Zprávy z Maďarska. Prezídium policajného riaditeľstva v Bratislave. 5 mája 1939.

³⁰ SNA. — MZV. — kart. 112. — Zpráva Černáka. Návšteva u zahraničného ministra von Ribbentropa 19–19.30. Berlín 6.VI.1939.

³¹ SNA. — MZV. — kart. 112. — Zpráva Černáka ministerstvu zahraničných vecí. Berlín 7.VI.1939.

³² Ibid.

³³ *Baka I.* Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku. — Br., 2006. — S. 46.

³⁴ *Letz R.* Rokovania nemeckých a slovenských politikov v rokoch 1939–1945 // Historický zborník. — 2003. — Volume 13. — č. 1–2. — S. 106.

³⁵ Документы внешней политики / под ред. В.Г. Комплектова. — Т. 22. Кн. 2. Август–декабрь 1939. — М., 1992. — С. 210.

³⁶ Там само. — С. 80.

³⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). — Ф. 17. Протоколы заседания политбюро ЦК. — Оп. 3. — Д. 1016. Решения политбюро ЦК 10 ноября — 10 декабря 1939 г. — Л. 39.

³⁸ *Ivaničková E.* Britská politika a Slovensko v rokoch 1939–1945 / E. Ivaničková // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy) / editori V. Bystrický, S. Fano. — Br., 1994. — S. 126.

³⁹ Čo sa deje na Slovensku // Československé správy. — 25. října. — 1939. — S. 1.

⁴⁰ SNA. — MZV. — kart. 112. — II. 556/1939 Politická správa 7 septembra 1939.

⁴¹ *Němeček J.* K slovensko-jugoslávským vzťahům 1939–1941 // Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. — Praha, 2000. — S. 387.

⁴² *Vnuk F.* Prvé kroky slovenskej diplomacie (marec 1939 — február 1940) // Ferdinand Ďurčanský (1906–1974). Zborník zo seminara. — Martin: MS, 1998. — S. 26.

⁴³ *Baranovič Š.* Život a dielo Ph.Dr. Jozefa Staška // Dr. Jozef Staško. Zborník zo seminára v Dolnom Kubine 12 septembra 1997. — Martin: MS, 1998. — S. 10.

⁴⁴ *Petruf P.* K otázke uznania slovenského štátu vichystickým Francúzskom. Dokumenty. / P. Petruf // Slovanské štúdie. — 1997. — č. 1. — S. 52.

⁴⁵ *Ličko R.* Vznik autonómie a vyhlásenie slovenského štátu v rokoch 1938 a 1939 z pohľadu americkej diplomacie / R. Ličko // *Acta historica Neosoliensia*. — 2003. — Volume 6. — S. 89.

⁴⁶ *Sivák J.* Z mojich pamäti / J. Sivák. — Martin: MS, 2003. — S. 322.

⁴⁷ *Kirchsbaum J.* Americkí slováci a vznik prvej Slovenskej republiky / J. Kirschbaum // *Na ceste k štátnej samostatnosti* / Zost. J. Bobák. — Martin: MS, — S. 185.

⁴⁸ *Čierna-Lantayová D.* Pohľady na východ (Postoji k Rusku v slovenskej politike 1934–1944) / D. Čierna-Lantayová. — Br.: Veda, 2002. — S. 108.

⁴⁹ *Марьина В.В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. — М., 2003. — С. 16.

⁵⁰ German remonstrances to Slovakia. Memorandum by the minister to Slovakia // Mikuš J. Slovakia: a political and constitutional history (with documents). — S. 238.

⁵¹ *Ryder A.J.* Twentieth century Germany: from Bismarck to Brandt / A Ryder. — New-York, 1973. — S. 338.

⁵² *Марьина В.В.* «Ворота на Балканы». Словакия в геополитических конструкторских СССР и Германии 1939–1941 // *Война и политика 1939–1941*. — М., 1999. — С. 478.

⁵³ *Škorvanek S.* Nacionálno-sociálna politika a Slovensko / S. Škorvanek // *Stredná a juhovýchodná Európa — sondy do vývoja v štiridiatych rokoch*. — Br., 1992. — S. 131.

⁵⁴ *Suško L.* Systém poradcov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939–1941 / L. Suško // *Historické štúdie*. — Roč. 23, 1982. — S. 6.

⁵⁵ *Hradská K.* Nemeckí poradcovia na Slovensku a ich činnosť / K. Hradská // *HČ*. — 1998. — Roč. 46. — č. 4. — S. 589.

⁵⁶ *Murgaš K.* Pakt statočných povinností. Politická reportáž o historických dňoch 23–26 novembra 1940 / K. Murgaš. — Turčianský Sv. Martin: Kompas, 1940. — S. 16.

⁵⁷ *Документы внешней политики*. — Т. 23. Кн. 2. Ч. 1. — М., 1998. — С. 166–169.

⁵⁸ *Марьина В.В.* Словакия в политике СССР и Германии // *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–41 гг.* — М., 1999. — С. 229.

⁵⁹ *Schönherr K.* Die Slowakei im militärischen Kalkül des Deutschen Reiches, 1939–1945 / K. Schönherr // *Slovensko a druhá svetová vojna*. — Br.: *Vojenský historický ústav*, 2000. — S. 163.

⁶⁰ *Mičiniak P.* Vstup Slovenskej republiky do vojny proti ZSSR / P. Mičianik // *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. Zv. II*. — Br., 2003. — S. 203–204.

⁶¹ *Korček J.* Slovenský štát vo vojnovom stave so západnými spojencami / J. Korček // *Vojenskopolitické a geopolitické súvislosti vývoja Slovenska v rokoch 1918–1945* — Trenčín, 1992. — S. 103–104.

⁶² *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. I*. — Br., 1998. — S. 378–381.

⁶³ *Letz R.* Postoj anglo-americko-sovietských spojencov k otázke uznania Československého štátu // *Slovenský povojnový exil. Zborník zo seminára “Dejiny slovenského exilu po roku 1945” v Matici Slovenskej v Martine 27–28 júna 1996* / zost. a zred. Juraj Chovan-Rehák, Genováva Grácová, Peter Maruniak. — Martin: MS, 1998. — S. 55.

⁶⁴ *Lukáč P.* Politická činnosť Milana Hodžu v emigrácii v USA a reakcia na jeho federalistické plány // *HČ*. — Roč. 51. — č. 4, 2003. — S. 620.

⁶⁵ *Ivaničková E.* Zahraničnopolitická orientácia Slovenska v dokumentoch britskej Foreign Office (1939–1941) // *HČ*. — Roč. 44. — č.2. — 1996. — S. 219.

- ⁶⁶ *Petruf P.* Zahranická politika Slovenskej republiky (1939-1945) // Historické štúdie. — Roč. 38. — 1997. — S. 28.
- ⁶⁷ *Пон И.И.* Чехословакия — Советский Союз. 1941–1948. — М., 1990. — С. 62.
- ⁶⁸ *Mikuš J.A.* Pamäti slovenského diplomata. — Martin: MS, 1998. — S. 42.
- ⁶⁹ РГАСПИ. — Ф. 495. Коминтерн. — Оп. 71. — Д. 707. Prehľad niektorých sprav z měs. zari, rijen, list. 1942 z Protektoratu, Slovenska, Balkanu, Turecka, Italie, Nemecka. — Л. 77.
- ⁷⁰ *Szárász P.* Dlhá cesta k slovensko-španielskej obchodnej dohode 1943 / P. Szárász // Španielsko a stredna Európa. Minulosť a prítomnosť vzajomných vzťahov. — Bratislava, 2004. — S. 86.
- ⁷¹ SNA. — MZV. — kart. 116. — Správa z 28 júna 1944.
- ⁷² SNA. — ŮPV. — kart. 100. — k. č. 36. 705-XII/5. Ministerstvo dopravy a verejných prác. 29 september 1939. Predmet: Budovanie letišt na Slovensku.
- ⁷³ Dejiny Slovenska. V. 5. 1918–1945 / zost. M. Kropilák. — Br., 1985. — S. 356.
- ⁷⁴ *Ivaničková E.* Česko-slovensko-maďarske vzťahy v stredoeurópskej politike Veľkej Británie (1938–1945) / E. Ivaničková // HČ. — Roč. 46. — č. 2, 1998. — S. 253.
- ⁷⁵ *Lipták L.* Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939–1943 // HČ. — Roč. 15. — č. 1, 1967. — S. 1–35.
- ⁷⁶ *Janek I.* Pokus ministerského predsedy Miklóse Kállayho o zorganizování spoločného vystoupení z války s vůdci Slovenska v letech 1943–1944 // Slovanský přehled. — 2006. — Roč. XCII. — č. 4. — S. 540.
- ⁷⁷ *Rychlík J.* Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941 v správach bulharského diplomata Konstantina Šišmanova // HČ. — Roč. 43. — č. 3. — 1995. — S. 542.
- ⁷⁸ Dějiny československo-bulharských vztahů / vedoucí autorského kolektívu Čestmír Amort. — Praha, 1980. — S. 348.
- ⁷⁹ Gardista. — 21 júna 1941. — S. 2.
- ⁸⁰ *Otu P.* Aspekty rumunsko-slovenských vojenských vzťahov (1939–1944) / P. Otu // Vojenská história. — 1999. — č. 3. — S. 23–26.
- ⁸¹ *Tejchman M.* Slovenské-rumunsko-chorvátská spolupráce v letech druhé svetove války a Maďarsko // Slovanský přehled. — 1992. — č. 2. — S. 164.
- ⁸² *Parak S.* Die Schweiz und der Slowakische staat 1939–1945. — Bern–Frankfurt-am-Main–New-York–Paris, 1987. — S. 41.
- ⁸³ *Kopecký J.* Politicke pameti 1939–1945. — Praha, 1999. — S. 167.
- ⁸⁴ *Štefániková A.* O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej Republiky v období rokov 1939–45 // HČ. — 2000. — Roč. 48. — č. 3. — S. 471
- ⁸⁵ Letter of Pius XII to monsignor J. Tiso, president of the Slovak Republic // Mikuš J. Slovakia: a political and constitutional history (with documents). — S. 237.
- ⁸⁶ *Machula J.* Vatikán a Československo (1938–1948). Pamäti. — Praha, 1998. — S. 51.
- ⁸⁷ Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty. — Bratislava, 1992. — S. 117.
- ⁸⁸ *Mulík P.* Vatikánska politika a diplomácia v stredovýchodnej Európe v rokoch 1939–1950 // HČ. — 1994. — Roč. 42. — č. 2. — S. 285.
- ⁸⁹ SNA. — MZV. — kart. 176. — z. č. 2365/42. Ministerstvo zahraničných vecí.
- ⁹⁰ SNA. — MZV. — kart. 600A. — 182/dôv/43. Výkaz zamestnancov ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky. Október 1943.

⁹¹ SNA. — MZV. — kart. 116. — Správa informačného rádcu Dr. Matulciya z Maďarska. Budapešť 14 januara 1944.

⁹² Rychlík J. Geneza vzťahu mocností k možnosti samostatného Slovenska či obnovy Československa // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy) // editori V. Bystrický, S. Fano. — Br., 1994. — S. 124.

⁹³ Petruf P. Memorandum Karola Sidora slovenská otázka z júna 1943 // HČ. — 2005. — Roč. 53. — č. 1. — S. 137.

⁹⁴ SNA. — MZV. — kart. 967. — 20T/44. Zpráva generálneho konsula v Stockholme B. Pisska pre domo. 10 marca 1944.

⁹⁵ Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 1. — М., 2005. — С. 391.

⁹⁶ Lukáč P. George Frost Kennan o Slovensku // HČ. — 1998. — Roč. 46. — č. 3. — S. 500–501.

⁹⁷ У вересні 1944 р. територія Словацької держави була зайнята частинами вермахту і підрозділами військ СС для придушення повстання, що фактично означало підпорядкування її німецькій військовій адміністрації й перетворення в окупаційну зону.

⁹⁸ Документы внешней политики. — Т. 23. Кн. 2. Ч. 2. 2 марта 1941 г. — 22 июня 1941 г. — М., 1998. — С. 634.

⁹⁹ Godeša B. Jozef Tiso a Anton Korošec — vzťahy medzi slovákami a slovincami // HČ. — Roč. 53. — č. 2, 2005. — S. 367.

¹⁰⁰ Кізченко А.Ф. Зовнішньополітичні відносини так званої «другої» чехословацької республіки (жовтень 1938р. — 15 березня 1939 р.) // Укр. слов'янознавство. — 1970. — № 1. — С. 23.

¹⁰¹ SNA. — MZV. — kart. 112. — č. 369/39. Zpráva o rozhovore s bývalým ministrom [Podkarpatskej Rusi] Révayom. 3 augusta 1939.

¹⁰² Вегеш М.М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. — Київ–Ужгород, 1998. — С. 160.

¹⁰³ Кулинич І.М. «Українське питання» в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки та знахідки. Вип. 8. — К., 1999. — С. 67–68.

¹⁰⁴ Поп И.И. Словакия в системе гитлеровского нового порядка (июнь 1940 — июнь 1941) // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовка нападения на СССР (сентябрь 1940 — июнь 1941). — М., 1992. — С. 159.

¹⁰⁵ Rychlík J. Slovenské národné povstanie v správach chorvátskeho diplomata // HČ. — 2006. — Roč. 54. — č. 2. — S. 319.

¹⁰⁶ Lipták L. Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch Druhej svetovej vojny // Pohľady na slovenskú politiku. — Br.: SAV, 2000. — S. 280.

¹⁰⁷ Mičianik P. Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch 1939–1941 // Politické vedy. — 2003. — Roč. 6. — č. 2. — S. 9.

¹⁰⁸ Glaser K. Czecho-Slovakia a critical history. — Caldwell, 1961. — S. 55.

В статье дана характеристика места и роли Словацкого государства в международных отношениях накануне и во время Второй мировой войны. Выделены четыре периода в проведении внешней политики Словакии, проанализированы особенности словацко-немецких отношений в каждом из периодов. Отражены двусторонние контакты Словацкого государства с рядом европейских стран.

Ключевые слова: Словацкое государство, дипломатическое признание, международные отношения, словацко-немецкие отношения, протекторат, двусторонние контакты.

In this article discusses the place and a role of the Slovak state in international relations before and during the Second World War. Four periods in carrying out of foreign policy of are allocated, features of Slovakia-German relations in each of the periods are analysed. It divides Slovak foreign policy into four periods and an analyses the bilateral contacts of the Slovak state to a number of the European countries.

Key words: the Slovak state, diplomatic recognition, international relations, Slovakia-German relations, protectorate, bilateral contacts.

ФЕНОМЕН «ТУРЕЦЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ» В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Туреччина в особі свого державного керівництва, яка протягом Другої світової війни вміло маневрувала у багатьох дипломатичних хитросплетіннях, використавши при цьому винайдений нею ж феномен «турецького нейтралітету», змогла уникнути безпосередньої участі в бойових операціях, а відтак зберегти власний людський потенціал і необхідну інфраструктуру та забезпечити членство в ООН.

Ключові слова: *Турецька Республіка, Друга світова війна, зовнішньополітичний курс, нейтралітет.*

Минуло понад 70 років з того дня, коли 1 вересня 1939 р. збройні сили нацистської Німеччини раптово атакували і перетнули західні кордони Польщі. 3 вересня Англія та Франція, пов'язані з цією країною союзницькими зобов'язаннями, оголосили Німеччині війну. Друга світова війна стала реальністю.

За масштабами свого небаченого й нечуваного кровопролиття і велетенських руйнацій ця війна не має собі рівних. Її полум'я охопило 4/5 населення земної кулі на величезних просторах Європи, Азії та Африки. Загальна кількість мобілізованих до національних армій перевищила 110 млн. осіб. Кількість лише загиблих, за офіційними (явно, заниженими) даними, становила понад 50 млн. осіб¹, а за іншими — майже 70 млн. Що ж до України, то її людські втрати, за сучасними підрахунками, становлять приблизно 9 млн. осіб².

Якою ж була зовнішньополітична орієнтація республіканської Туреччини, який характер набули її міжнародні відносини у період війни, що розпочалась?

На момент початку Другої світової війни, коли біля керма Турецької держави стояли президент І. Іненю³ (1884–1973) і прем'єр-міністр — Р. Сайдам⁴ (помер 8 липня 1942 р.) у зовнішньополітичному курсі цієї близькосхідної й водночас балканської країни все більше посилювалися тенденції до проведення, по суті, політики нейтралітету між двома протидіючими угрупованнями: англо-французьким блоком, а згодом і США й державами «осі» Берлін-Рим, тобто Німеччиною та Італією, а також Японією.

Ще напередодні війни офіційна Анкара мала у своєму «активі» спільні декларації «про взаємодопомогу»⁵: турецько-англійську від 12 травня

1939 р. і турецько-французьку від 25 червня 1939 р., що слугували необхідним підґрунтям для оформлення згодом трьохстороннього союзного договору. І справді, такий договір укладено в Анкарі 19 жовтня 1939 р. терміном на 15 років прем'єр-міністром Туреччини Р. Сайдамом і послами Великої Британії та Франції у цій країні відповідно Х'ю Нетчбелл-Х'югессеном і Рене Массіглі⁶.

Згідно з договором передбачалося надання воєнної допомоги з боку Англії та Франції Туреччині, якщо остання стане жертвою агресії з боку будь-якої європейської держави; договір також зобов'язував Туреччину виступити єдиним фронтом зі своїми союзниками у разі поширення війни на регіон Середземного моря і допомогти Греції й Румунії на випадок можливої агресії проти них. Важливою складовою цієї міжнародної угоди був Протокол № 2, згідно з яким «зобов'язання, взяті на себе Туреччиною, не можуть примусити її до дії, результатом або наслідком якого буде втягнення її у збройний конфлікт проти СРСР»⁷.

Включення Туреччини в орбіту англо-французької дипломатії призвело до того, що в Лондоні й Парижі все частіше лунали голоси про широкі можливості використання нового союзника у своїх намірах. І це, незважаючи на те, що існував зазначений Протокол № 2, за яким Туреччина зобов'язувалася виявляти достатню обережність в екстрординарних випадках. «Позицію Туреччини можна було однозначно кваліфікувати як украй делікатну»⁸, — такої думки дотримується офіційне видання, підготовлене Інститутом міжнародних відносин Анкарського університету «Туреччина та Об'єднані нації».

Актуальним питанням взаємовідносин Туреччини з Великою Британією через подальше погіршення становища на Балканах (кінець 1940 р. — початок 1941 р.) були присвячені: обмін посланнями між турецьким президентом І. Іненю та англійським прем'єр-міністром У. Черчиллем, який очолив кабінет міністрів 10 травня 1940 р.; переговори в Анкарі (25–28 лютого 1941 р.) міністра закордонних справ Англії А. Ідена і начальника британського імперського генштабу генерала Дж. Ділла. Турецьку столицю у другій половині січня 1941 р. відвідав особистий представник президента США Ф.Д. Рузвельта, один із керівників американської військової розвідки полковник У. Донован⁹.

А тим часом дипломатія нацистської Німеччини розвивала бурхливу діяльність та активність, прагнучи будь-що схилити Туреччину до широкої політичної, економічної та воєнної співпраці з державами «осі». Це призвело б урешті-решт до перетворення цієї країни на покійного сателліта останніх¹⁰. Тому великі надії покладалися на німецьке посольство в Анкарі. «Посада посла в Туреччині, — згадував колишній атташе цього посольства, розвідник Л. Мойзіш, — була найбільш відповідальною з тих, які тільки

могла запропонувати дипломатична служба «Третього рейху»... Для успіху справи потрібна була вражаюча політична фігура»¹¹. Нею став Франц фон Папен, призначений в Анкару в квітні 1939 р. Він міг стати послом у Туреччині ще 1938 року, однак не отримав тоді агремана (згоди) від М.К. Атагюрка, якому добре була відома його діяльність як офіцера німецької розвідки у Сирії під час Першої світової війни¹². Як згадував польський посол у Туреччині С. Піотровський, Папен оселився у Стамбулі, фешенебельному готелі «Парк», на самому березі Босфору, щоб особисто спостерігати проходження суден через протоку, хоча німецьке посольство знаходилося в Анкарі¹³.

У численних бесідах із турецькими державними діячами новий німецький посол усіяко розхвалював переваги, що може отримати Туреччина, установивши з «Третім рейхом «дружні, союзницькі відносини»¹⁴. Після тривалих наполегливих зусиль у переговорах із турецькими державними діячами Папену все ж вдалося переконати останніх піти на укладення терміном у 10 років договору про «дружбу і ненапад» з Німеччиною від 18 червня 1941 р. Не останню роль у цьому відіграло особисте послання Гітлера президенту Туреччини Іненю¹⁵. Розповідаючи про Папена турецький письменник і дипломат Я.К. Караосманоглу зазначав: «Ця людина досягала своєї мети обхідними шляхами. Після вторгнення німців у Грецію він прийшов до нас з посланням Гітлера, а пішов, досягнувши нашої згоди підписання пакта про ненапад... Цим я зовсім не хочу сказати, що Папен заманив нас у пастку. Нехай історія розсудить цей наш крок»¹⁶.

Отже, троїстий союзний договір, «Про взаємну допомогу» між Великою Британією, Францією і Туреччиною від 19 жовтня 1939 р. (після поразки Франції у травні 1940 р. у відносинах Лондона та Анкари договір зберігав свою силу) і взаємозаперечний турецько-німецький пакт «Про дружбу і ненапад» від 18 червня 1941 р. — досить переконливе підтвердження, що у міжнародних відносинах того часу з'явився новий феномен «турецького нейтралітету» з усіма властивими йому особливостями. Заслуговує на увагу той факт, що Англія, а також США були поінформовані про перебіг турецько-німецьких переговорів¹⁷.

Цілком симптоматично, що у переддень 22 червня 1941 р. (дня нападу Німеччини на Радянський Союз) у політиці Туреччини досить рельєфно визначився крен у бік істотного посилення її зв'язків із державами «осі», хоча у заяві турецького посла в Москві Х. Октая від 25 червня 1941 р., зазначалось, що «через становище, створене війною між Німеччиною і СРСР, уряд Республіки вирішив проголосити нейтралітет Туреччини»¹⁸. Як зазначав через багато років турецький автор З. Єндер (Zehra Önder), укладений Туреччиною 18 червня 1941 р. пакт із Німеччиною «служував, безперечно, інтересам останньої»¹⁹.

Тимчасові успіхи німців на Східному фронті й дипломатичний тиск Берліна, що надалі відчутно посилювався, помітно впливали на подальшу зовнішньополітичну орієнтацію офіційної Анкари. Це насамперед означало, що турецька концепція нейтралітету на практиці припускала все більш одностороннє його тлумачення, а отже й неправомірне його порушення на користь тих же держав «осі». Так, в одному з донесень німецького посольства у Берлін наголошувалось, що турецькі урядові кола все більше починають цікавитися долею тюрків, які знаходяться поза Туреччиною²⁰.

У жовтні 1941 р. на запрошення командування німецького вермахту турецька делегація у складі начальника військової Академії в Анкарі корпусного генерала А.Ф. Ердена і генералів у відставці Е. Еркілета та І. Сабіза побувала в окупованому на той час німцями українському м. Миколаєві, де відвідала його знамениті корабельні. «Це були найбільші й найкращі кораблебудівні підприємства, що я коли-небудь бачив, — зазначав Еркілет, — німці отримали найсприятливіші можливості для будівництва потужних військових та військово-транспортних суден»²¹. Однак прогнози відставного турецького генерала не здійснились. Німецькій окупаційній владі не вдалося відродити Миколаївські заводи і розпочати будівництво там військових кораблів. Цьому завадила самовіддана боротьба патріотів-підпільників²².

Тоді ж турецькими правлячими колами було порушено міжнародну Конвенцію 1936 р. про режим Чорноморських проток.

З огляду на це хотілося б висловити деякі міркування. Цілком справедливо припустити, що певна частина перелічених в офіційних радянських повідомленнях про військові та військово-допоміжні кораблі держав «осі»²³, що могла потрапити в акваторію Чорного моря, зовсім не обов'язково могла пройти через протоки. А чому слід категорично виключати у цьому випадку і таку європейську судноплавну артерію, як Дунай? Або цілком ігнорувати зовсім іншу альтернативу доставкам малогабаритних плавзасобів не водним шляхом, а суходолом?

І, нарешті, таке. Зовнішня політика Турецької Республіки — незалежної й суверенної держави — викликала вкрай негативну реакцію з боку тодішнього керівника СРСР Й.В. Сталіна. І він з притаманними його репресивними методами, у тому числі у міжнародних відносинах, вирішив суворо покарати свого вчорашнього друга і союзника. Уже згодом, після завершення війни, у радянських засобах інформації розгорнулася з усією силою гучна антитурецька кампанія. Справа дійшла до відвертих територіальних претензій щодо Туреччини, оголошених представниками громадськості тодішніх радянських республік Грузії та Вірменії²⁴.

Що ж до Конвенції 1936 р., підписаної у швейцарському м. Монтре про режим Чорноморських проток, то її, на думку керівництва СРСР, слід було

переглянути і включити до переліку обов'язкових умов цього міжнародного договору такий, явно неприйнятний для офіційної Анкари пункт: «Туреччина і Радянський Союз, як держави найбільш зацікавлені та здібні забезпечити свободу торговельного мореплавства й безпеку... організують спільними засобами оборону проток...»²⁵.

Усе це було визнано на самому високому рівні в СРСР, коли з трибуни сесії Верховної Ради 29 грудня 1955 р. Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов заявив, що за часи К. Ататюрка у нас з Туреччиною були «дуже добрі відносини, але потім вони були затьмарені. Ми не можемо сказати, що це сталося тільки з вини Туреччини, — були допущені і з нашого боку недоречні заяви, які затьмарили ці відносини»²⁶. Та й власне В.М. Молотов, тодішній керівник МЗС СРСР, багато років після війни із жалем згадував: «Я ініціював питання про контроль над протоками з боку нас і Туреччини. Ця постановка питання була не зовсім правильною. Це була несвоєчасна, нездійснена справа»²⁷.

Кажучи про факти порушення Туреччиною міжнародної Конвенції 1936 р. про режим Чорноморських проток, потрібно зауважити: становить безперечний інтерес телеграма міністра закордонних справ Англії А. Ідена (1 грудня 1942 р.) на адресу британського посольства в Москві, в якій зокрема зазначалось: «Ми повністю поділяємо точку зору СРСР щодо відвернення збільшення кількості ворожих кораблів у Чорному морі. Це слугувало законною підставою для недавнього представлення, яке було надіслано Турецькому уряду урядами США та Великої Британії». Водночас Іден повідомляв, що військово-морським силам флоту Його Величності «з його численними зобов'язаннями у Середземному морі важко перехоплювати зазначені ворожі судна при вході у Дарданелльську протоку». На його думку, найзручнішим місцем для такого перехоплення міг би стати північний вихід із Босфору в Чорне море, де радянський військово-морський флот з його підводними човнами міг би зробити проходження кораблів держав «осі» ризикованою справою²⁸.

Воднораз становить інтерес і такий повчальний факт. Погодившись на проходження з Чорного моря через протоки групи радянських суден у складі криголама «А. Мікоян» (побудованого свого часу в Миколаєві) і 8 танкерів (кінець листопада 1941 р.) турецька влада виступила з категоричними умовами: кораблі нізащо не повинні належати до військово-морських сил, їм дозволялося йти через протоки лише абсолютно беззбройними²⁹.

У серпні 1942 р. до м. Куйбишева (нині м. Самара), де тимчасово знаходились установи Наркомату закордонних справ СРСР, а також дипломатичний корпус, прибув новий турецький посол Д. Ачикалин. Це був діяч, якому належало помітне місце в турецькому політичному істеблішменті і який користувався репутацією людини із зв'язками³⁰. У тодішньому

дипломатичному світі точилися досить жваві розмови, що цей своєрідний жест Турецького уряду перетвориться чи не на якісно новий рубіж у взаємовідносинах цієї країни з її північним сусідом³¹.

Однак дійсність виявилась зовсім іншою. Саме влітку й восени 1942 р. турецьке військово командування сконцентрувало поблизу державного кордону із радянським Закавказзям досить потужне угруповання військ. У своїх мемуарах генерал армії С.М. Штеменко зазначав: «Коли стало вочевидь, що німецько-фашистські війська обов'язково будуть пробиватися на Південь уздовж Кавказського узбережжя і через Кавказький гірський хребет, перед нами дуже гостро постало нове неминуче питання: а чи не підтримають їх турецькі прихильники? У середині 1942 р. ніхто не міг ручатися, що Туреччина не виступить на боці Німеччини»³². Папен тоді доповідав у Берлін, що у питанні про дислокацію турецьких військових частин його запевнили: Туреччина повністю буде враховувати нову обстановку³³. Турецький посол в СРСР Д. Ачикалин з огляду на німецький наступ, що розгорнувся на Кавказі, був навіть відкликаний в Анкару для «консультацій»³⁴. На думку британського посла в Москві А.К. Керра, того часу навряд чи можна було чекати з турецького боку будь-яких серйозних намірів на користь справжнього покращення відносин із Росією³⁵. Посол А.К. Керр ще у квітні 1942 р. отримав від А. Ідена телеграму, в якій зазначалось, що офіційна Анкара робить все можливе для запобігання загострення відносин із Німеччиною і сподівається дотримуватися такої позиції впродовж усієї війни³⁶.

Вражаючий резонанс у колах турецької громадськості викликав нищівний розгром німців під Сталінградом. Уже перші повідомлення про початок 19 листопада 1942 р. грандіозного наступу Радянської Армії жваво коментувалися турецькими органами преси різних напрямів. Ось, наприклад, заголовки екстрених випусків деяких центральних газет: «Vatan»: («Батьківщина»): «Росіяни досягли величезного успіху та поставили німецьку армію у вкрай тяжке становище»; «Ikdam» («Прогрес»): «Німецький фронт безнадійно прорваний»; «Cumhuriyet» («Республіка»): «Росіяни перехопили стратегічну ініціативу»; «Yeni Sabah» («Новий ранок»): «Перемога під Сталінградом пробудила надії на довгоочікуване визволення пригноблених народів Європи»³⁷.

Отже, після великої битви на Волзі у зовнішньополітичній орієнтації Турецької Республіки стали з'являтися якісно нові тенденції до активізації у розвитку контактів із державами антигітлерівської коаліції, а відтоді турецький нейтралітет поступово набував зростаючу з ними солідарність. У заявах офіційної Анкари все частіше згадувалось, що у Туреччині є свої союзники в особі Англії, а також США. Показовим є і такий факт. Коли у червні 1943 р. керівництво вермахту надіслало запрошення турецькому

генералу С. Омуртаку відвідати Східний (німецько-радянський) фронт, міністр закордонних справ Туреччини Н. Менеменджіоглу звернувся за порадою до британського посла Х'ю Нетчбелл-Х'югессена. Той негайно відповів, що цього ні в якому разі робити не можна. І тільки після цього турецький міністр дав негативну відповідь відносно поїздки свого співвітчизника-генерала на фронт. Аналогічна історія мала місце з іншими високопосадовцями турецької армії — генералом Тойдеміром і начальником розвідки генштабу полковником Х. Ораєм³⁸.

Щоправда, як і раніше, тривали турецькі поставки «стратегічної» сировини, здебільшого хрому, до Німеччини. Однак робилося це вже не так відверто³⁹. У цьому контексті вельми повчальним виглядав шарж турецького художника Раміза, який зобразив у серії малюнків на політичні теми роль Туреччини у міжнародних відносинах того часу: стоїть турецький солдат, який посміхається, він товариш німецького солдата, союзник — англійського, сусід — радянського та улюбленець дядька Сема⁴⁰.

У світлі посиленої активізації турецько-англійських відносин слід насамперед розглядати зустріч 30–31 січня 1943 р. в Адані (Південна Туреччина) президента Туреччини І. Інєню з прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчиллем. Згідно з офіційною заявою останнього, Англія не висувала під час переговорів будь-яких особливих вимог до Туреччини, окрім єдиної: забезпечити раціональне використання зброї англо-американського виробництва⁴¹, що надходила в цю країну⁴². Насправді в Адані Черчилль з'ясував можливості використання Туреччини на випадок союзницької атаки проти держав «осі» з Півдня, через Балкани, з цього, за його висловом, «м'якого підчерев'я Європи», атаки, що по суті мала підмінити відкриття другого фронту в Європі⁴³. За німецькими дипломатичними документами, що потрапили до рук американців, туркам натякнули на бажаність вступу Туреччини у війну на боці антигітлерівської коаліції. Турецька сторона погодилась на це за умови, якщо фронт (радянсько-німецький) дійде до лінії Дніпра. Однак турки підуть на це не для нанесення удару по державах «осі», а щоб поліпшити свої позиції перед Росією, оскільки Туреччина на випадок посилення останньої, «сама повинна потурбуватися про своє існування в майбутньому»⁴⁴. Оголосивши про свій вступ у війну, зазначалось у названих документах, Туреччина негайно дозволила б проходження через протоки військово-морських сил Великої Британії, надавши тим самим можливість увійти їм у Чорне море з тим, щоб здійснити висадку десанту на болгарському і румунському узбережжі⁴⁵. Обговорювалась також ситуація на випадок, коли на лінії Дніпра встановилась би рівновага сил. У цьому випадку Туреччина залишалася цілком спокійною: вона дотримуватиметься своєї звичної політики нейтралітету⁴⁶. Турецька сторона під час зустрічі пообіцяла, що невдовзі посилить свої

збройні сили на кордонах з Фракією (Південно-східна частина Болгарії й Північно-східна частина Греції) для надання допомоги можливому англо-американському десанту; проте вона це зробить не за рахунок тих військ, що й надалі залишаться у Північно-східній Анатолії, тобто на кордоні з Росією⁴⁷. І, нарешті, не обійшлося без розгляду різноманітних варіантів так званого «посередництва», яке, на думку Лондона й Вашингтона, Туреччина могла здійснити між Заходом і державами «осі»⁴⁸.

У цьому ж плані слід розглядати переговори (липень 1943 р.), що вів турецький міністр закордонних справ із главами урядів Румунії та Угорщини, мета яких була здійснити зондаж щодо укладення можливого миру останніх з Англією та США. І хоча прем'єр-міністр Туреччини виправдовувався потім, що ініціатива йшла не від Туреччини, це, зрештою, не змінювало суті справи⁴⁹.

Безперечний інтерес становить і те, що Черчилль під час переговорів всіляко застерігав турецьке керівництво від «невиправданого ризику», заявляючи при цьому, що «позиція, за якою Туреччина не воює, на цей випадок є можливо найціннішою для британських імперських інтересів»⁵⁰. Отже, політика турецького нейтралітету поступово набувала вже нового змісту: вона ставала дедалі вигіднішою західним державам — Англії й США.

28 листопада — 1 грудня 1943 р. відбулася Тегеранська конференція керівників трьох великих держав антигітлерівської коаліції — СРСР, США й Великої Британії. На ній обговорювалися в основному питання, пов'язані з відкриттям другого фронту. І хоча було, нарешті, прийняте погоджене рішення про його відкриття у Західній Європі 1944 року, британська дипломатія не залишала надій усе ж використати Туреччину у власних інтересах саме на Балканах. «Важливим питанням, — заявив Черчилль вже на першому пленарному засіданні конференції, — є питання про те, щоб переконати Туреччину вступити все ж у війну. Це дало б нам можливість відкрити комунікації через Дарданелли та Босфор...»⁵¹. Англійську делегацію навіть влаштовував і такий варіант: Туреччина лише формально оголосить війну «Третьому рейху», але не буде вести воєнні дії проти нього⁵².

Невдовзі після Тегеранської конференції у Каїрі (Єгипет) 4–6 грудня 1943 р. відбулася зустріч Ф.Д. Рузвельта та У. Черчилля з турецьким президентом І. Іненю. Каїрські переговори стали, можна сказати, ще однією спробою «умовити» Туреччину вступити у війну проти держав «осі»⁵³. В опублікованому 7 грудня 1943 р. спільному комюніке зазначалось, що участь глави Турецької держави у переговорах «є свідченням сили союзу, що об'єднує Англію й Туреччину, а також щирої дружби, що існує між народами Туреччини і США». У комюніке у досить загальних фразах підкреслювалось, що переговори були «плідними і корисними»⁵⁴.

Однак фактично жодних конкретних зобов'язань щодо участі Туреччини у війні проти держав «осі» прийнято не було. Це пояснювалось якоюсь мірою і невідповідністю турецьких збройних сил до ведення великомасштабних воєнних операцій як на суші, так і на морі. В Анкарі також ще дуже побоювалися негативної реакції офіційного Берліна. Навіть після Каїрської конференції Туреччина продовжувала постачати стратегічну сировину (хром) державам «осі»⁵⁵. Через це президент США у посланні до Турецького президента (березень 1944 р.) звертав увагу останнього на те, що «триваюча відправка великої кількості хромової руди до Німеччини тепер стала питанням, яким Об'єднані Нації серйозно стурбовані. Вам краще вирішити, яким способом німці можуть бути позбавлені подальшого доступу до турецької хромової руди...»⁵⁶

Проте слід зауважити, що подібні демарші не дуже допомагали. Адже продовжував зберігати свою силу спеціальний план командування вермахту «Гертруда» (вторгнення у Туреччину у разі порушення останньою нейтралітету). Таємна директива цього плану передбачала, що «у разі, якщо Туреччина залишиться не на нашому боці, удар на Південь через Анатолію буде здійснено проти її волі»⁵⁷.

Цілком зрозуміло, що тільки корінний перелом під час Другої світової війни, зумовлений насамперед розгромом військ «Третього рейху» у битві на Волзі (1943 р.), спільні перемоги на фронтах збройних сил антигітлерівської коаліції 1944 року набагато прискорили еволюцію у поглядах турецьких правлячих кіл і все більш сприяли виникненню нових тенденцій в їх зовнішньополітичних акціях. У тій конкретній обстановці офіційна Анкара змушена була вжити низку адекватних заходів. Так, у січні 1944 р. був звільнений у відставку маршал Ф. Чакмак, начальник генштабу турецької армії. Офіційні причини — похилий вік, а насправді — надто відверті симпатії до німців⁵⁸. 21 квітня 1944 р. нарешті прийнято рішення про припинення поставок хрому в Німеччину, яке Черчилль охарактеризував як «багатозначущий жест і велику послугу, даровану турецьким урядом»⁵⁹. У травні 1944 р. турецька влада заарештувала і притягнула до судової відповідальності ватажків пантюркістів. Однак, симптоматично, що із 24 звинувачених цих функціонерів лише 5 отримали різні терміни ув'язнення, решту взагалі виправдали⁶⁰. 15 червня 1944 р. в турецьких засобах інформації з'явилось повідомлення про несхвалення кабінетом міністрів Туреччини політики, що проводилась упродовж останнього часу міністром закордонних справ Н. Менеменджіоглу і той змушений був піти у відставку⁶¹.

2 серпня 1944 р. Турецький кабінет міністрів виступив із заявою про розрив дипломатичних та економічних відносин цієї країни із нацистською Німеччиною. Щоправда, як визнав прем'єр-міністр Ш. Сараджоглу, це ще не означало оголошення війни останній⁶².

Друга світова війна вже наближалася до свого остаточного завершення (2 вересня 1945 р. підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії, причому від СРСР його підписав генерал-лейтенант К.М. Дерев'яно), коли Туреччина, нарешті, прийняла рішення про оголошення 23 лютого 1945 р. війни Німеччині та Японії⁶³.

Становить неабиякий інтерес той факт, що оголошенню війни останній передувала резолюція законодавчого органу цієї країни — Великих Національних Зборів Туреччини (ВНЗТ) від 3 січня 1945 р. про розрив турецько-японських дипломатичних та економічних відносин. Оскільки це було зроблено здебільшого на вимогу США і Великої Британії, то зовнішньополітичні відомства цих держав були у захваті, з якою «рішучістю» офіційна Анкара звільнялася від японських дипломатів (вони негайно були інтерновані)⁶⁴.

Повідомляючи про факт офіційного оголошення війни Німеччині та Японії, турецький міністр закордонних справ Х. Сака у своєму виступі у ВНЗТ підкреслив, що оскільки це відбулося до 1 березня 1945 р. (цю дату йому назвав англійський посол в Анкарі), то Туреччина має цілковите право розраховувати на свою участь в Установчій конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (відкриття планувалося на 25 квітня 1945 р.)⁶⁵.

У деяких дипломатичних колах західних держав висловлювалася думка, що у разі своєчасного вступу Туреччини у війну світ би став свідком практичної участі її збройних сил, наприклад, у повному визволенні Італії від гітлерівців⁶⁶.

Слід зазначити, що зовнішня політика Туреччини у роки Другої світової війни зазнавала критики насамперед з боку її співвітчизників. Незважаючи на прийнятий 1940 року закон про запровадження у центральних вілайєтах країни стану облоги, представники опозиції не переставали виступати проти політики пособництва державам «осі»⁶⁷.

Що ж до турецької історіографії, то окрім офіційної точки зору, що «правильна політика президента Ісмета Іненю зустрічала чи не повсюдне схвалення у Туреччині, хоча країна і відчувала економічні та політичні труднощі у той період»⁶⁸, була поширена й думка авторів колективної монографії «Туреччина та Об'єднані Нації» А.Ш. Есмера, С. Більге, Ф. Армаоглу та ін. Вони вважали, що Туреччина впродовж усієї війни «симпатизувала ідеям і принципам Об'єднаних Націй, а тому вона є одним із творців ООН»⁶⁹. Доктор політології, професор С. Кілі (Босфорський університет Стамбула) вважає, що діяльність Турецької Республіки на міжнародній арені у 1939–1945 рр. (різноманітні переговори, укладені пакти, договори, угоди, конвенції) була спрямована винятково на те, щоб усіма силами й засобами чинити опір вступу країни у війну⁷⁰. Історики М. Гьон-

любол та Т. Атайов убачають головну причину проведення Туреччиною під час усієї війни політики нейтралітету в «нездатності західних держав постачати їй необхідну кількість зброї»⁷¹. Причому Т. Атайов зауважує, що чим сильніше робився тиск на Туреччину, щоб примусити її взяти участь у війні, тим більше ця країна чинила опір таким діям⁷². І, нарешті, заслуговує на безперечну увагу точка зору, можна сказати, найсучаснішого турецького політолога, автора такої праці, як «Турецька зовнішня політика: архітектура та аналіз». Він зазначає, що упродовж Другої світової війни «головною метою Туреччини було уникнути війни і не піддавати загрози крихкий баланс її взаємовідносин з усіма країнами»⁷³.

Отже, якщо дотримуватися такого філософського принципу, що «найважливіший результат — це кінцевий результат», то Туреччина в особі свого керівництва впродовж усієї війни, вміло маневрувала у вирі зовнішньополітичних хитросплетінь, майстерно використовувала при цьому винайдений нею ж такий феномен, як «турецький нейтралітет», проклала шлях до своєї доленосної мети — всіляко уникати безпосередньої участі у бойових операціях і цілком логічно зберегти власний людський потенціал й необхідну інфраструктуру⁷⁴. І це їй вдалося! З огляду на такий висновок досить цікаво сприймається, наприклад, думка, висловлена у розпалі війни (12 липня 1942 р.) швейцарською газетою «Journal de Geneve». «Кажуть, що нейтралітет Туреччини — це диво. Збереження нейтралітету є передусім заслугою вмілих і далекоглядних людей, які бажають врятувати національну незалежність Туреччини...»⁷⁵.

Різноманітні матеріали (джерела і література), якими час від часу поповнюються національні й міжнародні архівні й бібліотечні центри, з нашого погляду, можуть дати ще чимало непередбаченого у дослідженні зовнішньополітичного курсу Туреччини зазначеного періоду. Утім сумна річниця вселенської трагедії, безсумнівно, стане своєрідним повчальним стимулом у нових наукових пошуках і результатах.

---

¹ История второй мировой войны 1939–1945. — Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны. — М., 1982. — С. 5, 150.

² Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 667.

³ Tevetogly Fethi. Cumhuriyet Devri Milli Egitim Bakanlari // Hayat. Tarih Mecmuasi. — 1973. — № 9–10. — S. 107–109. Теветоглу Фетхі. Підготовка республіканських національно-революційних кадрів — міністрів.

⁴ Tarih. — 1973. — № 9–10. — S. 141.

⁵ *Esmer Ahmet Şukrü. Siyasi tarih (1919–1939)*. — Ankara, 1953. — S. 222–232, 234. (Есмер Ахмет Шюкрю. Дипломатична історія). *Okcün A. Gündüz. A Guide to Turkish Treaties (1920–1964)*. — Ankara, 1966. — P. 15–16.

⁶ Treaty of Mutual assistance between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic. — Ankara. October, 19. — 1939.

⁷ *Ataöv Türkkaya*. The Policy of the Great Powers towards Turkey on the Eve of the Second World War. // *Les Grandes Puissance et les Balkans a la Veille et an Debut de la Deuxieme Guerre Mondiale 1937–1941*. — Sofia, 1973. — P. 321–328. Показово, що згодом, після укладення договору в Берліні й Римі, висловили великий сумнів у тому, що Туреччина негайно виступить на боці англо-французького блоку в разі поширення воєнних дій на зону Середземномор'я. (The National Archives of the United States of America (The National Archives...) A Microfilm Publication. T. 120, 1302. — P. 480556). Насправді так і сталося.

⁸ Turkey and the United Nations — New York, 1961. — P. 49–50.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. Türkiye dış politikasında 50 yıl. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945). (T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945) (Міністерство закордонних справ Турецької Республіки. Головне управління політичного планування та досліджень. Турецька зовнішня політика за 50 років (1923–1973). Друга світова війна (1939–1945)). — Ankara, 1973. — S. 1, 46.

¹⁰ *Creveld Martin L.* Hitler's Strategy 1940–1941. The Balkan Clue. — London, 1973. — Pp. 75–77.

¹¹ *Мойшиш Л.* Операция «Цицерон». Базна Э. Я был Цицероном. — М., 1965. — С. 6.

¹² *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — М., 1948. — С. 199.

¹³ *Пиотровский С.* Свет и тени Турции. — М., 1981. — С. 45.

¹⁴ T.C.D.B. İkinci Dünya Savaşı yılları (1939–1945). — S. 120; The National Archives... A. Microfilm Publication. T. — 120, 1302. — P. 480573.

¹⁵ *Armaoğlu F.* İkinci Dünya Harbinin önemli Olayları ve Pactları — Ankara, 1958. — S. 215. (Армаоглу Ф. Важливі події та договори другої світової війни); *Krecker Lothar.* Deutschland und die Türkei in Zweiten Weltkrieg. — Frankfurt am Main, 1964. — S. 56–57.

¹⁶ *Караосманоглу Якуб Кадри.* Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. — М., 1966. — С. 136.

¹⁷ Foreign Relations of the United States (далі — FRUS) Diplomatic Papers 1941. — Vol. III The British Commonwealth, Near East and Africa. — Washington, 1959. — P. 853, 866–868.

¹⁸ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. — М., 1946. — Т. 1. — С. 129.

¹⁹ *Önder Zehra.* Die Türkische Aussenpolitik in Zweiten Weltkrieg. — München, 1977. — С. 124.

²⁰ Документы министерства иностранных дел Германии. — Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943 гг.). — М., 1946. — С. 34–35.

²¹ Російський державний архів сучасної політичної історії (РДАСПІ). — Ф. 4459. — Оп. 28/2. — Спр. 559. — Арк. 89–90, 91, 217.

²² *Нем'ятий В.* Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) — Одеса, 1973; *Видуцкий Л.М.* Герои Николаевского подполья (О Герое Советского Союза В.А. Лягине) // «Судостроение». — 1975. — № 5. — С. 32–35.

²³ Див. Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. — 1946. — М., 1952. — С. 168–169.

²⁴ Див., наприклад. *Джананиша С., Бердзенишвили Н.* Письмо в редакцию газеты «Коммунисти». О наших законных требованиях к Турции. (Передруковано в газеті «Известия». — 1946. — 20 декабря); *Дживелегов А.К.* Армения и Турция. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 20 февраля 1946 г. в Лекционном зале в Москве. — М. — 16 с.

²⁵ Нога Советского правительства Турецкому правительству о пересмотре Конвенции 1936 г. в Монтре о режиме Черноморских проливов // *Известия (Москва)*. — 1946. — 24 августа.

²⁶ Радянська Україна. — 1955. — 30 грудня.

²⁷ Див. *Чув Феликс*. Молотов. Полудержавный властелин. — М., 1999. — С. 147.

²⁸ Public Record Office. Foreign Office, Great Britain. (далі: P.R.O. F.O., G.B.) 181/969/22 File № 10/1942, Turkey — Soviet Union Political.

²⁹ *Цимбал Є.І.* Танкери йдуть на прорив // *Укр. іст. журн.* — 1973. — № 2. — С. 108; *Давидич С., Омельчук І.* Криголам приймає бій // *Наука і суспільство*. — 1982. — № 8. — С. 51.

³⁰ Дружина Д. Ачикалина була рідною сестрою Латіфе-ханім, одруженої свого часу з М.К. Ататюрком.

³¹ PRO. FO, G.B. 181/965/14. File № 44/1942 Turkey — Soviet Union. Political. Part III, Doc. 44/173/42.

³² *Штеменко С.М.* Генеральный штаб в годы войны. — М., 1981. — Книга первая. — С. 51–52.

³³ Документы министерства иностранных дел Германии. — Вып. II. Германская политика в Турции (1941–1943). — С. 73.

³⁴ PRO. FO, G.B. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey — Soviet Union. Political.

³⁵ Ibid. 181/965/14. File № 44/1942. Turkey — Soviet Union. Political. Part III. Doc. 44/158/42.

³⁶ PRO. FO, G.B. 181/969/22. File № 10/1942. Turkey — Soviet Union. Political.

³⁷ РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 27/1. — Спр. 1076. — Арк. 179, 181; Оп. 34/5. — Спр. 917. — Арк. 2–3.

³⁸ PRO. FO, G.B. 181/975/6. File № 41/1943/ Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/17/43. Doc. 41/21/43.

³⁹ *Gürsel Halük F.* Tarih Boyunca Turk-Rus İlişkileri (Історія турецько-російських відносин). — Istanbul, 1968. — S. 217.

⁴⁰ *Bisbee Eleanor.* The New Turks. The Pioneers of the Republic. 1920–1950. — Philadelphia, 1951. — P. 196–197.

⁴¹ Ще 4 грудня 1941 р. президентом США Ф.Д. Рузвельтом був поширений на Туреччину, країну, оборона якої «життєво важлива для Сполучених Штатів», закон про «lend-lease» («в аренду або у позичку») (*Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — С. 265).

⁴² Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. — ноябрь 1945 г.) — М., 1958. — С. 88–89.

⁴³ *Трухановский В.Г.* Уинстон Черчилль. Политическая биография. — М., 1968. — С. 366.

⁴⁴ The National Archives of the United States of America. Committee for the Study of War Documents. — Microcopy No T — 454. Roll 88. — P. 953.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. — P. 954.

⁴⁷ Ibid. — P. 956.

⁴⁸ Ibid. — P. 955.

⁴⁹ PRO. FO. G.B. 181/975/6. File № 41/1943/. Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/24/43; Doc. 41/27/43; Doc. 41/32/43.

⁵⁰ Ibid. — Doc. 41/50/43.

⁵¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. — М., 1978. — Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.) — С. 98.

⁵² PRO. FO, G.B. /975/6. File № 41/1943/ G. Turkey — Russia. 1943. Doc. 41/50/43.

⁵³ Foreign Relations of the United States. (FRUS) Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Tehran 1943. — Washington, 1961. — P. 831-833; *Türkkaya Ataöv*. İkinci Dünya Savaşı. (Друга світова війна). — Ankara, 1985. — S. 122.

⁵⁴ «Британский союзник» (London). — 1943. — № 51. — С. 1.

⁵⁵ Documents on German Foreign Policy (DGFR) 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry — Series D. (1937–1945). — vol. IX. — Washington, 1949. — P. 513; *Robinson Richard*. *The First Turkish Republic*. A Case Study in National Development. Cambridge Mass, 1963. — P. 304; *Ганусец А.И.* Турецкий вопрос на Тегеранской конференции // Проблемы истории Турции. (Сборник статей) — М., 1978 — С. 154–160.

⁵⁶ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Т. II. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Труменом (август 1941 г. — декабрь 1945 г.) — М., 1958. — С. 138.

⁵⁷ *Glasneck I.* Türkei und Afghanistan — Brennpunkte der Orientpolitik in Zweiten Weltkrieg — Berlin, 1968. — S. 59, 89.

⁵⁸ *Robinson Richard*. Ibid. — P. 306.

⁵⁹ Британский союзник. — 1944. — № 23. — С. 9.

⁶⁰ РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 12. — Спр. 258. — Арк. 124.

⁶¹ *Ataöv Türkkaya*. Turkish Foreign Policy 1939–1945. — Ankara, 1965. — P. 122.

⁶² РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 12. — Спр. 258. — Арк. 54.

⁶³ PRO. FO, G.B. 181/997/9. Turkey 1945. Doc. 96/2/45; Doc. 96/3/45.

⁶⁴ Ibid. Doc. 96/4/45; Doc. 96/9/45.

⁶⁵ Ibid. 181/975/6. File № 41/1943/ G. Turkey–Russia, 1943. Doc. 41/50/43. Turkey and the United Nations.

⁶⁶ PRO. FO, G.B. /997/9. Turkey, 1945. Doc. 96/20/45.

⁶⁷ Бакинский рабочий. — 1941. — 2 августа.

⁶⁸ İkinci Dünya Savaşında Türkiye // «Науат». Tarih Mecmuası. — 1973. — № 9–10. — S. 131 (Туреччина у період Другої світової війни // «Життя». Історичний журнал).

⁶⁹ Turkey and the United Nations. Prepared under the auspices of the Institute of International relations of the faculty of political Sciences of the University of Ankara for the Carnegie Endowment for International peace — New York, 1961. — P. 70.

⁷⁰ *Kili Suna*. Türk Devrimi Tarihi. (Історія Турецької революції) — Istanbul, 1982. — S. 190–191.

⁷¹ *Gonlülol Mehmet, Ataöv Turkkaya*. Turkey and the United Nations. A legal and political appraisal. — Ankara, 1960. — P. 13.

⁷² *Ataöv Türkkaya*. Turkish Foreign Policy 1939–1945. — P. 134.

⁷³ *Aydin Mustafa*. Turkish Foreign Policy. Framework and Analysis, — Ankara, 2004. — P. 27.

⁷⁴ Див. Турецкая Республика. Справочник. — М., 2000. — С. 66.

⁷⁵ РДАСП. — Ф. 4459. — Оп. 28/2. — Спр. 549. — Арк. 22–23.

Турция в лице своего государственного руководства, которая в течение Второй мировой войны умело маневрировала во многих дипломатических хитросплетениях, использовав при этом изобретенный ею же феномен «турецкого нейтралитета», смогла избежать непосредственного участия в боевых операциях, а следовательно, сберечь собственный человеческий потенциал и необходимую инфраструктуру и обеспечить членство в ООН.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Вторая мировая война, внешне-неполитический курс-нейтралитет.

Thus, Turkey in the name of its government during the World War II expertly maneuvered within many diplomatic intricacies using for this purpose the invented phenomenon of the «Turkish neutrality». The latter enabled Turkey to elude participation in the battle actions and correspondingly preserved its human potential and vital physical infrastructure.

Key words: the Turkish Republic, the World War II, the Foreign policy course is the neutrality.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ США ЩОДО СРСР У РОКИ ДРУГОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ Д. ЕЙЗЕНХАУЕРА (1957–1961 рр.)

У статті аналізується зміна зовнішньополітичної стратегії республіканської адміністрації Д. Ейзенхауера. Розглядаються концептуальні засади, спрямовані на послаблення біполярної конфронтації й становлення розрядки міжнародної напруженості.

Ключові слова: Д. Ейзенхауер, зовнішня політика, обмежена ядерна війна, розрядка, США, СРСР.

Із перших повоєнних років Сполучені Штати обрали основним постулатом зовнішньополітичного курсу стратегію поширення демократії як засобу боротьби проти впливу «комуністичної ідеології». Офіційна політика Вашингтона щодо Москви поступово набула наступального характеру. Уже на початку 1950-х років до її здійснення залучалися зовнішньополітичні доктрини, засновані на потужному військово-промисловому комплексі — «масована відплата», «відкидання комунізму» і «балансування на межі війни». У публічних дискусіях із СРСР політичне керівництво США також дозволяло собі агресивну риторику. Однак уже у другій половині 1950-х років домінуючими стали геополітичні міркування стосовно підтримки і зміцнення ролі США як світового лідера.

Однак в умовах послаблення міжнародної напруженості республіканський уряд США, очолюваний Д. Ейзенхауером, приступив до перегляду концептуальних основ американської зовнішньої політики, у тому числі у відносинах із Радянським Союзом. Було скориговано основоположні військово-політичні концепції, що позначили важливі позитивні зрушення у двосторонніх стосунках. Подальша їх модифікація сприяла не лише зниженню гостроти біполярної конфронтації, а й оздоровленню загальносвітового політичного клімату і виникненню у міжнародних відносинах такого явища, як детант. Тому вивчення концептуальних засад політики адміністрації Д. Ейзенхауера щодо СРСР у період 1957–1961 рр. як важливих передумов становлення розрядки міжнародної напруженості представляється важливим і актуальним.

Дослідники історії відносин США і СРСР розглядали концептуальні основи політики Другої адміністрації Д. Ейзенхауера щодо останнього побіжно. Зокрема оглядово займалися цією проблемою дослідники полі-

тичної діяльності Д. Ейзенхауера, наприклад, С. Амброуз¹, П. Брендон², П. Бойл³, Р. Immerman, Р. Боуі⁴, Р. Лі⁵, Д. Майєрс⁶, Р. Мелансон, М. Холланд⁷, Ч. Дж. Пач, Е. Ричардсон⁸, Р. Іванов⁹. Основною метою їхніх праць є висвітлення політичних подій і персоналії Д. Ейзенхауера. Більше конкретних фактів та оцінок стосовно концептуальних основ зовнішньополітичної стратегії республіканської адміністрації США подавалися у працях дослідників, які з'ясовували формування основних настанов зовнішньої політики Д. Ейзенхауера. Насамперед заслуговують бути згаданими розвідки таких дослідників, як М. Бозе¹⁰, Дж. Геддіс¹¹, С. Докрілл¹², М. Лінд¹³, Д. Колеман, Д. Сіракуза¹⁴, К. Крейг¹⁵, М. Крепон¹⁶, П. Роман¹⁷, Т. Шеллінг¹⁸, А. Кокошін, В. Ларіонов¹⁹, Ю. Мельніков²⁰, А. Орлов²¹, Л. Семейко²², Г. Трофіменко²³, А. Уткін²⁴. Однак через те, що більшість цих праць написана у 1980–1990-х роках, вони не могли врахувати чимало введених у науковий обіг за останнє десятиліття нових джерел. З огляду на це, ми вважаємо за доцільне звернутися до розгляду та аналізу основних настанов політики Другої адміністрації Д. Ейзенхауера щодо СРСР.

Президентство Д. Ейзенхауера припало на період з 1953 р. до 1961 р., упродовж двох дозволених конституцією США президентських термінів. Його вступ на посаду спричинив перегляд зовнішньополітичних пріоритетів. Однак поворот в американо-радянських відносинах став помітним не одразу. Зовнішня політика США у період першого президентства Д. Ейзенхауера (1953–1957) зберігала спадкоємність труменсько-ачесоновської доктрини «стримування комунізму» як основу загальної зовнішньополітичної лінії. Суть доктрини, прийнятої ще 1947 року, полягала у проголошенні «комуністичної агресії» й необхідності західних держав «оборонятися» і «стримувати» її просування «у будь-якому пункті, де росіяни виявлять тенденцію до замаху на інтереси миролюбного і стійкого світу»²⁵. Доктрина «стримування» стала фундаментальною основою зовнішньополітичної стратегії США з перших повоєнних років.

Республіканська адміністрація також виходила із жорстких антикомуністичних поглядів, що вже 1953 року сформували політику «балансування на межі війни» у відносинах із СРСР²⁶. У рамках стратегії «стримування» 1954 року у Вашингтоні було прийнято нову, більш наступальну, оборонну доктрину, запропоновану керівником зовнішньополітичного відомства США Дж.Ф. Даллесом. Концепція доктрини, відомої як «масована відплата», ґрунтувалася не стільки на новому стратегічному підході, скільки на можливостях тактичного ядерного потенціалу, що з'явився у США для протидії зростаючій стратегічній ініціативі СРСР. Її головна мета передбачала максимальне нарощування ядерної сили і ведення проти СРСР та інших соціалістичних країн виключно загальної ядерної війни. Як зазначав відомий американський політолог Г. Кіссінджер: «Наша стратегічна докт-

рина майже не визнавала жодних проміжних обставин між тотальною війною і тотальним миром. Вона розглядала загальну війну як єдине прийнятне рішення проблеми»²⁷. Положення доктрини зводилися до значного збільшення стратегічної авіації з ядерною зброєю на борту і готовністю Вашингтона у разі нападу на територію США «негайно застосувати всю міць ядерного потенціалу» як відплати за посягання на свою безпеку²⁸. Основним засобом розв'язання війни вважався превентивний ядерний удар. Остаточний розгром противника покладався на всі наявні сили і засоби, передусім на війська європейських держав НАТО.

«Масована відплата» як офіційна стратегія США набрала чинності у січні 1954 р., а вже у грудні того ж року була оголошена офіційною стратегією НАТО під назвою «щита і меча». Вирішальна роль разючого «меча» відводилася американській бомбардувальній авіації, роль «щита» передбачалося виконувати європейським державам НАТО як доповнення до збройних сил США на Європейському театрі бойових дій²⁹.

Отже, незважаючи на фактор спадкоємності у зовнішній політиці, вже у перші роки правління республіканської адміністрації Д. Ейзенхауера виявилася нова зовнішньополітична платформа. Доктрина «масованої відплати» стала адаптацією стратегії «стримування» до нових реалій і стала відображенням більш рішучого курсу Вашингтона на протидію «світовому комунізму» на міжнародній арені.

Одночасно з продовженням біполярного протистояння вже у середині 1950-х років позначилася тенденція до послаблення міжнародної напруженості і пошуку нових підходів у взаємовідносинах двох наддержав та їх воєнно-політичних блоків. Визначальним для Вашингтона у перегляді своєї політики щодо СРСР та його союзників став комплекс факторів, що спричинили суттєві зміни у внутрішньополітичному, міжнародному і воєнному становищі США.

Так, одним із ключових стимулів стало погіршення економічної ситуації у США. Функціонування ВПК, пов'язане зі швидким нарощуванням воєнних арсеналів і реалізацією воєнних програм, вже у середині 1950-х років призвело до серйозної економічної рецесії, що спричинила прискорення темпів інфляції, зниження кредитних спроможностей громадян і стрімке зростання безробіття. Погіршення стану економіки та її цілковита залежність від зовнішньополітичної активності США зумовлювало перегляд дипломатії Вашингтона.

Іншим важливим мотивом став згубний і деморалізуючий вплив, який чинила на внутрішньополітичну обстановку в США «політика маккартизму». Так, було ініційовано небувалу в історії США хвилю політичних переслідувань для викорінення «комуністичного проникнення» у різні аспекти американського життя. Наслідком проведення цієї політики стала

кардинальна зміна всієї внутрішньополітичної атмосфери у США. Відчуття паніки і страху перед «червоною загрозою» охоплювало американське суспільство ще довгі роки³⁰.

Слід також зазначити, що у середині 1950-х років на хвилі загального піднесення патріотичних настроїв у США, почав розгортатися широкий пацифістський рух, головними гаслами якого стали заклики припинити нарощування ядерних арсеналів і перейти до дипломатичних методів розв'язання воєнних конфліктів³¹. Загальнонародне хвилювання, що поступово охоплювало країну, погіршувало і моральний клімат у суспільстві, і ставало серйозним аргументом на користь перегляду як внутрішньої політики, так і зовнішньополітичної стратегії США, особливо у відносинах із головним суперником на міжнародній арені — СРСР.

Окрім сукупності основних внутрішньополітичних причин існував також комплекс зовнішньополітичних факторів.

Суттєвим із них стали відцентрові тенденції, що накреслились у Західному блоці з середині 1950-х років. Значні успіхи, досягнуті в економічному розвитку регіону, обумовлювали рішучість багатьох держав Західної Європи вийти з-під тотальної опіки Вашингтона і провадити більш незалежну політику. Переорієнтація на власні європейські інтереси для подальшого укріплення економічних і політичних позицій сприяла зацікавленості західноєвропейських держав у співпраці з СРСР та іншими країнами Організації Варшавського Договору (ОВД). Активізація дипломатичних, економічних і культурних відносин сприяла розмиванню конфронтаційності між Сходом і Заходом і виникненню розрядки міжнародної напруженості в Європі³². Отже, суттєва зміна політичних орієнтирів у союзників США, послаблення власних позицій у західноєвропейському регіоні стали додатковим чинником у подальшій переоцінці США свого ставлення до СРСР.

Іншим фактором став триваючий процес деколонізації, що охопив країни Південно-Східної Азії, Середнього і Близького Сходу, Африки і Латинської Америки³³. Розпад колоніальної системи супроводжувався розділенням країн, що звільнилися, на групи, які дотримувалися «соціалістичної» або «капіталістичної» орієнтації. Однак альтернативою цьому афілюванню стала поява незалежних країн, що ініціювали імпульс руху неприєднання до блоків великих держав. Їх діяльність посилювала настрої на користь послаблення міжнародної напруженості та започаткувала розмивання чітких контурів біполярного світу³⁴. Саме усвідомлення необхідності збереження безпеки у будь-якому регіоні ставало додатковим стимулом щодо перегляду Вашингтоном власної зовнішньої політики і пошуків позицій зближення із СРСР.

Однією з ключових проблем, з якою зіткнулися США у середині 1950-х років, стали зрушення у міжнародній воєнно-стратегічній ситуації.

Створення та успішне випробування Радянським Союзом міжконтинентальних балістичних ракет як засобу доставки ядерних зарядів безповоротно ліквідувало недосяжність заокеанської території США. Публічним виявом ракетних можливостей СРСР став запуск у жовтні 1957 р. першого радянського супутника. У Вашингтоні чітко розуміли, що у разі ядерної війни СРСР отримав можливість завдати у відповідь контрціннісний удар по американських містах. Зростає усвідомлення того, що «єдино можливий шлях виграти ядерну війну — це попередити її»³⁵ вимагало від офіційного Вашингтона відходу від прямої конфронтації зі Сходом і прийняття більш гнучкої воєнно-політичної стратегії. Розв'язати це завдання належало Другій адміністрації Д. Ейзенхауера (1957–1961 рр.).

У рамках сформованої радикально нової воєнно-стратегічної ситуації у політико-академічних колах Вашингтона розгорнулася широка дискусія щодо модифікації доктрини «стримування» і коригування основоположних воєнно-політичних концепцій. Американське стратегічне планування приступило до розробки альтернативи «масованої відплати» і «балансування на межі війни», що допускали практику силових демонстрацій і використання у регіональних конфліктах «полегшених» видів ядерної зброї. Розглядалася можливість обмеження масштабів ядерної війни, у тому числі обмеження географічними рамками шляхом виведення території США з-під ядерних ударів. Переглядалася також роль ядерної зброї. Варіант її необмеженого (масованого) застосування, зважаючи на зростання небезпеки для самих США, розцінювався вже як «крайній випадок».

Ураховуючи навіть згубність для США радянського ядерного удару у відповідь, адміністрація Ейзенхауера-Даллеса стала схилитися до переорієнтації зі сценарію «масованої ядерної війни» на «обмежену ядерну війну» у регіональних конфліктах.

Про еволюцію офіційних поглядів Вашингтона можна судити з огляду на низку заяв, зроблених у період 1957–1958 рр. Так, у статті «Виклик і відповідь зовнішньої політики США», опублікованої у жовтневому номері журналу «Foreign Affairs» 1957 року, держсекретар США Дж.Ф. Даллес визнав зміни, що сталися у світі й вимагали перегляду старих «абсолютів» американської зовнішньої політики. За його переконанням, доктрина «масованої відплати» відходила в минуле. Відтепер США не могли більше покладатися у захисті своїх інтересів тільки на здатність «до знищення величезних сегментів людської раси [...] така концепція була прийнятна лише як остання альтернатива». Натомість Даллес пропонував більше розраховувати на концепцію «обмеженої атомної війни». «Нещодавні випробування, — писав він у статті, — вказують на можливість володіння такою ядерною зброєю, руйнівні дії та радіаційні ефекти якої можуть бути обмежені, в основному, обумовленими цілями. Отже, у майбутньому може

стати можливим менше покладатися на залякування колосальною силою відплати. Ймовірно, можливим стане захист країни за допомогою ядерної зброї, настільки мобільної і так розташованої, щоб перетворити воєнне вторгнення звичайних збройних сил на ризиковану спробу»³⁶.

Подібні міркування Дж.Ф. Даллеса полягали у намаганні виправдати в певних умовах колишню ідею «атомної відплати», а головне, обґрунтувати продовження випробувань ядерної зброї Сполученими Штатами для створення її більш досконалих видів і посилення нарощування збройних сил американських союзників. Водночас вони представляли собою очевидний відхід від «абсолюту масованої відплати» і служили поштовхом до перегляду офіційної воєнно-політичної доктрини США. Дж. Ф. Даллес усвідомлював, що ідея боротьби проти СРСР шляхом загрози «масованої відплати» не лише не виправдалась, а й перетворилася на небезпеку для самих США через «взаємне залякування». У такий період Сполученими Штатами належало, за його переконанням, все більше остерігатися розв'язання загальної ядерної війни. Єдино можливою зброєю США для захисту нації за цих умов виступала локальна війна.

Президент Д. Ейзенхауер виступав за збереження атомної монополії США у капіталістичному світі, але визнав можливість ведення «місцевих воєн» без застосування ядерної зброї. «Наша оборонна сила має бути спрямована на запобігання локальних агресій, що могли б призвести до глобальної війни або до поглинання по частинах вільного світу комуністичним імперіалізмом. Настійно необхідно, щоб вільний світ підтримував потужні звичайні збройні сили [...]. Америка одна не може утримувати такі сили у необхідних масштабах. Вони мають бути створені самими країнами, що перебувають під загрозою», — заявив він конгресу 1958 року³⁷.

Стратегічну доктрину «масованої відплати» піддавали критиці й у воєнних колах Білого дому. Так, навесні 1958 р. глава американської армії генерал М. Тейлор виступив із заявою про те, що «колишні формулювання основної воєнної політики не відповідали вимогам взаємного стримування і заохочували надмірний акцент на ядерну зброю, особливо на зброю великої потужності, на шкоду здатності всіх видів збройних сил вести війну звичайними засобами»³⁸. Негнучкість американської військової сили надавала мізерну підтримку політичній стратегії США, підкреслював генерал: «Наші союзники законно сумніваються у тому, що ми підемо на самогубний ризик необмеженого ядерного удару у відповідь задля протидії обмеженим воєнним загрозам». Тому США повинні володіти «широким вибором засобів для відповідних дій при визначенні нашої лінії поведінки у майбутньому»³⁹. Тейлор не лише пропонував сконцентрувати надалі військові зусилля США на розвиток звичайних збройних сил і озброєнь, а й також

доповнити вже існуючу можливість «масованої відплати» здатністю до ведення різного типу «обмежених воєн».

Концепцію «обмеженої ядерної війни» як варіант нової воєнної доктрини США запропоновано 1957 року групою американських цивільних стратегів. Ініціатива в її розробці належала професору Гарвардського університету Г. Кіссінджеру, який виклав свої міркування у книзі «Ядерна зброя та зовнішня політика».

У цьому дослідженні Кіссінджер обґрунтував необхідність розробити «альтернативи воєнної доктрини, що меншою мірою мають характер катаклізму, аніж термоядерна бійня»⁴⁰. В умовах ядерного паритету, що ґрунтувався на співвідношенні сил між США і СРСР, автор доводив, що «стратегія часткового використання військової сили набувала все більшого значення на підставі нестабільного уявлення про політику стримування». «Установка на стримування однієї з двох найбільших держав, виявилася неспроможною», — визнавав він. І пояснював це тим, що «поки Сполучені Штати користувались абсолютною атомною монополією, наявність навіть невеликої кількості ядерної зброї була достатньо потужним стримуючим фактором», що давав змогу «захищати багато районів загрозою масованої відплати». Тепер же, як зазначав політолог, «із зростанням запасів ядерної зброї у Радянського Союзу стратегічна проблема, що постала перед Сполученими Штатами, набула дещо іншого характеру. Якою б мірою ми не перевершували Радянський Союз за кількістю та якістю нової зброї, нині не тільки він, а й ми повинні побоюватися цієї зброї. За такої ситуації стримування більше не можна вимірювати абсолютною кількістю бомб або літаків. Шукати безпеки у кількісній перевазі або перевазі у руйнівній силі зброї безглуздо»⁴¹. Виходячи з цього, Кіссінджер пропонував «для вирішення певних завдань застосовувати невелику кількість тактичних ядерних боезарядів»⁴². Найвірогіднішим сценарієм їх використання розглядалася протидія радянському наступу в Західній Європі⁴³.

Концепція «обмеженої ядерної війни» ґрунтувалася на абсолютній перевазі США у використанні тактичної ядерної зброї на всіх етапах воєнних дій. Така перевага згідно з концепцією мала зламати волю СРСР до подальшого продовження ядерного конфлікту⁴⁴. Запропонована доктрина передбачала спрощений список цілей установками та аеродромами противника, а також його військово-промисловою і транспортною інфраструктурою (нафтові підприємства, система зв'язку, залізничні вузли тощо). Інші об'єкти на території СРСР (вугільні виробництва, електростанції) мали залишатися «в заручниках» для того, щоб забезпечити укладання вигідного для США миру⁴⁵. Успіх операції покладався на нанесення першого ядерного удару. Подальші воєнні дії передбачалося вести з контрольованим застосуванням звичайної або лише тактичної ядерної зброї. Збройний конфлікт мав залишатися у рамках використання конвенціональних сил.

Отже, фундаментальні положення нової воєнної доктрини залишалися непорушними. Її основа — ставка на воєнну силу і стратегічну перевагу як один із найважливіших інструментів політики США — зберігалася і, як і раніше, не піддавалася сумніву. Доктрина залишалася наступальною і незмінно орієнтувалася на збереження і застосування ядерної зброї. Однак тепер США мали намір вести контрольовану ядерну війну в регіональних масштабах з обмеженим застосуванням ядерних сил. Фактор ядерної зброї відтепер виступав як засіб стримування противника і в багатоступінчастих воєнних планах США займав останню позицію.

У контексті стратегії «обмеженої ядерної війни» переглядалося також трактування доктрини «щита і меча» НАТО. Тепер завдання американських ядерних сил зводилося до того, щоб «нейтралізувати» атомну зброю противника, погрожуючи йому ударом у відповідь, а також грати роль «прикриття» для дій звичайних збройних сил США та їх союзників у всіх районах земної кулі. Тим самим функції «щита і меча» в американському воєнному арсеналі були повністю змінені.

Ідея обмеження ядерної війни зустріла не лише підтримку, а й опір опонентів, які сумнівалися у самій можливості ведення обмеженої війни. Заявлялося, що і при обмеженнях у використанні ядерної зброї величезні людські втрати будуть неминучими, реалізація розробленої концепції призведе до зниження ядерного порогу і зробить ядерну війну цілком допустимою, а сама ідея запобігання її ескалації пов'язана з «непередбачуваними ризиками», передусім екологічними⁴⁶.

Однак на початку 1960-х років спеціальне дослідження проблеми, проведене у Комітеті з перегляду воєнних програм при РНБ, підтвердило необхідність планування обмеженої ядерної війни. Уважалося, що ухвалення такої концепції ускладнить радянське стратегічне планування, оскільки планувальники не будуть упевнені у справжніх намірах США. У результаті полегшиться і процес пом'якшення напруженості у кризових ситуаціях, що сприятиме головному — запобігання ядерного зіткнення.

У результаті довгих дискусій наприкінці 1950-х років концепцію «обмеженої ядерної війни» прийнято як офіційну воєнну стратегію США. Вона стала визначальною зовнішньополітичною концепцією відносин із СРСР.

Отже, американська зовнішня політика, основу якої з перших повоєнних років становила доктрина «стримування комунізму», вже на початку 1950-х років зазнала певної модифікації. В умовах розгорнутого глобального протистояння між США і СРСР та їх союзниками американське керівництво, очолюване Д. Ейзенхауером, прийняло більш динамічну концепцію «масованої відплати». Нова зовнішньополітична доктрина ґрунтувалася на американській ядерній перевазі й при будь-яких варіантах виникнення війни

передбачала негайне нанесення по противнику масованих ядерних ударів із використанням усього накопиченого потенціалу ядерних засобів, для досягнення перемоги у найкоротші терміни. «Масована відплата» стала виявом більш наступальної політики Вашингтона щодо комуністичного блоку.

Проте вже у середині 1950-х років комплекс зовнішньо- та внутрішньополітичних факторів зумовив необхідність переглянути основні принципи воєнно-політичної доктрини США. Ключові внутрішньополітичні чинники були пов'язані з погіршенням економічного становища США, а також негативною соціальною політикою республіканського уряду. До зовнішньополітичних причин можна віднести послаблення позицій США у західноєвропейському регіоні, посилення національно-визвольного руху в країнах «третього світу» і зміни співвідношень сил у регіоні, а також серйозні зрушення у глобальній воєнно-стратегічній ситуації, викликані стрімким розвитком ракетно-ядерного потенціалу СРСР. Сукупність цих основних чинників стала визначальною у подальшій зміні концептуальних засад зовнішньої політики і дипломатії США.

Наприкінці 1950-х років офіційною зовнішньополітичною стратегією Вашингтона стала доктрина «обмеженої ядерної війни». На відміну від «масованої відплати» нова воєнно-політична концепція передбачала дозване застосування ядерної зброї та географічне обмеження масштабів конфлікту. Основна ставка при веденні бойових дій покладалася на тактичну зброю та звичайне озброєння. Відтепер ядерна зброя виступала не стільки як воєнний інструмент, скільки ефективний засіб стримування і дипломатичного тиску на Москву. Отже, зовнішньополітичні концепції республіканського керівництва ставали помітно гнучкішими і відходили від жорстких установок на підготовку до нової неминучої війни. Подібні зміни створювали потенційні передумови для пом'якшення міжнародної напруженості й стали показником більшого прагматизму в настановах політичного керівництва США під час правління Другої адміністрації Д. Ейзенхауера.

Уже 1961 року концепція «обмеженої ядерної війни» склала основу стратегії «гнучкого реагування», розробленої демократичним урядом, очолюваним Дж.Ф. Кеннеді (1961–1963). Доктрина передбачала різні варіанти застосування як ядерної зброї, так і звичайної для реалізації політичних намірів. При цьому підвищена увага приділялася дипломатичним засобам впливу на конфронтаційну ситуацію. Отже, зовнішня політика США характеризувалася поступовим зверненням до реалістичної лінії, спрямованої на певне послаблення міжнародної напруги, визнанням необхідності мирного розв'язання міжнародних проблем і зрушень в американо-радянських відносинах.

Подальший розвиток концептуальних засад американської зовнішньої політики сприяв зниженню гостроти біполярної конфронтації та уможливив певне потепління міжнародного клімату, що сприяло розрядці міжнародної напруженості, головним осередям якої став американо-радянський детант.

---

¹ *Ambrose S.E.* Eisenhower: Soldier and President. — N.Y., 1991. — 640 p.

² *Brendon P.* Ike: the Life and Times of Dwight D. Eisenhower. — N.Y., 1987. — 478 p.

³ *Boyle P.G.* Eisenhower. Profiles in Power. — London, N.Y., 2005. — 200 p.

⁴ *Immerman R.H., Bowie R.R.* Waging Peace: How Eisenhower Shaped an Enduring Cold War Strategy. — Oxford, 1998. — 426 p.

⁵ *Lee R.A.* Dwight D. Eisenhower: A Bibliography of His Times and Presidency. — Wilmington, 1991. — 327 p.

⁶ Reevaluating Eisenhower: American Foreign Policy in the Fifties // Ed. by R.A. Melanson, D. Mayers. — Illinois, 1987. — 277 p.

⁷ *Holland M.F.* Eisenhower Between the Wars: The Making of a General and Statesman. — London, 2001. — 248 p.

⁸ The Presidency of Dwight D. Eisenhower / Ed. by Chester J. Pach, Jr., Elmo Richardson. — Lawrence, Kansas, 1991. — XIV, 283 p.

⁹ *Иванов П.Ф.* Генерал в Белом доме. — М., 2000. — 291 с.

¹⁰ *Bose M.* Shaping and Signaling Presidential Policy: The National Security Decision Making of Eisenhower and Kennedy. — College Station, 1998. — 197 p.

¹¹ *Gaddis J.L.* Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy. — Oxford, 1982. — 432 p.

¹² *Dockrill S.* Eisenhower's New-Look National Security Policy, 1953–61. — NY., 1996. — XVI, 400 p.

¹³ *Lind M.* The American Way of Strategy. — Oxford, 2006. — 294 p.

¹⁴ *Coleman D.G., Siracusa J.M.* Real-World Nuclear Deterrence: The Making of International Strategy. — Greenwood Publishing Group, 2006. — 164 p.

¹⁵ *Craig C.* Destroying the Village: Eisenhower and Thermonuclear War. — Columbia, 1998. — 216 p.

¹⁶ *Krepon M.* Better Safe Than Sorry: The Ironies of Living with the Bomb. — Stanford, 2009. — 270 p.

¹⁷ *Roman P.J.* Eisenhower and the Missile Gap. — Ithaca, N.Y., 1995. — 264 p.

¹⁸ *Schelling T.C.* The Strategy of Conflict. — Harvard, 1980. — 309 p.

¹⁹ *Кокошин А.А., Ларионов В.В.* Предотвращение войны: доктрины, концепции, перспективы. — М., 1990. — 184 с.

²⁰ *Мельников Ю.М.* Внешнеполитические доктрины США. — М., 1970. — 496 с.

²¹ *Орлов А.С.* Тайная битва сверхдержав. — М., 2000. — 480 с.

²² *Семейко Л.С.* США: концепция «контроля над эскалацией ядерной войны» // Россия и Америка в XXI веке. — 2008. — № 1. — <http://www.rusus.ru/?act=read&id=74>

- ²³ Трофіменко Г.А. США: політика, війна, ідеологія. — М., 1976. — 359 с.
- ²⁴ Уткин А.И. Единственная сверхдержава. — М., 2003. — 576 с.
- ²⁵ Уперше ключові положення концепції «стримування комунізму» (або просто «стримування») сформульовані у знаменитій «довгій телеграммі» (The Long Telegram) тимчасового повіреного у справах США в СРСР Дж. Кеннана. (Докладніше про концепцію див.: Kennan G.F. («X») The Sources of Soviet Conduct // Foreign Affairs, 1947. — № 25. — Р. 566–582.)
- ²⁶ Shepley J. How Dulles averted war: three times, new disclosures show, he brought US back from the brink // Life, January 16, 1956. — Vol. 40. — № 3. — Р. 78.
- ²⁷ Цит. за: Мацуленко В. Война в Южном Вьетнаме // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 1. — С. 42.
- ²⁸ Dulles J.F. The Evolution of Foreign Policy // Department of State Bulletin. — Vol. XXX. — №. 761. — Publication 5349, January 25, 1954. — PP. 107–110.
- ²⁹ MC 48 (Final). The Most Effective Pattern of NATO Military Strength for the Next Few Years, 22.11.1954. — <http://www.nato.int/docu/stratdoc/eng/a541122a.pdf>
- ³⁰ Gaddis J.L. Op. cit. — P. 172.
- ³¹ Smith C.A. Political Communication. — N.Y., Inc., 1990. — P. 201.
- ³² Гарань. А.В. Трансатлантические дебаты: поворот Западной Европы к разрядке и позиция США. — К., 1990. — С. 84.
- ³³ Rodman P.W. More precious than peace: the Cold War and the struggle for the Third World. — N.Y., 1994. — XIII, 654 p.
- ³⁴ Декларация о содействии всеобщему миру и сотрудничеству, принятая на Конференции стран Азии и Африки. Бандунг, 24 апреля 1955 г. — www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168321
- ³⁵ Eisenhower D.D. The White House Years. Waging Peace: 1956–1961. — N.Y., 1965. — P. 260.
- ³⁶ Dulles J.F. Challenge and Response in United States Policy // Foreign Policy, October 1957. — Vol. XXXVI. — № 1. — P. 41.
- ³⁷ Eisenhower Dwight D. Annual Message to the Congress on the State of the Union. January 9, 1958. — http://www.eisenhower.archives.gov/All_About_Ike/Speeches/1958_State_of_the_Union.pdf
- ³⁸ Taylor M.D. The Uncertain Trumpet. — New York, 1960. — P. 82.
- ³⁹ Ibid. — P. 85–87.
- ⁴⁰ Kissinger H.A. Nuclear Weapons and Foreign Policy. — N.Y., 1957. — P. 63.
- ⁴¹ Ibid. — P. 111–112.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ «Вигоди обмеженої війни, на думку Кіссінджера, полягали в тому, щоб, не вдаючись до небезпечної нині для США загальної термоядерної війни, домогтися або «добровільного виходу СРСР з Європи», сприяючи цьому «обмеженими» війнами, або «внутрішнього розколу» соціалістичного табору». В озброєнні країн НАТО атомними бомбами у Вашингтоні, як і раніше, бачили один із засобів «урівноваження» і «роздроблення» ракетної могутності СРСР. Тому вже у грудні 1957 р. Рада НАТО схвалила розміщення американської тактичної ядерної зброї в Європі, насамперед — на території Великої Британії, Італії, Туреччини і ФРН. (Див.: Kissinger H.A. Op. cit. — P. 111–112.)

⁴⁴ Ibid. — P. 207.

⁴⁵ Ibid. — P. 263.

⁴⁶ *Wirtz J.J.* Couterproliferation. Conventional Counterforce and Nuclear War // Preventing the use of Weapons of Mass Destruction / Ed. by Eric Herring. — N.Y., 2000. — P. 14–15.

В статье анализируется изменение внешнеполитической стратегии республиканской администрации Д. Эйзенхауэра. Рассматриваются концептуальные положения, направленные на ослабление биполярной конфронтации и становления разрядки международной напряженности.

Ключевые слова: Д. Эйзенхауэр, внешняя политика, ограниченная ядерная война, разрядка, США, СССР.

The article analyzes the modification of foreign policy strategy of the Republican administration of D. Eisenhower. The author reviews the conceptual foundations of the US strategy towards to ease the bipolar confrontation and the formation of international Détente.

Key words: D. Eisenhower, foreign policy, limited nuclear war, Détente, USA, USSR.

Надія Лемак, Оксана Черевко

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА БРИТАНСЬКОГО КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ ЕДВАРДА ХІТА (1970–1974 рр.)

У статті досліджується політична, економічна й соціальна стратегія консервативного кабінету Е. Хіта, що увійшла у британську історію другої половини ХХ ст. як «тиха революція» Едварда Хіта. Автором визначено основні складові внутрішньополітичного курсу консервативного уряду Е. Хіта, що в подальшому склали ідеологічне підґрунтя тетчеризму.

Ключові слова: *постіндустріальна доба, парламентські вибори, традиційний консерватизм, стратегія, «тиха революція» Едварда Хіта, націоналізовані галузі, тред-юніони, страйкова боротьба, приватизація, корпоративізм.*

Соціальна та економічна криза, що охопила Велику Британію у повоєнні роки, особливо загострилася наприкінці 1960 — на початку 1970-х років. У той час, коли в індустріально розвинутих країнах світу відбувалися докорінні зміни, характерні для постіндустріальної доби, Британія хронічно відставала з реструктуризацією економіки, модернізацією старих галузей промисловості й перебудовою виробничих відносин. Країну вражали масові страйки, що перманентно викликали гостру політичну кризу, оскільки як лейбористські, так і консервативні уряди виявили неспроможність опанувати стихію страйкової боротьби. У країні відчувалася гостра потреба в радикальних соціальних, економічних і політичних реформах.

За таких умов у червні 1970 р. в результаті парламентських виборів до влади у Великій Британії приходить консервативний уряд, очолюваний Е. Хітом.

Під час передвиборної кампанії майбутній прем'єр-міністр виступив із гаслом «модернізації країни» і запропонував Британії комплекс внутрішньополітичних заходів, що передбачав запровадження монетарних важелів регулювання економічних і соціальних відносин для подолання хронічної економічної, соціальної й політичної кризи у країні. Політичний курс Е. Хіта у середовищі політиків, а згодом політологів та істориків назвали «тихою революцією» Едварда Хіта.

Проблема розробки й реалізації основних складових внутрішньополітичної стратегії консервативного уряду Хіта, на жаль, не стала предметом спеціальних історичних досліджень у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників-британістів. Водночас окремі оціночні характеристики внутрішньополітичної діяльності Е. Хіта та очолюваного ним уряду присутні у

наукових доробках західних істориків і політологів Дж. Янга, Р. Росома, Д. Маклейна, А. Семпсона; радянських і російських істориків А. Байкової, К. Виноградова, Е. Городецької, А. Громико, І. Жигалова, С. Перегудова, Н. Степанової, В. Трухановського, К. Худолея; українських дослідників В. Горбика, А. Трубайчука, С. Толстова та ін.

Водночас конкретно-історичний аналіз політичної, економічної й соціальної стратегії консервативного уряду Е. Хіта 1970–1974 рр. і особиста позиція й роль прем'єр-міністра у реалізації обраного курсу, на нашу думку, залишається недостатньо висвітленими у зарубіжній і вітчизняній історіографії.

Навесні 1970 р. в Селдсон Парк затверджено передвиборчий маніфест консервативної партії під назвою «Краще завтра». У своїх мемуарах лідер партії торі Е. Хіт зазначав: «Ми старанно і вкрай напружено працювали над Селдсонським маніфестом, тому що усвідомлювали: завтра має бути краще, аніж сьогодні. У штабі партії панував піднесений настрій, який необхідно було створити у Британії замість пануючого цинізму, що став таким звичним останніми роками. Треба було змінити так багато! І ми були зобов'язані максимально конкретизувати наші наміри»¹.

У результаті парламентських виборів у червні 1970 р. консервативна партія отримала переконливу перемогу — 46,4% голосів виборців і відповідно 330 із 630 місць у Палаті Громад, лейбористи — 43% і 287 місць, ліберали — 7,5% голосів і всього 6 мандатів². Таким способом лідер консерваторів Е. Хіт отримав право на формування уряду.

Основоположні принципи політики, що прагнула реалізувати консервативна партія у результаті приходу до влади, викладені 1967 року в спеціальному документі «За справедливий курс на виробництві». У ньому було запропоновано реалізувати законодавство, що мало радикалізувати методи державного управління, обмежити права профспілок на підприємствах, стати на перешкоді страйкової боротьби, що неухильно знесилювала британську економіку, все більше занурюючи її в перманентну кризу. Через реалізацію ідей, закладених у цьому документі, партія торі прагнула досягти найважливішого, на їх думку, суспільного спокою³. Одним із основних гасел «тихої революції» — сукупність заходів, які праве крило консерваторів, очолюваних Хітом, прагнули реалізувати з приходом до влади задля виведення країни з кризового стану, в який вона все більше занурювалась, було «управляти менше, але краще», гасло, яке Хіт почав реалізовувати ще за кілька років до свого приходу на посаду прем'єра, реорганізовуючи саму консервативну партію⁴.

Головним засобом реалізації задекларованої мети мала стати лінія на «менеджеризацію» державного апарату, залучення власників і менеджерів найбільших монополій і банків до діяльності державних структур. Так,

члени кабінету Хіта на момент його формування обіймали 48 директорських посад у великих промислових корпораціях і банках країни⁵.

У передвиборному маніфесті 1970 р. Е. Хіт зазначав, що успішний уряд — це не лише правильна політика, а й спосіб, в який він її проводить. Упродовж останніх шести років, на його думку, британський народ страждав не лише від поганої політики, а й дешевого і тривіального способу прийняття рішень урядом, що керувався бажанням очолити заголовки завтрашніх газет і недалекоглядністю, тоді як консервативний уряд готовий запропонувати новий стиль управління і відновити найкращі британські традиції в управлінській галузі⁶.

«Я хочу бачити новий та свіжий підхід до прийняття рішень, — зазначав Хіт. — Уряд має керуватися тим, що за кожне своє рішення він відповідальний перед усім населенням країни. Більше того, усі вони мають спиратися на перспективність результатів. Легкі й короткострокові рішення лише тимчасово можуть задовольнити громадськість, але від цього страждатимуть національні інтереси. Саме це ми і спостерігали впродовж останніх років»⁷.

Кардинальні зрушення у стратегії консерваторів передбачали своєю кінцевою метою створення кращої Британії, «Британію, якою ми зможемо пишатись, Британію, в якій майбутні покоління будуть щасливі жити, Британію, якою будуть захоплюватись інші нації», — зазначено у маніфесті⁸.

Воднораз у документі наголошувалось, що необхідно прагнути створити суспільство, в якому матеріальні блага стоятимуть пліч-о-пліч з глибинними цінностями, які сприятимуть підвищенню якості життя⁹.

Консерватори проголошували, що прагнуть того, щоб британці досягли незалежності приватного володіння, більшої свободи вибору, більших можливостей, більшої свободи від державного регулювання й втручання. Так, зокрема у маніфесті зазначено: «Ми вже багато зробили і зробимо ще більше для розвитку демократії власників, але мусимо прийти і до того, щоб кожна людина, кожна сім'я, що досягла певного добробуту, служила б нації так самовіддано, як служить собі». Відповідальна демократія базується на чесному уряді й повазі до закону¹⁰.

Е. Хіт притримувався точки зору, згідно з якою перетворення слід розпочинати з економіки. На його переконання, суть проблеми полягала не в тому, що британці чи їхні уряди багато витрачали, а в тому, що за умов стагнації вони не спроможні були дозволити собі більше. Здорова економіка мала би базуватися на постійному збільшенні кількості робочих місць, неухильному зростанні прибутків та одночасному зниженні цін¹¹.

Лідер консерваторів також акцентував на необхідності суттєвого зниження податку, насамперед податку на прибуток, що буде справедливою винагородою для працюючої частини британського суспільства. Створення

реальної основи для суттєвого зниження податку має ініціювати у британців прагнення до додаткових заощаджень, що своєю чергою надасть змогу державі, урізавши зайві державні витрати, заощаджувати бюджетні кошти. У передвиборному маніфесті висловлювалася думка і про те, що високе оподаткування нівелює, пригнічує дух підприємництва і спричиняє відтік інтелектуальних трудових ресурсів за межі країни¹².

Консерватори були рішуче налаштовані припинити націоналізацію в Британії та створити сприятливі умови для приватного підприємництва. Зокрема зниження на них податкового тиску, поступове зменшення впливу держави на націоналізовані галузі промисловості, підвищення їх конкурентоспроможності через широке залучення приватного капіталу, що сприятиме зменшенню податкового тягара, що лягав на плечі британців-платників податків¹³.

У маніфесті також висловлювався намір консерваторів попереджувати будь-яке зловживання законами вільної конкуренції, дотримання яких, на їхню думку, сприятиме створенню чіткого механізму регулювання ринкових відносин¹⁴.

В інвестиційній політиці консерватори передбачали встановлення високої відсоткової ставки на інвестиційний капітал, що давало б змогу залучати грошові надходження з-за кордону і стимулювати вітчизняних інвесторів вкладати свої капітали у національну економіку, що сприяло б зростанню її ефективності¹⁵.

Партія торі також взяла зобов'язання впроваджувати політику ефективного регіонального розвитку задля створення рівних умов економічного зростання в кожній частині країни. Зокрема прагнення ефективного регулювання розвитку позиціонувалося як одна з найважливіших складових політики консерваторів, їхньої економічної й соціальної стратегії. Економічно більш благополучні та менш благополучні частини Британії страждали від регіонального дисбалансу розвитку, що спричиняв невинновдане високозатратне використання ресурсів¹⁶.

У соціальній сфері консерватори визнавали свою неготовність миритися з постійно зростаючим рівнем безробіття, регіональним дисбалансом, що виражався у занепаді й спустошенні низки збиткових підприємницьких зон у старих міських районах. З огляду на цю важливу проблему вони брали на себе зобов'язання відродити їх через посилене кредитування і надання податкових пільг¹⁷.

Торі виступали за надання сільському господарству країни реальної можливості підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва через систему спеціальних податкових пільг. Зокрема зазначалося, що податком не обкладатимуться фермери у разі цільового використання сільськогосподарських споруд у процесі реалізації фермерської діяльності¹⁸.

В освітній політиці консерватори брали на себе зобов'язання надавати перевагу розвитку початковим школам, в яких недостатньо організований навчально-виховний процес може призвести до того, що дитина не зможе реалізувати вповні свої здібності. Загалом освітня політика класифікувалася як одна з найважливіших і найприбутковіших державних інвестицій у національне майбутнє Британії¹⁹.

У передвибірних зобов'язаннях консерваторів висловлювалися сподівання на те, що вдасться зупинити занепад у будівельній справі й реформувати житловий фонд, спрямувавши в нього державні субсидії. Зокрема визначалися три основні аспекти політики у житловому будівництві та управлінні на 1970-ті роки:

- надати житло безпритульним, зосередитися на покращенні умов життя для багатьох сімей, що живуть без сучасних зручностей;
- збільшити кількість власників житла для того, щоб кожен пересічний британець зміг реалізувати своє бажання жити у власній оселі;
- забезпечити орендарям житла правову захищеність, що ґрунтуватиметься на чесних і справедливих домовленостях.

Консерватори планували спонукати місцеву владу продавати муніципальні будинки тим наймачам квартир або будинків, які мають бажання і фінансову спроможність їх купити. Таким способом багато бажаючих із числа тих, хто ще вчора винаймав житло, завтра володітиме ним. Водночас це дало б змогу вивільнити кошти, які місцева влада могла використати для забезпечення житлом людей похилого віку і тих, хто не в змозі зробити це самостійно²⁰.

Загалом зобов'язання консерваторів у соціальній галузі передбачали здійснення значної кількості різноманітних перетворень. Передбачалося надати соціальні переваги тим, кому за 80 років, а вони не отримують пенсії; хронічно хворим дітям із сімей, які знаходяться за межею бідності. Планувалося також здійснити додаткове державне фінансування для чоловіків і жінок, які мали бажання перекваліфікуватися на нові спеціальності. Планувалося кожні два роки переглядати розміри пенсій, щоб переконатись у тому, що люди, які їх отримують, мають достатню купівельну спроможність. Виголошувалося прагнення неухильно підвищувати виплати невиліковно хворим і непрацездатним, а також зобов'язання виділити певну суму з державного бюджету для надання цій категорії населення постійної медичної допомоги²¹.

Консерватори висловлювали і сподівання на поліпшення управління у галузі охорони здоров'я й покращення скоординованості трьох її основних компонентів — лікарень, лікарів, які займаються приватною практикою, та місцевих органів влади, що опікуються медичним обслуговуванням населення. Одночасно визначалися наміри створити можливості для макси-

мально уважного опрацювання зауважень і пропозицій як з боку медпрацівників, так і громадян, які звертаються до медичних установ²².

Партія торі дотримувалася думки про те, що відсутність балансу між центральною й місцевою владою — явище вкрай негативне, тому планувалося відновити рівноправне співвідношення між ними і максимально підвищити повноваження місцевої влади²³.

Консерватори передбачали зупинити зростання злочинності й насилля, зокрема зміцнити сили поліції й розширити програму будівництва в'язниць, взяти під особливо суворий нагляд за найнебезпечнішими злочинцями, внести відповідні зміни до законодавства для того, щоб особа, яка вдалася до насильства, або ж злочинець, який спричинив ушкодження іншій людині або її власності, був зобов'язаний окрім штрафів та інших покарань, накладених згідно з чинними законами, сплачувати додаткову компенсацію постраждалій особі за рішенням суду²⁴.

У жовтні 1970 р. на щорічній конференції консервативної партії Е. Хіт виступив з промовою, в якій наголошував: «Ми повернулися до влади, щоб змінити напрям розвитку історії нашої нації. Це своєрідний виклик, але він відкриває для нас можливість взяти долю нації знову в наші власні руки. Якщо ми виконаємо це завдання, то зможемо розпочати настільки радикальні зміни, революцію настільки тиху і всеохоплюючу, що вона вийде далеко за межі програми для парламенту, якій ми віддані й яку вже почали втілювати, перетне межі десятиріччя і відбуватиметься і в 1980-ті. Нині ми закладаємо її основи для наступних поколінь британців»²⁵.

Згодом у своїх мемуарах Хіт згадував: «Коли я вперше вступив до будинку на Даунінг стріт № 10 як прем'єр-міністр, я сказав: управляти — це служити. Я знав, що попереду чекають тяжкі часи, але був впевнений, що моя країна бачитиме з мого боку постійні щирі прагнення кардинально поліпшити становище всіх британців, без винятку»²⁶.

Задуми Хіта сягали докорінної зміни не лише загального порядку життя, а й створення якісних зрушень у свідомості британців: «Незважаючи на труднощі 1960-х років, залишалось багато людей, чиї спогади про колишню могутність Британії спонукали їх уявляти, що лише колишній статус найбільшої колоніальної імперії гарантує нам блискуче майбутнє. То ж моїм обов'язком було розвіяти цю ілюзію»²⁷.

В основу формування свого уряду Хіт поклав «тіньовий кабінет» консерваторів кінця 1960-х років, проте ані «нові праві», ані «стара гвардія» ключових посад не отримали. Зовні кабінет Е. Хіта не дуже відрізнявся від кабінетів його попередників — А. Дугласа-Х'юма чи Г. Макміллана.

Водночас молоді технократи, яких ще Макміллан залучив до роботи у міністерствах, напрямів, пов'язаних із промисловістю, тепер займали провідні посади в уряді. Зрештою, ще за часи опозиції консерватори неодно-

разово заявляли про свій намір залучити до діяльності державного апарату бізнесменів, підприємців, що могло б зробити його діяльність раціональнішою. «Загалом я зменшив загальну кількість міністерств з 88 до 71, — зазначав Хіт. — Це не було спробою зекономити бюджетні кошти за рахунок 17 міністерських зарплат, як це могло здатися на перший погляд. Просто діяльність невеликої групи фахівців має більшу ефективність, а для дійсних членів кабінету, звичайно, за наявності їхнього власного бажання, з'являється більше можливостей виявити себе, до того ж у такій групі легше дійти згоди і швидко ухвалити рішення»²⁸.

Усі ключові посади в кабінеті так чи інакше були пов'язані з підприємницькою діяльністю, що стало показником зміни концептуального підходу до визначення політичних пріоритетів прем'єр-міністра, оскільки, наприклад, В. Черчилль розглядав промисловість як предмет другорядний порівнянно з важливими питаннями дипломатії. На думку Е. Хіта, «жоден прем'єр-міністр не міг бажати кращої команди для реалізації взятої на озброєння економічної й соціальної стратегії»²⁹.

Сформований Хітом уряд мав у найкоротші строки, згідно із зобов'язаннями, сформульованими у передвиборному маніфесті, розв'язати низку складних проблем економічного й соціального характеру, закладених у перше повоєнне десятиліття, невпинно загострювались і неухильно занурювали Британію в перманентну кризу. Упродовж 1962–1972 рр. державний борг країни зріс більше ніж удвічі³⁰. Частка Великої Британії у промисловому виробництві невпинно падала — з 11,6% 1950 року до 9,3% 1960 року, з 8,3% 1965 року до 7,1% 1970 року. Середньорічний темп зростання валового національного продукту в 1965–1970 рр. знизився до 2,2% з 3,2% у 1958–1961 рр. Незмінно гальмувалися темпи економічного зростання — з 3,2% у 1958–1961 рр. до 2,2% у 1965–1970 рр. Відповідно зменшувалися можливості для адекватного розвитку державних соціальних систем. Знижувалися темпи приросту доходів населення, виплат за соціальним страхуванням. За рівнем життя країна перебувала на одному з останніх місць у Західній Європі. У 1970-ті роки ХХ ст. рівень життя був на 20–25% нижчим, аніж у ФРН і Франції і становив 92% середнього західноєвропейського³¹.

Британія виявилася практично єдиною західноєвропейською країною, що не переживала «економічного дива». В уяві спочатку фахівців, а згодом широкого громадського загалу вона почала сприйматися як «хвора людина Європи», не як Велика Британія, а як «Мала Англія», і це природно не могло не принижувати британців психологічно, не ображати притаманне їм почуття національної гідності³².

Водночас до кінця 1960-х років швидкими темпами наростала страйкова активність. Якщо впродовж 1960-х років кількість утрачених у результаті страйків робочих днів становила у середньому 3 млн., то на 1969 р. вона

зросла до 6,8 млн.³³ Водночас відбувалося досить різке полівіння низки впливових профспілок, посилювалося ліве крило лейбористської партії, помітно зростала загальна соціальна напруженість у країні. Спроба лейбористського уряду провести 1969 року через парламент законопроект, що обмежував право трейд-юніонів на страйк і закликаючи їх до конструктивнішої співпраці з підприємцями та урядом, наштовхнувся на жорсткий спротив з боку профспілок, що призвело до широкої дискусії всередині лейбористської партії й зняття його з обговорення у Палаті Громад.

Закономірним стало те, що одним із перших кроків уряду Е. Хіта стала розробка і проведення через парламент закону, який жорстко обмежував права профспілок і особливо право на страйк. Впливові представники бізнесу й широкі громадські кола пов'язували з приходом до влади Е. Хіта надії на те, що він нарешті покладе край анархії у відносинах на виробництві, обмежить експансію держави, у результаті чого Британія зможе більш органічно вписатися в динамічне Європейське Економічне Співтовариство з усім його потужним потенціалом.

Більшою мірою ці надії були пов'язані з тим, що на відміну від своїх попередників, які належали до аристократичного консервативного кола, Хіт був людиною, зобов'язаною своїм проривом на політичний олімп лише самому собі. Він самотужки здійснив карколомну політичну кар'єру. На перших в історії консервативної партії виборах лідера він отримав переконливу перемогу над своїм іменитим суперником. Йому віддала свої голоси більша частина членів консервативної партії, яких не влаштував її попередній курс. виправдовуючи їхні сподівання, Е. Хіт заявив у жовтні 1970 р., що прихід до влади консерваторів знаменував початок «тихої революції», а його особисте призначення на посаду прем'єр-міністра Британії змінить хід історичного розвитку³⁴.

Уже 1970 року було введено нову систему бюджетного планування за схемою «планування — програмування — бюджетування», що передбачала зведення ролі держави до мінімуму. Водночас того ж року створено Центральний штаб аналізу політики як підрозділу її програмування.

Одним з перших завдань, за вирішення якого взявся уряд, була проблема власності. За оцінкою експертів, найбільш збитковою частиною британської економіки був її націоналізований сектор. Ще 1965 року було оголошено, що національне управління вугільної промисловості (НУВП) заборгувало у бюджет 1 млрд. ф. ст., з якого 450 млн. було погашено за рахунок державних субсидій, але у грудні 1972 р. із загального боргу НУВП знову довелося списувати чергові 450 млн. ф. ст., до того ж йому було надано додаткових грантів і державних субсидій на суму 540 млн. ф. ст. Того ж місяця було опубліковано дані про те, що загальний борг націоналізованих галузей становив 2 млрд. 934 млн. ф. ст.³⁵

Упродовж другої половини 1960-х років націоналізований сектор був суттєво розширений лейбористами і 1970 року 20% промисловості з $\frac{1}{4}$ робітників перебувало у власності держави. Проте 1970 року після приходу до влади консерваторів державна стратегія у соціально-економічній галузі кардинально змінилась. Лідер консерваторів Е. Хіт проголосив курс на обмеження втручання держави в економіку, стимулювання конкуренції та активності бізнесу. Ключовим питанням окреслювалася політика уряду щодо фірм приватного й державного сектору, що неухильно втрачали здатність вистояти у конкурентній боротьбі й перебували на межі банкрутства. Міністр торгівлі й промисловості Джон Девіс називав такі компанії «кульгавими качками»³⁶, нездатними існувати без сторонньої допомоги. Після парламентських виборів він заявив, що уряд не має наміру надалі підтримувати фірми, що не здатні самостійно вистояти на ногах, і буде надавати допомогу лише тим, які доведуть, що подібна допомога стане доречною. Однак, як зазначав С. Перегудов, надалі уряд Хіта надавав субсидії все більшій кількості фірм і насамперед великим власникам. Варто зазначити, що вагому роль у перенесенні акценту з вільної конкуренції на субсидування відіграла переконаність Хіта та його соратників у тому, що в тогочасних складних умовах державне стимулювання інвестицій і технологічної модернізації, іншими словами активна промислова політика, є найдієвішим засобом виведення країни із прориву³⁷.

Під впливом зазначених вище антиетатичних та антиколективістських настроїв Е. Хіт та його однодумці пішли на суттєвий перегляд соціально-економічної політики, що проводилась у повоєнній Британії і наважилися заявити про майже «революційний» розрив з нею.

Заслугує на увагу той факт, що напередодні парламентських виборів 1970 р. газета «Обзервер» зазначала, що позиція, обрана на той час Е. Хітом, символізувала «другого Хіта» (Mr. Heath Mark II), яким він став лише останнім часом, тоді як «перший Хіт», яким він був у момент обрання лідером партії, — «це був економічно орієнтований технократ, націлений як і Г. Вільсон на модернізацію Британії за допомогою активного державного втручання в економічну та соціальну сферу життя»³⁸.

Прийшовши до влади, Е. Хіт іде на розпродаж державних підприємств, заохочуючи проникнення приватного капіталу в націоналізовані галузі. Так, наприклад, приватним корпораціям було продано західноафриканські авіалінії вартістю 10 млн. ф. ст., які раніше належали державній компанії ВОАС, авіалінії Лондонсько-Паризької служби компанії ВЕА вартістю 2 млн. ф. ст. та авіалінії туристичної фірми «Томас Кук», було також приватизовано доки «Атлантичної пароходної навігації» та інших подібних державних фірм вартістю у 5,5 млн. ф. ст. Проте радянський історик-британіст К. Худолей вважає, що в період прем'єрства Е. Хіта денационалізація була «повзучою», тобто здійснювалася вкрай поступово і повільно³⁹.

Одночасно уряд Хіта взяв курс на зменшення асигнувань державних підприємств. Так, у грудні 1973 р. було оголошено скорочення державних асигнувань націоналізованим галузям промисловості на 264 млн. фунтів стерлінгів, а транспортному сектору на 212 млн. ф. ст.⁴⁰

Показовим прикладом компромісу на шляху до збалансованості у співвідношенні державного стимулювання підприємств і прагненням оздоровити економічну ситуацію ринковими важелями можна вважати оголошення Глазго 1971 року «спеціальною зоною розвитку», що отримувала право на певні державні дотації, зокрема на розвиток будівельної промисловості та інфраструктури із залученням великої кількості робітників⁴¹. Пізніше такими зонами було оголошено Таінсайд, Уірсайд тощо — практика, що почала широко застосовуватись у подальшому в політиці М. Тетчер під час її перебування на посаді прем'єр-міністра, коли було створено 25 так званих «промислових зон» у відсталих районах, уражених економічною депресією⁴².

Уряд Хіта робив спроби виконувати й інші завдання, заявлені у маніфесті консерваторів під час передвиборної кампанії. Зокрема простежуються практичні кроки щодо реформування податкової системи. Упродовж 1964–1970 рр. Вільсон підвищив податки на 3 млрд. фунтів, Хіт же прагнув суттєво знизити їх. Так, зокрема перший бюджет консерваторів передбачав зниження ставки прибуткового податку на 6 пенсів з кожного фунта. Від такого заходу найбільшу вигоду отримували особи з високими доходами, що сприяло їхній легалізації та, відповідно, вело до збільшення відрахувань до державного фонду, а також заохочувало до розширення виробництва. Водночас було знижено податок на прибуток корпорацій, скасовано податок на регулювання зайнятості тощо. Уведено вільну норму (100%) амортизаційних відрахувань, збільшено податкові знижки на початкове інвестування у нове промислове будівництво та ін.⁴³

Однією з найбільших проблем для уряду торі залишалась інфляція. Зокрема Хіт зазначав, що «інфляція — це не лише знищення і постійне руйнування економіки, це головна причина соціальної несправедливості, що завжди найбільше зачіпає найбідніших і найслабших. Основна причина зростання цін — це лейбористська політика високих податків і девальвація⁴⁴.

У травні 1969 р. рівень заробітної платні зріс у середньому на 4,6%. У грудні цього ж року він підвищився на 9,9%, а у липні 1970 р. — на 15,2%. Отже, заробітна платня зростала набагато швидше, ніж середня продуктивність праці. Так, за даними кінця 1970 р. заробітна платня зростала на 14% щорічно, ціни — на 7%, а продуктивність — на 3% з розрахунку на одного британця⁴⁵.

З січня 1971 р. було посилено контроль за рухом валюти, з квітня облікова ставка Англійського банку була знижена із 7% до 6%. У грудні

1971 р. укладено Смітсоніанські угоди, за якими середній курс англійського фунту стерлінгу було встановлено щодо американського долара, і хоча межі його коливалися, всі обмеження щодо переміщення валюти було скасовано. Своєю чергою члени ЕЕС 1972 року домовилися про подвійне регулювання своїх курсів щодо долара і один до одного. Однак фунт стерлінгів падав і Хіт відмовився від системи подвійного регулювання і встановив, так званий «плаваючий курс». І хоча 1973 року курс стабілізувався, 1974 року він знову знизився внаслідок нафтової кризи середини 1970-х років⁴⁶.

У передвиборному маніфесті консерватори оголошували себе противниками вимушеного регулювання цін і доходів. Проте з огляду на кризову ситуацію вони змушені були вдатися до застосування контролю, який називають «антиінфляційною політикою», що складалася з трьох фаз:

- перша фаза розпочалась 6 листопада 1972 р. і тривала 150 днів: заборонялося будь-яке підвищення заробітної платні вище існуючого рівня і заморожувались деякі види цін і доходів, квартплата тощо;
- друга — тривала з квітня до осені 1973 р.; упродовж неї дозволялося збільшувати заробітну платню максимум на 1 фунт + 4% для всієї професійної групи (але лише один раз на рік);
- третя фаза тривала впродовж листопада 1973 р. і допускала підвищення заробітної платні на 7% для кожної професійної групи.

1972 року, вперше за повоєнні роки, безробіття перевищило 1 млн.⁴⁷

За таких умов «першочерговим завданням було взяти під контроль інфляцію, — писав Хіт, — до більш далекоглядних цілей ми відносили досягнення «повної зайнятості та ефективного політичного регулювання»⁴⁸.

Видатний британський політик кінця ХІХ ст. Б. Дізраелі вказував на те, що, якщо жодні соціальні реформи щодо поліпшення умов існування робочого люду не будуть негайно здійснені, то наслідком такого нехтування їхніми інтересами може бути революція. Революції не сталося, але свавілля тред-юніонів зростало з кожним днем. 1973 рік знаменувався черговим підвищенням темпів інфляції, що провокувало профспілки на висування вимог підвищення заробітної платні й тягло за собою активізацію страйкових рухів і встановлення урядом, як відповідь на неї, триденного робочого тижня, що коштував країні 2 млрд. ф. ст. Цей крок, тобто введення триденного робочого тижня, був битвою, яку уряд назвав «найсерйознішим випробуванням повоєнного часу»⁴⁹.

«Тред-юніони загрожували не лише нашому економічному та промисловому процвітання, а й нашій політичній стабільності», — зазначав Е. Хіт. Упродовж 1960-х років страйкова активність невпинно зростала. Згідно з офіційними даними, 1967 року в країні налічувалося 600 профспілок, 262 з яких налічували менше 500 членів. На початок 1970-х років лише профспілки інженерів і робітників транспортного сектору налічували більше ніж мільйон

членів кожна. 1971–1972 рр. характеризувалися стихійною хвилею страйків. Кількість утрачених робочих днів 1970 року становила 11 млн., 1971 року — 13,5 млн., а 1972 року — 24 млн. 1972 року вибухнув страйк гірняків, який у пресі був названий «шістьма тижнями, які приголомшили торизм»⁵⁰.

На щорічній конференції консервативної партії у жовтні 1970 р. впливовий член консервативного уряду — міністр фінансів А. Барбер — констатував: «Страйк тримає країну в становищі жертви, до грудей якої представлено штик. Ми можемо тільки в один спосіб покінчити із шантажем профспілок — виявити твердість і не дати себе залякати»⁵¹. Ці слова стали у подальшому політичним гаслом консервативної партії.

У жовтні 1970 р. у вигляді консультативного документа уряд виніс на обговорення законопроект «Про відносини у промисловості», схвалений парламентом у серпні 1971 р. У вступній частині до закону констатовалось, що важливим симптомом недосконалих виробничих відносин виступають страйки. До того ж вони сприяють подальшому погіршенню цих відносин⁵².

Суть акту — мінімізація прав профспілок. Він забороняв неофіційні страйки, страйки солідарності й політичні страйки. Створювався Національний трибунал із відносин у промисловості (НСВП), який мав повноваження на проведення таких «надзвичайних процедур»: відкладати страйк на 60 днів і вимагати від профспілок проведення голосування всіх його членів з питання її початку. Закон послаблював їхні позиції насамперед на рівні підприємства. Підприємцям своєю чергою надавалися переваги у веденні колективних переговорів, що полегшувало їхнє втручання у внутрішні справи тред-юніонів⁵³.

Як зазначає російська дослідниця британського профспілкового руху А. Байкова, «формально право трудящих на страйк зберігалось. Водночас використання цього права було пов'язане з досить жорсткими обмеженнями, що фактично зводило страйкову боротьбу до рідких епізодів, що не псували загальної картини капіталістичних виробничих відносин»⁵³. Такої ж думки щодо закону «Про відносини у промисловості» дотримується російський історик-британіст С. Перегудов, називаючи його «дулом пістолета, націленого у серце тред-юніонів»⁵⁴.

Водночас член консервативного кабінету Р. Карр оцінював цей документ так: «Цей акт по суті створено для послаблення постійного протистояння між бажанням індивіда мати повну свободу дій і суспільною необхідністю мати належний рівень дисципліни... необмежена свобода знищує сама себе... Свобода не може існувати без порядку, так само як права без обов'язків»⁵⁵.

На думку Е. Хіта «це не був спосіб наступу на тред-юніони або на робітників. Навпаки, ми хотіли закріпити у ньому кілька додаткових нових законних прав»⁵⁶.

Кінець 1970 р. — початок 1971 р. стали помітними у Британії низкою великих політичних страйків, що супроводжувалися масовими вуличними демонстраціями. До них приєдналися страйкуючі гірники (лютий 1972 р.), залізничники (квітень—червень 1972 р.), докери (літо 1972 р.). За таких умов уряд Хіта змушений був піти на вагомі поступки щодо страйкуючих і задовольнити їхні вимоги щодо підвищення заробітної платні, що продемонструвало низьку дієвість акту 1971 р. і неспроможність уряду Хіта знайти спільну мову з тред-юніонами. Страйкова активність у країні неухильно зростала. До лав страйкуючих поступово приєднувалися загани кваліфікованих робітників, а згодом і службовці, що у підсумку призвело до подальшої політизації страйків і багато в чому спричинило поразку консервативної партії на парламентських виборах 1974 р. Того ж року в серпні було анульовано акт «Про виробничі відносини»⁵⁷.

Більш вдалим для уряду Хіта виявилось реформування місцевого апарату управління. Акт 1972 р. «Про місцеве управління» був спробою ґрунтовного перегляду та осучаснення системи місцевої влади⁵⁸. Кількість органів місцевого управління у Британії зменшилася з 1200 до 400. Ради у графствах мали переорієнтуватися на виконання функцій стратегічного характеру, тоді як приблизно 330 органів районного управління мали здійснювати планування і контроль за житловим будівництвом й розподілом житла, навколишнім середовищем та охороною здоров'я. Було введено посади омбудсменів, тобто осіб, які приймали скарги та зауваження від громадян щодо роботи тих чи інших органів влади для підвищення рівня відповідальності влади перед населенням. «Усі ці нововведення базувалися на принципі субсидіарності й відображали наше прагнення зробити місцеву владу максимально близькою й підконтрольною місцевому населенню», — підсумовував Хіт⁵⁹.

На початку 1970-х років знайдено поклади нафти у Північному морі. Уряд Хіта взяв курс на передачу цієї галузі в сектор приватної власності, що мало залучити максимальну суму державних і приватних коштів на розвиток цієї стратегічно важливої галузі й хоча б частково, але оперативно зняти напругу в енергетичному постачанні. До 1974 р. 38% оціненого потенціалу розвіданих покладів контролювалось американськими монополіями, 18% — компаніями інших країн, доля ж британських компаній становила 44%. Водночас енергетична криза 1973 р. вказала на необхідність установити оптимальне співвідношення у виробництві палива та енергії між використанням вугілля, нафти з Північного моря, природного газу та ядерної енергії. Так, зокрема перша платформа для видобутку нафти з Північного моря мала бути встановлена 1974 року і в перспективі до 1980 р. мала задовольнити більшу частину національних потреб Британії в енергетичних ресурсах⁶⁰.

У липні 1971 р. видано Білу книгу «Справедливий курс у житловому будівництві», в якій зазначалися умови вибору для британських родин між придбанням житла та орендою, а також установа справедливості між громадянами шляхом надання їм певних пільг при виплатах за житлову площу. Законом «Про житлове будівництво» запроваджувалась єдина схема, за якої квартплата залежала від розмірів сім'ї та її доходів, а також передбачалися спеціальні пільги для інвалідів⁶¹.

Уряд докладав чимало зусиль до заохочення продажу муніципальних будинків мешканцям, які в них проживали. 1972 року у приватну власність передано 45 тис. помешкань. Того ж року понад чверть мільйона найкращих житлових будинків у державному секторі було введено в експлуатацію⁶².

Упродовж перших трьох років існування кабінету майже 1 млн. людей уперше стали власниками житла. «Ми намагалися стимулювати місцеві органи влади проводити продаж із своїх житлових фондів, одночасно слідкуючи за тим, щоб люди не могли одразу ж перепродати щойно отриману власність», — зазначає Е. Хіт⁶³. Варто зазначити, що широка приватизація житла продовжувалась і поглиблювалась у період прем'єрства М. Тетчер.

1973 року всі громадянські служби об'єднувались в єдину Національну службу з охорони здоров'я, керівництво якою здійснював державний секретар у справах соціального забезпечення. З відання місцевих органів вилучалися центри з охорони здоров'я і материнства, медичного обслуговування шкіл і дитячих установ, організація вакцинацій тощо, натомість вся територія поділялася на 14 регіонів з однаковою кількістю населення у 3 млн. осіб. Управління цієї сфери відтепер ставало централізованим, надаючи всім жителям країни бути рівноправними щодо якості і обсягів медичного забезпечення, що стало показником визнання державою своїх соціальних функцій⁶⁴.

У галузі охорони здоров'я консервативний уряд розробив спеціальний план, за яким передбачалося замінити 700 правлінь лікарень і місцевих комітетів з питань охорони здоров'я на 14 регіональних і 90 територіальних органів влади з охорони здоров'я та 200 районних управлінських команд із Громадськими Радами Здоров'я для нагляду за кожною з них. Були створені чіткі рекомендації та інструкції для щоденної роботи і взаємодії між підрозділами. Уперше в історії Британії саме органи з охорони здоров'я були відповідальні за планування роботи всіх служб у цій галузі, а не тільки за налагодження механізму надання першої медичної допомоги. Загалом підвищення витрат на цю галузь за 1970–1973 рр. становило 4% щорічно з урахуванням інфляції⁶⁵.

Водночас встановлювався облік усіх соціальних працівників, які виконували неоціненну, почасти невдячну роботу для того, щоб гарантувати

належний нагляд за найбільш небезпечними, найвразливішими представниками британського суспільства⁶⁶.

Досить активною була діяльність консерваторів і в галузі освіти. На думку Хіта, «Надійна освітня система — одна з найважливіших умов будь-якого сучасного суспільства. Коли 1970 року ми прийшли до влади, то бачили як багато роботи необхідно здійснити в цій галузі, що стала жертвою соціалістичного догматизму наприкінці 1960-х років»⁶⁷.

Консерватори розробили спеціальну програму пріоритетних напрямів в освіті, яка давала змогу суттєво підвищити рівень освіти на території всієї країни. 1971 року розпочато масштабне будівництво приміщень для початкових шкіл, створено спеціальний комітет для підвищення освітніх стандартів, підвищено вік випускників з 15 до 16 років (починаючи з 1972 р.). 1973 року уряд консерваторів оприлюднив свою освітню стратегію, що передбачала забезпечення безкоштовної початкової освіти всім тим, хто її потребує та збільшення кількості шкільних учителів до 150 тис. «Якби не наша поразка 1974 року, всі ці кроки, безперечно, були б втілені в життя», — зазначав Хіт⁶⁸.

Незважаючи на суттєві позитивні зрушення, значна частина проблем тогочасного британського суспільства так і не була розв'язана, що змусило уряд торі змінити свій політичний курс. Алан Уолтерс, радник Хіта з питань внутрішньої політики, уважав, що його уряд поступово почав відходити від проголошених ним у передвиборній програмі положень. Насправді ж економічні труднощі, насамперед зростання темпів інфляції, рівня безробіття, змусили Хіта зменшити неоліберальний запал своїх колег⁶⁹.

Досить поширеною в історичній науковій літературі є думка про те, що саме 1972 р. став поворотним у політиці Хіта та його команди у бік до збільшення ролі держави в економічному секторі. Зміна політики Е. Хіта отримала назву повороту на 180 градусів, повороту назад, а в англійській мові варіанті — U-turn⁷⁰.

«Мені подобалася моя міністерська кар'єра на її початковому етапі, — пише про ті часи в своїх мемуарах Маргарет Тетчер. Водночас я не могла не помічати дивної суперечності поведінці моїх колег. Те, що вони говорили, і те, що вони робили, здавалося, перебуває в різних площинах. Їхні міркування про вільне підприємництво, антисоціалізм і національні інтереси легко злітали з їхніх вуст, тоді як в реальному житті вони проводили зовсім іншу політику. Однак як малосвідченому молодому міністру мені доводилося миритися з цим. Коли ми перейшли в опозицію після поразок 1964 р. та 1966 р., я приєдналася до Хіта у переосмисленні концепції консервативної партії, що власне було передвісником того, що пізніше буде названо тетчеризмом⁷¹.

Насправді, 1972 р. став визначальним і поворотним у політиці консерваторів, особливо після прийняття акта «Про промисловість», яким було

суттєво збільшено втручання держави в сферу економіки, зростання державних соціальних витрат. Хоча Е. Хіт у своїх спогадах такі зміни класифікує, як вимушені кроки для розв'язання нагальних проблем британського суспільства, а не зміну політичного курсу консерваторів⁷². Свого часу положення, викладені у маніфесті 1970 р., стали очевидним відходом від традиційної політики консенсусу, адже вони були спрямовані проти втручання держави у промисловість, закликали до зменшення державних соціальних витрат і податків, переорієнтації на адресну соціальну допомогу і створення законодавства, здатного обмежити свавілля тред-юніонів. Проте із часом Хіт відійшов від виконання проголошених постулатів і на практиці дотримувався інших орієнтирів.

Російський дослідник С. Перегудов зазначає, що ініціатива повороту стратегії консервативної партії спочатку виходила не від самого Хіта, а швидше за все від його впливових міністрів. Ще восени 1970 р. преса звертала увагу на тиск, що здійснювали на Хіта консервативні діячі, очолювані Модлінгом, що належали до старої гвардії торі, схилиючи його до політики інтенсифікації економічного зростання та обмеження цін і прибутків. Пресінг Хіта поміркованими консерваторами його кабінету посилювався до осені 1971 р., коли останні домоглися підтримки прем'єр-міністром своєї позиції. Активізація поміркованого крила консервативної партії, що наполягало на поверненні до традиційних канонів соціально-економічної політики, знайшло своє відображення у помітному пошквалі діяльності групи «За економічний і соціальний торизм», очолюваний одним із найближчих соратників Хіта, членом його кабінету П. Уокеамом. Окрім нього, до складу групи ввійшли два члени кабінету і сімнадцять молодших міністрів, а також приблизно тридцять членів парламенту, тих, які сидять на задніх лавах.

За таких умов, уряд круто змінив свою лінію стосовно робітничого та профспілкового руху, виступивши з низкою ініціатив, спрямованих на конструктивну співпрацю з ними. Профспілкові діячі вищого рангу запрошувалися на перемовини з міністрами. Посилилася роль створеної Г. Макмілланом 1961 року Національної ради економічного розвитку, в якій були представники від підприємців, уряду та профспілок. По суті це було повернення до тієї моделі співпраці соціальних партнерів і держави, що отримала назву спочатку у спеціальній, а потім і в більш популярній літературі «корпоративістського» або, точніше, «неокорпоративістського» спрямування⁷³.

До 1972 р. уряд Хіта помітно відійшов і від стратегії обмеження соціальних витрат і соціальних функцій держави, а також від проголошеної відразу після приходу до влади лінії на відмову від державного регулювання цін і заробітної платні. Отже, за всіма трьома основними напрямками своєї

діяльності — політики щодо профспілок, державного регулювання економіки й соціальної активності держави — вже через півтора роки після приходу до влади уряд Хіта здійснив маневр, який майже відразу одержав назву «поворот на 180°»⁷⁴.

Кардинальна зміна внутрішньополітичної стратегії уряду Хіта неминуче викликала загострення суперечностей усередині консервативної партії, зокрема протест з боку найстійкіших прихильників «тихої революції».

Проте тільки один молодший міністр Міністерства торгівлі й промисловості Н. Рідлі, який не приховував своїх праворадикальних переконань і став незабаром одним із найближчих однодумців Тетчер, подав у відставку. Як він пише у своїх спогадах, Хіт, знаючи його погляди, вирішив «відсунути його у бік» і запропонував зайняти йому посаду міністра мистецтв, на що Рідлі заявив, що «не хоче більше мати жодних справ з цим урядом». «Це була, — пише він, — моя перша політична відставка. І я був єдиним, хто зробив це»⁷⁵.

До осені 1973 р. соціально-економічна ситуація в країні неминуче загострювалась. Як і передбачали економісти, почала зростати інфляція, що спонукало профспілки висувати все нові й нові вимоги про підвищення заробітної платні. У результаті тимчасове послаблення страйкової хвилі стало знову загрозливо наростати. Спроба уряду поставити заслін на шляху неконтрольованого зростання заробітної платні й таким способом перервати інфляційну спіраль, викликала різке зростання невдоволення тред-юніонів. Усі зусилля Хіта та його уряду домовитись із профспілками і в рамках корпоративного трикутника, і поза ним не дали позитивних результатів. З кінця 1973 р. тред-юніони шахтарів оголосила про припинення наднормових робіт, а згодом розпочався повномасштабний страйк. У хід були пущені найжорсткіші форми боротьби, у тому числі масове пікетування, у результаті якого були паралізовані життєво важливі канали енергопостачання.

1973 року на 20% зросли ціни, підвищився рівень безробіття до 2,25 млн. осіб. Країну охопила світова енергетична криза, обсяг промислового виробництва скоротився на 30%, 1973 року дефіцит платіжного балансу сягнув 2500 млн. ф. ст., зовнішньоторговельний дефіцит становив 2,34 млрд. ф. ст., дефіцит торговельного балансу на січень 1974 р. становив 383 млн. ф. ст.⁷⁶

У такий складний для Британії та уряду Е. Хіта час 1 лютого 1974 р. після старту передвиборної кампанії в країні розпочався національний страйк гірників, до участі в якому висловили готовність приєднатися: машино- та суднобудівники, поліграфісти, моряки торговельного флоту.

Сповнений рішучості не йти на нову капітуляцію, уряд Хіта оголосив на початку 1974 р. введення триденного робочого тижня, що коштувало

економіці країни приблизно 2 млрд. ф. ст. Коли стало остаточно зрозуміло, що домовитися не вдасться (профспілка вимагала підвищити вдвічі, більше того, на що був готовий піти уряд), Хіт оголосив про те, що спір між профспілками та урядом може бути вирішено тільки самим народом, тобто на загальних парламентських виборах⁷⁷.

Оскільки за розрахунками уряду відповідь переважної більшості виборців могла бути тільки на його користь, він розраховував на порівняно легку перемогу. Виборець, проте, не прийняв цієї логіки і твердо вирішив, що на виборах він все ж мав вирішувати не на користь уряду чи профспілок, а робити вибір між двома, претендуючими на владу партіями, тобто консерваторами і лейбористами.

Під час парламентських виборів у лютому 1974 р. консервативна партія зазнала тяжкої поразки, зібравши всього 38% голосів (на всіх інших виборах вона отримувала від 40 до 50%). Щоправда, її головний суперник — лейбористи — отримали ще менше — всього 37,2%, але завдяки особливостям виборчої системи саме у лейбористів виявилася відносна більшість місць у парламенті і їм було доручено сформувати уряд. Найбільший успіх на цих виборах випав на долю «третіх» партій, тобто лібералів і національних партій Шотландії та Уельсу, що зібрали загалом приблизно чверть усіх голосів⁷⁸. Поразка консерваторів на виборах і їхній перехід в опозицію, на думку С. Перегудова, принципово змінила ситуацію і в самій партії торі, і її верхніх ешелонах. По-перше, положення опозиційної партії зумовлювало більш вільну, «розкуту» поведінку представників різних течій та угруповань у ній. По-друге, сам факт поразки партії неминуче послаблював позиції її лідера як з точки зору його особистого авторитету, так і авторитету проведеної ним політики⁷⁹.

Як зазначалося в одній із британських газет, після свого прем'єрства решту життя Е. Хіт прагнув виправити негативне враження людей від того періоду. Однак насправді, реформи 1970–1974 рр. були одними з наймасштабніших у Британії новітнього часу, оскільки вони охоплювали економіку, парламент, міністерства, місцеві органи влади, освіту, охорону здоров'я тощо. У них втілювалося прагнення знищити найбільш очевидні анахронізми. Та спроби Хіта на початку 1970-х років реалізувати низку неоліберальних кроків припадали на час, коли післявоєнний міжнародний консенсус ще зберігав запас надійності⁸⁰.

Водночас варто зазначити, що своєю стратегією «тихої революції» Е. Хіт уперше в історії Великої Британії ХХ ст. проголосив основні засади неоконсерватизму, що концептуально продовжували формуватися після його поразки на парламентських виборах 1974 р. і відставки з посади лідера консервативної партії. З травня 1979 р. його наступниця на посаді прем'єр-міністра М. Тетчер успішно використала ідеї й досвід свого попередника і

довела їх дієвість та ефективність. Власне вона завершила кардинальний поворот у розвитку консервативної партії й Великої Британії, повернувши їй економічну, соціальну, політичну стабільність і гідне місце серед світової спільноти, поширила у світовій теорії й практиці унікальне явище «тетчеризму», зародження і перші кроки якого припадають на період перебування при владі консервативного уряду Е. Хіта.

---

¹ Heath E. *The Course of My Life*. — L., 1998. — P. 302–303.

² *The Times*, June 22, 1970. P. 2; *Tribune*, June 29, 1970. P. 8.

³ Жигалов И.И. *Современная история Великобритании (1945–1975)*. — М., 1978. — С. 14.

⁴ Bruse-Garding J. *What ever Happened to the Quset Revolution?*. — L., 1984. — P. 7.

⁵ Перегудов С.П. *Политические сдвиги в странах Запада: Конец 70–80-х гг.* — М., 1989. — С.122.

⁶ *The Conservative Manifesto: 1970, A Better Tomorrow* <http://www.psr.keele.ac.uk>.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Худoley К.К. *Внутреполитическая борьба 1970–1974 гг. в Векликобритании*. — 1984. — С. 36.

²⁶ Heath E. *Op. cit.* — P. 310.

²⁷ Ibid. — P. 329.

²⁸ Худoley К.К. *Указ. соч.* — С. 52.

²⁹ Heath E. *Op. cit.* — P. 311.

- ³⁰ Горбик В.О. Британія: суперечності і проблеми. — К., 1980. — С. 8.
- ³¹ Перегудов С.П. Тетчер и тетчеризм. — М., 1996. — С. 75–76.
- ³² Там же. — С. 23.
- ³³ Байкова А.Н. Профсоюзное движение Великобритании 70–80-х. — М., 1990. — С. 318.
- ³⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 24.
- ³⁵ Wilson E. A very British Miracle. Failure of Thatcherism. — L., 1980. — P. 7.
- ³⁶ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 28.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 75.
- ⁴⁰ Там же. — С. 76.
- ⁴¹ Там же. — С. 80.
- ⁴² Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 161–162.
- ⁴³ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 84–85.
- ⁴⁴ Heath E. Op. cit. — P. 327.
- ⁴⁵ —P. 325.
- ⁴⁶ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 83–84.
- ⁴⁷ Там же. — С. 88.
- ⁴⁸ Heath E. Op. cit. — P. 319.
- ⁴⁹ Перегудов С.П. «Тихая революция» Эдварда Хита // Мировая экономика и международные отношения. — 1971. — № 4 — С. 18–23.
- ⁵⁰ Байкова А.Н. Указ. соч. — С. 155.
- ⁵¹ Там же. — С. 157.
- ⁵² Там же. — С. 158.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 25.
- ⁵⁵ Heath E. Op. cit. — P. 334.
- ⁵⁶ Ibid. — P. 335.
- ⁵⁷ Степанова Н.М. Британский неоконсерватизм и трудящиеся, 70–80-е годы. — М., 1982. — С. 189.
- ⁵⁸ Heath E. Op. cit. — P. 447.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 82.
- ⁶¹ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 90.
- ⁶² Горбик В.О. Вказ праця. — С. 71.
- ⁶³ Heath E. Op. cit. — P. 454.
- ⁶⁴ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 92.
- ⁶⁵ Heath E. Op. cit. — P. 451–452.
- ⁶⁶ Ibid. — P. 453.

⁶⁷ Ibid. — P. 447.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Thatcher M. The Downing Street Years. — L.: Harper Collins Publishers, 1993. — P. 182.

⁷⁰ Громыко А. Политический реформизм в Великобритании (1970–1990-е годы). — М., 2001. — С. 19.

⁷¹ Thatcher M. Op. cit. — P. 13–14.

⁷² Boothroyd David. The history of British political parties. London, 2001. — P. 67.

⁷³ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 29.

⁷³ Thatcher M. Op. cit. — P. 167.

⁷⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 27.

⁷⁵ Boothroyd David. Op. cit. — P. 91.

⁷⁶ Ibid. — P. 117.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Business and Politics in Britain. — L., 1977. — P. 90–95.

⁷⁹ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 32.

⁸⁰ Громыко А. Указ. соч. — С. 27.

В статье «исследуется политическая, экономическая и социальная стратегия консервативного кабинета Э. Хита, которая вошла в британскую историю второй половины XX ст. как «тихая революция» Эдварда Хита. Автором статьи определены главные составные внутреннеполитического курса консервативного правительства Э. Хита, которые в дальнейшем составили идеологические основы тетчеризма.

Ключевые слова: *постиндустриальная эпоха, парламентские выборы, традиционный консерватизм, стратегия, «тихая революция» Эдварда Хита, национализированные отрасли, тред-юнионы, стачечная борьба, приватизация, корпоративизм.*

In the article the «Domestic policy of the British conservative government of Edward Heath 1970–1974». political, economic and social strategy of conservative cabinet of E. Heath is investigated. This strategy has entered in British history of the second half of XX century as «the quiet revolution» of Edward Heath. The basic constituents of domestic policy course of conservative government of E. Heath are certain an author and in future they laid down an ideological foundation of Thatcherism.

Key words: *postindustrial twenty-four hours (round the clock), parliamentary elections, traditional conservatism, strategy, «the quiet revolution» of Edward Heath, nationalized industries, trade unions, striking fight, privatizing, corporatism.*

РЕГІОНАЛЬНІ ПАРТІЇ ІСПАНІЇ У ПЕРІОД КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ (1982–1996 рр.)

У статті досліджується місце найвпливовіших регіональних партій Іспанії у партійно-політичній системі держави в умовах консолідації демократичного режиму. Автор зазначає, що із 17 автономних співтовариств власні партійно-політичні системи мають лише Каталонія, Країна Басків і певною мірою Галісія. Можливість регіональних партій впливати на політичне життя на загальнодержавному рівні, на думку авторки, є однією з ознак утвердження демократичного режиму.

Ключові слова: консолідація демократії, політична система, партійна система, політична партія, автономія, націоналістична партія.

Формування в Іспанії «держави автономій» на рубежі 70–80-х років ХХ ст., становлення демократичного режиму, реальний стан регіонів за умов співіснування у країні кількох націй і народностей зумовили активність регіональних партій. Переважна їх більшість була обмежена своїм впливом у межах відповідної автономії. Водночас вони відігравали неабияку роль у встановленні балансу сил між центром і регіонами загалом.

Регіональні партії становили особливу групу політичних акторів. Будучи парламентськими, демократично орієнтованими партіями, вони мали помітний вплив і вагу на політичному просторі Іспанії, їх існування прямо або опосередковано впливало як на напрям політичного процесу, так і формат партійної системи¹.

Основним завданням політичних партій є перетворення приватних інтересів окремих громадян і соціальних груп у політичні курси та їх реалізація на державному рівні. Проблемна ситуація досліджуваної теми полягає у протиріччі між необхідністю регіональних партій реалізовувати ці інтереси і можливістю це здійснювати в умовах консолідації демократичних інститутів.

Партії не лише виражали інтереси соціальних груп, а й активно брали участь в їх формуванні. Вони виконували функції об'єднання інтересів, приводили їх до єдиного політичного знаменника, окреслювали конфліктуючі складові, визначали пріоритети і розробляли аргументи для наступних конкретних вимог і дій.

Наукова цінність цієї статті полягає в тому, що в українській іспаністиці вперше з'ясовується місце найвпливовіших регіональних партій Іспанії у

партійно-політичній системі держави в умовах консолідації демократичного режиму.

Консолідація демократії в Іспанії супроводжувалась утвердженням розгалуженої партійної системи, у тому числі регіональних підсистем. Це питання ґрунтовно вивчається у науковій літературі.

Докладну характеристику політичної системи Іспанії дає американський дослідник Р. Гюнтер у праці «Іспанія після Франко. Становлення багато-партійної системи». У рамках останньої він виділяє три регіональні під-системи: баскську, каталонську й галісійську².

Місце націоналістичних партій на політичній сцені Іспанії вивчає Х.П. Фусі. Він одним із перших почав досліджувати питання зв'язків націоналістичних партій з іспанським урядом, вивчати конкретні аспекти участі націоналістичних партій у політиці³.

При аналізі процесу автономізації в Іспанії російська дослідниця Н.В. Кірсанова звертає особливу увагу на роль націоналістичних рухів. Більшість проблем, пов'язаних з територіальним устроєм Іспанії, на її думку, знайшло розв'язання завдяки консенсусу між регіональними політичними силами⁴.

Проблема співпраці центральної влади і поміркованих націоналістичних партій знаходиться у фокусі уваги російських науковців Г.І. Волкової та А.В. Дементьєва. Обидва історики зазначають позитивний вплив тієї обставини, що змушує правлячу партію для ухвалення законів шукати союзників серед регіональних націоналістів⁵.

Російський політолог В.М. Кутузова досліджувала процес становлення націоналістичних рухів, політику партій, їх участь у виборчому процесі, ідейні доктрини найбільших націоналістичних партій, визначаючи напрями їх еволюції, а також погляди поміркованих націоналістів на територіальний устрій Іспанії, проблему насильства і тероризму⁶.

Формування партійної системи і регіональних підсистем досліджується іспанськими науковцями М. Касіаґлі, Р. Котарело, Ч. Пауелом, М. Раміресом, Х. Валлесом, російськими І. Данилевич, В. Давидовим, В. Тоцьким, А.І. Ландабасо, С. Хенкінім⁷. Вони розглядають проблему формування регіональних партійно-політичних систем у контексті створення держави автономій.

Серед регіональних партій найбільший, і, зазвичай, загальноіспанський резонанс викликали поведінка й результати діяльності баскських і каталонських націоналістів, а також частково галісійських. Саме у цих регіонах розгорталася найгостріша боротьба за владу між загальнонаціональними і регіональними партіями. Відносно Каталонії й Країни Басків можна стверджувати навіть про існування гегемонії націоналістичних партій⁸.

Нагадаємо, що каталонський «націоналізм» має давню історію і характеризувався поміркованістю, толерантністю і навіть доброзичливістю до

переселенців з інших регіонів країни. Тому провідною регіональною партією стала Конвергенція і Союз (КіС), що репрезентувала місцеві бізнесові кола, пов'язані з центральною владою, культурно-освітню еліту і церкву, певною мірою відокремлену від центральної ієрархічної верхівки. Найважливішим для самовизначення партій (як місцевих, так і загальнонаціональних) у Каталонії виявився вибір орієнтації на групу населення залежно від її схильності до каталонського чи іспанського «націоналізму». Доводилося враховувати, що населення поділяється на три групи. Першу становили ті громадяни, які вважали себе більше каталонцями, аніж іспанцями. На них спиралися місцеві націоналістичні партії (наприклад, Конвергенція і Союз). До другої належали ті, хто відносив себе однаковою мірою і до каталонців, і до іспанців. На них спиралась Іспанська соціалістична робітничка партія і Комуністична партія Іспанії. Третя група об'єднувала тих, хто відчував себе більше іспанцем, аніж каталонцем, і виступав проти державної децентралізації.

З 1982 р. каталонська партійна субсистема визначається як двопартійна з двома чітко окресленими лідерами: націоналістична коаліція Конвергенція і Союз та Соціалістична партія Каталонії. Панування регіональних партій стало головною особливістю каталонської партійної субсистеми. Її основним актором, як зазначалось, стала Конвергенція і Союз. До складу цієї коаліції ввійшли дві націоналістичні помірковані партії, що правлять в автономній області з 1980 р.: Демократична Конвергенція Каталонії (ліберальної орієнтації) й Демократичний Союз Каталонії (демохристиянської орієнтації). Коаліція цих партій об'єднала широкий спектр виборців: від тих, хто прагнув до незалежності від Іспанії, до тих, хто був цілком задоволений існуючим статусом самоврядування. Узагалі, Демократична конвергенція Каталонії має тенденцію до каталонського суверенітету, тоді як Демократичний союз тяжіє до традиційної каталонської автономії.

У середині 1984 р. відхід із політичної сцени Союзу демократичного центру додав голосів зазначеній коаліції, якій відтоді вдавалося набирати на автономних виборах приблизно 40% голосів виборців і залишатися провідною політичною силою регіону (табл. 1).

Конвергенція і Союз дотримувалась поміркованих позицій і завжди була готова співпрацювати із центральною владою, зарекомендувавши себе стабільним партнером із громадянськими політичними традиціями. Це підтверджувалось і результатами всезагальних виборів до іспанського парламенту. Так, у жовтні 1982 р., отримавши підтримку 3,67% громадян, КіС стала третьою політичною силою у Конгресі депутатів. 1986 року коаліція здобула 5,02%, 1989 року — 5,04, 1993 року — 4,94 і 1996 року — 4,6%⁹.

Радикальніша гілка каталонського націоналізму представлена Лівими республіканцями Каталонії (ЛРК). Ця партія, створена 1931 року, була

провідною політичною силою у Каталонії ще за часи Другої Республіки. ЛРК остання каталонська партія, легалізована після смерті Ф. Франко, і незважаючи на те, що її главою був Х. Таррадельяс, є однією із ключових фігур демократичної трансформації у Каталонії.

Вибори до парламенту Каталонії 1984 року стали показником послаблення позицій партії. Незважаючи на те, що вона вважалася п'ятою силою у парламенті Каталонії, партія втратила багато голосів (значна їх кількість перейшла до КіС, лідера каталонського націоналізму).

Внутрішнє відродження ЛРК розпочалося з А. Коломом, обраним новим генеральним секретарем партії на 16-му Національному конгресі ЛРК у листопаді 1989 р. На цьому форумі політичною метою партії було визначено незалежність каталонських земель.

А. Колом розпочав процес згуртування багатьох незалежних молодих партій лівих сил, значною мірою радикальних. На початку 1990-х років ЛРК сприяв розпаду терористичної групи Тера Льїуре, пропонуючи інтеграцію її членам, які відмовлялися від насильства.

Усі ці зміни сприяли позитивним результатам на виборах до парламенту Каталонії 1992 року на користь ЛРК. З лідерством А. Колома партія отримала 8% голосів виборців, тобто 11 місць (майже вдвічі більше, аніж у попередніх автономних виборах) і перетворилася на третю політичну каталонську силу. На всезагальних виборах до іспанського парламенту 1982 року, 1993 року, 1996 року партія проводила у Кортеси по одному депутату. В автономному парламенті кількість її представників зросла майже втричі: від 4,41% 1984 року до 9,58% 1995 року (табл. 2).

У лютому 1987 р. під назвою Каталонська ініціатива (КІ) створено федерацію політичних партій, сформовану Об'єднаною соціалістичною партією Каталонії (ОСПК), Договором лівих націоналістів і Комуністичною партією Каталонії (КПК).

Створена під керівництвом ОСПК Каталонська ініціатива не лише прагнула до того, щоб переформатувати комуністичний каталонський простір, серйозно уражений внутрішньою і виборчою кризою початку вісімдесятих, а й до розробки нової політичної стратегії на основі єврокомуністичних ідей.

Проте пошуки нової політичної стратегії, віддаленої від класичного комунізму, швидко спричинили напругу і 1989 року КПК залишила КІ.

Здолавши першу кризу, КІ створила для участі у виборах 1995 р. коаліцію, названу Каталонська ініціатива (зелені). У ній вона об'єдналася з Організацією Зелених, Екологічною конфедерацією Каталонії і знову з КПК. Отже, коаліція змогла поліпшити виборчі результати з 6,6% до 9,9% голосів і отримала 11 місць у каталонському парламенті.

Табл. 1

Результати автономних виборів до каталонського парламенту (у %)

№	Політичні партії	1984 р.	1988 р.	1992 р.	1995 р.
1.	Соціалістична партія Каталонії — Іспанська соціалістична робітничка партія	30,1	29,8	27,9	25,1
2.	Народний альянс (Народна партія)*	7,7	5,3	6,0	13,2
3.	Конвергенція і Союз	46,8	46,0	46,8	41,3
4.	Об'єднана соціалістична партія Каталонії**	5,6	7,8	6,6	9,9
5.	Ліві республіканці Каталонії	4,4	4,1	8,0	9,6
6.	Інші	5,4	7	4,7	0,9

* з 1984 р. в коаліції з Демократичною народною партією і Ліберальним союзом;

** з 1987 р. — Каталонська ініціатива (Об'єднана соціалістична партія Каталонії, Договір лівих націоналістів, Комуністична партія Каталонії)

Джерело: <http://www.gencat.cat/>

Були в автономії ще кілька дрібних політичних націоналістичних організацій, такі, як сепаратистська Каталонська партія, Ліві націоналісти і Лівий блок за національне звільнення, але їх сукупна підтримка електоратом в окремих випадках доходила до 2%¹⁰.

Регіональна підсистема у Країні Басків включала кілька партій — як місцевих (Баскська націоналістична партія, Еррі Батасуна, Еускаді Алькартасуна, Еускаудіко Ескерра), так і таких, що були секціями загальноіспанських (Іспанська соціалістична робітничка партія, Комуністична партія Іспанії та деякі інші).

Найвпливовішою регіональною партією Країни Басків була Баскська націоналістична партія (БНП) — політична партія, що діяла переважно в Іспанії, ідеологією якої є баскський націоналізм та ідея створення незалежної або автономної баскської держави. Партія має історичне коріння (створена у 1894–1895 рр.) Під час існування Другої Іспанської Республіки 1936 року Країна Басків отримала автономію, через що багато членів БНП воювали у громадянській війні у складі Народного фронту. У роки диктатури Ф. Франко партія знаходилася під забороною, а її лідери в основному перебували в еміграції: у підпіллі з'явилися нові баскські націоналістичні організації, у тому числі ті, що виступали під гаслами збройної боротьби (як, наприклад, ЕТА).

Коли в Іспанії розпочалися демократичні процеси 1975 року, було ухвалено нову конституцію і баски отримали автономію.

Напередодні загальних виборів у жовтні 1982 р. Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) у своїй передвиборчій програмі висунула як одне із головних завдань «ізоляцію баскських екстремістів». Після її перемоги на парламентських виборах міністр внутрішніх справ Х. Барріонуево оголосив про розгортання антитерористичної роботи. Тому націоналісти були дуже критично налаштовані проти його особи, оскільки Х. Барріонуево був переконаний у тому, що тероризм ЕТА це поліцейська, а не політична проблема.

БНП пережила тяжку внутрішню кризу з приходом до влади соціалістичного уряду. Незважаючи на це, вона виступала за розвиток баскського самоврядування і сприяла створенню власної служби здоров'я, прийняттю статуту баскських шкіл, роботі власного радіо і телебачення, створенню власної автономної поліції тощо.

1986 року стався найбільший розкол в історії БНП. Його причини полягають в особистісному протистоянні між її лідерами (К. Арсальюсом і К. Гарайкоечеа), а також різним розумінням розподілу влади між основними інститутами баскської автономії. К. Гарайкоечеа у вересні заснував нову партію — Еуско Алькартасуна.

Від позиції БНП багато у чому залежало розв'язання проблеми баскського націоналістичного тероризму на прикладі ЕТА — найгострішої проблеми Іспанії. Так, партія була одним із ініціаторів підписання Мадридської угоди щодо тероризму (листопад 1987 р.) і пакту Ахурія Енеа (січень 1988 р.). Зазначені угоди підписувалися представниками провідних загальнонаціональних і регіональних партій різноманітного політичного спектру, включаючи поміркованих баскських націоналістів. Вони мали кілька цілей. По-перше, розглянути можливість початку переговорів з екстремістами, але тільки тоді, якщо вони нададуть неспростовні докази готовності скласти зброю і відмовитися від терору як методу досягнення політичної мети. По-друге, у разі початку таких переговорів обмежити порядок денний питаннями, пов'язаними з існуючим станом проблеми або майбутньою долею членів ЕТА (амністія, повернення з еміграції, соціальні гарантії). По-третє, заручитися міжнародною підтримкою і залучити світову спільноту до розв'язання проблеми тероризму. Учасників пактування об'єднувало щире прагнення викоренити тероризм, проте тактичні схеми, зокрема у пакті Ахурія Енеа, були неоднозначними, а у деяких випадках взаємовиключними. Ця обставина стала однією із головних причин розвалу Пакту.

Баскська націоналістична партія має певну підтримку виборців на загальнодержавному рівні. Зокрема на всезагальних виборах до іспанського

парламенту БНП 1982 року здобула 1,88% усіх голосів, 1986 року — 1,53, 1989 року — 1,24, 1993 року — 1,24 і 1,27% 1996 року¹¹.

Як зазначалося вище, БНП пережила серйозний розкол 1986 року, результатом якого стало створення К. Гарайкоечеа Еуско Алькартасуна (ЕА — баскська солідарність), що була партією соціал-демократичної та націоналістичної баскської ідеології. Вплив партії був особливо сильним у Гіпускоа, де на автономних виборах 1986 року ЕА навіть перемогла БНП.

Після виборів до баскського парламенту 1990 року ЕА, разом із БНП і Еускадіко Ескерра, склала частину коаліційного уряду, очоленого Х. Антоніо Ардансом (БНП). Однак улітку 1991 р. ЕА підтримала рух за незалежність, представлений Еррі Батасуна, що врешті-решт призвело до її виключення з уряду у вересні 1991 р.

1978 року в автономіях Країни Басків і Наварри було створено політичну проетаровську коаліцію, що не засуджувала насильства — Еррі Батасуна (ЕБ — народна єдність). Партія була політичним крилом воєнізованої ЕТА (ЕТА-militar). Самовизначення партії — ліві баскські сепаратисти, а головна мета — визволення Країни Басків і побудова соціалізму. З цих причин Еррі Батасуна відхилила як іспанську Конституцію 1978 р., так і статут автономії Країни Басків. Окрім того, вона протистояла членству Іспанії в НАТО на референдумі 1986 року. Поширення на передвиборних мітингах на початку 1996 р. відеокасети із записом звернення баскських терористів «до народу» призвело до часткової втрати позицій Еррі Батасуна.

Якщо інтереси ЕТА-м у політичному житті Іспанії представляла партія Еррі Батасуна, то інтереси політико-воєнізованої ЕТА (ЕТА-político — militar) представляла Еускадіко Ескерра (ЕЕ — баскські ліві). Це була політична націоналістична партія лівого спрямування Країни Басків і Наварри. Хоча ЕЕ діяла на початку як політична рука ЕТА (pm), то 1982 року партія відіграла фундаментальну роль для розпаду вищезгаданої організації. 30 вересня 1982 р. ЕТА-pm повідомила про свій розпуск і відмову від збройної боротьби.

Після розколу Баскської націоналістичної партії й створення Еуско Алькартасуна 1987 року, ЕЕ утворила кілька коаліцій з ЕА. 1988 року партія уклала договір Ахуріа Енея за мир і проти тероризму і ухвалила рішення прийняти Конституцію. 1991 року ЕЕ увійшла до уряду баскської автономії в коаліції з БНП і ЕА. 1993 року більшість членів прийняла рішення про злиття із Соціалістичною партією Країни Басків.

У силу політичного консенсусу суспільства баскську політичну культуру можна назвати фрагментованою. Для неї були характерні неоднорідність і конфліктність, відсутність довіри між суб'єктами політики і загальноприйнятих правил політичної гри, значною мірою використання насильства, що посилювалося присутністю у регіоні легального політичного

крила ЕТА — партії Еррі Батасуна, що була другою за значимістю (після БНП) націоналістичною силою у регіоні.

Незважаючи на лідерство БНП, у Країні Басків була порівняно велика підтримка загальноіспанських партій. На перших демократичних виборах баскський електорат розділювався на три основні групи: одну з чітко вираженою націоналістичною самосвідомістю, орієнтацією на БНП, другу — іспансько-правоцентристську, що підтримувала Союз демократичного центру, а потім Народну партію (НП), і третю — ліву, орієнтовану на Іспанську соціалістичну робітничу партію і Комуністичну партію Іспанії.

Через схожість програм БНП і НП у Країні Басків ліві отримували більше, аніж праві. Проте ліві не добилися тут таких високих результатів, як це їм вдалося у Каталонії. Імовірно цьому перешкодила зайва інтернаціональність соціалістичних і комуністичних партій, а також надмірна зосередженість на ідеологічних проблемах і неухвага до реальних прагнень баскського регіону. На самому початку демократичного транзиту програма Баскської соціалістичної партії розглядала націоналістичні спрямування як вираження «буржуазного націоналізму», а значить зло. Зі встановленням автономії соціалісти стали швидко втрачати вплив, а БНП, своєю чергою, вийшла на перший план, спрямовуючи автономний процес. Значну кількість голосів на місцевих виборах здобули і такі націоналістичні партії, як Еррі Батасуна, Ескаудіко Ескерра, Еускаді Алькартасуна (табл. 2)¹².

Табл. 2

Результати автономних виборів до баскського парламенту (у %)

№	Політичні партії	1984 р.	1986 р.	1990 р.	1994 р.
1.	Соціалістична партія Еускаді — Іспанська соціалістична робітнича партія	23,1	22,1	19,9	17,1*
2.	Народний альянс (Народна партія)	9,4	4,7	8,2	14,4
3.	Баскська націоналістична партія (БНП)	42,1	23,7	28,5	29,8
4.	Еррі Батасуна (ЕБ)	14,7	17,5	18,3	16,3
5.	Еускадіко Ескерра (ЕЕ)	7,9	10,9	7,8	-
6.	Комуністична партія Еускаді	1,4	-	-	-
7.	Еуско Алькартасуна (ЕА)	-	15,8	11,4	10,3
8.	Об'єднані ліві		0,6	1,4	9,2
9.	Інші	1,4	4,7	4,5	2,9

* у коаліції з ЕЕ

Джерело: http://www.euskadi.net/elecciones/indice_c.htm

Отже, у баскському націоналізмі присутні два різні напрями. Прибічники першого говорять про «окупацію» Країни Басків Іспанією і борються за незалежність автономної області. Прибічники другого висловлюються за існування у рамках єдиної держави, але наполягають на збереженні національної самобутності басків.

Галісійська партійна субсистема остаточно сформувалася після виборів 1982 року. У Галісії консерватизм і традиціоналізм виявилися міцнішими за націоналізм, що по суті не мав тут політичного спрямування. Слабкість галісійських національних партій спричинялась їх твердженнями на кшталт того, що економічна відсталість регіону — це результат централізації. Громадян Галісії турбували найбільше соціально-економічні, а не політичні проблеми. Галісійці були переконані, що ці питання потрібно вирішувати не на місцевому рівні.

Ставлення населення до націоналістичних ідей було досить стриманим. Місцевий електорат на виборах керувався більше дихотомією праві/ліві, аніж дихотомією націоналісти/не націоналісти, демонструючи при цьому верховенство прагматизму над ідеологією. Політична самосвідомість галісійців була орієнтована не на передвиборні платформи та ідеологію партій, а на кандидатів¹³.

Однією із причин незатребуваності націоналістичних ідей у Галісії стала надмірна фрагментація націоналістичного проекту. Не було єдиної націоналістичної партії.

1982 року сформовано Галісійський націоналістичний блок (ГНБ) — націоналістична коаліція лівих сил, що самовизначала себе як «патріотичний фронт». ГНБ виступав за передачу повноважень парламенту Галісії та офіційне визнання Галісії як країни. 1986 року Блок провів кампанію проти вступу Іспанії до НАТО.

ГНБ сформований із багатьох політичних партій, що приєдналися впродовж 80-х — на початку 90-х років: Галісійський народний союз, Націоналістичні ліві, Націоналістична галісійська партія — Галегістська партія, Галісійська єдність, Соціалістична група тощо.

Найбільшою партією і головним ідеологічним центром був Галісійський народний союз, що обстоював ідею галісійської незалежності. Однак із 1990 року ГНБ поступово відходить від сепаратистських ідей, вимоги щодо самовизначення висувуються рідко і блок займає помірковану позицію.

В автономних виборах 1989 р. Блок уперше сформував власну парламентську групу в парламенті Галісії з 8% голосів і 5 мандатами.

Наприкінці 80-х років Галісійський національний блок став провідною силою галісійських націоналістичних сил. Так, на місцевих виборах 1989 року блок отримав 8,05% голосів виборців і провів своїх депутатів до Кортесів, отримавши 0,3% (на виборах 1993 р. — 18,5% і 0,8% відповідно)¹⁴.

Для участі у муніципальних виборах 1983 р. було створено виборчу Галісійську коаліцію (ГК). До неї приєдналася значна частина членів колишньої правлячої партії Союзу демократичного центру, Галегістська партія, а також Центристи з Оренса (провінція у Галісії). 1984 року ГК перетворилась у націоналістичну помірковану центристську партію і в автономних виборах 1985 р. отримала 13%.

На всезагальних іспанських виборах 1986 року ГК отримала один мандат, перший націоналістичний галісійський мандат в іспанських кортесах від доби Другої Республіки.

У січні 1987 р. найбільш націоналістичні й прогресивні сектори Галісійської коаліції, очолювані П. Гонсалесом Маріньясом і К.Е. Родрігесом Пенья, залишили партію і сформували Націоналістичну галегістську партію (що приєдналася 1991 року до ГНБ).

У вересні 1987 р. ГК увійшла до уряду Галісії, керованого соціалістом Ф. Гонсалесом Лаксе. В автономних виборах 1989 р. ГК пережила сильний виборчий спад, отримавши тільки 3,7% і 2 мандати, а 1993 року Коаліція, отримавши 0,4%, залишилася без парламентського представництва.

1987 року Комуністична партія національного звільнення разом з іншими невеликими організаціями місцевого характеру сформувала Галісійський народний фронт (ГНФ), соціалістичної й націоналістичної ідеології. Політична позиція фронту визначалася так: «національна незалежність, соціалізм, антиколоніалізм, народна демократія, рух проти політики імперіалізму, інтернаціональна солідарність». 1994 року ГНФ спробував інтегруватись у Галісійський національний блок, але безуспішно.

Табл. 3

Результати автономних виборів до галісійського парламенту (у %)

№	Політичні партії	1985	1989	1993
1.	Народний альянс (Народна партія Галісії)	40,9	44,3	52,6
2.	Галісійська соціалістична партія — Іспанська соціалістична робітничка партія	28,7	32,7	23,9
3.	Галісійська коаліція	12,9	3,7	0,4
4.	Галісійська соціалістична партія	5,7	3,8	-?
5.	Галісійський націоналістичний блок	4,2	8,0	18,5
6.	Інші	7,6	7,5	4,6

Джерело: http://www.elmundo.es/especiales/2005/06/espana/elecciones_galicia/

Решта регіональних партій були тимчасовими утвореннями, часто змінювали назви та ідеологію. Під впливом успіхів націоналістичних сил інших регіонів і з розвитком та консолідацією партій у самій Галісії з початку 90-х років активно завойовує позиції місцевий націоналізм.

Отже, політична вага партій регіонального характеру за умов утвердження демократії була значною, оскільки націоналістичні сили у Країні Басків на місцевих виборах здобували разом більше 60% голосів виборців, у Каталонії — понад 50% і Галісії — приблизно чверть усіх голосів¹⁵.

У 1993–1996 рр. саме підтримка з боку каталонських і поміркованих баскських націоналістів дала можливість Іспанській соціалістичній робітничій партії, що не мала вже абсолютної більшості в Конгресі депутатів, сформувати уряд. Отже, Конвергенція і Союз (Каталонія) і Баскська націоналістична партія змогли відіграти роль арбітра у відносинах двох провідних партій: ІСРП та НП.

Діяльність регіональних партій в умовах консолідації демократії в Іспанії пов'язана із ключовими проблемами країни. Остаточне юридичне оформлення системи політико-територіальної організації Іспанії, розв'язання проблеми баскського тероризму і багато інших питань, могли бути вирішені лише у форматі конструктивної співпраці регіональних і загальноіспанських партій. Ці партії, будучи динамічною силою, діючи вміло і політично грамотно, домагалися відчутних результатів для своїх регіонів і народів.

Легалізація деяких ідей, що обстоювалися регіональними партіями у статус легальної опозиції, як це відбувалося в Іспанії на етапі консолідації демократії, де націоналістичний сегмент є складовою частиною політичної системи, пом'якшив і спрямував у мирне русло діяльність націоналістичних організацій, присутність яких у житті країни могла бути дестабілізуючим чинником.

Узагалі регіональні підсистеми у Каталонії, Країні Басків і частково Галісії стали важливим складником партійно-політичної системи Іспанії. Хоча в Іспанії є 17 автономних співтовариств, лише ці сформували у період утвердження демократії власні партійно-політичні системи.

Вищезазначені процеси дають підстави стверджувати, що в роки правління Іспанської робітничої соціалістичної партії відбувався успішний процес консолідації демократичного режиму. Регіональні сили набрали достатню кількість голосів як на місцевому рівні, так і в загальнонаціональному масштабі, щоб скласти гідну опозицію домінуючій силі. Отже, було забезпечено конкурентність виборів.

¹ *Кутузова В.М.* Роль умеренных националистических партий в политической системе Испании: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук. — М., 2007. — 20 с.

² *Gunter R., Sani G. y Shabad G.* Spain after Franco: the making of competitive party system. — Berkely, etc.: Univ. of California press, 1986. — 516 p.

³ *Fusi J.* El desarrollo autonomico // Tusell J., Soto A. Historia de transicion 1975–1986. — Madrid, 1996. — P. 444–464; *Fusi J.P.* Politica, nacionalidad y iglesia en el Pais Vasco. — San Sebastian, 1988.

⁴ Испания в начале XXI века. Учеб. пособие. — М., 2006. — 168 с. — ISBN: 5-9228-0220-8. — С.75.

⁵ Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие. — М., 2005. — (XX век. Политическая история мира). — 191 с. — ISBN 5-06-005375-X. — С. 115–118.

⁶ *Кутузова В.М.* Националистические партии в политической системе Испании // Латинская Америка. — 2005. — № 11. — С. 51–67; *Кутузова В.М.* Роль умеренных националистических партий в политической системе Испании: автореф. дис.на соискание уч. степени канд. полит. наук. — 20 с.

⁷ *Caciagli M.* Elecciones y partidos en la transicion espanola. — Madrid, 1986. — 292 p.; *Cotarelo R.* Los partidos politicos // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). — Madrid, 1992. — P. 299–327; *Powell Ch.* Espana en democracia. 1975–2000. — Barcelona, 2001. — 688 p. ISBN: 84-01-53046-6. — P. 391–401, 476–499; *Ramirez M.* El sistema de partidos en Espana, 1977–1987 // Rev. De estudios polit. (Nueva Epoca). — Madrid. — 1988. — № 59. — P. 7–27; *Valles Josep M.* La politica autonómica como politica de reforma institucional // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). — Madrid, 1992. — P. 365–389; *Данилевич И.В.* Автономизация Испании // Полис. — 1995. — № 5. — С. 121–129; Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века. — М., 2006. — 504 с. — ISBN 5-201-05417-X. — С. 91–93; Современная Испания: Реф. сб. — М., 2003. — 144 с. — ISBN 5-248-00182-X; *Хенкин С.М.* Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. — 200 с.; http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=132#

⁸ *Кутузова В.М.* Националистические партии в политической системе Испании. — С. 56.

⁹ Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие. — С. 115; *Fusi J.P.* Politica, nacionalidad y iglesia en el Pais Vasco. — San Sebastian, 1988.

¹⁰ *Кутузова В.М.* Националистические партии в политической системе Испании. — С. 57;

¹¹ Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие. — С. 115; <http://www.juntaelectoralcentral.es>.

¹² *Кутузова В.М.* Националистические партии в политической системе Испании. — С. 60; *Powell Ch.* Espana en democracia. 1975–2000. — P. 399, 402, 499.

¹³ *Кутузова В.М.* Националистические партии в политической системе Испании — С. 62.

¹⁴ Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие. — С. 115.

¹⁵ *Cotarelo R.* Los partidos politicos. — P. 257.

В статье исследуется место влиятельных региональных партий Испании в партийно-политической системе государства в условиях консолидации демократического режима. Автор утверждает, что из 17 автономных сообществ собственные партийно-политические системы имеют только Каталония, Страна Басков и частично Галисия. Возможность региональных партий влиять на политическую жизнь на общегосударственном уровне, по мнению автора, является одним из признаков утверждения демократического режима.

Ключевые слова: консолидация демократии, политическая система, партийная система, политическая партия, автономия, националистическая партия.

In the article the place of the most influential regional parties of Spain in party and political system of the state in the conditions of consolidation of a democratic regime is investigated. The author asserts that from 17 autonomous communities the own party and political systems have only Catalonia, Country of Basques and partly Galicia. Possibility of regional parties to influence on political life at national level, in opinion of author, is one of signs of the statement of the democratic regime.

Key words: consolidation of democracy, political system, party system, political party, autonomy, nationalistic party.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боровець Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Віднянський Степан Васильович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Вялова Юлія Вікторівна — молодший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Годлевська Валентина Юріївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Даниленко Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Кот Сергій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Ладжун Юрій Юрійович — здобувач кафедри країнознавства Закарпатського державного університету;

Лемак Надія Михайлівна — здобувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Мартинів Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Окіпнюк Вікторія Миколаївна — науковий співробітник Державного архіву Служби безпеки України, здобувачка Інституту історії України НАН України;

Олашин Микола Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету;

Пагіря Олександр Васильович — аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Пірожкова Юлія Анатоліївна — аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Піскіжова Владислава Владимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Рендюк Теофіл Георгійович — кандидат історичних наук, заступник директора Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України;

Стрикун Ірина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Цватий Вячеслав Григорович — кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, перший проректор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Черевко Оксана Степанівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Черніков Ігор Федорович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 20

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготували: *І. Афоніна і Н. Ярмо*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 31.10.2011 р. Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 31,85. Обл. вид. арк. 31,2.

Наклад 300. Зам. 26. 2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, Грушевського, 4.